

Україна

Процеси націотворення

*Цим виданням Посольство Австрії в Україні
та Райффайзен Банк Аваль вшановують
багаторічну наукову роботу Андреаса Каппелера,
його внесок у розвиток історіографії України
та підтримку українських науковців*

Україна

Процеси націотворення

Упорядник Андреас Каппелер

Видавництво «К.І.С.»
Київ
2011

ББК 63.3(4УКР)-36я43

У 45

У 45 Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2011. – 416 с.

ISBN 978-966-2141-89-4

Упорядник

Андреас Каппелер

Авторський колектив

Юліане Бестерс-Дільгер, Гаральд Біндер, Анна Вероніка Вендланд, Рікарда Вульпіус, Марк фон Гаген, Гвідо Гаусманн, Алексіс Гофмайстер, Ярослав Грицак, Франк Гольчевські, Тетяна Журженко, Гергард Зімон, Андреас Каппелер, Павло Роберт Магочій, Рудольф А. Марк, Володимир Маслійчук, Міхаель Мозер, Святослав Пахолків, Таня Пентер, Метью Д. Полі, Андрій Портнов, Микола Рябчук, Франк Е. Сисин, Штефан Сімонек, Орест Субтельний, Філіпп Тер, Курт Шарр, Кай Штруве

Автори збірки шукають відповіді на актуальні питання: чи українська нація повинна більше орієнтуватися на етнічні та мовні чи на політичні чинники громадянської держави? Як окремі регіони України з їхніми відмінними історичними досвідами можуть інтегруватися в українську націю? Наскільки советське врядування гальмувало націотворення чи сприяло йому та як поведеться сьогодні з советською спадщиною? Як формується сьогодні ставлення до єврейського питання, котре дуже помітно позначилося в історії України? Яку роль для націотворення відіграють історія, мова, релігія, література, статъ, територія та війна? Яке значення мали селяни та городяни, села і міста? Як відбувається націотворення в незалежній національній державі?

Із названих питань неминуче впливає міждисциплінарний підхід. І хоча серед авторів переважають історики, крім них, слово мають ще й літературо- та мовознавці, фахівці з соціальних наук і політологи – визнані дослідники з Австрії, Канади, Німеччини, США, України.

ББК 63.3(4УКР)-36я43

Переклали з пімецької Софія Матіяш та Юрій Дуркот за виданням

© Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2011

Науковий редактор Володимир Маслійчук

Редактор Олександр Телемко

ISBN 978-966-2141-89-4

© Переклад, дизайн «К.І.С.», 2011

Зміст

Вольф Дітріх Хайм. Вступне слово	7
Андреас Каннелер. Передмова	9
Андреас Каннелер. Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії.....	13

1. Історіографія та теорія

Орест Субтельний. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 року	31
Андрій Портнов. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень	39
Філіпп Тер. Націотворення в багатонаціональній імперії як виклик дослідженням націоналізму	48
Анна Вероніка Вендланд. Україна транснаціональна: транснаціональність, трансфер культури, перехресна історія	61
Франк Е. Сисин. Українське націотворення за раннього Нового часу: нові результати досліджень.....	81

2. Чинники націотворення

Рікарда Вульніус. Релігія та нація: унійна церква, православ'я та «держава-протектор Росія»	97
Міхаель Мозер. Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови	111
Штефан Сімонек. Зауваги до багатомовності української літератури (XIX–XX ст.).....	124
Тетяна Журженко. «Небезпечні зв'язки»: націоналізм та фемінізм в Україні.....	138
Гвідо Гаусманн. Територія України: Внесок Степана Рудницького в історію просторово-територіального мислення в Україні	154
Кай Штруве. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії	167
Гаральд Біндер. Місто, урбанізація та націотворення в Україні.....	182

3. Відносини з євреями

- Алексіс Гофмайстер.** Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення..... 199
- Святослав Пахолків.** Українсько-єврейське співжиття в Галичині і конструювання національного..... 213

4. Регіональні варіанти

- Володимир Маслійчук.** «Від України до Малоросії». Регіональні назви та національна історія..... 229
- Курт Шарр.** Православний релігійний фонд Буковини: культурна боротьба та націотворення у дзеркалі однієї інституції..... 246
- Павло Роберт Магочій.** Русинська нація?..... 258

5. Від Першої світової війни до розпаду Советського союзу

- Марк фон Гаген.** «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни..... 271
- Рудольф А. Марк.** Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 рр..... 285
- Метью Д. Полі.** «Одеські лекції»: українізація школи, установ та національної ідентичності в не-українському місті в 1920-х роках..... 298
- Франк Гольчевскі.** Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націотворення..... 307
- Таня Пентер.** Українці та «Велика вітчизняна війна»: комплексність воєнних біографій..... 321

6. Націотворення в незалежній Українській державі

- Гергард Зімон.** Демократія і нація. Демократія і загрози 337
- Юліане Бестерс-Дільгер.** Нація та мова після 1991 року — українська та російська в мовному конфлікті..... 352
- Ярослав Грицак.** Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація. 365
- Микола Рябчук.** «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні 381
- Відомості про авторів..... 397
- Іменний покажчик 405

Вступне слово

Здобувши двадцять років тому незалежність, Україна звільнилася від майже безперервного іноземного панування, що тривало сторіччями, й самостійно визначила курс свого розвитку. Австрія була однією з перших країн, які офіційно визнали Українську державу після проголошення нею незалежності 24 серпня 1991 року. У багатьох сферах австрійські підприємці, а також науковці, що працюють в Австрії, були одними з перших, хто з великим ентузіазмом й активно брав участь у розвитку незалежної України.

Небагато існує таких великих країн, як Україна, що мають історіографію, яку протягом тривалого часу визначали інші держави, і в якій знов і знов передруковують і подають велику кількість історичних мітів. У багатьох аспектах ця друга за своєю територією європейська країна була і залишається тим простором, за який ведеться боротьба. Після здобуття незалежності двадцять років тому численні конфлікти, які у ХХ сторіччі на теренах сьогоднішньої України відбувалися з великим кровопролиттям, були перенесені на папір та в площину дискусій, або ж усе більшою мірою у галузь економіки.

Також і в зовсім недалекому минулому в багатьох своїх значущих моментах українська історія залишалася спірною й зазнавала та зазнає на собі впливу найрізноманітніших (партійно-)політичних тлумачень. Вона й надалі залишатиметься предметом гострих дебатів. Упорядкована Андреасом Каппелером збірка, переклад якої ви тримаєте в руках, є прекрасним і вкрай актуальним внеском до цих дебатів. Певною мірою ця публікація діє як лінза, що полегшує нам прозорий і невикривлений погляд на історію України. Більшість статей цього видання написали поважні науковці, що — як і його укладач — уже більше двох десятиліть займаються ґрунтовними дослідженнями, пов'язаними з Україною. Шляхетна мета цієї публікації — розширити нерідко російськоцентричне бачення й сприйняття історії східнослов'янських держав за допомогою погляду на неї очима багатьох народів.

Історик Каппелер, який народився 1943 року в Швейцарії, навчався в Цюріху і Відні, захистив докторську дисертацію в Цюріхському універ-

ситеті, а 1982 року був запрошений викладати до Кельнського університету. З 1998 року він штатний професор Інституту історії Східної Європи при Віденському університеті. Андреас Каппелер є членом Академії наук Австрії та іноземним членом Національної Академії наук України. Писати свої наукові праці з національного питання східнослов'янських держав він почав ще в ті часи, коли майже ніхто не розраховував на швидкий кінець Радянського Союзу. 1982 року Каппелер видав свою монографію «Russlands erste Nationalitäten» («Перші національності Росії»). Його дуже популярна монографія «Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall» («Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад»), яку вперше видано 1992 року, багато разів перевидавалася німецькою мовою, 1994 року вона вийшла французькою, 1997 — російською, десять років тому — англійською, 2005 — українською мовою, а нещодавно з'явився також її переклад італійською.

1991 року Каппелер організував проведення наукової конференції, яка була присвячена Україні, її матеріали опубліковано два роки по тому. 1994 року він написав компактну книжку «Kleine Geschichte der Ukraine» («Мала історія України»), яка 1997 року вийшла французькою, а 2007 — українською мовою.

Під назвою «Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine» («Складний шлях до нації. Статті з модерної історії України») 2003 року вийшли друком наукові праці Каппелера з новітньої історії України. Збірник з історії, який ви тримаєте в руках, і який після десятків років інтенсивної дослідницької роботи Автора можна вважати нинішнім апогеєм наукової кар'єри професора Каппелера, здатний серйозно й змістовно висвітлити багато суттєвих і актуальних питань.

Особливість цього видання полягає в тому, що як максимально конструктивний науковий матеріал для дискусії воно дозволяє розпізнати мітологічні елементи в історії як такі. Сподіваймося на те, що ця книжка викличе інтерес і в Україні.

Хотів би подякувати Райффайзен Банку Аваль, який за дуже короткий час зробив можливим створення цієї україномовної версії збірки, що вперше вийшла друком німецькою мовою лише навесні 2011 року, а також подякувати всім тим, хто доклав зусиль до здійснення цього задуму.

Вольф Дітріх Хайм,
*Надзвичайний та Повноважний Посол
Австрійської Республіки в Україні*

Передмова

Уже двадцять років існує незалежна Українська держава. Коли в роки «перестройки» советська комуністична система ліквідувалася зсередини і після того, як знаменного 1989 р. впало советське панування над Східною Європою, 1991 р. розпався і сам Советський Союз. Спочатку тон для розпаду задавали сепаратистські рухи в Прибалтиці та на Південному Кавказі, проте у вирішальні місяці 1991 року Росія, за новообраного президента Бориса Єльцина та Україна, за обраного 1 грудня 1991 р. президента Леоніда Кравчука, завдали Советському Союзові смертельного удару. Разом із білоруським президентом Станіславом Шушкевічем ці президенти проголосили 8-го грудня 1991 р. розпад ССРСР. Тим самим всі п'ятнадцять советських республік, серед яких були і Україна, Росія та Білорусь, стали незалежними державами. Українці, один із найбільших європейських народів, що (за винятком 1917–1920 рр.) ніколи не утворював національної держави, стали нацією з власною державністю.

У ті бурхливі тижні від 31 жовтня до 2 листопада 1991 р. у Вальберберзі біля Кельну відбувалася наукова конференція, яку я організував, присвячена історії та сучасності України. У засіданнях, окрім фахівців із Німеччини, брав участь ряд авторитетних науковців із України (Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Жулинський) та Північної Америки. Ця конференція була, принаймні для німецькомовного простору, новаторським заходом, бо на той час історія та сучасність України у німецькомовних країнах становили таку собі *terra incognita*. Багато людей вважало, що українці — це росіяни, а українська мова — діалект російської. Відкрита розмова з українськими колегами була новим, зворушливим досвідом. Через два роки надруковано більшість доповідей, виголошених на конференції¹.

За двадцять років, що минули після конференції, багато чого змінилося. Хоча численні політичні, правові, суспільні та економічні проблеми потребують розв'язання, молода Українська держава консолідувалася і стала вагомим

¹ Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hg.) *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 1993.

чинником європейської політики. Сьогодні Україна має непохитне місце серед європейських держав і націй. Починаючи від Помаранчевої революції 2004 р., Україна набагато частіше згадується у закордонних медіях.

Проте знання про історію та сучасність другої за площею після Росії країни в Європі і надалі залишаються обмеженими. Україні ще не вдалося утвердитися на ментальній карті Західної Європи. Україну відтісняє на задній план Росія, що не відмовилася від своїх претензій на Україну, як на складову частину власної сфери впливу. З іншого боку, всі важливі політичні сили України (за винятком комуністів) прагнуть інтеграції своєї країни в європейські структури та вступу до Європейського Союзу. Оскільки країни Європейського Союзу зацікавлені у такому зближенні України, то важливо й надалі підтримувати поширення знань про Україну та розуміння цієї держави.

Щоправда, на рівні науки ситуація поліпшилася. Двадцять років тому дослідження історії та сучасності України були ще в самому зародку. Окрім деяких праць дослідників із української діаспори, було лише декілька дисертацій та статей. Та від того часу україністика в Німеччині та Австрії значно просунулася вперед. Це стосується історичних, політичних, мово- та літературознавчих досліджень численних аспектів української історії та сучасності.

Під впливом наслідків конференції 1991 р. я організував іншу конференцію, що відбувалася з 1 по 3 жовтня 2009 р. у Відні й у якій узяла участь низка науковців, які були присутні й на конференції у Вальберберзі (Франк Гольчевські, Гвідо Гаусманн, Андреас Каппелер, Рудольф А. Марк, Гергард Зімон, Орест Субтельний і Франк Сисин). Метою конференції було підбити проміжні підсумки через майже двадцять років після утворення незалежної Української держави. При цьому в центрі уваги були здобутки німецькомовних дослідників. Як і на конференції 1991 р. присутніми були й науковці з України та Північної Америки. Здебільшого, частково перероблені й розширені доповіді цієї конференції були опубліковані на початку 2011 р. німецькою мовою².

Мета книжки полягає не стільки в презентації детальних досліджень, скільки в огляді різноманітності діпазону тем, котрий відбиває сучасний стан науки. Проте до статей додано нові результати досліджень, а деякі з них — це взагалі перші праці до цієї теми, написані німецькою мовою.

Для цієї підсумкової збірки я обрав тематику «Процеси українського націотворення», бо ці теми, як ніякі інші, віддзеркалюють історію та культуру України від XIX ст. до наших днів. Такий фокус дозволяє висвітлити головні ділянки історії та сьогодення України. Формування української нації позначене численними перешкодами та кризами і до сьогодні воно аж ніяк не завершене. Воно відбувається у постійному відмежуванні від доміантних російських і польських процесів націотворення і ще й досі різні проекти конкурують один із одним: чи українська нація повинна більше орієнтуватися на етнічні та мов-

² Andreas Kappeler (Hg.). Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Weimar, Wien, 2011.

ні чи на політичні чинники громадянської держави? Як окремі регіони України з їхніми відмінними історичними досвідами можуть інтегруватися в українську націю? Як українська нація відмежовується від російської та польської? Наскільки советське врядування гальмувало націотворення чи сприяло йому та як поведеться сьогодні з советською спадщиною? Як формується сьогодні ставлення до єврейського питання, що дуже помітно позначилося в історії України? Яку роль для націотворення відіграють історія, мова, релігія, література, стать, територія та війна? Яке значення мали селяни та містяни, села і міста? Як відбувається націотворення в незалежній національній державі? Сучасна ситуація в Україні є об'єктом останньої тематичної частини. Інші статті зосереджені на історії України XIX та XX ст.

Із названих питань неминуче впливає міждисциплінарний підхід. Хоча серед авторів переважають історики, однак, окрім них, слово мають ще й літературо- та мовознавці, фахівці з соціальних наук і політологи. Із співпраці представників різних дисциплін виросла ця збірка, яку можна вважати підручником історії та культури України за останні два століття.

* * *

Що ж може запропонувати нового виданий в Австрії до того ж для німецькомовної публіки збірник про українське націотворення саме для українських читачів і читачок? Чи знають вони вже все, про що переважно пишуть закордонні авторки й автори? Фактично для людей, політично та історично начитаних, запропоновано нове ознайомлення. Це ознайомлення з тими темами, які заледве можна знайти в інших книжках і які дуже яскраво виявляють основну проблематику української історії та сучасності. В українського читача найбільшою довірою користуватимуться українські автори (з України чи діаспори), чий публікації вже відомі. Серед них яскраві імена Ярослава Грицака, Пола-Роберта Магочого, Андрія Портнова, Миколи Рябчука, Франка Сисина і Ореста Субтельного. Поруч з ними молоді, переважно німецькомовні дослідники і дослідниці, що представляють результати своїх наукових пошуків. Вони займаються кількома темами, в яких Україна подеколи не є в центрі дослідницьких інтересів. Я назву новаторські статті Анни Вероніки Вендланд — про транснаціональність і трансфер культур, Рікарди Вульпіус — про взаємозв'язок релігії та нації, Штефана Сімонєка — про багатомовність української літератури, Тетяни Журженко — про націоналізм і фемінізм, Гвідо Гаусманна — про український дискурс географічного простору, Алексіса Гофмайстра і Святослава Пахолкова — про взаємозв'язок єврейства та українського національного руху і Метью Полі — про українізацію Одеси 1920-х років.

Із цих і подальших статтей український читач довідається про погляди на Україну та її історію істориків, літературознавців, мовознавців, соціологів і політологів. Особливий інтерес викличе інтерпретація суперечливих історичних проблем: про роль ОУН/УПА в українському націотворенні (Франк Гольчев-

ські), про досвід українців у «Великій Вітчизняній війні» (Таня Пентер), про актуальне питання ставлення нації до демократії (Гергард Зімон) і українсько-російський мовний конфлікт (Юліане Бестерз-Дільгер). Хоча всі неукраїнські автори й авторки уже тривалий час займаються Україною, їм частково бракує глибшої довіри до історії й сучасності України, про що зауважують українські дослідники. Однак, з другого боку, політично забарвлені в Україні суперечливі моменти націотворення саме ці закордонні дослідники можуть побачити з користю. З дальшої дистанції деякі предмети набувають чіткіших контурів і замість одного дерева виступає ліс. Погляд іззовні привертає увагу до, здавалося б, самоочевидних речей і зможе відкрити несподівані нові перспективи. Я сподіваюся, що ця книжка власне й виконає цю функцію і зможе збагатити новими знаннями українських читачів і читачок.

За різнобічну допомогу в роботі над німецькомовним виданням я дякую Берісу Кузьмані, Міхаелі Штраус і Полю Ворстеру, як і видавництву «Böhlau» та Фонду Фріца Тиссена, що фінансово підтримав проведення конференцій як у 1991, так і в 2009 роках. Ця ж книжка з'явилася українською мовою завдяки ініціативі посла Австрійської Республіки в Україні Вольфа Дітріха Хайма, якому я також щиро дякую. Так само щиро вдячний Райффайзен Банку Аваль за фінансове сприяння у виданні цієї книжки українською. Найщиріші подяки обом перекладачам Юрієві Дуркоту та Софії Матіяш, науковому редактору Володимирові Маслійчуку, що за короткий термін здійснили вагомую роботу, Юрієві Марченку з видавництва «К.І.С.» — за плідну співпрацю.

Андреас Каппелер

Відень, 24 серпня 2011 р.,

*на двадцяту річницю проголошення
незалежності України*

З німецької переклала Софія Матіяш

Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії

Чинна на сьогодні Конституція України, прийнята 1996 р., видана від імені «українського народу — громадян України всіх національностей». Це чітке визнання загальноприйнятого принципу громадянської нації, який стосується не тільки етнічних українців. Орієнтація на державу (та територію держави) підсилюється тим, що за основу Конституції взято «багатовікову історію українського державотворення», а не етнічно-культурні передумови. Щоправда, з огляду на бездержавність, що тривала протягом століть, це дуже сміливе твердження, яке, якщо бути точним, слід віднести до Української Народної Республіки 1917–1920 р., але, очевидно, воно стосується і козацької Гетьманщини раннього нового часу і (дещо проблематично) середньовічної Київської та Галицько-Волинської Русі, тоді як Українську Советську Соціалістичну Республіку, прямим спадкоємцем якої стала незалежна Україна, навряд чи можна брати до уваги. Те, що вислів «українського народу» означає політичну, а не етнічну націю, підтверджує дальший пункт «усім українським народом права на самовизначення».

Щоправда, цьому суперечить стаття 11 Конституції, за якою націю трактовано не як політичне, а як етнічно-культурне утворення. У ній сказано: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Тут «українська нація» — це однозначно не громадяни України всіх національностей, а тільки етнічні українці, яким протиставляються інакші етнічні групи, тобто росіяни, кримські татари, поляки, євреї та інші. Дивно, що робиться якась різниця між народами, що постійно проживають в Україні (кримські татари) та національними меншинами, народи яких проживають в інших державах (тобто росіяни, поляки чи німці). У дальшій статті Конституції, де сказано, що «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави», йдеться, очевидно, тільки про етнічних українців, що проживають у сусідніх країнах: Ро-

сії, Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії та Молдові, а також у Західній Європі та Америці¹.

Нація та націотворення

Суперечливість у вживанні терміну «нація» в Конституції України є виявом нечіткості термінології, характерної для політичних тенденцій сучасної України. Проте таку нечіткість можна знайти не тільки в Україні. Загалом мова політики, медій і економіки не завжди відрізняє етнічну націю від політичної. Причиною цього є той факт, що в історичному розвитку та політичній практиці обидва концепти постійно змішуються. Йдеться про ідеальні типи; і громадянська нація, і етнічна нація у чистій формі трапляються в Європі тільки у виняткових випадках.

Політична або громадянська нація походить від Американської та Французької революцій, що заклали основи розуміння модерної нації, як політичного добровільного об'єднання. Політична нація виходить за станові межі, ґрунтується на принципах народного суверенітету, рівності та демократії і є головним критерієм лояльності та ідентифікації всіх громадян. Натомість етнічна або культурна нація ґрунтується на спільній історії, мові, культурі, релігії та інших, так званих, об'єктивних ознаках. Цей принцип служить ідеологам спільнот, що визначають себе як етнічні, підтвердженням того, що вони теж є або можуть стати політично незалежними націями та потенційними громадянами національних держав. Серед них переважають так звані «малі» або «молоді» нації, що наприкінці XVIII ст., коли Американська та Французька революції уможливили сучасне націотворення, не мали власної держави, живої традиції державності й здебільшого не мали власних еліт, або якщо мали, то дуже обмежено, не мали сформованої літературної мови та високої, елітарної культури на противагу народній культурі. До цієї категорії належать і українці поруч із багатьма іншими європейськими народами, такими як білоруси, естонці, ірландці, каталонці, словаки, словени, чехи².

Протиставлення державної та культурної нації використав після Другої світової війни Ганс Кон для обґрунтування своєї тези про те, що політичні нації, котрі виникли у Західній Європі загалом демократичні й прогресивні, проте культурні нації Центральної та Східної Європи, серед них і українці, недемократичні та реакційні³. На так звану дихотомію Кона вплинуло те, що майже всі демократичні режими у Центральній та Східній Європі зазнали невдачі в першій половині ХХ ст. Спочатку його дихотомія мала великий вплив, потім її критикували

¹ Див. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254к/96-вр>

² Добрий огляд і критичний аналіз дослідження нації подає *Hroch M.* *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich.* Göttingen, 2005. Див. також: *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999.

³ *Kohn H.* *Die Idee des Nationalismus.* Heidelberg, 1950.

за зосередженість на Західній Європі і тому, що обидва принципи постійно переплутувалися і насправді ніколи не було такої межі між Заходом і Сходом, про яку стверджував Кон. Однак принципова відмінність між націями, що мають державу і тими, що її не мають, зберігає свою евристичну цінність. Тоді як у першому випадку нація формується в межах якоїсь держави (Франція, Росія, Данія і т. д.), нація, що не має держави, виникає на основі недомінантної етнічної групи, яка прагне політичного відокремлення і часто, але не обов'язково, прагне мати національну державу. Очевидно, що українці належать до другого типу.

Теодор Шідер розширив цей поділ, запропонувавши три типи створення національної держави: інтеграційний — формування нації в межах держави, яка вже існує; уніфікаційний — формування нації з розділеної на частини держави (наприклад, німці та італійці); сецесійний — виникнення нації при розпаді великих державних одиниць, зазвичай наднаціональних династійних імперій (більшість націй у східній частині Європи, а також такі, як ірландці та каталонці). Тут знову ж таки йде мова про ідеальні типи, що постійно перетинаються й перемішуються. Це проявляється також в українському випадку, який, як і більшість недомінантних етнічних груп Центральної та Східної Європи, слід віднести до сецесійного типу. Проте прагнення українців, які жили в імперіях Романових та Габсбургів або в Польщі та Советському Союзі, об'єднатися в національній державі, вказує на те, що їх можна віднести водночас (так само як і поляків, теж недомінантну націю) до уніфікаційного типу⁴.

Поняття «націотворення» у заголовку цієї збірки — це переклад англійського слова *nation-building*. Тоді як англійське слово може означати і створення держави, і нації, в німецькій і українській мові виникнення держави і виникнення нації — це зазвичай окремі поняття. За цим другим розумінням є нації, які колись не мали своєї держави, і нації, які ніколи не будували власної держави і необов'язково хотіли її будувати. З поняття націотворення виразно видно, що нації створюються, тобто нема ніяких певною мірою заданих природою «первісних категорій» чи «кровних зв'язків», які завжди були та будуть. Есенціалістське або примордіяльне розуміння нації, яке стоїть за такими уявленнями, наука вже подолала. Але в широких громадських колах і в націоналістичних дискурсах (і в Україні також) воно наявне й досі. Це розуміння нації, яке обґрунтували ідеологи XIX ст., стверджує що (власне) нація існує від початку історії. За цим розумінням українська нація існувала ще в добу середньовічної Русі, а на думку деяких сміливих примордіялістів — навіть у доісторичні та стародавні часи. У випадку недомінантних етнічних груп, на думку примордіялістів, нація внаслідок зовнішніх обставин, передусім через поневолення її іншими силами, тимчасово зникла з історії, заховалася або заснула. Наприкінці XVIII ст. так звані «національні будителі» розбудили її або відродили. Образ сплячої нації, яку розбуджують або яка відроджується, увійшов у національ-

⁴ Schieder T. Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa, in: Heinrich August Winkler (Hg.). Nationalismus. Königstein/Ts., 1978. S. 119–137.

ні дискурси, як «національне пробудження», «національне просинання» або «національне відродження» і до сьогодні використовується в наративах національної історії. Натомість поняття націотворення наголошує на тривалості процесу виникнення нації, її характеру як історичної категорії, котра існувала не завжди і, ймовірно, не завжди існуватиме.

Поняття «націотворення» можна зрозуміти і як позначення об'єктивного планомірного історичного процесу. В англійській мові поняття *nation-building* можна розуміти як будівництво нації, націю — як будівлю. Від нього можна вивести поняття «будівничий нації». Як показує у своїй статті Франк Гольчевські, українські націоналісти в Польщі у міжвоєнний час сприймали себе винятково як будівничі нації, що видно з назви їхнього часопису «Розбудова нації». Таке пояснення цього терміна узгоджується з конструктивістським розумінням нації, яке три десятиліття тому разом із лінгвістичним поворотом стало темою досліджень. Відколи вийшли друком книжки Бенедикта Андерсона, Ерика Гобсбаума та Ернеста Геллнера (всі вони були видані вперше 1983 р.) широкі кола дослідників погодилися з означенням націй як «уявлених» або «винайдених спільнот», а також з такими поняттями, як «винайдення традиції» та конструкція історії. Дослідники відмовилися від пошуків об'єктивних ознак нації і надали перевагу суб'єктивним визнанням належності до неї, волюнтаристському розумінню нації. За конструктивістським розумінням, це не нація, яка виникла недавно, породжує націоналізм, а націоналізм, національна свідомість, уява створюють нації⁵.

Думка, що нація — це не творіння, так би мовити, природи, а уявлена конструкція, яку винайшли декілька інтелектуалів, похитнула есенціалістське розуміння нації. Щоправда, за останні роки висловлено сумніви щодо абсолютизації формули «конструкція або винайдення нації» (яку майже не брали до уваги її протагоністи)⁶. І справді найбільші поборники конструктивізму не помічають, що будівничих нації не можна просто винайти, щоб вони з'явилися, потрібен запас культурних, здебільшого етнічних, традицій та накопичені протягом століть колективні спогади. Не вдалося довільне конструювання або навіть винайдення нації, її архітектори змушені використовувати готову цеглу, щоб звести національну будівлю, побудувати націю.

При цьому вони не користуються якимось усталеним комплектом «цеглин». Нема каталогу елементів, необхідних для кожного націотворення, таких як тери-

⁵ Anderson B. Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Frankfurt, New York, 1988; Eric Hobsbaum, Terence Ranger (Eds.) The Invention of Tradition. Cambridge, 1983 (Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. К., 2010); Gellner E. Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. Frankfurt a.M., 1991. (Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. К., 2003).

⁶ Одним із перших критиків був Ентоні Сміт: Smith A. The Ethnic Origins of Nations. Oxford, 1986; Smith A. National Identity. Reno, 1993 (Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1994).

торія, назва, мова, релігія, історія, первісні міти, спогади, політична та економічна єдність. Спосіб кладення цегли теж може змінюватися, будівничі виберуть не всю цеглу із цегельні спогадів. Щоправда, чинники території, мови й колективних спогадів відіграють більшу чи меншу роль майже у всіх випадках націотворення, так само й у випадку українців. Отож, з повним правом можна запитати, яке значення має кожен окремий із цих елементів, і відповідь на таке питання дає ця збірка. Тут, звісно, слід пам'ятати, що окремі чинники, такі як історія, колективна пам'ять, літературна мова та простір — це теж конструкції, що постійно змінюються. І нарешті, навіть якщо знайти об'єктивні чинники націотворення, це нічого не змінить у тому, що націотворення не можливе без суб'єктивного визнання належності до нації, без національної свідомості.

Ще одним необхідним застереженням у конструюванні нації є суспільні, політичні та культурні типові передумови. Модерне націотворення тісно пов'язане з процесами модернізації. До них належить соціальна та географічна мобілізація нижчих верств населення, соціальна та економічна диференціація, урбанізація, індустріалізація (на ній дуже наголошує Геллнер), ліквідація неписьменності (навчання бажано рідною мовою), розбудова системи освіти та друкованих медій (на цьому наголошує Андерсон), демократизація та інтенсифікована соціальна комунікація, термін, який ще 1953 р. запровадив Карл В. Дойч. Однак не всі названі чинники були необхідними передумовами для націотворення. Наприклад, націотворення українців (русинів) в імперії Габсбургів, хоч і не було індустріалізації, відбувалося швидше, ніж націотворення українців в імперії Романових, де частини України на той час стали важливими центрами важкої промисловості й переживали відносно швидку урбанізацію. Натомість в імперії Габсбургів інші чинники, такі як ліквідація неписьменності щодо української мови та демократизація раніше відіграли свою роль. Можна засумніватися щодо прямого причинного зв'язку між окремими етапами та факторами модернізації (яких, зі свого боку, визначають по-різному) та окремими етапами націотворення. Крім того, як це видно з прикладу українців у Російській імперії та в Советському Союзі, модернізація може гальмувати націотворення недомінантних етнічних груп, зате соціальна та географічна мобілізація, індустріалізація, урбанізація, а також загальна обов'язкова освіта та обов'язкова військова служба часто сприяють їхній акультурації та асиміляції. Проте принаймні деякі фактори модернізації були необхідними типовими умовами для формування сучасної нації.

У таких суспільних типових умовах виникають національні рухи, що ставлять перед собою завдання поширювати національну свідомість, яку сконструювало декілька інтелектуалів, в усіх верствах увяленої нації, мобілізувати їх національно та інтегрувати у національне суспільство. Національна ідеологія наповнюється політичним змістом і прагне до автономії та самовизначення нації, навіть якщо мова не йде про незалежну національну державу. Активним діячам та представникам національного руху «малих» недомінантних груп Євро-

пи Мірослав Грох понад сорока років тому присвятив важливе порівняльне дослідження, яке можна застосувати і до випадку українського націотворення⁷.

У всіх регіональних групах українців селяни навіть і в ХХ ст. були соціальною базою нації і національним ідеологіям доводилося зважати на їхні соціальні та економічні потреби. Це може пояснювати відносно високе значення соціалістичних цілей в українському національному русі, так само, як і в національних ідеологіях багатьох інших недомінантних етнічних груп. В австрійській Галичині під впливом греко-католицького духівництва та вчителів у сільській місцевості перебувала маса селян. З цих священиків і вчителів виходили майбутні ранні активні діячі, котрі поширювали національний зміст серед сільського населення. Натомість у Росії не було цього середнього прошарку (за деякими винятками на Поділлі⁸), а нечисленна освічена міська інтелігенція відносно довго залишалася ізольованою. Це було найпершою причиною того, що український національний рух у Галичині на противагу Росії ще до 1914 р. став масовим рухом. До іншого комплексу першопричин належать вже згадані відмінності в політиці та системі врядування обох імперій, в яких жили українці. У самодержавній Росії не було громадянських основних прав, не було конституції, парламенту та політичних партій. До того ж українців не визнавали за окрему націю, інакше від російської, українська мова та культура зазнавали з 1860-х років усе більших утисків, була заборонена навіть назва «Україна». Зате в австрійській конституційній державі русини були визнані окремою народністю, а українська мова — навчальною та офіційною.

У цій збірці під нацією слід розуміти модерну націю, яка була «винайдена» або «сконструйована» наприкінці ХVІІІ ст. одразу після Великої Французької революції, і формування якої триває й у ХХІ ст. Це не означає, що треба заперечити значення етнічних одиниць і націотворчих процесів, які виникли ще в домодерну добу. Вони були, як уже згадано, важливими передумовами для конструювання сучасної нації, а звернення до спільної історії належить до головних елементів національної свідомості. У разі українців можна простежити націотворення раннього нового часу аж до другої половини ХVІ ст., як це робить у своїй статі Франк Е. Сисин.

Поняття націотворення можна, зі свого боку, розуміти в есенціалістському сенсі, бо воно впливає на уявлення про лінійний телеологічний розвиток. Будівельники, спираючись на давніші ескізи та наявний будівельний матеріал, креслять план, за яким слід зводити будівлю нації. Будівництво, до якого

⁷ *Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen. Praha, 1968; Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985; Hroch M. Das Europa der Nationen; Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar, 2003.*

⁸ Див. статтю Рікарді Вульпіус у цьому томі.

докладають рук усе більше людей, планомірно просувається вперед, аж поки врешті буде сконструйована нація та завершене будівництво національної держави. Зосередження на націотворенні приховує в собі небезпеку взяти національний наратив та його есенціалістське, еволюціоністське та телеологічне розуміння нації за мету історії і тим самим обтяжити критичний підхід до феномену нації. Альтернативні можливості розвитку та кружні дороги затушовуються так само, як і транснаціональні перспективи. Заголовок «Процеси націотворення» свідчить про те, що слухні заперечення якоюсь мірою взято до уваги, адже він вказує на можливість багатьох розгалужень та варіантів та підкреслює динаміку розвитку, що постійно змінюється й ніколи не приходять до якогось кінця, до досконалої нації.

Про стан досліджень

Стан досліджень українського націотворення можна назвати парадоксальним. З одного боку, є відносно мало праць, присвячених глибокому вивченню цього питання, з другого ж — націотворення та національна свідомість переважають в історіографії настільки, що навколо них зосереджується більшість повних викладів історії України⁹. Найкращий виклад історії України XIX — XX ст. українською мовою має навіть підзаголовок «Формування модерної української нації»¹⁰.

Хоча в українській історіографії переважає національний наратив, специфічних досліджень націотворення, формування національної свідомості та національних рухів все одно дуже мало. Це пов'язано ще й з тим, що на ці питання в Советському Союзі було накладене табу. Оскільки Орест Субтельний та Андрій Портнов у своїх статтях до цієї збірки розкривають тему української історіографії, я обмежуся короткою заувагою щодо «західної» історіографії. Не опрацьована також історіографія польською мовою, якій ми завдячуємо численні важливі праці про націотворення раннього нового часу в Західній Україні у XIX — першій половині XX століття.

Досі єдиний повний виклад українського націотворення написав британський політолог Ендрю Вілсон. Під назвою «Українці. Несподівана нація» він намагається, загалом вдало, показати найважливіші фази та елементи уяви й конструювання української нації¹¹. Праці Тімоті Снайдера та Сергія Плохія,

⁹ Див. авторитетні виклади західних дослідників: *Subtelny O. Ukraine. A History*. 3 вид. Toronto, 2000 (*Субтельний О. Україна. Історія*. К., 1991–2010 (12 перевидань)); *Magosci P. A History of Ukraine*. Toronto, 1996, доповнене видання 2010. (Маґочій П. Р. Історія України. К., 2007).

¹⁰ *Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX ст.* Київ, 1996, 2 вид., 2000. Переклад польською, 2000.

¹¹ *Wilson A. The Ukrainians. Unexpected Nation*. New Haven, London, 2000. (*Вілсон Е. Українці: несподівана нація*. К., 2004).

що порушують важливі питання, впорядковують українське націотворення в хронологічних і просторових рамках¹². Із давніших викладів цієї теми слід виділити статті Івана Лисяка-Рудницького. Він, перший із українських емігрантів, відійшов від вузької національної перспективи і поставив дуже багато питань, щодо яких велися дискусії протягом останніх десятиліть¹³.

Мабуть, до найкраще досліджених тем належить українське націотворення ранньомодерного часу, якому за останні роки були присвячені численні праці, що вийшли друком в Україні та за її межами. Вони є темою статті Франка Е. Сисина в цій збірці. Праці про українське націотворення та національний рух можна поділити на дві групи за територіальною ознакою. Цікаво, що українцям (русинам) в австрійській Галичині досі приділено значно більше уваги, ніж набагато численнішим українцям, що жили в царській імперії. Частково це викликано тим, що націотворення русинів у Галичині відбувалося в контексті Центральної Європи і тому його легше концептуалізувати, ніж не такий зрозумілий розвиток національних ідеологій у Росії, де український національний рух зазнавав утисків, а українська національна свідомість була мінлива та суперечлива. Іншою причиною є те, що архівні матеріали до питань українського націотворення в Російській імперії та в Союзному Союзі стали доступними аж після розпаду СРСР.

Серед праць про націотворення у галицьких русинів слід назвати новаторські дослідження польського історика Яна Козіка та американців українського походження Джона-Пола Химки і Пола Роберта Маґочія¹⁴. Далі можна назвати деякі німецькомовні праці, автори яких мають слово в цій збірці. До них належить дисертація Анни Вероніки Вендланд про русофільський рух та дисертація Кая Штруве про зв'язок між селянами та нацією¹⁵. Дуже важливий виклад націотворення карпатських східних слов'ян написав Пол Роберт Маґо-

¹² Snyder T. *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, London, 2003; Plokhy S. *The Origins of Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge 2006.

¹³ Rudnytsky I. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton 1987. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. К., 1994. Т. 1–2.

¹⁴ Kozik J. *The Ukrainian National Movement in Galicia 1815–1848*. Edmonton, 1986; Himka J.-P. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. Basingstoke, London, 1988; Himka J.-P. *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal, 1999; Magosci P. *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, 2002. Див. ще Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn (Eds.). *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*. Cambridge, Mass., 1982.

¹⁵ Wendland A.-V. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915*. Wien, 2000; Struve K. *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2005.

чій¹⁶. Історія українського націотворення в Польщі у міжвоєнний час потрапила в поле зацікавлення у зв'язку з дискусіями про Організацію українських націоналістів (ОУН) та Українську повстанську армію (УПА). За останні роки на цю тему з'явилися численні дослідження польською та українською мовами, що базуються на нових архівних матеріалах. Початок цих студій уможливили давніші дослідження Джона Армстронга та Олександра Мотиля¹⁷.

Із не таких численних праць про українське націотворення в Російській імперії слід назвати такі: праця Алексея Міллера, що зосереджена на політиці царизму щодо українців, дисертація Рікарди Вульпіус про «Націоналізацію релігії» та дисертації Ольги Андрієвської і Жоржа Бошика, що, на жаль, не були надруковані, про націотворення на початку ХХ ст., а також деякі мої власні праці¹⁸. Є монографії про такі видатних постатей, як Тарас Шевченко, Микола Костомаров і Михайло Грушевський¹⁹. Про українське націотворення в Українській Советській Соціалістичній Республіці до цього часу майже нема узагальнених досліджень. Винятком є книжка Богдана Кравченка, видана двадцять п'ять років тому, темою якої стала взаємодія соціальної модернізації та націотворення, і повний виклад історії України Сергія Єкельчика, головною темою якого стало формування політичної нації²⁰. Темам націотворення та бу-

¹⁶ *Magosci P.* The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus 1848–1948. Cambridge, Mass., 1978.

¹⁷ *Motyl A.* The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. Boulder, Co., 1980; *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism. Engelwood, N.J., 2000.

¹⁸ *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Москва, 2000. (*Miller A.* The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century. Budapest, New York, 2003); *Vulpus R.* Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920. Wiesbaden, 2005 (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 64); *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. Ph.D. Diss. Oxford, 1981; *Andriewsky O.* The Politics of National Identity. The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912. Ph.D. Diss. Harvard, 1991; *Kappeler A.* Der schwierige Weg zur Nation; Kappeler A. (Hg.) Die ukrainische Nationalbewegung vor 1914 (= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2001. Bd. 49. № 2).

¹⁹ *Grabowicz G.* The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko. Cambridge, Mass., 1982 (*Грабо́вич Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. К., 1998); *Прытак Т.* Mykola Kostomarov. A Biography. Toronto, 1996; *Plokyh S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005 (*Плохій С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. К., 2011.).

²⁰ *Kravchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Oxford, 1985 (*Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. К., 1997); *Yekelchuk S.* Ukraine. Birth of a Modern Nation. Oxford, 2007 (*Екельчик С.* Истoрия Украины. Становление современной нации. К., 2010).

дівництва держави присвячені численні праці про історію незалежної України від 1991 р. Я назву тут тільки давнішу книжку вже згаданого Ендрю Вілсона, який провокативно назвав український націоналізм «вірою меншості» і викликав тим самим гострі дискусії²¹.

З короткого огляду стану дослідження українського націотворення видно, що до цього часу докладно досліджені були тільки окремі ділянки і що бракує синтезу. Хоч ця збірка з її широким міждисциплінарним підходом є першою працею, що пропонує широкий огляд цієї теми, вона не може заповнити всі прогалини. Проте вона може вказати на головний аспект історії України та сучасності й спонукати до дальших досліджень.

Про зміст та структуру збірки

У першій частині цієї книжки спочатку йдеться про згадані питання історіографії та теорії на прикладі українського націотворення. Розпочинають збірку дві статті про українську історіографію. Орест Субтельний (Торонто), автор першої сучасної наукової історії України, яка вийшла друком перед розпадом Советського Союзу та після 1991 р. була поширена в Україні як підручник, ще на конференції 1991 р. подав короткий огляд тогочасного стану української історіографії, до якого він повертається у своїй статті. Над українською історіографією про націотворення розмірковує Андрій Портнов (Київ-Дніпропетровськ). Обидва автори порушують проблематику національного нарративу, який переважає в Україні, і наголошують на тяжкій спадщині з советських часів, але, з іншого боку, вказують на оптимістичні перспективи розвитку, з яких видно все більшу інтеграцію української історичної науки в інтернаціональну.

У трьох дальших статтях запропоновано теоретичні роздуми про українське націотворення. Філіпп Тер (Відень) порушує проблему дослідження націоналізму, яку я вже окреслив раніше, і поглиблює та контекстуалізує її. Він підкреслює значення імперій (Романових, Габсбургів та советської) для націотворення українців і вводить їх у загальноєвропейські рамки, наводячи для порівняння приклад Німецької імперії. Тер оперує поняттями «імперського націоналізму» та «імперій, що націоналізують» і цим ламає традиційну дихотомію між імперією та нацією. Висловлює критичні сумніви щодо есенціалістського та телеологічного потенціалу поняття «націотворення» Анна Вероніка Вендланд (Марбург/Гіссен). Вона обстоює подолання національного нарративу й провінційності та виступає за використання нових концептів транснаціональності, трансфер культури та переплетеної історії. Вона ілюструє такі підходи прикладами з історії українського націотворення і вказує, зокрема, на Михайла Драгоманова (1841–1895), як на першого, хто мав транснаціональне мислення.

²¹ Wilson A. *Ukrainian Nationalism in the 1990's. A Minority Faith*. Cambridge, 1997.

Суперечливим є теоретичне питання про початок націотворення. До нього звертається Франк Е. Сисин (Едмонтон/Торонто), котрий десятиліттями працює над історією України раннього Нового часу та керує великим проектом перекладу англійською мовою класика української історіографії Михайла Грушевського (1866–1934). Він розглядає найважливіші дослідницькі статті на цю тему, починаючи від творів Грушевського аж до сучасності (серед них також і свої власні), і доходить висновку, що українське націотворення розпочалося ще наприкінці XVI і в XVII ст. і розвинуті тоді політичні концепції були перейняті й розвивалися далі у XIX ст. Цим Сисин ставить під сумнів поділ на модерну і домодерну націю (який я розглядав раніше). Вже з трьох теоретичних статей чітко видно, що в основі збірки не лежить обов'язкове для всіх авторів розуміння нації, націотворення, національної свідомості та націоналізму. Спільним для них усіх є те, що вони заперечують примордіяльні, есенціалістські підходи.

У другій тематичній частині збірки розкрито окремі елементи важливі для українського націотворення. Такий чинник, як релігія, досліджує Рікарда Вульпіус (Мюнхен/Берлін). Вона порівнює велике значення, яке греко-католицька «національна Церква» мала для націотворення русинів в австрійській Галичині, з церковними відносинами в Росії. Тут українці були частиною Російської православної церкви і мали спільний з росіянами образ ворога щодо польського католицизму, а також щодо унійної церкви, сприймаючи примирення з ними, як зраду власної ідентичності. Отже, спільна конфесійна належність перекривала етнічні відмінності між православними росіянами та православними українцями і сильніше поєднувала православних українців, ніж належність до транстериторіяльної україномовної спільноти, спільної з українцями, що належали до Унійної Церкви. Щоправда, Рікарда Вульпіус коригує традиційний погляд дослідників, вказуючи на національні прагнення серед православного духовництва в Україні.

На противагу релігії мова в усіх частинах України, як і в багатьох інших народів, була важливим чинником національної української ідентичності. Міхаель Мозер (Відень/Мюнхен) наголошує, що не тільки нації, а й літературні національні мови — це конструкції з різних варіантів, які конкурують з іншими літературними мовами, у випадку України з російською та польською. На прикладі університетського підручника, виданого 2001 р., він критикує телеологічний та еkleктичний майстер-нарратив, що й надалі переважає в Україні. Він підкреслює значення Галичини і розвиває програму історіографії мови, орієнтовану на Празьку школу. Мова та нація в сучасній Україні є також темою статті Юліане Бестерз-Дільгер в останній частині збірки. З українською мовою тісно пов'язане значення української літератури для націотворення, що яскраво виявилось у творах та в постаті національного поета Тараса Шевченка (1814–1861). Штефан Сімонек (Відень) звертає увагу на досі малопомітний аспект взаємодії літератури та нації, ставлячи питання, чи твори українських письменників та письменниць, написані неукраїнською мовою, слід зарахову-

вати до «української літератури». На прикладах буковинця Осипа-Юрія Федьковича, галичанина Івана Франка та такого сучасного автора, як Андрей Курков, він показує, що було б доцільно сприймати українську національну літературу як багатомовну.

До молодосліджених на сьогодні питань належить зв'язок між гендером та українською нацією. Тетяна Журженко (Харків/Відень) розглядає історичний розвиток «національного фемінізму» і ставить питання, як історія жінок входить у національний наратив. На підставі чотирьох напрямів дослідження в Одесі, Києві, Львові та Харкові вона аналізує «небезпечний зв'язок» між феміністичним і національним дискурсом. Ці дискурси суттєво відрізняються тим, що для одного з них важливе підпорядкування справ жіночого руху питанням націотворення, а для другого — цілеспрямована деконструкція націоналізму. Національна територія належить до факторів, які часто бувають необхідною передумовою націотворення. У випадку України це питання майже не досліджено. Гвідо Гаусманн (Фрайбург-у-Брайсгау), який видав також і матеріали засідань 1991 р., досліджує питання території та нації на прикладі просторового мислення першого визначного українського географа Степана Рудницького (1877–1937). Цей географ сприймав Україну, як єдиний простір, що з погляду геології, гідрографії, географії клімату та географії рослинності відрізняється від решти Європи, і підкреслював специфічні особливості української нації. Науково застаріла концепція Рудницького, що пов'язує фізичну та етнічну географію, досі не втратила свого впливу на національних українських ідеологів.

Селяни до середини ХХ ст. були значною більшістю українського населення. Їх цікавили, як показує Кай Штруве (Галле) у новаторському порівнянні тих частин України, що були під Росією та під Австрією, здебільшого соціальні плани і вони трималися осторонь від національних ідей. Національній українській інтелігенції вдалося тільки в австрійській Галичині створити перед Першою світовою війною організаційні та комунікаційні структури, що вели до поступового поширення національних ідей по селах. У Росії це вдалося тільки частково, не зважаючи на мобілізацію українських селян в революціях 1905 та 1917 р. Додатково до цього Гаральд Біндер (Відень/Львів), засновник львівського «Центру міської історії Східно-Центральної Європи», ставить питання, яке раніше порушували дуже рідко — про зв'язок між містом та націотворенням в обох частинах України. І в нарисі про історію українських міст робить висновок, що останні через багатоетнічний склад населення (з традиційно малою кількістю українців) не стали місцями, де кристалізувався український національний рух. Аж у незалежній демократичній Українській державі, так завершує свій висновок Гаральд Біндер, урбанізація та громадянське суспільство можуть сприяти формуванню сучасної нації.

Ставлення української нації до євреїв дуже складне й суперечливе. Центром розбіжностей є вбивство українського політика Симона Петлюри Шолемом Шварцбардом у Парижі 1926 р. та виправдання вбивці. Цю подію зга-

дує Алексіс Гофмайстер (Кельн) у своїй статті, розглядаючи єврейське питання та українське націотворення в царській імперії. У центрі дослідження опиняються три міста — Київ, Одеса та Катеринослав, як простори українсько-єврейської комунікації, конкуренції та антиєврейських погромів. Переважно російський характер цих трьох міст виразно свідчить про те, що Росія та росіяни надавали певного вигляду українсько-єврейським стосункам. Стереотип українського антисемітизму живе й надалі, так само й українська громадськість та історична наука до сьогодні боїться цікавитися єврейським питанням. У Галичині не росіяни, а поляки були третьою силою в українсько-єврейських мінливих стосунках. Святослав Пахолків (Львів/Санкт-Пельтен) виходить із традиційного спільного життя трьох етнічно-релігійних груп і досліджує його зміни внаслідок процесу націоналізації у другій половині XIX та першій половині XX ст. Цей, зовсім не вільний від тертя, трикутник стосунків зазнав після Першої світової війни радикалізації, спочатку через львівський погром 1918 р., а потім через (спочатку амбівалентну) ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН), функції якої в українському націотворенні докладніше подані в статті Франка Гольчевські у п'ятій тематичній частині. Пахолків підкреслює індивідуальний, життєвий вимір українсько-єврейських стосунків на противагу колективній конфронтації націй.

Між нацією та регіоном, регіональною та національною свідомістю відбувається тісна взаємодія. У випадку України процеси націотворення проходять ув окремих регіонах по-різному та несинхронно. У четвертій частині мова йде про три регіональні варіанти, які до цього часу рідко ставали темою досліджень. Так звана Слобідська Україна, Харківщина, на кордоні з Росією, стала темою статті Володимира Маслійчука (Харків). Спочатку йдеться про формування цього регіону, який прилягає до Росії і був спочатку заселений козаками у ранній новий час (його рання назва «Україна»). З Харкова та його університету почався романтичний період українського національного руху. Це привело до зближення Слобідської України та Лівобережної, колишньої Гетьманщини, та до об'єднання обох територій, а пізніше й інших місцевостей під поняттями(назвами) «Малоросія» та «Україна». Так нація та національні ідеї прийшли на зміну регіонові та регіональності, проте останні не зникли з історії. Націотворення українців в австрійській Буковині досі досліджували не так інтенсивно. Курт Шарп (Іннсбрук) на прикладі «Православного релігійного фонду» показує, як буковинські румуни та русини, обидві народності, що належали до православної церкви, все більше диференціювалися за національною ознакою. При цьому Австрійська держава виконувала важливу роль арбітра, який намагався підсилювати надетнічну регіональну свідомість. Сьогодні в Румунії та Україні, обох державах між якими розділена Буковина, ведуться дискусії щодо питання реституції релігійного фонду, ліквідованого 1948 р. Тоді як українська історіографія називає карпатських східних слов'ян частиною української нації, Пол Роберт Магочій (Торонто) виступає за те, що кар-

патських русинів, які живуть у Карпатській Україні, Словаччині, Угорщині та Польщі, слід розглядати як окрему східнослов'янську націю. Маґочій, автор історії України, захоплюється дискусіями про русинів, які з 1989 р. точаться в наукових і публіцистичних виданнях, і в яких беруть участь не тільки українці та русини, а й словаки, угорці й поляки, а ще дослідники з Північної Америки, серед них на чільному місці сам Маґочій.

Дві останні частини збірки присвячені українському націотворенню з 1914 р. до наших днів. Спершу йде мова про роль війни та революції — важливих чинників національної мобілізації. Марк фон Гаген (Темпе, Арізона), один із перших американських істориків-дослідників України неукраїнського походження та колишній голова Міжнародної асоціації українців пропонує вивчення низки випадків (case studies). Перші стосуються австрійської Галичини: плани греко-католицького митрополита Андрея Шептицького на повоєнний час про автономну Україну в рамках Австро-Угорщини; прагнення «Союзу визволення України» українізувати військовополонених російської армії; політика Росії в окупованій Галичині. Далі йдуть розділи про створення української армії в революційній Росії; українізацію російської армії в 1917 р., питання української армії в Українській Народній Республіці та Гетьманаті Скоропадського. Прямим продовженням цієї теми є аналіз Рудольфа А. Марка (Гамбург) — автора першої дисертації німецькою мовою з історії України (про Симона Петлюру) — про взаємодії війни, революції та націотворення в Українській Народній Республіці (УНР) у 1917–1921 р. Він аналізує різні виміри будівництва національної держави, розглядає передусім особу Симона Петлюри, імперські рамки, інституції (передусім армію), а також поєднання динамічних подій. Він підкреслює, що будівництво української національної держави довго не належало до першорядних цілей, а набуло певних форм аж після революції і незабаром зазнало поразки через зовнішні та внутрішні обставини.

Зі створенням Української Советської Республіки українці знов дістали територію, визначену за національною ознакою. Виникає питання, якою мірою ці рамки, не зважаючи на політичний та ідеологічний контроль, вели до націотворення. У 1920-х роках націотворення українців, як і інших неросійських національностей Советського Союзу планомірно підтримувалося. Метью Д. Полі (Іст Лансінг, Мічіган) досліджує, спираючись на архівні матеріали, на прикладі двох початкових шкіл у загалом російськомовній Одесі, як і з якими мотивами регіональні чиновники проводили політику українізації, і як на неї реагували батьки та вчителі. Його невелике новаторське дослідження показує, що українізація шкіл, хоч і проводилася під політичним тиском і не викликала захоплення, але, попри значні труднощі, мала успіх. Наскільки «одеські уроки» мали значення для цілої країни, покажуть дальші дослідження. Водночас із українізацією советської республіки в тих частинах України, що належали до Другої Польської республіки, формувався інший варіант українського націотворення. Організацію українських націоналістів (ОУН) розглянув у своїй статті Франк Гольчевські

(Гамбург), один із перших дослідників історії України в німецькомовному просторі. Керівники ОУН були свідомі будівничі української нації з ідеологією інтегрального націоналізму, пов'язаного з революційною активністю. Під час Другої світової війни ОУН та Українська повстанська армія (УПА) з підтримкою німців створили національні інституції. Після війни ОУН збереглася в еміграції, але не змогла прийнятися в незалежній Україні.

Таня Пентер (Бохум) у своїй статті про Другу світову війну відходить від наративів, пов'язаних із дискусіями навколо ОУН та УПА, і ставить натомість питання, як більшість українського населення в інших регіонах країни сприймало війну та німецьку окупацію. Вона зосереджує увагу на досвіді примусових робіт під німецьким пануванням і вказує на складність біографій тих, хто пережив війну, уникаючи поляризації до націоналістів і комуністів, колаборантів та партизанів. Коли закінчилася Друга світова війна майже всі українці вперше стали об'єднані в одній державі, Советському Союзу. Українська Советська Соціалістична Республіка створила рамки для українського націотворення, які аж пізніше, наприкінці 1980-х років, стали основою для української національної держави.

Про процеси націотворення в українській національній державі, яка виникла наприкінці 1991 р., іде мова в останній тематичній частині. Чотири статей розкривають переважно теми найближчої сучасності та обережно накидають перспективи на майбутнє. На початку Ґергард Зімон (Кельн), котрий уже багато років уважно спостерігає за подіями в Україні, звертається до зв'язку між демократією та нацією, двома концептами, тісно пов'язаними між собою з часів Французької революції. Він висловлюється за перевагу громадянських чинників перед винятково етнічними. Аналіз причин того, що переможці Помаранчевої революції 2004 р. не виправдали покладених на них надій, веде до висновку, що націоналізм, орієнтований на консенсус, та демократична національна держава мають все-таки непогані шанси. Уряди незалежної України робили наголос на етнічних факторах націотворення, оголошуючи українську мову єдиною державною та сприяючи її поширенню в системі освіти, врядуванні та медіях, не забуваючи і про мовні права меншин. Російська мова втратила в деяких сферах домінуюче становище, але вона захищена, як мова меншин. Юліане Бестерз-Дільгер (Фрайбург-у-Брайсгау), аналізуючи мовну політику в Україні, доходить висновку, що проєкт націотворення на підставі української мови приречений на невдачу, бо проти нього протестує населення переважно російськомовного сходу та півдня країни, і він суперечить бажаному зближенню України з європейськими інституціями.

Ярослав Грицак (Львів), один із провідних українських істориків, ставить питання про роль історичної пам'яті для українського націотворення, про її інструменталізацію через політику історії та її рецепцію в суспільстві, яке, в свою чергу, впливає на політику. Щоб відповісти на це питання, він бере до уваги результати опитувань про популярність окремих історичних осіб. Роз-

виток політики спогадів та історичної свідомості за останні два десятиліття він називає ключовими словами «амнезія» (переважала за першого президента Леоніда Кравчука), «амбівалентність» (характерна для врядування Леоніда Кучми) та «активізація» (внаслідок діяльності Віктора Ющенка). Він закликає політиків та істориків визнати множинність історичних спогадів. Насамкінець відомий український письменник і публіцист Микола Рябчук подає аналіз розвитку з 1991 р., розглядаючи питання ідентичності, яка повинна відокремитися від російської, та пов'язані з цим міти. Він протестує проти поширеного розуміння «розколеної України», і наголошує, що українська нація та українська держава повинні консолідуватися, звичайно, в різних регіональних варіантах. Він доходить висновку, що не слід говорити ні про успіх державного будівництва, ні про чітку стратегію державного розвитку України і що й досі зберігається принцип «сяк-так, абияк». Для майбутнього крихкого, як і раніше, проєкту українського націотворення ключову роль відіграють, на його думку, Росія та Європейський Союз.

Двадцять шість статей збірки не дають повного, завершеного викладу процесів українського націотворення від ХІХ до початку ХХІ ст. Автори розглядають націотворення з перспективи різних наукових дисциплін і методично-теоретичних позицій. Статті написані не за єдиним заданим зразком. В деяких подано загальний огляд теми, який спирається здебільшого на найновіші дослідження, в інших автори аналізують вивчені приклади та подають результати власних досліджень, ще в інших автори розкривають свою тему, дискутуючи з поглядами інших дослідників.

Червоною ниткою пронизує збірку обговорюване питання взаємодії між нацією, яку визначають етнічні та мовно-культурні критерії, та нацією територіальною, державно-громадянською, яка охоплює також інші етнічні групи. Ще одна часто повторювана тема — це регіональна різноманітність України від Галичини, Буковини та Карпатської України на заході до Центральної України на обох берегах Дніпра та аж до Південної України, що лежить північніше від Чорного моря, та Східної України на кордоні з Росією. Беручи до уваги регіональні варіанти, можна, принаймні для окремих історичних періодів говорити про своєрідності націотворення. Знову й знову згадується значення Польщі та Росії, польської та російської культур, мов і суспільств для українського націотворення, так само, як і гегемонія Російської імперії та Советського Союзу. З політично-світоглядних позицій не всі автори дотримуються одного напрямку. Що проте об'єднує всі статті, це критична солідарність стосовно української держави та української нації. Цим вони відрізняються від поширеної в Росії та Західній Європі думки, за якою Україну та українців не сприймають серйозно та розглядають українське націотворення та будівництво держави, як штучне й тимчасове.

З німецької переклала Софія Матіяш

1. Історіографія та теорія

Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 р.

Протягом двох останніх десятиліть сталася велика зміна в способі писання історії в Україні¹. Причини цього великою мірою політичні. По-перше, падіння СРСР, а з ним і занепад советської історіографії, знесли ідеологічні та концептуальні бар'єри, що не давали розвиватися історичним дослідженням так, як це відбувалося в інших частинах світу. По-друге, з виникненням незалежної Української держави стала необхідною національно орієнтована українська історіографія. І, по-третє, самі масштаби та геополітичне значення України привели до того, що українці та неукраїнці більше уваги присвячують своєму минулому. Усе це спричинило те, що дослідження історії України набули значної актуальності та легітимності.

Доки не було незалежної України, дослідникові доводилося виправдовуватися, чому він цікавиться Україною та українським народом, який по суті не має своєї держави. І в кожному разі не було певним, що дослідження таких тем узагалі має сенс. Після того, як Україна стала незалежною, дослідникам її історії уже не слід шукати виправдань. І методи дослідження все більше наближаються до методів інших національних історіографій.

За останні роки політичне становище і, зокрема, напружені стосунки між Україною та Росією привели до того, що помітно зросло зацікавлення історією і актуалізувалася низка історичних подій в обох країнах. Російські та укра-

¹ Примітка упорядника: Орест Субтельний у 1991 р. на конференції, організованій упорядником і присвяченій історії України, виголосив доповідь «Die gegenwärtige Situation der ukrainischen Historiographie. Ein Überblick», котра 1993 р. була надрукована в збірці матеріалів конференції (Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hg.) *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 1993. S. 350–369.). Пізніше дещо розширена доповідь вийшла й англійською мовою (*Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography*//*Journal of Ukrainian Studies*.1993. Vol. 18. № 1–2. P.33–54). Ця ж стаття — доповідь, що відбулася через двадцять років після першої, і певно є продовженням історіографічних студій автора.

їнські історики схиляються до думки, що їхні пояснення історії не тільки висловлюють історіографічні погляди, а й повинні виправдовувати позиції їхніх політичних лідерів. Унаслідок цього на вагомій та контроверсійній українсько-російські відносини досі має вплив суміш політичних інтересів та історичних інтерпретацій. Можна навіть стверджувати, що історичні інтерпретації для українців і росіян останніми роками мають важливіше значення, ніж у більшості інших історіографій. Обидві сторони явно чи неявно висловлюють думку, що минуле впливає на їхні сучасні відносини.

Немає нічого дивного в тому, що російські історики стоять на великодержавній позиції, що тягнеться з часів царату та советських часів. Їхнім головним постулатом є те, що Росія та її сусіди, зокрема Україна й Білорусь, пов'язані між собою органічним братерським зв'язком. А з цього випливає, що росіянам, українцям і білорусам призначено жити разом, як єдиній політичній одиниці. На підставі чисельної переваги та політичного досвіду росіяни повинні займати керівне становище серед східних слов'ян. Інакше кажучи: формула «старший брат», канонізована в Советському Союзі, і далі живе в мисленні багатьох російських істориків.

За президентства Леоніда Кучми (1994–2005) український уряд, а слідом за ним і Інститут історії України Національної Академії наук зайняв швидше двозначну позицію до питання російського домінування. Хоча Кучма 2003 р. видав книжку під назвою «Україна — не Росія»², однак через рік, 2004 р., його уряд погодився на створення призначеної від обох парламентів російсько-української комісії, що мала б написати історію, прийнятну і для росіян, і для українців. Цей захід спричинив одразу дві проблеми. По-перше, комісія, що мала завдання писати історію, дуже виразно б нагадувала советські практики. По-друге, багато українців уважало, що будь-який подібний проєкт вестиме до такої версії спільного минулого, в якій переважатиме думка російських істориків. У відповідь на це декілька українських істориків під керівництвом Ярослава Дашкевича створили «Комітет захисту української історії». 2008 р. Члени українсько-російської комісії видали два підручники історії обох країн («Очерки истории России», «Нарис історії України»), кожен з котрих перекладено іншою мовою і кожен з них подавав примирливий погляд на історію іншої країни. Не дивно, що кінцевий продукт роботи комісії, принаймні в Україні, не мав великого впливу на спосіб сприйняття національної історії. В Росії президент Дмитрій Медведєв 2009 р. дав рекомендацію утворити комісію істориків, яку очолив шеф його штабу Сергій Нарішкін, щоб підтримати традиційну російську інтерпретацію історії та викривати «перекручення».

За президентства Віктора Ющенка (2005–2010 р.) більшість українських істориків дотримувалися інакших поглядів на історію і відмежовувалися від обережного тлумачення українсько-російських стосунків, прийнятого за Куч-

² Кучма Л. Україна — не Россия. Москва, 2003.

ми. Тепер ці історики зосереджувалися на написанні української національної історії. Замість того, щоб підкреслювати спільне для українського та російського минулого, українські науковці почали виводити на передній план ті аспекти, що відокремлювали українців та їхню історію від росіян. Нерідко вони надавали перевагу в дослідженнях конфліктам і конфронтації між Росією та Україною. Приклади, яким в Україні присвятили багато уваги: битва під Котопом 1659 р., роль гетьмана Івана Мазепи, що 1708 р. повстав проти Петра Великого та об'єднався з російським противником Карлом XII Шведським, голод 1932–1933 р., коли мільйони українців загинули внаслідок політики Кремля, антисоветська боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) на Західній Україні. З великою урочистістю святкували річницю битви під Крутами у 1918 р., в якій полягло декілька сотень українських студентів, що намагалися зупинити російсько-більшовицьку навалу на свою Батьківщину³².

Ця зміна відбилася в працях науковців Інституту історії України НАНУ. До історичних студій долучилася навіть Служба безпеки України, посприявши публікації джерел про голод 1932–1933 і діяльність УПА та дозволивши вільний доступ до фондів у її багатих архівах⁴. У листопаді 2009 р. посилилася співпраця між Польським Інститутом національної пам'яті та Службою безпеки України. На сьогодні вони видали сім томів архівних матеріалів, що стосуються різних аспектів польської, української та советської історії, й організували 13 конференцій, у яких брали участь поляки та українці. Антиросійська політика Ющенка відчутно вплинула на погляди багатьох українських істориків щодо стосунку їхньої держави до царської імперії та Советського Союзу.

Усе це перелякало російських істориків. Вони зятято критикували, зокрема за президентства Владіміра Путіна, ці «націоналістичні інтерпретації», що, на їхню думку, перекручують історію співпраці та співжиття обох націй⁵. Відхід від загальних тенденцій відбувався, звісно ж, з обох боків. Так, наприклад, український дослідник Петро Толочко, учень московського археолога Бориса Рибаківа, вперто наполягав на спільному минулому росіян та українців за ча-

³ Пор. *Marples D. Heroes and Villians: Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest, New York, 2007; *Karatnycky A., Motyl A. Why is Russia Afraid of a 300-year old Ukrainian Hero?* // *The Wall Street Journal*. 2009.09.07; *Kuzio T. Praise and Condemnation of Stalin: Russia and Ukraine go their Separate Ways* // *Eurasia Daily Monitor*. 2007. № 4. Nov. P. 222 (західні сприйняття цих історіографічних настанов).

⁴ Нарис Юрія Шаповала: *Shapoval Y. The Current State of Research on the Political Terror in Ukraine, 1920s — 1950s* // *Canadian Institute of Ukrainian Studies*. Media Release. 2001.16 Juli.

⁵ Про інтерпретацію досоветського періоду пор. *Velychenko S. National History as a Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian History from Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992. Аналіз історіографічного конфлікту подає Тарас Кузьо. *Kuzio T. Russia, Ukraine Trade Harsh Words over Historical Memory* // *Eurasia Daily Monitor*. 2007. № 4 (2007.16.12.). P. 233.

сів Київської Русі (X — XIII ст.). З другого боку, петербурзький історик Татьяна Таїрова-Яковлева у своїх дослідженнях виявила розуміння діяльності Івана Мазепи⁶, відійшовши від традиційного російського кліше «гетьмана-зрадника». Однак вплив державної політики на історіографію в Україні та в Росії мав вирішальне значення.

Сьогодні домінантною парадигмою в українській історіографії є національний наратив⁷. Якщо взяти до уваги те, що такий підхід у советські часи притискали, то історики просто наздоганяли те, чого не допрацювали. На жаль, представники цього дослідницького напрямку майже не презентували нових творчих планів і методології. Старша генерація, якій доводилося інтерпретувати минуле як історію класів, швидко перейшла до національної історії. Теми, що ці історики досліджували, були чи «новими», чи «старими» та в їхній інтерпретації було мало новаторського. Більшість колишніх советських істориків в Україні мали великі методологічні труднощі з написанням своїх робіт.

Однак були й ознаки змін. Вони походили, зокрема, від молодших істориків, які мали доступ до західних концепцій і методів написання історії. Багато хто з них певний час вчився або викладав у американських та західноєвропейських університетах. До того ж інтернет, невідомий або недоступний для їхніх попередників, давав їм доступ до інформації, яка до 1991 р. не була досяжною. Інтернет мав вирішальне значення для здобування інформації та полеміки з новими історіографічними школами на Заході. Певна річ, усі ці тенденції не дали драматичного прориву в написанні української історії, адже багато істориків старшої генерації, які й далі обіймали керівні посади, були свідомо чи несвідомо під впливом советської психології. Однак постійне зростання кількості істориків, на яких позначився вплив Заходу, привело до того, що поруч із «традиціоналістами» сформувався новий історіографічний напрям, представники якого все більше наближалися до ментальності, методики та дослідницьких інтересів їхніх західних колег.

Не всі зміни були позитивні. За советських часів істориків вважали про-тагоністами ідеологічного сектора і від них очікували праць, які підтримували б советську політику та ідеологію. Це надавало їм престижу і впливовості у советській системі. Після 1991 р. такий зв'язок із політичним істеблішментом послабився або й зовсім урвався. Це призвело до того, що професія історика перестала бути такою престижною. Багато нових істориків походять сьогодні з периферії, із сіл та невеликих міст, і їхнє становище та їхній вплив у незалежній Україні значно менший, ніж у советський час.

⁶ Пор. *Толочко П.* Від Русі до України. Київ, 1997; *Толочко П.* Давньоруські літописи і літописці X — XIII ст. Київ, 2005; *Таїрова-Яковлева Т.* Мазепа. Санкт-Петербург, 2007.

⁷ Пор. *Портнов А.* Упражнения с историей по-украински (заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине) // *Ab imperio.* 2007. № 3. С. 93–138.

Хоча їхній вплив і послабився, історики, особливо молодшої генерації, все більше віддаляються від советських моделей. Це видно з того, що розширюється тематика досліджень. Більше уваги присвячується регіональній історії, занедбаній у советський час. Історики зі Львова пов'язують регіональну історію з національною, наприклад, у працях про Українську галицьку армію в 1918–1919 р., про польське панування в Галичині у міжвоєнний час і, особливо, в працях про діяльність УПА. На Волині теж видають праці про історію УПА в цьому регіоні, зокрема про українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. Найбільше істориків працює в Києві, в самому тільки Інституті історії України НАНУ їх понад 300. Вони часто вивчають теми загальноукраїнського значення. Крім цього, вони видають дослідження про Українську Народну Республіку 1917–1920 р., про голод 1932–1933 та про козацькі часи — теми, що більшою чи меншою мірою стосуються центральних земель України. Натомість у Дніпропетровську та Запоріжжі темою історичних досліджень став Нестор Махно та очолюваний ним анархістський рух, що був зосереджений в цьому регіоні. Історики з Харкова, зосереджені в Східному інституті українознавства ім. Ковальських, яких підтримує Канадський інститут українських студій, спеціалізуються на історії свого регіону, Слобідської України (Слобожанщини)⁸.

Суперечливими є праці про карпатських русинів, яким часто приписують сепаратистські тенденції⁹. Ці побоювання підживлює те, що багато таких досліджень видано в Північній Америці та Москві. Донецькі історики теж видали декілька вартих уваги праць, однак їхня продуктивність залишається обмеженою¹⁰. Дуже дивує те, що на Одещині до цього часу з'явилося відносно мало досліджень історії регіону та міста, хоча тут можна було проводити їх саме в такому ракурсі. Загалом регіональній історії присвячено набагато більше уваги, позитивним наслідком чого стала інтеграція в українську історію тих періодів, якими раніше нехтували.

⁸ Пор. *Середа В.* Регіональні історичні ідентичності та пам'ять // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Віктор Сусак (упоряд.). Львів — Київ, 2007. С. 160–209; *Malanchuk O.* Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine // *Nationalities Papers*. 2005. № 33. Р. 345–368; *Kasianov G.* Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine, in: Taras Kuzio, Paul D'Anieri (Eds.). *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*. Westport, Conn., 2002. Р. 29–46; *Kuzio T.* Historiography and National Identity among the Eastern Slavs: Towards a New Framework // *National Identities*. 2001. № 3. (2). Р. 109–132.

⁹ Див.. *Magocsi P.-R., Pop I.* (Eds.). *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto, Buffalo, London, 2002. — виправлене і доповнене видання 2005 р.

¹⁰ Пор. *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Віктор Сусак (упоряд.). Львів — Київ, 2007. С. 27–60.

Були також намагання методологічного новаторства. Наталя Яковенко у своїх дослідженнях історії української шляхти звернулася до методів школи «Анналів», а Ярослав Грицак переніс таку концепцію, як «модернізація», на українську історію¹¹. Заснований 1996 р. часопис «Україна модерна» з вартою уваги об'єктивністю та диференціацією подає гострі й суперечливі теми історії України, такі як українсько-польські й українсько-єврейські відносини за Другої світової війни, сучасні можливості марксистського підходу чи формування національної пам'яті. Часопис запрошує до дискусії про головні періоди історії України також неукраїнських науковців. Він став викликом для традиційного «Українського історичного журналу», котрий видає Інститут історії України НАНУ. Часопис «Критика» також друкує статті на історичні теми.

Ще однією ознакою позитивних змін є все більша інтернаціоналізація української історичної науки. До 1991 р. українська національна історія була монополією невеликої групи істориків із української діаспори в Сполучених Штатах і Канаді. Через утиски національної історії в Советській Україні у версії національної історіографії дослідників з діаспори часто обстоювали екстремальні позиції. Відколи Україна стала незалежною, дуже зріс вплив неукраїнців на українську історіографію. У Німеччині, Англії, Франції та Італії з'явилися змістовні дослідження з української історії. Дуже важливими є варті уваги об'єктивні праці польських істориків на суперечливі теми, такі як згадані збройні українсько-польські конфлікти в Галичині 1918 р. та на Волині 1942–1943 р., а також акція «Вісла» (примусове переселення українців в Польщі 1947 р.)¹². Сьогодні деякі представники української діаспори в Північній Америці висвітлюють діяльність ОУН та УПА критичніше, ніж раніше¹³. Словом, тепер є широкий спектр поглядів на найближче минуле України, і це

¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. Київ, 2002; Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. Київ, 2004; Яковенко Н. Нарис Історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997; Грицак Я. Нарис Історії України: Формування модерної української нації XIX — XX ст. Київ, 1996.

¹² Див. Wnuk R. Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations During World War II and its Aftermath. Lublin, 2008; Motyka G. Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii, in: Grzegorz Motyka, Dariusz Libionka (Eds.) Antypolska akcja OUN — UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. Warszawa, 2002. S. 141–146; Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни. Львів, 2003; див. також Kasianov G. The Burden of the Past. The Ukrainian-Polish Conflict of 1943–44 in Contemporary Public, Academic and Political Debates in Ukraine and Poland // Innovation. 2006. 19. № 3/4. P. 247–259; Copsey N. Remembrance of Things Past: The Lingering Impact of History on Contemporary Polish-Ukrainian Relations // Europe-Asia Studies. 2008. Issue 60. №4. P. 531–560.

¹³ Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // Spaces of Identity. 2005. № 5. P. 1.

великий поступ порівняно з ранішими спрощеними чорно-білими зображеннями істориків української діаспори та Советського Союзу.

Звичайно, деякі улюблені на Заході теми залишаються недосить вивченими. Так, є дуже мало досліджень історії жінок і жіночих рухів в Україні¹⁴. Історії міст теж до цього часу не приділяли уваги, хоч є багаті джерела. Історія етнічних меншин України теж не знайшла такого зацікавлення, на яке заслуговувала б. Це стосується, зокрема, великої російської меншини, дослідження якої має не тільки наукове, а й політичне і стратегічне значення. Проте за останні роки з'явилися численні важливі праці з історії євреїв. Більшість з них висвітлює теми Голокосту в Україні або погроми 1918–1920 р. У партнерстві з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ 2002 р. створено Український центр вивчення історії Голокосту, котрий видає часопис «Голокост і сучасність» та організовує конференції. Менш популярні теми, такі як життя в єврейських штетелях Правобережної України не викликали великого зацікавлення.

«A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography» — збірку під такою назвою видали 2009 р. Георгій Касьянов і Філіп Тер. Заголовок повідомляє про те, що домінуючу національно-історичну парадигму постсоветської української історіографії слід поставити під сумнів. Книжка відбиває скептицизм, що західні історики вже протягом десятиліть висловлюють стосовно домінування та користі національного майстер-нарративу. Лунає заклик застосовувати новий підхід, адже він обіцяє нову, оригінальну інтерпретацію українського минулого. Проте мене не переконали аргументи, наведені в більшості статей книжки. Касьянов критикує обмеженість домінуючої національної історіографії, але не подає натомість ніякої альтернативи. Філіп Тер ще радикальніше відкидає національний підхід і обстоює міжнаціональну історіографію, наприклад, в галузі історії культури. Проте обидва автори не беруть до уваги мотивацію людей, тобто питання: чому вони так поведуться. Андреас Каппелер обстоює збалансованішу позицію, до того ж він не відкидає потреби нових підходів, але розглядає їх радше як доповнення, ніж як заміник наявних парадигм. Парадоксально, що більшість інших статей збірки різною мірою критикують національну історію, але при цьому залишаються в її контексті. Словом, збірка — це вияв невдоволення деяких істориків домінуванням національно-історичної парадигми, але без пропозицій належних альтернатив і підходів.

Підсумок: українська історіографія значно змінилася за роки, що минули від падіння Советського Союзу. Це передусім, як вже зазначено, результат політичного розвитку з 1991 р. Українські історики пристосувалися до нових умов. Але більшість із них не були ініціаторами змін. Вони намагалися наздогнати те, в чому відстали за часів Советського Союзу, вдавшись до національ-

¹⁴ Див. у цьому томі статтю Тетяни Журженко.

но-історичної парадигми або поширюючи її. Делікатні теми, які в Советському Союзі замовчували або перекручували, сьогодні актуалізовані, їх досліджують та довкола них дискутують. Також наявні спроби методично і концептуально наблизитися до західних колег. Окрім цього, зростає кількість неукраїнських фахівців, котрі цікавляться минулим незалежної країни. В українській національній історії більше нема монополії істориків діаспори, що була до 1991р.

Чи означає це, що дослідження української історії якісно просунулися вперед? Ймовірно, що історики в Україні і надалі методологічно й теоретично наблизатимуться до західних істориків. Звичайно, відповідь на це питання можуть дати зміни за межами тісної сфери історичної науки. Історія, національна вона, чи ні, розглядає минуле. Однак «золотий вік» історіографії вже минув. У добу глобалізації ми спрямовуємо погляд вже не на минуле, а на майбутнє. Проте історики повинні бути вдячні за умови, котрі полегшували їм роботу протягом двох останніх десятиліть.

З німецької переклала Софія Матіяш

Сучасна історіографія українського націотворення: кілька сностережень

Найбільший український історик кінця XIX — першої третини XX ст. Михайло Грушевський запропонував у своїй фундаментальній «Історії України-Руси» та численних публікаціях цілісну концепцію самостійного українського історичного процесу від часів Київської Русі і виділив два *національні відродження*: другої половини XVI — першої половини XVII ст. та кінця XVIII — 1840-х р.¹ Офіційно проголошена «буржуазно-націоналістичною», схема Грушевського таки справила відчутний вплив на советську історіографію, яка, за Грушевським, помістила в центр історичного опису український народ на різних етапах його розвитку. Але на відміну від Грушевського українські советські історики після середини 1930-х років були змушені виводити історію української нації від «давньоруської народності»², яка буцім-то існувала до XII — XIII століть і стала передумовою прагнення до «возз'єднання» з Росією (як прояв останнього описували угоду Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р., правова природа якої досі викликає суперечки спеціалістів).

Максимум критицизму стосовно обов'язкової схеми, що його могли собі дозволити українські советські історики, відбиває брошура Костянтина Гуслистого «До питання про утворення української нації», видана 1967 року. У ній, повторюючи ключові ідеологічні аксіоми, науковець водночас твердив, що «єдина древньоруська народність не стала стійкою етнічною спільністю», а культурні й мовні особливості племен «у надрах древньоруської народнос-

¹ Серед численної літератури про Грушевського та його історичні концепції з новітніх публікацій своїм синтетичним характером вирізняється: *Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005. (Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. К., 2011).*

² Найдетальніше дослідження історіографічної генеалогії «давньоруської народності та її модифікацій»: *Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). К., 2006.*

ті не встигли стертися»; наголошував, що «не можна погодитися з тими радянськими вченими, які відсувають початок перетворення української народності у буржуазну націю на 100–150 років пізніше від російської»³.

Десятитомова «История Украинской ССР», видана на початку 1980-х років, розглядала історичний процес на території сучасної України від археологічних культур до побудови соціалізму як закономірну і послідовну зміну соціально-економічних формацій, головним актором яких був почергово український елемент «давньоруської народності», «українська народність» і, нарешті, «українська нація» в її етно-мовно-культурному (не політичному) розумінні. Територіяльні та етнічні межі Української ССР проектувалися в минуле. Роль войовничого та завжди «іноземного» *Иногого* відводилася полякам (у советських публікаціях з історії повстання Хмельницького 1648–1654 р., коли теперішні українські землі перебували у складі Речі Посполитої, польські джерела слід було відносити до «іноземних») та кримським татарам (їхня історія стосунків з козацтвом була зведена до набігів і зрад, узагальнених у пропагандистському кліше «турецько-татарської агресії»). У цій історії були практично відсутні євреї, а в образі Росії принципову роль грало протиставлення «прогресивних» і «дружніх» *народних мас* репресивній політиці Російської імперії.

Ще наприкінці 1980-х років в українських історичних публікаціях годі було знайти поняття «дискурс», «деконструкція», «уявлені спільноти» (*imagined communities*), «гранд-наратив», а про «націоналізм» чи «модернізацію» писали відповідно до адаптованого до советських реалій набору пропагандистських кліше, названих «вершиною науковості» і «єдиновірним вченням» — марксистом-ленінізмом.

Початок 1990-х років пройшов під знаком відкриття «національної історії». В українській історіографії «нація» заступила собою «клас» як основна категорія історичних описів. Один з «провідних» українських советських (а згодом постсоветських) істориків Віталій Сарбей висловився про цю зміну так: «Замість доволі розмитого поняття класу варто спиратися на конкретне, реальне: етнос, нація, бо саме ці поняття й означають народ»⁴. У 1990 та 1993 роках найвпливовіші українські та закордонні фахівці зустрілися у прикарпатських Славському та Брюховичах⁵. Гостра дискусія велася насамперед довкола проблем формування нації і «українського національного відродження», і визначила умовний поділ на примордіялістів та модерністів.

³ Гуслистий К. До питання про утворення української нації. К., 1967. С. 9, 21.

⁴ Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. 1995. № 2. С. 8.

⁵ Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків, Славське, 4–6 вересня 1990. Львів, 1993; Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. Львів — Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995.

«Примордіялістами» стали називати прихильників тези про давнє (середньовічне) формування української нації, континуїтет різних етапів її розвитку та вирішальний вплив мовних й етнічних кордонів (зони поширення української мови та переважання етнічно українського населення) на виникнення української державності. Найпоследовніше такий підхід репрезентували легендарні львівські історики-медієвісти Ярослав Ісаєвич та Ярослав Дашкевич.

Дашкевич категорично стверджував: «У підході сучасних етносоціологів модерністського напрямку проявилася своєрідна хитрість: важкодоступність історичних джерел з далеких століть, труднощі їх інтерпретації довели до нігілістичного підходу і заперечення можливості знайти суб'єктивістичні елементи визначення нації в минулому»⁶, і наголошував, що висновки про національну свідомість у певний історичний період слід робити не лише з текстів, а й із «політичних дій, вмотивованих національною свідомістю, без публічного пояснювання таких дій за допомогою оголошених національних декларацій»⁷. Ісаєвич висловлювався делікатніше. Визнаючи продуктивність багатьох спостережень критиків «примордіялізму», він таки виступав за подальше використання поняття «національного відродження», закликаючи, водночас до перегляду «імпліцитного (для теорії последовних національних відроджень) уявлення про те, що кожне наступне відродження означало в усіх сенсах кращу якість, порівняно з попередніми»⁸.

Швидше умовно до «примордіялістів» можна віднести численних шукачів «української національної ідеї», серед яких помітну роль грали нещодавні спеціалісти з викриття «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій», які, до речі, охоче прикрашали свої твори окремими модними («західними») словами. Наприклад, нещодавній історик більшовицької еміграції у виданій 1994 року під синьо-жовтою обкладинкою книзі «Українська національна ідея» дав таке означення титульному поняттю своєю роботи — «теоретичне обґрунтування і усвідомлення економічних, політичних, культурних, релігійних запитів, основ самоуправління українства, а також форм спілкування з іншими народами на основі національно-правової рівності»⁹. У подібному дусі «Мала енциклопедія етнодержавознавства» [останній термін навряд чи надається до перекладу будь-якою іноземною мовою, хоч в Україні він визнаний ВАКом як одна з нау-

⁶ Дашкевич Я. Українські історичні традиції: нація і держава, у кн.: Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989–2009). Київ, 2011. С. 42.

⁷ Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI — XVIIст. // Сучасність. 1992. № 3. С. 69.

⁸ Ісаєвич Я. Наші три відродження — не лише здобутки, але й втрати // Сучасність. 1998. № 12. С. 136–143.

⁹ Черненко А. Українська національна ідея. Дніпропетровськ, 1994. С. 3. Цікаво, що після таких термінологічних вправ автор просто переказує історію України за хронологічним принципом.

кових дисциплін — А. П.] під редакцією нещодавнього «викривача українського буржуазного націоналізму» Юрія Римаренка означила національну ідею як «збуджуючий фермент оновлення суспільства», тотожний «політичному плюралізму, економічному лібералізму і культурному автономізму»¹⁰.

«Модерністи», своєю чергою, зайняли наступальну і деконструктивістську позицію щодо історіографічної традиції, спираючись на доробок англомовної історіографії національних рухів. Представники цієї течії підкреслювали радикальну відмінність модерної нації (яка принципово охоплює усі соціальні прошарки, а не лише еліти, і формується за допомогою засобів масової інформації, служби в армії тощо) від домодерних форм ідентифікації. Хоч спочатку тексти «модерністів» далеко не завжди були деконструкцією національного нарративу в усіх його проявах. Наслідуючи діяспорну історіографію (перш за все, видані на початку 1990-х років українською мовою статті Івана Лисяка-Рудницького¹¹) українські історики почали писати про «національне відродження». Лисякові-Рудницькому йшлося про феномен «розірваності» української історії, «фікції» її безперервності від Хмельниччини до ХХ ст. і водночас підкреслення дворазовості «національного відродження» після «перерв національної екзистенції», що настали, на його думку, після Люблінської унії 1569 р. та після ліквідації козацької України у XVIII ст. Водночас необхідність починати будівництво нації фактично від початку історик вважав причиною «хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності й примітивізму»¹².

Закладене в метафорі «відродження» уявлення про іманентність нації спочатку не викликало особливого спротиву навіть у тих, хто відносив себе до модерністів (чому, ймовірно, сприяло й елегантне використання терміну Лисяком-Рудницьким). В одному реченні могли мирно (і без лапок) спільно існувати «українське національне відродження» і «формування модерної української нації». Згодом Георгій Касьянов зауважив умовність та ідеологічні конотації терміну «українське національне відродження» та запропонував замінити його поняттям «націотворення»¹³.

Книжка, в якій Касьянов висловив цю тезу — «Теорії нації та націоналізму» (1999) — справила помітний вплив на українську дискусію, що набирала обертів. Докладно і доступно переказуючи тези найвпливовіших англомовних

¹⁰ Римаренко Ю. Українська національна ідея // Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996. С. 628, 626.

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1–2. Київ, 1994.

¹² Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації (методологічні завваги) // Історичні есе. Т. 1. Київ, 1994. С. 11–27. Пор. критику Григорієм Грабовичем тези Дмитра Чижевського про «неісторичність» української нації: Грабович Г. Ще про «неісторичні» нації та «неповні» літератури, у кн.: Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка). Київ, 2003. С. 497–521.

¹³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. С. 295.

теоретичних робіт, Касьянов запропонував своєрідний кишеньковий путівник по англомовних публікаціях, що склали основу «модерністського» підходу до нації і націоналізму. Цікаво, що саме в сфері теорій націоналізму публікації українських *трансляторів* основних концепцій західної науки справили більший вплив, ніж безпосередні переклади «першоджерел». Головні положення і терміни «Imagined Communities» Бенедикта Андерсона (український переклад — 2001), «Nations and Nationalism» Ернеста Гелнера (український переклад — 2003), збірник «The Invention of Tradition» за редакцією Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера (український переклад — 2005) українські історики засвоїли до появи цих самих текстів українською завдяки публікаціям Ярослава Грицака, Оксани Забужко, Георгія Касьянова, Миколи Рябчука. З цієї ж причини брак українського перекладу робіт Мирослава Гроха не завадив активному використанню його схеми трьох фаз націотворення¹⁴.

Легко й охоче сприймаючи мову і висновки західних «модерністів», абсолютна більшість українських істориків виявилися нездатними розгледіти в їхніх текстах марксистський компонент (це цікава ілюстрація рівня знання Маркса і зарубіжного марксизму випускниками і викладачами ще зовсім недавно марксистсько-ленінської вищої школи). Практично непоміченим ув українському контексті пройшло й те, що більшість теоретиків нації і націоналізму негативно ставилися до феноменів, які вони описували, а вказівки на штучність, мітичність націоналізму, політичні маніпуляції з ним мало пояснювали силу націоналізму та збереження ним досі величезного політичного потенціалу (як руйнівного, так і конструктивного)¹⁵. Однією з причин такої неуважності, можливо, стало те, що українською так і не перекладено жодної англомовної книжки з критикою «модерністської» інтерпретації націоналізму¹⁶, через що в багатьох істориків виникло враження безальтернативності та мало не *остаточності* цієї інтерпретації.

Прийняття модерністського (або, інакше кажучи, конструктивістського) підходу до нації дозволило поставити низку нових дослідницьких проблем і піддати сумніву чимало звичних догм. Зокрема, українські історики почали замислюватися про:

¹⁴ Одна з перших (в україномовній науковій періодиці) пропозицій застосувати схему Гроха до українського матеріалу містилася в статті: *Канпелер А.* Національний рух у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 1. Київ, 1992. С. 104–119.

¹⁵ *Chirot D.* The Retribilization of the Modern World: How the Revival of Ancient Sentiments Leads to Persisting Nationalist and Ethnic Conflicts // *Ab Imperio*. 2008. №. 3. P. 23–46.

¹⁶ *Hastings A.* The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge, 1997. Цікаво, що британський медієвіст сформулював на західноєвропейському історичному матеріалі низку висновків, дуже близьких до тез Дашкевича й Ісаєвича. Його монографія написана як заперечення основних тез одного з найвищих «модерністів» Ерика Гобсбаума.

- *ієрархії лояльностей* (одна з перших постав цієї проблеми в україномовній періодиці належить професорові Торонтського університету Полу Роберту Магочію. На думку Магочія, «весь хід українського національного відродження до Першої світової війни (...) можна інтерпретувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей — з іншого, а ще як історію того, як цей конфлікт іноді травматично, а інколи творчо впливав на людей, які опинилися в його полі»¹⁷);
- *варіативності націобудівництва*, яка залежить від безлічі контекстуальних чинників (публікація, що стала класичною ілюстрацією такого підходу, присвячена «альтернативам національного будівництва» галицьких русинів. Її автор — Джон-Пол Химка — вирізняв як мінімум чотири можливих альтернативи: асиміляція до польської нації, «общерусская» ідея, русинство, і нарешті, український проект. Дослідник поставив низку запитань: чому одні проекти виявилися успішними, а інші — ні? Наскільки національна інтелігенція була вільна у творчості з будівництва нації? Якою мірою національні характеристики таки впливали на життєздатність того чи іншого національного проекту?¹⁸);
- *відмінності в розуміння «української ідеї»* діями національного руху в австрійській Галичині і російській Наддніпрянщині та можливості поєднувати її з імперською лояльністю¹⁹;
- *конструювання національних символів і ритуалів* (семіотичний аналіз тіла і одягу українофілів, реконструкція творення місця пам'яті — могли Тараса Шевченка в Каневі)²⁰.

¹⁷ *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 97–107. Цитата зі С. 103.

¹⁸ *Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions, in: Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy (Eds). *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ann Arbor, 1999. P. 109–164. Хоча стаття Химки так і не з'явилася українською мовою, вона справила вплив на історіографічний процес. Див. цікаву рецензію: *Савченко С.* Формування української нації як історіографічна проблема // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. 2002. Т. 9. С. 349–351.

¹⁹ *Sereda O.* Shaping Ukrainian and All-Russian Discourses: Public Encounters of the Ukrainian Activists from the Russian Empire and Austrian Galicia (1860–70-s), in: Andrzej Nowak (Ed.). *Russian and Eastern Europe: Applied «Imperiology»*. Kraków, 2006. P. 381–399.

²⁰ Український переклад англomовних статей Єкельчика зібрано в книзі: *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ, 2010. Сергій Єкельчик став автором, либонь, першої невеличкої україномовної синтези, написаної з модерністських позицій: *Єкельчик С.* Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн, 1994.

До того ж, в цьому випадку вплив на українську історіографію йшов не лише із заходу, хоча передумовою інтелектуального успіху було використання мови західної науки. Це блискуче продемонстрував російський історик Алексей Міллер у своїй монографії²¹. Він запропонував радикально конструктивістську інтерпретацію українського національного руху. Виділивши три можливості розвитку Росії у XIX ст.: наднаціональна імперія, панславістський проєкт, російський націоналізм, Міллер особливу увагу приділив обґрунтуванню вагомості та впливовості одного з різновидів останнього — проєкту так званої «великої» або «триєдиної» російської нації (яка відповідно охоплювала сучасних українців і білорусів). Поразку Російської імперії у боротьбі з українським проєктом Міллер пов'язав насамперед із загальним запізненням модернізації Росії, яке не дозволило їй «розв'язати свої національні проблеми» у спосіб, як це зробили Франція чи Пруссія²².

Прикладом компліментарного сприйняття і розвитку тез Міллера можна вважати роботи Олега Журби з історії української історіографії. Журба підтримав критику телеологічності концепції «українського національного відродження» і запропонував тезу про наявність на початку XIX ст. «регіональних історіографій» (які пізніше стали основою «єдиного українського національного історіописання») і «асинхронності історіографічних процесів різних українських регіонів Російської імперії»²³. Книгу гостро критикували як за фактографічні помилки і лакуни, так і з ідеологічних позицій — як ретроградство і спробу повернутися до термінології і мислення, «відкиненого ще наприкінці XIX ст. Грушевським та його школою»²⁴.

Пізніше він видав історію України, написану крізь призму формування модерної нації: *Yekelchuk S. Ukraine: Birth of a Nation. New York, 2007*. Переклад російською: *Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев, 2010*.

²¹ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. Санкт-Петербург, 2000. Практично повністю книга була опублікована розділами українською мовою в часописі «Україна Модерна». А потім з'явилося англomовне, дещо доповнене, видання: *Miller A. The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the 19th century. Budapest — New York, 2003*.

²² Порівн. критичні виступи з приводу концепції Міллера та її використання іншими російськими істориками: *Nowak A. Ab Imperio. Nowe spojrzenie na historię Rosji // Przegląd Wschodni. 2003. T. 8. Zesz. 3. S. 605–630; Saunders D. Russia's Nationality Policy: The Case of Ukraine (1847–1914) // Journal of Ukrainian Studies. 2004. Vol. 29. № 1–2. P. 399–419; Портнов А.* Вісті з хорошої імперії // Критика. 2007. № 9. С. 10–15.

²³ *Журба О.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003.

²⁴ *Гирич І.* [Рецензія: О.І.Журба Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ. 2003]//Український археографічний щорічник. 2004. Т. 8–9. С. 729–733.

У контексті прийняття модерністської перспективи можна розглядати й дедалі звичніше в українських публікаціях використання історичних термінів «Малоросія», «малороси», «русини» стосовно реалій XIX ст.²⁵

Українська дискусія про націю була водночас дискусією про модернізацію. Традиційне протиставлення «українське» — «модерне» надало їй особливого шарму, тим більше, що слово «модерний» (його нема в мові советської науки) легко і безболісно увійшло до советського українського глосарія .

Здається, Ярославові Грицакові вдалося переконати багатьох, що «застосування модернізаційних теорій виводить українську історіографію на саме вістря дискусій, що тривають в сучасній світовій науці»²⁶. Серед розмаїтих проблем модернізації українські історики найбільшу увагу приділили проблемі взаємозв'язку модернізації і будівництва нації. Поразку української революції 1917–1921 р. навіть у шкільних підручниках почали пояснювати неукраїнським характером міст²⁷, а в питанні про природу советської влади в Україні одним з найважливіших аспектів стала оцінка урбанізації та індустріалізації 1930-х р.

Апологет модернізаційної теорії Ярослав Грицак згодом виступив її першим українським критиком, написавши, що «українці *залишились* (виділив я — А. П.) українцями не завдяки модернізації, а всупереч ній»²⁸. Звідси залишався один крок до перенесення на український ґрунт нової модної західної ідеї — ідеї численних модерностей (multiple modernities). Невдовзі Грицак написав про брак універсальних критеріїв модерності, про зміщення наголосу з об'єктивних ознак на суб'єктивне сприйняття факту змін. Під «модерним суспільством» історик запропонував розуміти суспільство, що усвідомлює швид-

²⁵ Серед публікацій, присвячених самому термінові та історії його використання див.: Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 1995. Т. 5. С. 3–16; Його ж. «Малоросія» та «Україна» у часі і просторі вітчизняної літератури другої половини XVIII — початку XIX ст. // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. Ковальського. Острого — Нью-Йорк, 1999. С. 319–324. Розширений варіант цих публікацій див.: Кравченко В. Ім'я для України, в кн.: Кравченко В.. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. С. 11–44.

²⁶ Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX — XX ст., в кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 115.

²⁷ Найпоследовніше обґрунтування тези про неукраїнський характер міста і модернізаційних процесів взагалі як головну причину невдачі спроб побудови української державності у 1918–1923 рр. запропоновано у книжці: Кравченко В. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. New York, 1985. Український переклад: Кравченко В. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ, 1997.

²⁸ Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського. С. 123.

кі зміни й позитивно їх оцінює²⁹. У цих висновках відбилася дедалі впливовіша критика модернізаційної теорії у західній історіографії, її сумніви з приводу універсалістських і еволюційних інтерпретацій, усвідомлення внутрішньої суперечливості модернізації, яка об'єднує процеси, що здаються антагоністичними, і приводить до різних результатів залежно від соціальних контекстів³⁰.

* * *

Відмова абсолютної більшості істориків від советського різновиду марксизму супроводжувалася засвоєнням комплексу текстів та історичних уявлень, що можна узагальнено назвати «українським національним наративом». Заміну мови класової боротьби мовою «національного відродження» більшість істориків сприймала як зміну методології. Загалом українська постсоветська історіографія виявилася дуже сприйнятливою до нових, «західних» слів. Вони швидко інтерналізувалися у працях, що нерідко відтворювали, попри нову термінологічну декорацію, інтелектуальні практики, стилістику, тематизацію історії, відомі з часів Брежнєва.

Серед стратегій (часто неусвідомлюваних) «одомашнення» базового словника студій націоналізму переважало переназивання, яке ототожнювалося зі зміною сутності (подібно до того, як краєзнавство в постсоветській Україні легко стало «мікроісторією»); або накладання західного глосарія на місцевий емпіричний матеріал без рефлексії про контекстуальність уживаних понять.

На середину 1990-х р. намітився умовний поділ дослідників українського національного руху на «примордіялістів» та «модерністів», що, за небагатьма винятками, переважно уникали публічних дискусій між собою. На початок XXI ст. намітилося поступове тематичне вирівнювання україномовних публікацій з модерної історії. Поруч з питаннями «формування нації» дедалі більший інтерес викликають соціальна і гендерна історія, урбаністика і регіональні дослідження. Чималу роль у такій переорієнтації грають міжнародна інтелектуальна мода та грантова політика закордонних фондів.

Типова для України ситуація постсоветського плюралізму створює не лише термінологічний безлад, але й конкуренцію ідей, у якій щоразу помітнішу роль грає прямий доступ українських авторів до наукових дискусій, ведених англійською, німецькою, польською, французькою мовами.

²⁹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. Київ, 2006. С. 16.

³⁰ Детальніше про теоретичні проблеми модернізації: van der Loo H., van Reijen W. *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München, 1997.

Націотворення в багатонаціональній імперії як виклик дослідженням націоналізму

У цій розвідці я хотів би розглянути те, як, з одного боку, використати для історії України сучасний стан досліджень націоналізму, а з другого — як знаннями з історії України можна збагатити компаративні дослідження націоналізму. Цілком зрозуміло, що обидві вихідні позиції не слід розглядати як статичні чи голістичні, бо і в дослідженнях націоналізму, і в історичних працях про Україну є школи і погляди, що суперечать одні одним. Сталою величиною націотворення в Україні є імперські рамки, що у XIX ст. задавали Російська імперія та імперія Габсбургів, у XX ст. — Союз Радянських Союзів, у якому й сформувалася сучасна Україна.

Отож, роздуми стосуватимуться взаємин двох змінних величин: «імперії» та «націоналізму». Щоб підійти ближче до розгляду цієї теми, пропонуємо нібито парадоксальне поняття «імперський націоналізм», який приводить нас до двох питань: по-перше, наскільки континентальні європейські імперії пристосувалися до націоналізму і самі розвинули націоналістичну діяльність, по-друге, які наслідки мало це для націотворення «імперських націй» та тих народів, що не були панівними в імперії. Для початку досить буде короткого засновку, що мова йде про спроби націотворення в рамках імперії, на які впливала конкуренція між імперськими державними та визвольними національними рухами і результатом яких були множинні пропозиції ідентичностей. Про відносини між імперією та націоналізмом було безліч разів сказано у фаховій літературі, це — ключова проблема загальноєвропейської, численних національних та й української історіографії. Але, як не дивно, дослідники націоналізму уникають докладного вивчення імперських рамок націотворення, які, коли бути точним, можна розглядати як «нормальний випадок» в європейській історії. У Ерика Гобсбаума слово «імперія» з'являється аж на сороковій сторінці його загалом багатогранного дослідження. Бенедикт Андерсон розглядає

«офіційний націоналізм» імперій тільки як «реакційну другорядну імітацію» на кшталт західних національних держав¹.

На перший погляд, імперія та націоналізм здаються такими суперечливими принципами та поняттями. За означенням Домініка Лівена, імперія — це багатонаціональне утворення, що базується не на демократичній, а на династичній і трансцендентній легітимації влади і забезпечує її передусім збройними силами². На підставі цих головних принципів імперського врядування великі континентальні європейські держави, до яких з 1772 р. належала і Пруссія, утискали націоналізм, що за англломовним означенням поняття тоді сприймався як «нейтральний за змістом». Ці утиски протягом тривалого часу стосувалися навіть проявів націоналізму тих націй, що вже були визнані як нації. Пруссія аж до середини XIX ст. розглядала німецький націоналізм як шкідливу, вільнодумну духовну течію. Цар Ніколай I ставився надзвичайно недовіркою до національних рухів, Меттерніх з самого початку розпізнав підривну силу націоналізму для Габсбурзької монархії. Неприязнь була взаємна. Національні рухи часто були в конфлікті з імперіями та їхніми засобами керування. З огляду на конфліктні взаємини поняття «імперський націоналізм» може звучати як кепсько підібрана словосполука.

І все-таки імперські рамки здебільшого мали вплив на національні рухи в Європі протягом «довгого XIX ст.», у випадку України — ще й у XX ст. Постає питання, чому до цього часу дослідники націоналізму не запропонували поняття, яке позначало б цей процес, хоча в інших випадках вони не шкодують означень. Як і раніше велика частина фахової літератури позначена явним або неявним протиставленням західного, суб'єктивного, політичного, а тому «доброго», і східного, об'єктивного, етнічного, а тому «поганого» націоналізму. Неявно в гру входять ще й імперські рамки, бо етнічний націоналізм у дослідженнях прив'язується до континентальних імперій та їхніх держав- правонаступників. Хоча розрізнення між західним та східним націоналізмом у 1950–1960 роках було виражене яскравіше, ніж сьогодні, але воно ще й досі має вплив на сучасних рекомендованих авторів, таких як Ернест Геллнер (наприклад, його поняття діяспорного націоналізму), Роджерс Брубейкер (наприклад, його порівняння суспільств у Франції та Німеччині), а передусім на німецькомовних фахівців (наприклад, Гагена Шульце та Ганса-Ульріха Веллера). Культ Ернеста Ренана спочатку у Франції, а потім і в цілій Європі, є ще одним доказом тривалого впливу цієї нормативної дихотомії. Український наці-

¹ Надалі Гобсбаум вдається до цього поняття якомога рідше. Пор. *Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programm, Myth, Reality.* Cambridge, 1992. Цитату наведено за твором Андерсона: *Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London, 1991. P. 87. (Див. *Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму.* Київ, 2001. С.113).

² *Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals.* New Haven, 2001. P. XIV.

оналізм належить за таким способом читання до поганого, етнічного націоналізму.

Розрізнення між західним і східним націоналізмом доповнили Теодор Шідер та Джон Брейлі, додавши категорію «невдоволений націоналізм». За Шідером, націоналізм поляків не можна сприймати як націоналізм тих, хто буде державу — він був надто проинятий традиційним для Німеччини імперським способом мислення — Брейлі натомість був протилежної думки³. Однак ця додаткова третя категорія не дає нічого у разі історії України, бо об'єднання частин країни, які були під російським, австрійським або пізніше польським пануванням, передбачало сецесію від тих чи інших імперій чи національних держав. З такого погляду, український націоналізм, так само, як і польський, був водночас сецесійним і «невдоволеним». Врешті, об'єднання майже всіх земель, на яких проживали українці, в одну советську республіку, яке здійснив Сталін у 1945 р., теж випадає зі встановлених категорій. Тут мова йде про імперський варіант показового будівництва національної держави, що націоналістичне підпілля розглядало як незаконний і проти якого чинило запеклий опір. Проте Україна, що стала незалежною в 1991 р., — це результат імперської, у цьому випадку советської, політики.

Традиційний бінарний чи тринарний погляд на націоналізм у Європі був пов'язаний із лінійним уявленням про часові події. Унаслідок цього націоналізм поширився із Західної Європи на Східну, в одних країнах він прийнявся швидше, в інших — повільніше; до цих інших зараховують і Україну, якщо взагалі беруть її до уваги. Така модель перебігу подій пасує у випадку Польщі й України, бо з огляду на тривале існування шляхетської республіки польська еліта набагато раніше сформулювала чіткі уявлення про територію своєї держави, її столицю, і мала, крім цього, давню високорозвинену культуру та символічні об'єкти ідентифікації, такі як прапор. Це зумовлювало випередження польськими політиками німецького національного руху, якому до 1866 р. доводилося визначати свою позицію стосовно двох багатонаціональних імперій Пруссії та Австрії та узгоджувати свої погляди щодо постульованої території та столиці. Ентузіазм поляків після повстання 1830–31 р. базувався, зокрема, на високому політичному й культурному (але не соціальному) рівні розвитку польського національного руху. Втрата власної державності діяла як катализатор для польського націоналізму. Саме тому, що існування нації більше не було очевидним, націоналізм здобув особливу актуальність. Це випередження було відчутне і під час революції 1848 р. На регіональному рівні, в Познані, зоргані-

³ Див. *Schieder T. Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*, in: Otto Dann und Hans-Ulrich Wehler (Hg.). *Nationalismus und Nationalstaat: Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen 1991. S. 65–86; *Breuilly J. Nationalism and the State*. Chicago, 1994.

зувалося спочатку польське, а вже по тому зреагувало німецькомовне населення, що теж заснувало націоналістичні об'єднання⁴.

Тут залишається зробити короткий висновок, що поширення націоналізму спиралося як на регіональні та наддержавні комунікаційні зв'язки, так і на структурно-історичні основи, на яких у повоєнний час будувалася теорія модернізації. На її однобічній інтерпретації базується схематична модель поширення націоналізму із Заходу на Схід (а тоді далі в країни Третього світу) і загалом інтерпретація східноєвропейської історії як історії дефіцитів⁵.

До особливостей історичної науки на протигагу соціальним наукам, для яких характерне зацікавлення творенням моделей, належить контекстуалізація. Це теж схиляє до того, щоб серйозно сприймати імперські рамки і використовувати їх як категорію історичних досліджень націоналізму. України це стосується і поготів, адже, як уже згадано, український національний рух походив із різних імперій. Суперечлива категорія «імперський націоналізм» могла б спричинитися до того, щоб з огляду на простір і час розвинути в Європі динамічніший образ націоналізму. Йдеться не тільки про позитивну динаміку, що тільки ще раз підтвердила національно-державну мету дослідження націоналізму, а також і фази стагнації або реверсії. Далі розгляньмо те, які підходи до дослідження націоналізму можна використати і поєднати для дискусії про зв'язок між імперією та націоналізмом.

Націотворення як процес комунікації

Якщо брати до уваги імперський контекст, то націотворення слід сприймати як процес комунікації. При цьому можна розрізнити три рівні комунікації: всередині національного руху, між конкурентними національними рухами та між імперським урядом і національним рухом, активним у своєму регіоні. Поняття комунікації веде спершу до твердження Карла Дойча, до того ж він зосереджує увагу на комунікації в преформованих за мовою угрупованнях⁶. Книжку Дойча про «Націоналізм та соціальну комунікацію» можна використати для того, щоб зрозуміти, з одного боку, комунікацію в межах регіону, наприклад у Галичині, з другого — між тими частинами сучасної України, що були під російським та австрійським пануванням. Як відомо, така комунікація відіграла

⁴ Про сунеречливі взаємини між німецьким і польським націоналізмом на регіональному рівні див. *Müller M. Zur Identitätsgeschichte deutschsprachiger Gruppen in Großpolen/Provinz Posen und dem Königlichen Preußen/Westpreußen vor 1848*, in: Michael G. Müller und Rolf Petri (Hg.). *Die Nationalisierung von Grenzen. Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen*. Marburg, 2002. S.1 — 12.

⁵ Див. про сумнівний зв'язок між модернізацією та націотворенням: *Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 2009. S. 142–143.

⁶ *Deutsch K. Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge, 1953.

вирішальну роль для українського націотворення. Звичайно, не слід недооцінювати інтенсивності та дієвості політичної комунікації поза межами імперії. Доказом цього є те, що 1848 року революції не було в російській Україні і навіть в Царстві Польському. Навіть якщо Карл Дойч не наголошує на цьому, поняття соціальної комунікації охоплює взаємодію між різними національними рухами, активними в межах одного й того самого регіону. Книжка Кая Штруве про процес націотворення серед галицьких селян показує на прикладах взаємний вплив і обмін досвідом між національними рухами на організаторському та ідеологічному рівні⁷. Комунікаційне коло можна було б розширити ще більше і вказати на вплив чеського націотворення на український і польський національні рухи.

З теорією Карла Дойча багато в чому споріднена теорія націоналізму Ернеста Геллнера, ще одного соціолога. Його модель теж базується на процесах модернізації, до того ж він найбільше наголошує на індустріалізації⁸. Оскільки індустріалізація в Україні відбулася відносно пізніше, то ці приклади надто умовні й стосуються пізніших часів. Однак у цьому разі твердження Геллнера мають значення, бо він розглядає націю як уявлену конструкцію. Насправді ж інтелектуальні еліти дбали про те, щоб із двох угруповань, що діяли в окремих імперських контекстах, виник національний рух, який погодився б на назву «Україна», кодифіковану мову та спільні історичні міти виникнення. У цьому разі конструктивізм неправильно розуміли в тому, що він розглядав націоналізм тільки як ідеологію чи політичний рух. Так само важливим у випадку українського національного руху є соціально-історичний рівень, розбудова густої мережі об'єднань, освітніх інституцій і товариств. Принцип «органічної праці» (польською «praca organiczna») був, власне, рецептом успіху національних рухів у другій половині XIX ст.

Безперечно, що заснування інституцій великою мірою залежало від політики імперій. Передусім, на думку Мірослава Гроха⁹, у фазі «В» (періоді націоналістичної агітації), імперіям ще вдавалося стримувати розвиток національних рухів. Прикладом цього є Велике герцогство Познанське після придушення революції 1848 р., Богемія за часів неоабсолютизму, російська Україна після 1863 р. і советська Україна після закінчення українізації у 1930-і роки. Утиски, щоправда, викликали опір і могли діяти контрпродуктивно. Тому політика континентальних імперій стосовно національних рухів, що розвивалися, коливалася приблизно до 1870 р. між утисками та кооптацією.

У деяких випадках імперії навіть тимчасово сприяли певним національним рухам, щоб ослабити інші. Прикладом цього є австрійська політика щодо

⁷ *Struve K.* Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert. Göttingen, 2005.

⁸ Поп. *Gellner E.* Nations and Nationalism. Ithaca, 1983. P. 63–75.

⁹ *Hroch M.* Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich. Göttingen, 2005.

русинів (українців), які дістали підтримку в 1848 р., щоб цим послабити вивольні прагнення польської еліти. Російська імперія підтримувала певний час естонський і латвійський національні рухи, щоб послабити великих німецько-балтійських землевласників. Врешті, советську *коренізацію* можна зарахувати до споріднених стратегій, бо поруч із поширенням комуністичної ідеології для московського партійного керівництва було важливим побороти «рештки великоросійського шовінізму»¹⁰. Застосовуючи такі стратегії, імперії у фазі, коли виконують однобічну національну діяльність, не дають самим собі скорочуватися до «тюрми народів». Таким чином Ернест Геллнер виявляє суть проблеми, розглядаючи уніфікацію мови, системи освіти та врядування як загальну тенденцію сучасних держав.

Подібно до Геллнера, Бенедикт Андерсон наголошує на процесах модернізації, але підкреслює передусім значення «друкованого капіталізму». Порівняно з Європою неграмотність в Україні була високою, але там постійно курсували друковані матеріали, такі як книжки, газети та листівки; їх цілеспрямовано поширювали у читальнях, бібліотеках, товариствах та інших національних інституціях. Тим самим, не зважаючи на низький рівень індустріалізації, було багато модерних елементів, які уможливлювали націоналістичну мобілізацію населення. Крім цього, українські інтелектуали підтримували контакти із зовнішнім світом, здобували досвід у таких культурних центрах, як Санкт-Петербург та Відень, і мали змогу ділитися вдома здобутим досвідом, зокрема знаннями про діяльність інших національних рухів. Тому, зважаючи на Україну, твердження Андерсона можна підсилити формулою «модернізація без індустріалізації», характерною і для інших європейських країн і регіонів. Через медіа та особисті контакти українські діячі брали участь в, абстрактно кажучи, міжособовому та транстекстуальному трансфері культури на націоналізацію Європи. В польській та українській історії до цього додається ще один аспект: з огляду на політичні утиски частини національного руху діяли з еміграції. Для поляків це відіграло головну роль уже в XIX ст., в українській історії — передусім у XX ст., чи це Прага у міжвоєнний час, чи північноамериканська діаспора. Якщо брати до уваги емігрантів, а також той факт, що національні рухи у фазах «А» і «В», які виділяє Грох, діяли тільки з небагатьох центрів, напрошується поняття транстериторіальності¹¹. До цього часу його використовували тільки для «класичних» діаспорних націоналізмів, таких як грецький, але й український націоналізм ні в якому разі не обмежується тільки територією сучасної України.

¹⁰ Цю цитату Сталіна взято із *Kappeler A. Kleine Geschichte*. S. 189.

¹¹ *Spiliotis S-S. Das Konzept der Transterritorialität oder Wo findet Gesellschaft statt? // Geschichte und Gesellschaft*. 2001. №27. S. 480–488.

Імперії-націоналізатори

Внутрішня, а передусім зовнішня, комунікація націоналізмів, що конкурують між собою, відіграє центральну роль у книжці Роджерса Брубейкера «Nationalism Reframed». Він аналізує в ній конфліктні стосунки між «національними державами-націоналізаторами», національними меншинами та їхніми батьківщинами за межами національних держав¹². Ця модель має вагомe значення, бо вона руйнує традиційний інтерналістичний погляд на національні рухи. Брубейкер підкреслює закордонні контакти та орієнтири національних рухів, що конкурують між собою. Його книжка є поступом ще й тому, що його поняття «nationalizing nation states — національна держава-націоналізатор», яке змінюється з 1860-х років, можна застосувати до Німецької, Російської, а перед Першою світовою війною і до Османської імперій. Отож, в усіх трьох випадках мова йде про «імперії-націоналізатори», що одразу ж підкреслює виняткове становище Австрії при порівнянні її з цими імперіями. Націоналізація — це, за Брубейкером, асиміляція з відповідною титульною нацією імперії.

У Німецькій та Російській імперіях ключовою подією для цього нового напрямку політики було польське повстання 1863 р. Хоча в Пруссії і не дійшло до збройних виступів, Бісмарк теж встановив жорстку політику германізації, яка посилювалася і в культурній боротьбі. Принаймні просте сільське населення у поділеній Польщі та в інших етнічно змішаних регіонах мало бути виховане як лояльні громадяни і, наскільки можливо, асимільоване з німецькою культурою. Проте поширення німецької національної свідомості гальмувала однобічна соціальна база німецького національного руху на сході імперії. Насамперед землевласники, державні службовці, протестантські священники та бюргери в містах були представниками офіційної «німецької нації». Ці еліти мали дуже обмежений вплив на нижчі верстви населення в сільській місцевості та пролетаріят у промислових містах. Це залежало також від їхньої особливої політичної та соціально привілейованої позиції, яка була ніби визначена наперед через імперське панування. Натомість для недержавних національних рухів існування нації не було чимось очевидним, отож, вищою була заангажованість у все густішій мережі національних об'єднань. Хоча імперські національні рухи володіли значно більшими ресурсами, вони до 1914 р. не досягнули того самого рівня соціальної мобілізації що й визвольні національні рухи. Це стосується також російського націотворення, яке випереджало на ідеологічному рівні, але було обмежене на соціально-історичному.

Оскільки культурні та політичні утиски не досягли мети, Німецька імперія вдалася до політики етнізації населення. У Пруссії 1886 року вийшов закон про розподіл колишніх польських ґрунтів, на яких осіли німецькі селяни. Тим са-

¹² Brubaker R. Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, 1996.

мим Німецьку імперію можна вважати прототипом «імперії-націоналізатора». Цей закон багато разів досліджували у зв'язку з німецькою політикою щодо поляків, але він свідчить дуже багато і про те, якої поведінки очікують від тих, хто належав до титульної нації. Бажана германізація здійснилась б тільки тоді, коли діти та онуки поселенців зберегли б однозначну національну свідомість та сприймали б своє життя як національну місію. Проте, коли національні діячі перебували у фазі «С», за Грохом (де відбувається масове поширення націоналізму), таке траплялося рідко або ж зовсім ніколи серед тих кіл німецького населення, які взагалі зважилися оселитися на сході Пруссії. Бажана германізація польських розділених земель спровокувала врешті більший опір і спричинила відчуження серед різномовного населення. Це проявилось після програної Першої світової війни, коли познанські поляки майже без зусиль скинули німецьке панування, і у Верхній Сілезії виник потужний рух за автономію, що часами виступав за відокремлення.

Російська імперія на тих землях Польщі, що після поділу припали їй, проводила політику, розставляючи інакші акценти, ніж Німецька імперія. Присутність росіян навіть і після повстання 1863 р. обмежувалася збройними силами та органами державного врядування. Не було планомірного переселення російських селян чи міщан, щоб змінити розподіл етнічного населення. Це пояснюється браком державних ресурсів, наданням переваги колонізації на сході і до того ж браком відчуття вищості стосовно поляків, підкріпленого рівнем культури. Тому зросійщення зосередилося на жорстких утисках та офіційній мовній політиці¹³. Будь-яка відкрита маніфестація польської національної свідомості зазнавала переслідувань і каралася непомірними грошовими штрафами, а нерідко й засланням. Російська мова стала єдиною офіційною мовою, мовою викладання у вищих і середніх навчальних закладах, 1885 року — навіть у початкових школах. Проте неймовірним було, щоб поляки перетворилися на росіян.

Стосовно так званих «малоросів» обрали зовсім інший напрям. Як і польська шляхта, російська еліта тривалий час дивилася на українську мову та культуру як на регіональний та фольклорний варіант своєї власної культури. Тим сильнішою була зворотна реакція, коли політизувався український національний рух. Вже 1847 року вжито жорстких заходів щодо членів Кирило-Методіївського товариства, від 1863 р. з Валуєвським циркуляром уряд став діяти ще рішучіше. Одним із елементів націоналізації, що відрізнявся від пруського варіянту, була спроба уніфікації конфесій через примусове об'єднання Уніятської Церкви з Московським патріархатом¹⁴. Хоча український національний

¹³ Див. поняття зросійщення *Miller A. The Romanov Empire and Nationalism: Essays in Methodology of Historical Research. Budapest, 2008. P. 45–66.*

¹⁴ Пор. про стосунки між конфесією та нацією *Vulpus R. Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung (1860–1920). Wiesbaden, 2005 (Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. Bd. 64).*

рух і вдалося послабити цензурою, арештами та засланнями, але це не сприяло поширенню російської національної свідомості.

Проблемою, що можна порівняти з німецько-польськими стосунками, було відчуття вищості супроти українців. Таке відчуття заборонами 1863 р. на офіційному рівні було підважене, але в суспільстві воно зберігалось й надалі. Це мало подвійні наслідки: з одного боку, підтримка імперської культури, передусім серед постатей з висхідною соціальною мобільністю та в містах, з другого — це наражалося на вагомий опір з боку менш соціально успішних діячів. Наскільки українська культура розвивалась як конкурентна, видно на зламі століть у розвиткові театру та опери. В Україні розвинулася українська популярна культура, яка мала паралелі до чеського музичного театру, тоді як у російському державному театрі в Києві плекали репрезентативні жанри, що мали незначний вплив на маси¹⁵. Порівняння культур підтверджує водночас політичну модель. Тоді як національні рухи імперських націй, співпрацюючи з державною владою, переживали правішання, визвольні національні рухи могли складати присяги соціальної рівності. Крім цього, імперські чиновники та великі російські землевласники агітували за інші пріоритети, ніж їхнє оточення, тобто за офіційну державну доктрину, що складалася з «самодержавства, православ'я і народності», а не за соціальні гасла. Соціальна прірва між ними й селянами залишалася нездоланною. Можливо, що найважливіший успіх українського національного руху полягав у тому, що це соціальне розшарування інтерпретували як національну проблему.

Тому, як і на сході Німецької імперії, російська імперська націоналізація загалом обмежувалася державними або близькими до державних сферами та великими містами. Хоч мобілізація визвольних національних рухів викликала зустрічну мобілізацію імперських націй, вони, проте, все більше поклалися на етнічні типові ознаки і тим самим втрачали інтеграційну силу. Соціальний розвиток або географічна мобільність були тими чинниками, що найчастіше спричиняли асиміляцію з титулованою нацією. Щодо цього російщення відбувалось як соціальний процес, і навряд як результат політичного керування.

Врешті, можна покликатися на Мірослава Гроха, який у своєму, виданому в 2005 р., синтезі про сучасне націотворення в Європі відрізняє державні нації від національних рухів, які діяли без державних рамок, можна додати: в імперіях¹⁶. На думку Гроха, вирішальним чинником, що накладав відбиток на ідеологію та соціальну базу націоналізму, були державні рамки. Звідси походить диференціація двох (ідеальних) типів: по-перше, національні рухи, такі як ні-

¹⁵ Про російську політику в сфері культури в Києві та про початки українського музичного театру див. *Sereda O.* Nationalizing or Entertaining? Public Discourses on Musical Theater in Russian-ruled Kyiv in the 1870s and 1880s., in: Sven Oliver Müller u.a. (Hg.). *Oper im Wandel der Gesellschaft. Kulturtransfers und Netzwerke des Musiktheaters im modernen Europa.* Wien, 2010. S. 33–58.

¹⁶ Див. *Hroch M.* *Das Europa der Nationen.* S. 41–45, 111–118.

мецький чи російський, які розвинулися до титульних націй відповідних імперій, а тому їх можна назвати імперськими національними рухами у вузькому значенні, та визвольні національні рухи, такі як український і польський. Щодо останніх слід брати до уваги те, що вони дуже відрізнялися за соціальною структурою.

Перевагою типологічного розрізнення є те, що його можна пристосувати до потрібного історичного контексту. Це важливо передусім для періоду після 1918 р., коли декілька національних рухів Східної та Центральної Європи заснували власні держави і тим самим змінили свій статус. Республіка Польща розглядала себе як національна держава, але її заселяли численніші меншини, ніж Пруссію. У східній частині Польщі частка титульної нації становила приблизно 44 % від загального населення, тобто була на тому самому рівні, що й частка росіян в Російській імперії. Ще одна паралель полягає в тому, що поляки дивилися на себе як на панівну націю, стратегія якої стосовно української меншини коливалася між кооптацією (передусім на Волині) та утисками й репресіями. Таку нерозривність можна розглядати як імперську спадщину — поняття, доречне для розуміння процесів націотворення в Україні після розпаду Советського Союзу. Важлива відмінність між імперіями та самопроголошеними націями полягає в тому, що останні майже не мають відправних пунктів для громадської ідентифікації, крім національного принципу і — значно пізніше — республіканської і демократичної конституції, яка, проте, знецінюється мононаціональним означенням народу.

Натомість континентальні імперії можуть навіть у пізній фазі, коли пропагують односторонню національну діяльність, запропонувати набагато більше пунктів для ідентифікації. Православний цар, імператор-протестант, султан та Його католицька величність у Відні виконують не тільки світську функцію. Як показав Влодзімеж Менджецькі у своїх історично-антропологічних дослідженнях, в часи націоналізму селяни всіх національностей схилялись перед царем майже як перед божеством¹⁷. Міт справедливого правителя був поширений далеко поза соціальні, культурні та конфесійні межі. Династія, армія та інші головні елементи імперії втішаються пошаною і навіть викликають подив. Імперські культури розвивалися протягом століть, тому мають велику привабливість.

Якими важливими були ці множинні рівні ідентифікації, виявилось тоді, коли їх не стало. Відхід Верхньої Сілезії від Німецької імперії після 1918 р. пов'язаний, з одного боку, зі спадщиною культурної боротьби та соціальної напруги між «німцями» і переважно слов'янськомовним мішаним населенням. З другого боку, шок від скасування монархії та пов'язаних з нею інституцій прискорив національні процеси. З «червоним Берліном» у сілезців-католиків було ще менше спільного, ніж із протестантською монархією. Схожі висновки можна зробити про Україну після революції в Росії. Українських селян мало що поєднувало з Москвою після того, як був скинутий царський уряд та відо-

¹⁷ *Mędrzecki W. Młodość wiejska na terenie Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji. Warszawa, 2002.*

кремлена православна Церква як державотворчі інституції. Крім цього, на тлі всезагальної нужди, через яку посилювалася соціальна напруга, та реквізицій, що здійснювали різні армії, громадянська війна діяла як каталізатор націотворення. Це було взято до уваги в молодому Советському Союзі при створенні «Української Соціалістичної Радянської Республіки».

Сунеречності всередині національних рухів

З огляду на різні рівні ідентифікації, які могли запропонувати імперії, немає нічого дивного в тому, що активні в цих рамках національні рухи часто розколювалися на різні течії, які симпатизували різним елементам імперського панування. Важливу роль відігравали при цьому конфесійні належності, як це видно з прикладу русофілів у Галичині¹⁸. Тут знов можна поставити принципове питання: наскільки національні рухи, що діяли в імперських рамках, взагалі можна розглядати як одне ціле. Різноманітність усередині національних рухів указує, крім того, на вихід із непродуктивної фронтової позиції між конструктивістськими та (нібито) есенціалістичними підходами, що висловлено в суперечці між Ернестом Геллнером та Ентоні Смітом¹⁹, але з того часу так і не розв'язано. Обидві сторони мабуть могли б погодитися з тезою, що в окремих національних рухах відбувалося протистояння різних течій, а отже, і протистояння уявлених конструкцій.

В Україні кількість таких течій була порівняно невисока. У чехів, що проживали на значно меншій території та в межах однієї імперії, були поруч із богемістами, які надмірну увагу присвячували мові, лояльні до Габсбургів старочехи, антимонархістські та, крім того, виразно антиклерикальні молодочехи. У документах ХІХ ст. чергуються поняття «чеський», «чехо-слов'янський» і «чехо-словацький», до того ж тут сам тільки дефіс міг вказувати на значну відмінність. В Албанії — щоб згадати Османську імперію — конкурували грекомани, османи, для яких конфесія мала вирішальне значення для національної ідентичності, туркомани, котрі підкреслювали свою прихильність до сучасної Туреччини, та власне «албаністи», які виступали за секуляризовану державу²⁰. Питання, що з цього виникає і не веде прямо до національно-державної мети дослідження націоналізму, можна б сформулювати так: відколи і чому в національних рухах виникла певна течія — у випадку України «українофіли», що діяли, сепаруючись від імперії?

¹⁸ Див. *Wendland A.-W. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. Wien, 2001.*

¹⁹ Див. «The Warwick Debate» // *Nations and Nationalism. 1996. № 2. P. 358–388.*

²⁰ Див. про ці два випадки ще, на жаль, не перекладену, написану з використанням багатьох джерел книжку Мірослава Гроха. *Hroch M. Na prahu národní existence. Touha a skutečnost. Praha, 1999;* Див. також: *Clayer N. Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe. Paris, 2007. P. 611–706.*

Чи пасує поняття «імперії-націоналізатора» до Советського Союзу? На перший погляд, здається, що цьому поняттю суперечать відмінності між Російською імперією та Советським Союзом щодо панівної ідеології та втілення влади. Але є і дуже істотні спільні риси: російський націоналізм активізувався у кризові моменти та для тривалого забезпечення влади більшовиків. Окрім цього, як і в ХІХ ст., фази цілеспрямованої кооптації (звісно переважно новоствореної еліти) чергувалися з періодами жорстоких утисків неросійських національностей. У 1990-х роках дослідження національних питань Советського Союзу зосередилися передусім на періоді *коренізації* 20-х — початку 30-х р. ХХ ст., коли державне та партійне керівництво, відмежовуючись від пізнього періоду царської імперії, сприяло автономії окремих регіонів та розвитку їхніх національних культур²¹. За Сталіна ця універсальна націоналізація припинилася і настали зміни. Як і після 1863 р. український націоналізм почали вважати ідеологією, ворожою до держави, і його жорстоко придушувало НКВД та його організації-наступники. Але передусім у Західній Україні попередній процес націотворення вже не можна було повернути назад. У Центральній та Східній Україні, хоч і збільшилася сфера вживання російської мови, але це було не одне й те саме, що поширення російської національної свідомості.

Не зрозуміло, наскільки советська влада у своїй пізній фазі погоджувалася з непередбаченою українізацією. Мабуть, це можна заперечити щодо Комуністичної партії УССР, якою твердо керували з Москви, але держава і партія в Советському Союзі не були одним і тим же. У балтійських советських республіках, наприклад, частка функціонерів із місцевого населення безперервно зростала у 1970-х і 80-х роках у державному врядуванні та економіці. У цих сферах навіть переважали естонці, литовці та латиші²². В Україні це питання не досліджено так широко, а з огляду на складність диференціювання між українцями та росіянами, його, мабуть, важко перевірити. Але можна припускати, що місцеві кадри допускали до державного врядування на рівні УССР, і тоді, коли КПСС втратила владу, їхній допуск набув ще важливішого значення. Водночас компаративні дослідження Ярослава Грицака про Львів і Донецьк свідчать, що советська ідентичність, зокрема, серед робітників промисловості була поширена і після 1991 р.²³. Імперське панування знову породило різноманітність можливостей ідентифікації.

²¹ Див. *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939. Ithaca, 2001.

²² Див. *Smith G.* The Resurgence of Nationalism, in: Graham Smith (Ed.). The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania. New York 1994. P. 121–143, тут: P. 123.

²³ Поп. *Hrytsak Y.* On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine, in: Georgiy Kasianov, Philipp Ther (Eds.). A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Budapest, New York, 2009. P. 225–248.

Підбиваючи підсумки, залишається стверджувати, що континентальні імперії ні в якому разі не копіювали націоналізм західних національних держав. Вони по-різному пристосовувалися до вимог сучасного націоналізму, що вело до низки непередбачуваних наслідків і зміцнення визвольних та імперських національних рухів. Тому вагоме значення мали комунікаційні процеси всередині національних рухів, між національними рухами-конкурентами та між імперіями й національними рухами.

Хоч континентальні імперії розвивалися до «імперій-націоналізаторів» (за винятком Австрії), з останньої третини XIX ст. вони пропонували різні династичні, конфесійні, культурні та ідеологічні варіанти ідентифікації. Це приводило до того, що активні в межах імперії національні рухи розвивали різні конкурентні течії і їх, мабуть, краще розглядати в множині. Категорія «імперії-націоналізатора» видається релевантною для певних фаз советської влади. Той факт, що в советську еру комунікація поза межі імперії була відчутно обмежена, конкуренції з польським національним рухом не було, а конкуренції з російським національним рухом не сприяла держава, можна прийняти як пояснення, чому українське націотворення в Українській ССР після закінчення *коренізації* просувалося вперед дуже поволі або перебувало в стагнації. Імперська спадщина накладає свій відбиток і на незалежну Україну, а це ще одна причина, щоб обговорювати далі складні взаємини між нацією та імперією.

З німецької переклала Софія Матіяш

Україна транснаціональна: транснаціональність, трансфер культури, нерехресна історія

Націотворення — транснаціональність?

Поняття «націотворення» не описує процес суспільної історії з неясним результатом, воно швидше спонукає розглядати його з кінця, тобто виходячи зі сформованого національного суспільства, а в більшості випадків також і національної держави. Збірка статей з історії України, упорядкована в 1993 році Гвідо Гаусманном та Андреасом Каппелером, розвиває цю думку вже в заголовку: «Сучасність [на першому місці!] та історія нової держави»¹. Якщо певний історичний предмет розглядати під таким кутом, то інтерес дослідження полягатиме в питанні про те, як і чому був пройдений шлях до «нації» або національної держави. Поняття «націотворення», отже, відбиває оповідну структуру головних національних наративів навіть в контексті історичної науки, яка критично ставиться до предмета свого дослідження й має в колі своїх інтересів згадані наративи та їх функції. Історія націотворення Східно-Центральної та Східної Європи була представлена як національна інтеграція, що розвивалася через окремі фази; в цьому наративі можна вирізнити три великі сакральні фази:

1. Рання доба та доба розквіту.
2. Занепад/панування чужинців/жертвність («розп'яття», Руїна, жертва для Європи та християнства, «Христос націй»).
3. Генеза сучасної нації («воскресіння», «визволення», «відродження», «весна народів»).

Замість цього підходу пізніше, вже в ХХ столітті, надавали перевагу приземленим, емпірично обґрунтованим та більш фактографічним наративам, які, проте, розвиваються в річищі основного наративу: від піднесення й до завер-

¹ Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hg.). *Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 1993.

шення. Саме такою є спроба Мірослава Гроха пояснити фазу «відродження» за допомогою квазірелігійного нарративу і описати проходження через фази А — В — С, як перехід від філологічного захоплення національною мовою та культурою, яке поділяли деякі представники еліти, до політизації широких верств населення, мобілізації мас та розроблення національних політичних програм².

Транснаціональність — це фактор, який перешкоджає таким нарративам. Транснаціональна або транскультурна методологія історичного дослідження долучає до загального нарративу фактори, які стоять за межами поняття нації. Таким чином цей історичний нарратив стає складнішим, поліфонічнішим та менш зосередженим на одній мету, він рухається «від національної історії до багатьох текстів»³. Для транснаціонального дослідження етнонаціональні спільноти, навіть якщо їх розглядати у рамках поліетнічних, багатонаціональних держав⁴, менш цікаві, ніж інші види осупільнення людей, такі як міста, релігійні спільноти або імперії. У випадку України згадана нами методологія може стати значним внеском у написання територіяльної історії, що перебуває поза різноманітними історичними нарративами її мешканців чи її правителів. Так паралельно до діаметрально протилежних історичних поглядів українців, євреїв, поляків чи росіян⁵, з'явиться точніша перспектива на Україну, як на самодостатній історичний регіон. Такий підхід не буде ні провінційною історією в польському, російському чи радянському⁶ контексті, ні історією лише українців.

Водночас при переході від національної історіографії до поліфонічної багатоетнічної історії України, до транскультурних проблем у вузькому сенсі є деякі слушні причини не відкидати надто поквалітивно національну історію. Андреас Каппелер вказує на контекст виникнення національної історіографії XIX століття, коли українська національна історіографія формувалася на

² *Wendland A.* The Russian Empire and its Western Borderlands: National Historiographies and their «Others» in Russia, the Baltics, and Ukraine, in: Stefan Berger, Chris Lorenz (Eds.), *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.* Basingstoke, New York, 2008. P. 405–441; *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985; *Hroch M.* Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen. Praha, 1968.

³ *Hoerder D.* From National History to Many Texts. Deprovincializing/Transcultural / Internationalized Historiographies of the United States // *American Studies.* 2003. 48. P. 11–32.

⁴ *Kappeler A.* Russland als Vielvölkerreich. Entstehung — Geschichte — Zerfall. München, 1992. (*Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005).

⁵ *Kappeler A.* From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History, in: Georgiy Kasianov, Philipp Ther (Eds.). *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography.* Budapest, New York, 2009. P. 51–80, тут P. 51–55.

⁶ Авторка свідомо вживає термін «радянський», а не «советський».

кшталт багатьох інших європейських історіографій і відіграла суттєву роль у процесах націотворення та в захисті від претензій на гегемонію з боку сусідніх історіографій Польщі та Росії, а також на важливу легітимізаційну функцію такої історіографії⁷.

Зважаючи на ці міркування, ми спробуємо навести деякі аргументи на користь того, що транснаціональні підходи в широкому сенсі не тільки спонукають вивчати історію України, як плюралістичну територіальну, а ще й, окрім того, роблять великий внесок у пояснення української національної історії, як «процесу українського націотворення». Такий підхід задуманий як перспективізація майбутніх студій, що перетинається майже з кожною темою, розглянутою у цій книжці, власне, супроводжує кожну тему. Цей підхід дає змогу з'ясувати питання, чому і як із вірних цареві регіональних патріотів «малоросів» у Наддніпрянській Україні або консервативних цісарсько-королівських русинів між 1850 і 1920 роками постали національно мислящі *українці* — і стали такими не самі собою, або завдяки втручанню, так би мовити, законів природи, а внаслідок взаємодії з неукраїнським оточенням.

З іншого боку, транснаціональні підходи обіцяють дати відповідь на питання, чому деякі регіони, де населення говорило українською, аж до ХХ століття майже не були охоплені процесом націотворення (або, точніше, популістично-етноцентричним національним мисленням) і залишилися «індиферентними» — чому, отже, епохальне перенесення ідеології національної ідеї в Східну Європу у багатьох випадках сповільнювалось або зазнавало невдачі. Так було, наприклад, у Карпатах та на Поліссі, місцевостях, де українці воліли швидше й надалі називати себе *тутейшими/тутешніми, православними/греко-католиками*, або просто *селянами/хлопами/мужиками*⁸ або схилилися до русофільських, а не українофільських концепцій — через що вони й були виокремлені з національного нарративу з ярликом відсталих або зрадників. Загалом транснаціональна перспективізація обіцяє інше розуміння процесу націотворення, у якому процес відбувається не етапами А — В — С або від А до Я; його подано швидше як історію, повну кружних шляхів та сліпих кутів, де було мало «героїв та негідників»⁹, зате багато добровольців-невдах, мимовільних помічників і людей, що перебували між двома ідеологічними таборами.

⁷ Там само. Р. 56 і далі.

⁸ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. Київ, 2006. С. 129.

⁹ Marples D. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest, New York, 2007.

«Транснаціональний» і «транскультурний» у дискусії про теорію та методи

Спочатку слід докладно з'ясувати, про що ми говоримо, коли вживаємо поняття «транснаціональний». Загалом транснаціональна перспективізація історії постала в останні чотири десятиліття, як реакція на три принципові недоліки моделей тлумачення головних національних наративів і наративів «особливого шляху», а саме: їхній етатизм, етноцентризм та інтерналізм. Істориків не могли задовольнити такі наративи, які зосереджувалися лише на державі та нації, вбачаючи власне обґрунтування тільки у «своєму» народі та території. Це невдоволення привело до появи нових методологічних концепцій та теорій в історичних, соціальних і культурних науках, які частково можна використовувати як транснаціональні.

До них належать:

- 1) вже давно засвоєний (соціально-)історичний порівняльний метод, а також його вдосконалені варіанти, які, залежно від думки автора, розглядають або як антагоністичні, або як компліментарні, а саме:
- 2) трансфер культури¹⁰;
- 3) перехресна історія (*histoire croisée / Verflechtungsgeschichte*), інші автори ще називають її *shared history / Geteilte Geschichte*, тобто «поділена» історія¹¹.

Тож транснаціональність можна використовувати як головне поняття для всіх цих підходів або «парадигм»¹², проте є також вужчі дефініції, як, наприклад, у Кірана Кляуса Пателя¹³: він транснаціональним вважає кожен підхід і кожену тему, що виходять за межі національно-державної структури території або суспільства, хоча й враховує постійний потужний вплив нації. Предметом транснаціональних підходів у випадку Європи є доба виникнення сучасних націй, тобто час, починаючи від XVIII століття. З погляду історіографії та методології, межі цієї сфери починаються від класичної історії міждержавних відносин і дипломатії, сучасні варіанти яких Патель визначає як «інтерна-

¹⁰ Принципово: *Espagne M. Les transferts culturels franco-allemands. Paris, 1999.*

¹¹ *Werner M., Zimmermann B. De la comparaison à l'histoire croisée. Paris, 2004; Їх же. Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen // Geschichte und Gesellschaft 2002. 28. S. 607–636; Randera S. Geteilte Geschichte und verwobene Moderne, in: Jörn Rüsen u.a. (Hg.), Zukunftsentwürfe. Ideen für eine Kultur der Veränderung. Frankfurt a.M., 1999 S. 87–96; Conrad S. Einleitung: Geteilte Geschichten — Europa in einer postkolonialen Welt, in: Jörn Rüsen u.a. (Hg.) Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften. Frankfurt. M., New York, 2002, S. 9–49.*

¹² *Ther Ph. The Transnational Paradigm and its Potential for Ukrainian History, in: Kasianov, Ther (Eds.). A Laboratory of Transnational History. P. 81–114.*

¹³ *Patel K. Nach der Nationalfixiertheit. Perspektiven einer transnationalen Geschichte. Antrittsvorlesung vom 12. Januar 2004, Humboldt-Universität zu Berlin. Philosophische Fakultät I. Institut für Geschichtswissenschaften, 2004.*

ціональну» історію, й простягаються до історичних тем, що виникли недавно, тобто до історії глобальних макроструктур і сукупності подій, наприклад історії наслідків зміни клімату та історії глобальних криз і катастроф, яку Патель називає «світовою історією». До- або позанаціональні трансфери та перехрещення з тих часів, коли нація, як категорія, не існувала взагалі, не належать до сфери транснаціональної історії. Такі феномени, на думку Пателя, слід називати *транскультурними*; щоправда, проблема виникає і тут, а саме — поняття культури, від якого утворена назва «транскультурний»: очевидно, що культури, які перетинають кордони, знов розглядаються як відокремлені одна від одної. Тому не варто відмовлятися від обох понять, а завжди подавати до них точну інформацію про основоположні поняття з галузі культури, держави, нації, маючи на увазі усвідомлення пізнавальної мети, значущість і сферу їх використання¹⁴. Адже до напрацювання будь-якої парадигми треба підходити обережно.

У разі українського націотворення та багатьох інших історичних процесів у Східній та Центрально-Східній Європі транснаціональний підхід, якщо слідувати за означенням Петеля, можна застосувати тільки тоді, коли визначальною в процесі націотворення стане здатність ці кордони долати і не обов'язково саме українські кордони. Взагалі тут варто детальніше зупинитися на чітких дефініціях Пателя. Якщо йти за ними, то істотний момент новітньої історії України — катастрофа на Чорнобильській АЕС, що вийшла за межі сучасної української держави — це частина глобальної історії криз і подолання наслідків катастроф, а не частина національної історії і навіть не частина транснаціональної історії України, Білорусі та Росії. Про те, що ця національна катастрофа України все-таки може бути цілком вартісною темою транснаціональної історії України, коротко скажу наприкінці статті. Якщо натомість розглядати прикордонні режими, явища міграції та пограничні суспільства ХІХ і ХХ століть, що, на думку Пателя, є вартісними темами, тоді історія українського націотворення має деякі приклади, відповідні до його дефініції. До них належить передусім інтер-імперська комунікація між Галицькою та Наддніпрянською Україною, яка відіграла вагомий роль у виникненні української нації з «русинів» і «малоросів». Тут слід згадати (е)міграції еліти та взаємне літературне запозичення, яка мала вплив і на формування літературної мови, і на вироблення спільного історичного нарративу. Прикладами можуть бути рецепція або діяльність, що виходить за межі тодішніх державних і мовних кордонів, українських «національних» діячів: поета Тараса Шевченка, мислителя Михайла Драгоманова та історика Михайла Грушевського. З досвіду історичного повсякдення можна згадати про прощі, що виходять поза межі країни, русофільський рух у Галичині, контрабанду та інші прикордонні правопорушення, що є прикладами комунікації, яка ухляється від державного контролю.

¹⁴ Wendland A. Randgeschichten? Osteuropäische Perspektiven auf Kulturtransfer und Verflechtungsgeschichte // Osteuropa. 2008. Bd. 58. № 3. S. 95–116.

Варто згадати й про робітничу міграцію галичан (у Північну Америку, в Російську імперію, до Пруссії)¹⁵. Крім того, цікавим полем для досліджень є вже згадане національно «індиферентне» (часто пограничне) населення, його бачення світу та його стратегії подолання щоденних проблем, а також інтеграційні спроби щораз нових режимів, під владу яких воно потрапляє¹⁶. Але й сучасна історія пропонує досі майже нерозроблені транснаціональні перспективи висвітлення українського націотворення, такі як взаємодія української та польської повоєнної еміграції, що значно наблизила польські та українські, до цього часу антагоністичні, уявлення про історію¹⁷, а також деякі успішні та невдалі спроби істориків-емігрантів впливати на політичні та наукові дискурси у незалежній Україні. Цікавими постатями, що здійснювали дослідження за океаном, можна назвати таких дослідників, як Омелян Прицак або Пол Роберт Маґочій, чия стаття є в цьому томі — історики, що використовували транснаціональний підхід й не тільки долали (чи долають) кордони як наукові організатори, а й працями з орієнталістики, тюркології, скандинавістики чи впливовим підручником дали важливий імпульс для транснаціональної історії України. Іронічною приміткою до цього можна вважати те, що Маґочій, голова впливової канадської катедри українських студій, водночас активний як націотворець карпатських русинів¹⁸.

Проте є багато інших явищ і важливих аспектів українського націотворення, які годі пояснити вузьким транснаціональним підходом через брак державних діячів, націй і кордонів, тут більше в пригоді став би транскультурний підхід. Це стосується, зокрема, факторів, важливих для усвідомлення українцями свого місця «між Сходом і Заходом», тобто йдеться про соціальне та ідейно-іс-

¹⁵ Wendland A. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915. Wien, 2001; Christoph Augustynowich, Andreas Kappeler (Hg.). Die galizische Grenze 1772–1868. Wien, 2007; Kuzmany B., Cohen L., Adelsgruber P. Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch-podolischen Grenze. Ein Vergleich // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2007. Bd. 55. S. 232–263.

¹⁶ Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. Cambridge, Mass., London 2004. Див. українську рецензію на цю книжку: Кисла Ю. «Постмодернізм у дії», або в пошуках привидів минулого (Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. Cambridge, Mass., London 2004. 308 p.) // Україна модерна. 2009. Т. 3 (14). С. 282–290.

¹⁷ Форумом для цього діалогу був польський закордонний журнал «Kultura», який видавав Єжи Гедройць.

¹⁸ Pritsak O. The Origin of Rus, 2 т. Cambridge, 1981 (Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. Т. I; Київ, 2003. Т. II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія); Magosci P. A History of Ukraine. Toronto, 1996 (Маґочій П.-Р. Історія України. Київ, 2007); Magosci P. The Rusyns of Slovakia. A Historical Survey. New York, 1993; Magosci P. A New Slavic Nationality? The Rusyns of East Central Europe, in: On the Making of Nationalities. There is No End. New York, 1999, P. 361–378. Див. статтю Маґочія в цій збірці.

торичне підґрунтя українського націотворення раннього Нового часу. Сюди належать особливі форми права, спосіб життя, системи віри та норм на степових кордонах та в українському шляхетському соціумі¹⁹, а також історія розвитку конфесій західної Русі та виникнення церковної унії. Всі ці чинники є визначальними для уявлення про Україну між Сходом і Заходом, а також українця, як посередника в трансфері культури між Західною, Південною і Центральною Європою та Московською Росією²⁰.

Культурний трансфер та нерехресна історія

Отже, враховуючи згадані передумови, можна разом із Пателем, залежно від епохи, розглядати методи роботи перехресної історії та дослідження трансферу, тобто вивчення процесів переміщення людей, товарів, знань, ідеологічних і правових систем, мистецьких стилів через міграцію, спілкування та рецепцію, як «транскультурні» або як «транснаціональні» підходи. При цьому історія трансферу культури, підходячи до своєї теми, зосереджується на процесуальності та на конкретних предметах перенесення або на адаптаціях, відкиданнях чи трансформаціях, яких конкретний предмет зазнає протягом трансферу, разом з можливими блокадами та їхніми причинами, як це видно з прикладу Реформації у Речі Посполитій²¹. Натомість перехресна історія зосереджується водночас на двох або кількох контактних через трансфери суспільствах і культурах й опрацьовує, нерідко з перспективи *longue durée*, результати трансферних процесів²². Врешті, крім уже згаданих тем, варто згадати деякі галузі досліджень, які вписуються в контекст історії українського націотворення і від яких

¹⁹ Kumke C. Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland 1550–1648. Wiesbaden, 1993; Kappeler A. Russlands «frontier» in der Frühen Neuzeit, in: Ronald G. Asch (Hg.). Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. München, 2001. S. 599–613; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. Київ, 2002.

²⁰ Чижевський Д. Історія української літератури. 2 вид. Тернопіль, 1994. С. 238 (передрук з видання 1956 р. США, Нью-Йорк); Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї» / Яковенко Н. Паралельний світ. С. 333–365; Rudnytsky I. The Ukraine between East and West // Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgiensis in memoriam SS Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. Wiesbaden, 1966, P. 163–169 (Лисяк Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / Лисяк Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. С. 1–9); Ihor Shevchenko, Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. Edmonton, 1996. (Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. Львів, 2001).

²¹ Schmidt Ch. Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland. Göttingen, 2000.

²² Wendland A. Randgeschichten? Osteuropäische Perspektiven auf Kulturtransfer und Verflechtungsgeschichte...

слід очікувати нових суттєвих результатів через перспективізацію методами трансферу та перехресної історії.

1. *Мандрівні концепції («Travelling concepts»)*. Історія перенесення культури — це часто історія мандрівних ідеологій і способів мислення, що перетинають кордони та змінюють їх, а також історія місць посередництва, в яких ці ідеології трансформуються для локального вжитку. З цієї перспективи різні українські ідеї держави та нації XIX і XX століття є цікавим полем для дослідження. Ні національну ідею XIX століття, ні український інтегральний націоналізм (у контексті європейських фашистських рухів) або державну школу (як пропозицію, орієнтовану на транснаціональну еліту) неможливо пояснити без знання про ідеологічний трансфер із Південної та Західної Європи загалом і з польського політичного мислення зокрема. Всупереч вигаданій Росією чи Радянським Союзом українській провінційній історії, українські землі, починаючи від пізнього Середньовіччя, завдяки своїй належності до «латинського» світу Речі Посполитої були частиною загальноєвропейського трансферу культури. У ранній Новий час важливу роль у перенесенні ідей, а також мистецьких стилів із Заходу на Схід за посередництва частково незалежних українських земель відіграла інтеграція українських чи швидше східнослов'янськомовних фахівців, що належали до східної Церкви, походили з українських сімей і мешкали на українських територіях та були інтегровані в польсько-литовські чи, пізніше, в російські імперські служби й дискурси. І таку інтеграцію в українському національному наративі сприймали як свідчення власної культурної значущості з огляду на польські та російські претензії на гегемонію. У самій Україні згадані процеси трансферу витворювали специфічні феномени, такі як архітектура та культура «українського барока» — культура (дрібної) шляхти, яку пізніше залюбки рекламували як питомий національний стиль.

У XIX столітті перенесення ідеологій у ту частину України, що належала до Російської імперії, зовсім не було результатом векторних процесів трансферу з Заходу на Схід, ці процеси проходили кружним шляхом: якщо згадати місця та проміжні пункти перенесення ідеологій, тоді російські метрополії — як місця зосередження наукових і публіцистичних дискурсів — мають таке саме важливе значення для початку українського націотворення, як Харків, Київ або (пізніше) Львів — важливі університетські центри та осереддя головних моментів культурних фаз українського націотворення. І навпаки, Україна займала головне місце в російському романтичному мисленні та в ранньому слов'янофільському дискурсі, не стільки як конкретне місце зосередження протонаціональної мобілізації (можна згадати південні групи декабристів), а як місце проєкції нових своєрідних концепцій «російськості», мовляв, ще не озахідненої «справжньої Русі» та батьківщини справжнього слов'янства²³. Інші

²³ Peter J. Potichnyj et al. (Eds.), *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. Edmonton, 1992; Peter J. Potichnyj (Ed.), *Poland and Ukraine. Past and Present*. Edmonton, Toronto, 1980; *Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–*

прикладі цікавих для дослідження об'єктів трансферу культури — це концепти, важливі як для українського, так і для західноєвропейського політичного мислення, які сформувалися завдяки суттєвому впливові діячів родом із України, йдеться, зокрема, про польську традицію свободи, або історію анархізму.

2. *Трансфер ex negativo*. Щоб запобігти враженню, яке часто виникає, що трансфер культури та історичні взаємовпливи — це а priori позитивні феномени дедалі більшого мережування та взаємного розуміння, тут варто згадати про трансфер численних ідеологій та процесів, основою яких є відмежування, почуття винятковості та пошук ворогів. Вони мали вирішальне значення для історії України та для процесів націотворення, про які тут іде мова, — останнім їхнім наслідком було знищення значної частини населення України.

Сюди можна віднести також історію антисемітизму, видайдення якого в запалі полеміки або через незнання приписують українцям, тоді як насправді це один з прикладів паневропейських транснаціональних або внутрішньоімперських комунікаційних процесів, у які була залучена й Україна. Великі території, де проживали українці, належали до «районів осілости», тобто «примусового» поселення євреїв у Російській імперії. Основою успіху сучасного антисемітизму був історичний досвід соціоекономічних протилежних інтересів між євреями та неєвреями в аграрному суспільстві, яке збереглося з часів Речі Посполитої і в якому євреї займали проміжне становище між польською шляхтою та східнослов'янськими селянами, а також докорінні зміни у цьому суспільстві, яке з 1860 зазнало значних трансформацій. Соціальний конфлікт дедалі частіше інтерпретували як етно-культурно-релігійний, тоді як єврейські та східнослов'янські представники, що досягли кар'єрного успіху, конкурували за освітні ресурси та капітал. На сцену вийшли нові діячі — наприклад, у випадку єврейських погромів ув останній третині XIX століття, це були залізничники з інших місцевостей, що проживали вздовж новозбудованих південноукраїнських магістралей²⁴. Сучасний, озброєний расистськими гаслами антисемітизм, що приписував усі біди і капіталістичного, і революційного модернізму впливам єврейської змови, первісно був західноєвропейським ідеологічним утворенням, що модифікувалося в Російській імперії та Австро-Угорщині, доповнилося місцевими традиційно-релігійними елементами²⁵ і

1850. Edmonton, 1985; *Bushkovytsch P.* The Ukraine in Russian Culture 1790–1860: The Evidence of the Journals // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1991. 39. S. 339–363.

²⁴ Peter J. Potichnyj, Howard Aster (Eds.). *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton, 1990; *Wynn Ch.* Workers, Strikes and Pogroms. The Donbas-Dnepr Belt in Late Imperial Russia 1870–1905. Princeton, N.J., 1992; про будівництво держави в Україні та єврейське питання: Abramson H. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge, Mass., 1999.

²⁵ Прикладом паневропейського антисемітського перенесення ідеологій є теорія змови, пов'язана з так званими «Протоколами сіонських мудреців», див. *Benz W.* Die Protokolle der Weisen von Zion. Die Legende von der jüdischen Weltverschwörung.

врешті ввійшло в особливі форми національного мислення та ідеології, такі як український інтегральний націоналізм.

На неросійській периферії Російської імперії, зокрема в Україні, антисемітизм проявлявся особливо яскраво, бо деякі верстви населення — носії російсько-націоналістичних і реакційних ідей (чиновники та клір, військові, часто великоросійського походження), з огляду на виклики польської, української та єврейської політичної мобілізації, самі екстремально мобілізувалися та радикалізувалися (чорносотенці). З другого боку, досвід тодішнього антисемітизму привів до небувалої політичної мобілізації всередині українських євреїв, що оформилася в бундизмі, сіонізмі, а також у соціалістичному русі, який виходив поза межі суто єврейської культури. Ця політична мобілізація породила відомих діячів, які відіграли основоположну роль у єврейсько-українських стосунках, історії соціалізму та в подальшій історії творення держав, зокрема й Ізраїлю²⁶.

Врешті, до транснаціональних аспектів *ex negativo* в історії України належить і українсько-російська та українсько-німецька (або — австрійська) перехресна історія ХХ століття, пов'язана з крайнім досвідом насильства. До неї належать, як воєнні дії, окупаційний режим і режим громадянської війни 1914–1920 років — події, що були своєрідною «первісною катастрофою» доби екстремів²⁷ — але також і сталінські чистки в Україні, а з погляду українців — досвід влаштованого державою Голодомору 1932–33 років, з його геноцидальним характером. Врешті, до цього контексту належить історія зруйнування розвинутих соціальних утворень, зокрема світу українських євреїв, яких в Україні між 1941 та 1944 роками нищили німецькі окупанти та їхні місцеві помічники (українці та «фольксдойчі»). Ці великою мірою досвіди екзогенного насилля знову ж таки визначальні для поширеної в Україні тези: кожне покоління починає спочатку процес націотворення та будування держави, бо попередні покоління ліквідовані, їхня багата культурна спадщина знищена, на неї накладено табу, або вона перевитлумачена до невпізнання²⁸. Це міркування, яке ще Михайло Драгоманов у ХІХ столітті завершував висновком про «пропащий час»²⁹, не можна просто зігнорувати, незалежно від етноцен-

München, 2007; *Hagemeister M.* The Protocols of the Elders of Zion. Between History and Fiction, http://ngc.dukejournals.org/cgi/reprint/35/1_103/83.pdf (доступ 2010. 18.03.).

²⁶ *Stanislawski M.* Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinskyj. Berkeley, 2001; *Kleiner I.* From Nationalism to Universalism: Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky and the Ukrainian Question, 1904–1914. Edmonton, 2000.

²⁷ *Hobsbawm E.* Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München, 2007. S. 37–77. (*Гобсбаум Е.* Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку 1914–1991. К., 2001. — С. 31–68).

²⁸ *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine. Українка в конфлікті міфологій. Київ, 2007. Вступ.

²⁹ *Драгоманов М.* Пропащий час. Українці під Московським царством 1654–1876, в: *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці в двох томах. Київ, 1970. Т. 1. С. 559–574.

тричної чи плюралістичної перспективізації української історії. Так само й труднощі з означенням української державної нації та тривале наполягання на етнічних маркерах належності до неї — на противагу сформульованим в українській державній школі в міжвоєнний час і відновленим аж у 1991 році культурно індиферентних означень політичної нації, орієнтованих на еліти та розбудову держави — походять від зовнішніх, викликаних насиллям затримок у процесі націотворення.

3. *Простори ущільненої взаємодії*. Надзвичайно цікавим аспектом української історії, з погляду транснаціональної або, краще сказати, транскультурної перспективізації, є простори або суспільні сегменти, що довго вважалися проектами, протилежними до національного осуспільнення, або могли вважатися просторами максимально можливого ущільнення культурної взаємодії. Вони можуть бути конституїзовані релігійно — наприклад, через належність українців різних територій, виходячи за межі держави, до унійної східної церкви чи до православ'я та пов'язані з цим практики та способи віри — або ж такі простори виникають через створення кордонів, як у випадку вже згаданих граничних і пограничних суспільств з їхнім особливим способом життя й економічним укладом. Особливою мірою таке ущільнення взаємодії відбувається в міському просторі. Українські міста в прикордонній зоні з високим і без того ступенем інтеркультурної взаємодії, як у Галичині, досліджувалися так само, як міста, що через свої функції та структурні особливості сприяють взаємодії, підсиленій постійним припливом населення; до них належить портове місто Одеса та південноукраїнські промислові міста³⁰.

Для розвитку історій націотворення плідними могли б бути результати міської історії, особливо коли йде мова про порівняльні аспекти. Прикладом може бути сьгоднішнє українське місто Лемберг/Львув/Львів та сьгоднішнє литовське місто Вільна/Вільно/Вільнюс — міста, що колись належали до Речі Посполитої і виконували для Польщі функцію біполярного урбанного акумулятора спогадів її історичних східних земель та водночас мали важливе значення для євреїв, українців, литовців і білорусів, як місця кристалізації національних культур, національної мобілізації та формування мітів. Предметом досліджень історії українських міст на тлі процесу чи швидше багатьох *процесів націотворення* різних причетних спільнот є, зокрема, такі теми, як виникнення національної інтеграції або сегрегації міських спільнот, суспільної думки, міських культур та історіографій міст з кінця XIX століття³¹. Така узгодже-

³⁰ Herlihy P. *Odessa: A History 1794–1914*. Cambridge, Mass., 1986 (*Герлігі П.* Одеса: історія міста, 1794–1914. К, 1999); Hausmann G. *Universität und Stadtgesellschaft in Odessa 1865–1917*. Stuttgart, 1998; про Донецьк: Friedgut T. *Iuzovka and Revolution*. Princeton, N. J., 1989–1994. Vol. 1–2.

³¹ John Czaplicka (Ed.). *Lviv: A City at the Crossroads of Culture*. Cambridge Mass., 2000; Wendland A. *Stadtgeschichtskulturen: Lemberg und Wilna als multiple Erinnerungsorte*, in: Martin Aust, Krzysztof Ruchniewicz, Stefan Troebst (Hg.). *Verflochtene Erinnerungen*.

ність між інтеграцією та сегрегацією справляє враження суперечливої риси, але насправді це має своє пояснення, адже намагання інтеграції з боку панівних націй сприяють формуванню окремих міських просторів та культур недовмінантних груп, а то й нерідко призводять до їхньої асиміляції чи елімінації, що дедалі частіше траплялося, починаючи з 1930-х років.

З історією урбанізації України також тісно пов'язане виникнення радянсько-російсько-українських ідентичностей та еліт унаслідок Другої світової війни та в післясталінський період, коли Україна в радянській імперії перетворилася на «другу серед рівних». До цього комплексу належить перехід широких верств населення з однієї мови на іншу від 1960-х років, кар'єрні можливості для українців у радянській бюрократії та економіці, нашарування російської і української культурних ідентичностей. Ці процеси тривалий час розглядали як чинник, що гальмував українське націотворення, проте сьогодні їх розглядають у новому світлі, як мобілізаційний фактор, а також як попередник українських концептів державної нації, які не обмежуються етнічними критеріями. До цього контексту належить також генеза нових форм ідентичності, які розвинулися внаслідок нового політичного ладу з 1990-х років, що знову ж таки спираються на попередні перехреснені досвіди (і часто символічно зосереджені навколо міст). Згадаймо тут, наприклад, регіоналізм Галичини (Львів, Івано-Франківськ) чи Донбасу (Донецьк), а також регіонів Харкова, Одеси або Криму. Ще одним аспектом тут є виникнення серед російськомовного населення сучасної України нового способу громадянського мислення, прагматично-реалістичного та виразно орієнтованого на «європейські» цінності, а з ним і нових концептів лояльності та належності, що не обов'язково спираються на етнічно-лінгвістичні критерії. Такі ментальні зміни відбуваються насамперед в особливих ущільнених просторах міських суспільств сучасної України, зокрема в столиці, місті Києві.

У дослідженнях Східної Європи за межами України згаданий підхід має чимало прихильників — в цьому можна переконаватися, переглянувши відповідну історичну наукову літературу. В самій же Україні до сьогодні знайдеться хіба незначна кількість істориків і науковців з новаторськими поглядами, що використовують транснаціональний підхід. Хоч як це парадоксально, але саме авторам згаданих підходів закидають орієнтацію на гегемонію «західних» методологій пояснення історичних взаємозв'язків. Якщо не враховувати істориків, пов'язаних із Заходом, то в Східній Європі можна нерідко почути твердження, що такі імпортовані підходи підривають національне бачення історичних питань і роблять культурний плюралізм, перехідні простори, постколоніальну «гібридність» критерієм для всіх речей вже *після того*, як західні

Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert. Köln, Wien, 2009. S. 1–16; Andreas R. Hofmann, Anna Veronika Wendland (Hg.). Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest. Stuttgart, 2002 (з багатьма прикладами з української міської історії).

суспільства вдосталь «скуштували» обіцянок і розчарувань від національних наративів; і тому не дозволяють іншим здобувати такий самий досвід, а вимагають скоротити їхню історіографію. Відразу до формулювання теорій, яку колеги зі Східної Європи часто сприймають як нав'язану ззовні, може походити саме з цих міркувань та з історичного досвіду радянської ідеологічної гегемонії³². Якщо, на наш погляд, Україна може бути привабливою, як «лабораторія транснаціональної історії»³³, то інші сприймають такий підхід як деградацію України до рівня територіального контейнера, що сприймається як простір, потрібний спільноті істориків, які здобували освіту на Заході, для їхніх мультикультурних або (в негативному сенсі) культурно-конфліктних досліджень. Виходить так, мовляв, що ті «прозахідні» історики цікавляться в Україні чим завгодно, але тільки не історією її титульної нації.

Пророки в імнерії: раннє транснаціональне мислення в історії України/українців

Існують слушні причини для того, щоб погоджуватися з цим скептицизмом, але не йти за його припущеннями. По-перше, точно сформульована мета дослідження зводить до мінімуму небезпеку захопитися мультикультурністю, а, по-друге, транснаціональна історія в широкому розумінні — це аж ніяк не кон'юнктура теорій, індукована на Заході та перенесена в український контекст, навпаки, вона була в українській дискусії ще понад сотню років тому, хоч і на якийсь час була забута, її замовчували та зраджували. Епохальне значення має тут український історик, культуролог і політичний мислитель Михайло Драгоманов (1841–1895), що як емігрант та ідеолог українських федералістських лівих поглядів сам був інтер- і транснаціональний діяч і таким сприймав самого себе («космополіт», «європейський ліберал та соціаліст на українському ґрунті»)³⁴. Ще в 1870–1890 роках він розглядав питання, які сьогодні знов відкриваються для української історії у *транснаціональній парадигмі*. Він керувався тими самими мотивами, що й сучасні історики та науковці, а саме невдоволенням від етноцентричних великих наративів і есенціалістських уявлень

³² Kappeler. From Ethnonational. P. 58 і далі; Von Hagen M. Revisiting the Histories of Ukraine, in: A Laboratory of Transnational History. P. 25–50. Про постколоніальне формулювання теорій та ставлення питань в Україні: Wendland A. Imperiale, koloniale und postkoloniale Blicke auf die Peripherien des Habsburgerreiches, in: Claudia Kraft, Alf Lüdtke (Hg.), Kolonialgeschichten. Regionale Perspektiven auf ein globales Phänomen. Frankfurt a.M., 2010. S. 215–235.

³³ Kasianov, Ther (Eds.), A Laboratory of Transnational History.

³⁴ Драгоманов М. Автобіографіческая заметка (1883 р.) / М. П. Драгоманов, Літературно-публіцистичні праці. Т. 1, Київ, 1970. С. 39–69, тут с. 44; М. Драгоманов Лист видавцям польської газети «Kurjer Lwowski» (1894), Kurjer Lwowski 1894. № 280) / М. Драгоманов, Документи і матеріали 1841–1994. І. Бутич та ін. (упоряд.), Львів, 2001. С. 257.

про характер та історичне значення нації. Дослідження Драгомановим шляхів трансферу історії українського інтелекту та ідей, його гострий компаративістський погляд на гетерогенні культурні, мовні, релігійні традиції та особливості мислення українців, його реабілітація прихованого та забутого трансферу культури в українській історії, його поїздки та видавнича діяльність між Галичиною та Наддніпрянською Україною, що перевертала уявлення ліберальних росіян про Галичину та уявлення галицьких русинів про Росію — всю цю діяльність можна вважати раннім закладанням фундаменту для сучасної транснаціональної та транскультурної історії української нації. Крім цього, її засновник, як людина, що невтомно перетинала кордони та підтримувала зв'язки, і врешті стала емігрантом, сам є цікавою темою для дослідження транснаціональної історії України на рівні вивчення окремих діячів³⁵. Перефразовуючи назву книжки Ярослава Грицака (який пише про Івана Франка, що зазнав суттєвого впливу від того-таки Драгоманова³⁶, як про «пророка у своїй вітчизні»), можна говорити про Драгоманова, як про «пророка у своїй науці», що у своєму науковому та політичному оточенні з 1870 року випереджав тогочасні тенденції розвитку.

Крім того, на прикладі Драгоманова можливий аналіз транснаціональних ідейно-історичних процесів на мікрорівні. Варто було б поміркувати, наприклад, над тим, чи його соціалізація в межах імперії та його участь у комунікаційній мережі (в ліберальній публіцистиці та науці Російської імперії), тобто вплив ненаціональних форм організації простору і влади та наукової комунікації, вимушено тягли за собою особливі підходи до подолання таких форм панування. Адже саме ті трансцендентні стосовно нації, тобто по суті транснаціональні підходи в добу національної мобілізації, відокремлювалися від етноцентричної ідеї держави, на яку покладали визвольні сподівання «національності» багатокультурної імперії. Саме такі питання вивчає відносно нова дослідницька субдисципліна транснаціональної історії, що розвинулася в 1990-их роках, а саме «імперські студії» (*imperial studies*), в межах яких намагаються розвинути погляд на імперію як поліетнічну державу. Можна припустити, що організаційний принцип, запропонований Драгомановим, для демократичної, федеральної Росії на підставі локальних і регіональних (не визначених етнічно) одиниць, з характерним для них самоврядуванням, — вільні громади та області — не випадково пов'язаний з тим, що українські землі належали до двох імперських владних об'єднань. Порівняти ці погляди можна з подібною австро-марксистською ідеєю реформ у сфері культурної та «персональної» автономії Отто Бауера та Карла Реннера, що походила з Австро-Угорської

³⁵ *Wendland A. Jenseits der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer Verflechtungsgeschichte der Ukraine*, in: Guido Hausmann, Angela Rustemeyer (Hg.), *Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive*. Wiesbaden 2009, S. 221–246 (= *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Bd. 75).

³⁶ *Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*. Київ, 2006.

імперії. У цьому випадку імперію слід було б розглядати не тільки як «категорію, що визначає контекст»³⁷ для формулювання політичних теорій поза національною державою, а, перефразовуючи формулювання Александра Семйонова, як «категорію, що визначає зміст». Хоч імперська соціалізація (еліт) зовсім не обов'язково вела до над- або анаціонального політичного мислення — різноманітність світоглядів сучасників і наступників Драгоманова, що зазнавали імперського впливу в політичному мисленні, є доказом цього — та водночас саме така соціалізація була, очевидно, важливою передумовою для згаданих світоглядів. Із сучасного погляду, європейсько-українське федеральне бачення Драгоманова набагато випереджає свій час, ба більше, через свій гетеротопний потенціал воно ніби випало зі свого часу. Можливо, за його життя воно видавалося російським імперським можновладцям підозрілим саме тому, що передбачало організацію та легітимізацію гетерогенності з допомогою демократичних засобів, організацію, що її так довго опановувала навіть сама Російська держава засобами станової та самодержавницької системи. Отже, поширення цих ідей було серйозною загрозою. Врешті й совєсько-(українські) можновладці сприйняли такі погляди не інакше, ніж їхні російські імперські попередники, адже навіть у небагатьох виданнях творів Драгоманова з 1970-х років саме творів про федералізм не було.

Чорнобиль як тема транснаціональної історії України

Транснаціональна історія України може спиратися не лише на традиції мислення та біографії таких постатей, як Драгоманов, основою такої історії можуть стати й місця пам'яті (*lieux de mémoire*)³⁸. Ядерна катастрофа на українській (тоді ще — радянській) Чорнобильській атомній електростанції залишається й через 25 років подією світового масштабу, яка перебуває на стадії поступової історизації й належить до того самого розряду, що й терористичний акт 11 вересня 2001 року. Чорнобиль разом з Києвом (чи може й більше від Києва) — найвідоміше українське місто у світі. Водночас у національній пам'яті, а також у сприйнятті інших народів, Чорнобиль закарбувався передусім як національна катастрофа і трагедія. В українському наративі Чорнобиль символізує «Руїну» радянської України після 1945 року: найвагоміша подія, що її слід сприймати і як початок чогось нового — початок кінця Радянського Союзу та «верстовий стовп» на дорозі до незалежної України: «Від Чорнобиля до незалежності»³⁹. Образ зруйнованого четвертого енергоблоку глибоко закар-

³⁷ Семюнов А. Empire as a Context Setting Category // *Ab Imperio*. 2008. № 1. P. 193–204.

³⁸ Вендланд А. Повернення до Чорнобиля. Від національної трагедії до предмета інноваційних дисциплін в історіографії не тільки України // *Україна модерна* (2011. №18).

³⁹ Roman Solchanyk (Ed.). *Ukraine, from Chernobyl' to Sovereignty: A Collection of Interviews*. Edmonton, 1992.

бувався у візуальній пам'яті українців, як символ цієї «Руїни». У 1980-х і 1990-х роках стратегією подолання цієї травми були спроби паралелізації досвіду атомної катастрофи та досвіду Другої світової війни, що знайшло своє відображення у фільмах, картинах, текстах та літературних творах.

Усупереч такій функції в національному наративі, ця трагедія має багато аспектів, які могли б сприяти розвиткові саме транснаціональної історіографії України. Це стосується передусім розгляду безпосередніх наслідків аварії. Радіоактивний осад, що після катастрофи 26 квітня 1986 року розійшовся на всю Північну півкулю, для багатьох спостерігачів на Заході видавався доказом теорій глобального «суспільства ризику»⁴⁰, змодельованих у 1980-х роках. Техногенні катастрофи не розрізняють соціальних, адміністративних і державних кордонів. Радіонукліди, що вивільнилися в результаті вибуху в Чорнобилі, однаково випали на працівників атомної станції, селян-колгоспників і партійних діячів. Потерпіли українці, росіяни та білоруси, жінки, чоловіки та діти, столітні центри, такі як Київ, і молоді, недавно збудовані міста, такі як Прип'ять. Радіоактивна хмара за декілька годин і днів «перетнула» кордони радянських республік та зовнішні кордони і поставила ініціатора реформ Міхаїла Горбачова перед великим вибором між замовчуванням і відвертим визнанням правди. Перед керівництвом та урядами по всій Європі постали одні й ті самі проблеми, які майже неможливо було розв'язати тільки силами однієї національної держави.

Пізніше катастрофа мала ще й інші «глокальні»⁴¹ (глобально-локальні) наслідки, тобто вона зводила й досі зводить разом людей і місця, значно віддалені одні від одних, що раніше не мали між собою нічого спільного. Ініціативи допомоги чорнобильцям установлюють тривалі зв'язки між німецькими й італійськими активістами та запрошеними на оздоровлення білоруськими й українськими родинами з потерпілих регіонів. Як наслідок, розпочався матеріальний трансфер (наприклад, у сфері медичного забезпечення) та взаємний обмін знаннями: інформація про небезпеку опромінення, практична самодопомога, політична самоорганізація. Щоправда, такі трансфери мають свої межі: до сьогодні у країнах, що найбільше потерпіли від аварії, головною «післячорнобильською» проблемою залишається брак необхідного соціального забезпечення, медичного обслуговування та житла, тоді як використання

⁴⁰ Beck U. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, 1986; англ. видання: *Risksociety. Towards a New Modernity*. London 1992; Perrow Ch. *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. New York, 1984.

⁴¹ Robertson R. «Glocalization». *Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity*, in: Mike Featherstone, Scott Lash, Roland Robertson (Eds.). *Global Modernities*. London, 1995. P. 25–44.

атомної енергії — на відміну від Німеччини — не належить до фундаментальних дискусійних тем в суспільстві⁴².

Водночас Чорнобиль розпочав усвітню історію трансферу навчання і знань у галузі енергетичної політики та техніки. Ця катастрофа стала важливою віхою в історії європейських рухів за охорону навколишнього середовища та історією відмови від використання атому в багатьох європейських країнах — в Німеччині, Італії та Швеції (яка пізніше скасувала своє рішення). Чорнобильська аварія також спонукала до інтернаціоналізації стандартів у галузі культури безпеки ядерної техніки. Ось у чому одна з причин глобальної інтегрованості української та й російської атомної енергетики в багатьох галузях. Зупинена Чорнобильська АЕС, де працюють над новим «саркофагом» для зруйнованого реактора й де виникли різні підприємства, що займаються зберіганням та обробленням використаного ядерного палива, стала сьогодні ареною, де відбуваються процеси глобалізації. Спеціальні фірми, що мають свої філії по всьому світу, отримують там добрий прибуток, дістаючи фінансування через програми ЄС та іншу грошову допомогу⁴³.

Але передусім Чорнобиль можна було б занести до імперської історії міст, техніки та промисловості Радянського Союзу, частиною якого була Україна. Йдеться насамперед про передісторію аварії. Висвітлення питання: як і чому Чорнобильська АЕС з її особливими технічними характеристиками, була побудована у Київській області на річці Прип'ять, також належить до історії України в межах імперії. Чорнобильська АЕС, «перша АЕС в Україні», була престижним проектом, який мав додати більшого блиску ролі Української ССР як «другої серед рівних» у Радянському Союзі. Але процес її будівництва не відбувався послідовно за схемою: план — розпорядження — виконання. Це був

⁴² Долговский А. Государственная чернобыльская политика и письменный протест белорусского населения в 1986–1991 гг. // Перекрестки. Европейский гуманитарный университет. Вильнюс 2010. №1–2. С. 105–115; Arndt M. From Nuclear to Human Security? Prerequisites and Motives for the German Chernobyl Commitment in Belarus // Historical Social Research. 2010. Vol. 35. №4. P. 289–308; Arndt M. Verunsicherung vor und nach der Katastrophe. Von der Anti-AKW-Bewegung zum Engagement für die «Tschernobyl-Kinder» // Zeithistorische Forschungen. 2010. Bd. 7. № 2. S. 240–258; Арндт М. От страха к действию? Предпосылки и мотивации немецких гражданско-общественных инициатив в Беларуси после Чернобыля // Перекрестки. Европейский гуманитарный университет Вильнюс, 2010. № 1–2. С. 67–76; Sahm A. Auf dem Weg in die transnationale Gesellschaft? Belarus und die internationale Tschernobyl-Hilfe // Osteuropa. 2006. № 56. S. 105–116.

⁴³ Вендланд А. Повернення до Чорнобиля; Pretzsch G., Teske H. Entwicklung des nuklearen Sicherheitsregimes und Unterstützungsprogramme für Tschernobyl // atw-atomwirtschaft. International Journal for Nuclear Power. 2011. Vol. 56 . Nr. 2. P. 94–104; Eichhorn H. Industrial Complex for Solid Radwaste Management at Chernobyl nuclear power plant. Functionality of the facilities — Factors of success // atw-atomwirtschaft. International Journal for Nuclear Power. 2011. Vol. 56 . Nr. 2. P. 105–107.

обтяжений помилками й непродуманістю результат складної взаємодії економічного регіонального планування, політики інтересів радянських республік, переплетення енергетичної політики в РЕВ (Раді економічної взаємодопомоги), до того ж конфліктів між різними міністерствами, пов'язаними із сектором атомної енергії, дослідницькими інститутами та підприємствами⁴⁴. Аварія Чорнобильського реактора — це частина імперської історії, зокрема, ще й тому, що вона належить до історії зростання світової та атомної могутності Радянського Союзу. Два фактори, важливі для виникнення катастрофи — надзвичайно амбітна програма мирного атому та тип реактора, на якому сталася аварія, — були похідними від військової атомної техніки, що передувала їм історично. Сам перебіг аварії дозволяє зробити деякі припущення про значення системних типових умов: працівники АЕС приймали згубні рішення тому, що належали до нижнього рівня поширеної в цілому Союзі системи тиску через планові завдання, конкуренцію та обіцянки винагороди⁴⁵.

До аварії сучасники бачили тільки пропагандистські гасла, що завжди супроводжували такі проекти. Величезний комплекс атомної станції на Поліссі та побудоване поруч місто-спутник Прип'ять демонструвалися як апотеоз радянської сучасності, як осучаснена й пом'якшена версія «великої стройки», Дніпрогесу⁴⁶, сталінського періоду. Здавалося, що *Атомоград*, як інтеграційна модель, виконає на українській землі всі радянські обіцянки щодо майбутнього: урбанізація, згладження різниці між містом і селом, чисті робочі місця, новаторство, ентузіазм, високі технології, керування силами природи, надлишкова енергія, російськомовна інтегрована мультиетнічність⁴⁷.

Пам'ять про ліквідацію катастрофи належить не тільки українцям; загалом можна сказати, що Чорнобиль — це місце пам'яті європейського, якщо не

⁴⁴ Josephson P. *Red Atom. Russia's Nuclear Power Program from Stalin to today* (1sted. Pittsburgh, 2000). Pittsburgh, 2005. P. 6–46; Легасов В. Об аварии на Чернобыльской АЭС. Текст из пяти магнитофонных кассет, надиктованных академиком Легасовым В. А., материалы следствия [після самогубства Легасова 27.04. 1988 р.] слідчої групи Генеральної прокуратури Російської Федерації, Москва, 1988, текст є на вебсторінці: <http://lib.rus.ec/b/105113/read>; опубліковано в уривках як «Мой долг рассказать об этом». Из записок академика Легасова // Правда, 20.05.1988. Про вибір місця будівництва і типу реактора див. Ярошинская А. Чернобыль с нами. Москва, 1991. С. 124–132.

⁴⁵ Вендланд А. Повернення до Чорнобиля; Медведев Г. Чернобыльская тетрадь (1987), Москва, 1990.

⁴⁶ Про подібні форми інсценізації «великих строек» див. Gestwa K. *Die Stalinschen Großbauten des Kommunismus. Sowjetische Technik- und Umweltgeschichte 1948–1967*. München, 2010. S. 306–354.

⁴⁷ *Прип'ять. Фото-розповідь про одне з наймолодших міст України, що завдячує своїм виникненням спорудженню на р. Прип'ять Чорнобильської АЕС імені В. І. Леніна*. Київ, 1986; Наша история. Первая АЭС на Украине [історичний огляд з фото] // Новини ЧАЕС. 02.09. 2010. № 11 (1097). С. 6.

глобального масштабу. Щоб збудувати саркофаг для зруйнованого реактора, востаннє в історії Радянського Союзу змобілізували всі ресурси, все технічне знання і, зокрема, збройні сили величезної держави. Герої цієї історії походили з усіх кінців Радянського Союзу, вони розділяють ті самі спогади й мають подібні, часто трагічні, біографії⁴⁸. Відповідно, й форми спогадів теж були радянсько-транснаціональними й супроводжувалися засвоєними після 1945 року культурними моделями подолання криз, що вже не раз були в ужитку. Вже згадана вище паралелізація між атомною катастрофою та досвідом Другої світової війни пов'язана саме з таким досвідом — реактор сприймався як «ворог», ліквідатори — як солдати (багато з них і справді були солдатами), зведення саркофага — як перемога⁴⁹. Проте, на відміну від війни з нацистами, Чорнобиль не зміцнив ідентичності «радянських українців», а відчутно її розхитав, бо громадяни в час «перестройки» цього ворога сприйняли не як зовнішню загрозу, а як «домашнього».

Прикінцеві зауваги

Я спробувала критично розглянути запропоновану теорію транснаціональності, визначити її важливість для історії українського націотворення, вказати на сфери досліджень і пояснити, що такий підхід в історії українського дискурсу є доволі вагомим, тобто це не чужий для неї процес. Окрім Михайла Драгоманова, можна назвати низку інших імен — деякі з них згадано у досліджених прикладах — але саме Драгоманова через узгодженість біографії, творення теорій і прагнення пізнання можна вважати одним із найцікавіших. Щоб запобігти уявленням про безумовну першість західних знань і методів, часто пов'язаних із неправильно витлумаченим усвідомленням та уявленнями про механічне перенесення знань, науки й культури, особливе значення має, на мою думку, інгерентність певних підходів щодо історичного процесу.

Приклад глобального українсько-європейського місця пам'яті, Чорнобиль, показує, що головню «національний» історичний об'єкт конституюється через надзвичайно складні процеси поєднання, що виходять далеко за межі країни, водночас такий об'єкт, теж може викликати такі поєднувачі процеси.

І в Західній (Центральній) Європі транснаціональність історичних досліджень у жодному разі не можна зредукувати до методологічно-теоретич-

⁴⁸ Lubricht R. / Sahm A.: *Verlorene Orte, gebrochene Biografien*. Dortmund, 2011. Бібліотеки ліквідаторських споминів доступні в цифровому вигляді завдяки ініціативам як, наприклад: *Прип'ять.com*, www.pripyat.com, та *Чернобыль, Прип'ять, обо всем по немногу*, www.pripyat-city.ru.

⁴⁹ Пор., наприклад, *Чернобыльский репортаж*. Москва 1989, з фотографіями Ігоря Костіна; пор. також фільм Томаса Джонсона «Битва за Чернобыль» (Thomas Johnson. *La Bataille de Tchernobyl*. F 2006), в якому використано документальні матеріали Костіна та інтерв'ю з ним; праці Володимира Шевченка: *Чернобыль — хроника трудных недель* (1987).

ного запалу реформування, притаманного спільноті науковців, її причини пов'язані з політично бажаним і забезпеченим потужним фінансуванням пошуком нового інтеграційного наративу. Мова йде про наратив для об'єднаної Європи, яка до транснаціоналізації інституцій має додати транснаціональну історію, що разом і створюватимуть спільне розуміння минулого⁵⁰. Відомо, що націоналізація наративів у XIX і XX століттях була тісно пов'язана з інституційно-адміністративним компонентом, тобто з інституціоналізацією творення національної історії в університетах, дослідницьких інститутах, конгресах та спільнотах фахівців. Так само і в сучасному транснаціоналізаційному наративі проглядає проект певної інституціоналізації. Та такий проект в Україні, яка наразі сприймає себе на найближчий час вилученою з правових інститутів і об'єднань ЕС, не може бути таким очевидним, як у Німеччині, Франції, Австрії чи Італії в часи загальної дослідницької програми Евросоюзу.

Тож слід почекати, наскільки науковцям, що працюють в Україні за транснаціональним або «модерним» підходом, вдасться здійснити таке зміщення інституціоналізації, і зрозуміти, яка роль в цьому випадає їхнім європейським колегам та політиці ЕС стосовно України. Встановлення депровінціалізованих поглядів на власну історію в українських університетсько-інститутських і шкільних системах, а тим самим і в загальних українських дискурсах суттєво залежить від політичної перспективи України в процесі європейської інтеграції. Та це вже був би новий розділ історії, сподіваюся, мультивекторного культурного трансферу українців. Західні партнери повинні у зв'язку з цим пригадати свої власні теоретичні передумови і спочатку тримати комунікаційні канали відкритими в обох напрямках. По-друге, історики повинні врахувати, що тут, як і у будь-якому процесі трансферу, можуть відбуватися адаптації, кон'юнктури перенесення, а також і заблокування обмінних процесів, саме тому власні способи мислення, входячи в нові контексти, не можуть претендувати на недоторканність.

*З німецької переклали
Софія Матіяш та Роман Осадчук*

⁵⁰ Zur Entwicklung transnationaler Öffentlichkeiten und Identitäten im 20. Jahrhundert. Eine Einleitung, in: Kaelble H., Kirsch M., Schmidt-Gernig A. Transnationale Öffentlichkeiten und Identitäten im 20. Jahrhundert. Frankfurt a.M., New York, 2002. S. 7–33, тут S. 10.

Українське націотворення за ранньомодерної доби: нові результати досліджень

Коли український національний рух XIX ст. шукав взірців для українського націотворення, його представники спрямовували погляд передусім на ранньомодерну добу. У XIX ст. не було українських політичних або адміністративних одиниць, сучасна літературна мова була на стадії створення, а більшість еліт опиралися на інші культури та національні ідеї. З другого боку, на початку XIX ст. ще був живий спогад про українську політичну спільноту, специфічну українську соціальну структуру, що базувалася на козацтві, та самобутню українську високу культуру. Ці явища охоплювали не всі території, на які претендував національний рух, і не завжди могли бути основою для сучасного націотворення. Проте концепції нації з ранньомодерного часу та елементи національної культури і суспільства, що виникли тоді, були і предметом інтенсивного дослідження, і джерелом, з якого черпав натхнення український національний рух.

Нові питання і концепції

За останні тридцять років дослідження українського націотворення протягом ранньомодерної доби та пов'язаний із ними великий комплекс питань (ідентичність, національна свідомість, політична культура, образ іншого) зазнали великого поступу. На пошквнення досліджень цієї сфери значно вплинула школа «Анналів» та дослідження ментальності. Після Другої світової війни в цих студіях приділяли головну увагу історичній теорії та методології. До галузей, дослідженням яких надавали перевагу, належали криза XVII ст. та бунти й революції тієї доби. Завдяки цьому невелика група науковців, що поза межами Советського Союзу вивчала ранньомодерну добу в Україні, отримала моделі для дослідження українського націотворення. До цієї групи належали Зенон Когут, Тереза Хинчевська-Геннель, Орест Субтельний та я, а після 1991 р. приєдналися Сергій Плохій, Девід Фрік і Борис Гудзяк. Ця наукова сфера збагатилася також завдяки значній увазі, яку українські та неукраїнські дослідни-

ки присвятили цьому періодові в кінці XIX та XX ст. Серед них особливо вирізняються численні праці Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського, що започаткували дослідження першого відрізка цієї епохи (1500–1660 р.).

Важливе значення для швидкого розвитку цієї сфери досліджень в Україні мав той факт, що від середини 1980-х років, коли почалася «гласність», у Львові, Києві та Дніпропетровську збереглися історичні школи, що вже мали цінні дослідження та вагомо вивчали джерела. Вони чинили опір атаці на українські історичні дослідження та видавничу справу, яка почалася після відлиги, в кінці 1960-х р., і з особливою силою була спрямована на дослідження козацької доби. Хоча репресії проти українських істориків у 1972 р. та цензура, що забороняла навіть друкувати джерела, паралізували українську науку, завдяки старшій генерації істориків дослідження раннього Нового часу ожили знову. Цими істориками були Ярослав Ісаєвич і Ярослав Дашкевич у Львові (де Іван Крип'якевич у 1950–60-х роках продовжував досовітські традиції), Федір Шевченко, Іван Бутич, Ярослав Дзира і Олена Апанович у Києві та Микола Ковальський у Дніпропетровську, де менша сила політичних репресій дозволила останньому навіть сформувавши школу для дослідження джерел і виховання молодшої генерації (наприклад, Юрій Мицик, Ганна Швидько та Сергій Плохій). Щасливий випадок допоміг ще в тому, що класичний філолог Наталя Яковенко швидко відгукнулася на можливість реконцептуалізації історичної науки на підвалинах давніших українських історичних традицій і здобутках польської історіографії, отож, ранньомодерна доба в Україні 1990-х років стала центральною темою в наукових дослідженнях.

За останні десятиліття змінилося завдання дослідження «націй» і вивчення націотворення. Раніше дослідники зосереджувалися на кількості характерних ознак, які вважали важливими для формування національної спільноти. Згідно з домінантним у XIX ст. наголосом на власній мові як на найважливішому атрибуті нації, історична філологія звернула увагу на те, коли українська мова виникла як окрема усна східнослов'янська мова і коли її почали застосовувати й кодифікувати як писемну. Дослідження зосередилися, крім цього, на компактних територіях, де більшість населення становили українці. Питання, пов'язане з таким напрямом досліджень, формулюється так: чи український народ проживав безперервно на території сучасної України, а якщо проживав, то коли? Особлива увага була присвячена етнографічним ознакам українського народу, його фольклору і навіть його психічно-антропологічній характеристиці. Ця підвищена увага до народу часто супроводжувалася твердженнями про особливе благородство простих людей та притаманну українцям демократичність.

Дискусії про українську націю часто точилися навколо соціальної структури українського народу в різні історичні епохи, особливо навколо питання, чи еліти асимілювалися з іншими націями, та навколо теми «історичних» і «неісторичних» або плебейських націй. Для цих дискусій було характерним зосередження на козацтві, як на групі, що в ранньомодерну добу уособлюва-

ла українську націю. Оскільки назва «Україна» як зосередження всіх регіонів, на які претендував український національний рух, усталася відносно пізно, а етнонім «українець» виник ще пізніше, то появі цих понять була присвячена особлива увага. Водночас різні випадки вживання та значення терміна «Русь» і його похідних для сучасних українців, білорусів і росіян вели до частих дебатів про значення та правильний його переклад. Більша частина дискусій про націю зосереджувалася на питанні, як саме і коли українці усвідомили своїх сусідів як «інших», точніше, коли вони почали сприймати себе як незалежну і усвідомлену групу. Врешті український національний рух все більше уваги присвячував державності. Прихильники української нації збирали докази того, що українські еліти в минулому прагнули державності та політичної автономії. Часто науковці виконували роль заступників української нації, тоді як інші заперечували її існування.

Хоча багато тих питань, розглянутих у давніших дослідженнях, трапляються і в новій літературі, деякі з них на сьогодні втратили свою актуальність. Це стосується фольклору, історичного мовознавства та антропологічних пояснень характеру народу. Хоч дебати щодо існування чи неіснування українського народу (нації) в Середньовіччі і в ранньомодерну добу тривали, їхній напрямок змінився. У більшості праць за останні тридцять років йшлося про інші питання, що впливали з нових досліджень націоналізму та з досліджень Європи ранньомодерної доби. В перші роки після Другої світової війни дослідники відмовилися від романтичних концепцій нації, що походили з XIX ст., і суперечливих думок про найдавніше походження нації. Все-таки і марксистські, і немарксистські історики розглядали націю як продукт певного, пов'язаного з модернізацією, соціо-економічного контексту і дискутували про роль держави у формуванні нації або про державу як продукт національних рухів. Націотворення брали до уваги як процес, що створює нації, історичні спільноти, які можна вивчати й порівнювати. Коли нації все частіше почали розглядати як «уявлені спільноти» (Бенедикт Андерсон), тоді національні проекти, що конкурували між собою, стали сприймати як арени для дослідження націй. Зацікавлення імперіями, множинними ідентичностями і національною індиферентністю все більше ставило під сумнів давніші уявлення про націотворення.

Тоді як більшість науковців розглядали нації як феномен, що виник аж після Великої Французької революції, значна група істориків та політологів (Г'ю Сетон-Вотсон, Ентоні Сміт, Джон Армстронг, Кляус Цернак, Едріян Гестінгс) наголошували на тому, що нації беруть свої початки з середньовічних і ранньомодерних історичних спільнот, точніше, походять із них¹. Часом історики дискутували над «протонаціональними» феноменами та ідентичностями

¹ Див. особливо *Seton-Watson H. Nations and States. London, 1977; Armstrong J. Nations before Nationalism. Chapel Hill, 1982; Smith A. The Ethnic Origin of Nations. Oxford, 1986; Zernak K. Zum Problem der nationalen Identität in Ostmitteleuropa, in: Helmut Berding (Hg.) Nationales Bewusstsein und kollektive Identität. Frankfurt a.M., 1994. S. 176–188;*

ми і відокремлювали їх від сучасних феноменів, здебільшого не пояснюючи, в чому полягає відмінність. Загалом історикам Середньовіччя доводилося інтегрувати в свої дискусії наявність таких феноменів як *nationes* і *gentes*, тоді як історикам раннього Нового часу доводилося брати до уваги народи, держави та мовні спільноти, а також трактати про права «націй». Хоч як відрізняються суспільства і світогляди раннього Нового часу від сучасних, ці феномени не можна ігнорувати.

Русько-український народ в ранньомодерну добу

Кожен, хто цікавиться нацією та маніфестацією національних почуттів в ранньомодерну добу в Україні, може знайти глибокозмистовний матеріал у творах двох великих українських істориків кінця XIX — початку XX ст. Михайла Грушевського (1866–1934) та В'ячеслава Липинського (1882–1931)². Навіть якщо сучасні історики не поділяють їхні погляди на націю та політичне кредо, їм все-одно доведеться ретельно вивчати численні джерела та інтерпретації в їхніх творах. Часто Грушевського, народника, та Липинського, представника «державної школи», розглядали як два протилежні полюси. Однак сучасні дослідники зауважили, що контраст між цими двома постатями був надмірно підкреслений покликаннями на їхні програмні висловлювання, але не було покликань на їхню практику, в якій вони часто наближалися один до одного. І Грушевський, і Липинський посприяли тому, що ранньомодерна доба загалом і XVII ст. та повстання 1648 р., яке очолив Богдан Хмельницький, зокрема, стали наріжними каменями пізніших дискусій про український народ чи націю в новітню добу. Водночас вони відкрили численні матеріали для дослідження націотворення в ранньоновий час.

Завдяки величезній праці Грушевського, передусім його «Історії України-Руси», в якій описано події до 1660-х років, і в якій з IV по VI том частково, а з VII по X том цілковито йде мова про ранньомодерну добу, стали відомі багато документів з історії цього періоду в Україні. За своєю суттю ця позитивістська та народницька праця спирається на тезу, за якою українці — це окремий народ, що сформувався протягом століть. Хоча, на думку Грушевського, на-

Hastings A. The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion, and Nationalism. Cambridge, 1999.

² Про їхні пояснення до націй раннього нового часу див. мою статтю: *Sysyn F.* Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era / Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*. Edmonton, Toronto, 2010. Vol. 9. Book 2. Part 2. P. LXI — LXXIX; *Plokhly S.* Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005. P. 289–300 (Плохій С. Великий переділ: Незвичайна схема історії Михайла Грушевського. К., 2011. С. 293–302). Щодо уявлень Грушевського про націю див. *Грушевський М.* Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Київ, 1994. Том 1. До початку XI віка. С. 1–20.

ціональний чинник повністю передався в сучасний йому період і у своїх пізніших працях подає багатоступеневу концепцію національного розвитку (народність, народ, нація), він усе-таки характеризує період з кінця XV — початку XVII ст як час національного розквіту. Історик наголошує на значенні козаків і повстання під проводом Хмельницького, які, на його думку, заклали фундамент української нації. У VIII томі своєї «Історії» він якнайдокладніше пояснює роль національного чинника в повстанні під проводом Хмельницького, а в IX томі намагається висвітлити вияв національних прагнень народних мас³. Однак Грушевський, хоча й залишається на боці народних мас, також цитує дуже багато джерел, що стосуються вияву національних почуттів, історичного мислення та політичних програм з боку еліт. Для сучасних істориків, що працюють над питаннями українського націотворення раннього Нового часу, «Історія» Грушевського, його 2000 інших публікацій та видання джерел, які він підготував, становлять неоціненний скарб.

Ідеологічний та політичний противник Грушевського В'ячеслав Липинський поставив XVII ст. у центр своїх історичних досліджень. Політичний теоретик Липинський зосередився на державі та державотворенні й позитивно оцінював роль еліти в українському минулому. Перекоаний, що територію України створила спільність її населення, Липинський хотів показати, як, окрім східнохристиянського українського народу, ще й інші групи, зокрема польська римо-католицька шляхта, брали участь у процесі українського націотворення та державотворення. Липинський був упевнений у тому, що існування нації залежить врешті-решт від державності, або воно походить від якогось періоду державності чи від прагнення мати державу. Він розглядав XVII ст. як добу, коли історична «руська нація» (руський *народ*), що складалася зі шляхти, духовенства та міщан, була ослаблена і оживило її виникнення нової соціальної групи, козацтва. На його думку, велике повстання 1648 р. було національною революцією, яка кинула виклик приреченій на загибель польсько-литовській політичній системі, поєднавши в одному керівничому режимі частини шляхти та нову козацьку еліту, на чолі якої стояла могутня монархічна постать гетьмана. Завершення повстання створило, на думку Липинського, підстави для існування української нації протягом наступних століть. У своїх творах, в яких теж цитовано численні джерела про українську політичну культуру, Липинський переніс дискусію про українське націотворення на питання про законні та територіяльні права в ранньомодерній Україні.

У написанні історії в останні десятиліття знову з'явився інтерес до дослідження «руської нації» (*руського народу*) раннього Нового часу. Досліджуючи

³ Див. *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Edmonton, Toronto, 2002. Vol. 8. P. 356–358* та вступ до IX тому, книги 1 *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. Edmonton, Toronto, 2005. Vol. 9. P. LXXVIII — LXXIX. (Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т.VIII. Ч.2. С.128–131; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1996. Т.IX. С.6–7)*

українців як «несподівану націю», Ендрю Вілсон присвячує один розділ «руському народу» та його значущості для розвитку української нації в ранньомодерну добу⁴. Книжка, яку сприйняло багато читачів, що цікавляться Україною та українцями, привернула їхню увагу до уявленої конструкції нації раннього Нового часу. Багато інших науковців посприяли тому, що відновився інтерес до руського народу, з них я зазначу тут тільки деяких, і не називатиму всіх тем, до яких вони зверталися.

Спроба Липинського, пояснюючи трансформацію руського народу у XVII ст., поєднати шляхту з козаками, знайшла відгомін у монографії Терези Хинчевської-Геннел, що опрацьовувала питання національної свідомості (*świadomość narodowa*) шляхти та козаків в Україні кінця XVI — початку XVII ст. Виклад Липинського про русько-українську націю не викликав великого резонансу в польській історіографії, можливо, тому, що він надто гостро критикував Річ Посполиту, як державу, що розпадалася на початку XVII ст. Коли Тереза Хинчевська-Геннел звернулася до теми національної свідомості, це викликало гостру емоційну реакцію з боку деяких польських істориків, яка, ймовірно, більше була пов'язана з принциповою відмовою від теми, ніж з критикою її книжки⁵. Хинчевська-Геннел, покликаючись на праці Бенедикта Зінтари про польську національну свідомість і про польську державність в Середньовіччі, досліджувала руську свідомість у двох провідних соціальних верств українських земель. Вирішивши досліджувати дві верстви, вона порвала з польською традицією, досліджувати лише шляхту. Звичайно, вона не досліджувала міщанство, на головній ролі якого наголошував Іван Крип'якевич у русько-українській концепції нації, яку Ярослав Ісаєвич розвинув далі у своїй праці про братства, наскільки це можна було зробити в умовах советської цензури⁶. Та і духівництва Хинчевська-Геннел теж не розглядала окремо.

Дослідження впливу духівництва та релігії на руську ідентичність значно просунулися вперед завдяки блискучій монографії Девіда Фріка про Мелетія Смотрицького та його працям про інших духовних осіб, таких як, наприклад, Касіян Сакович⁷. Фрік здобував освіту у школі Рікарда Піччіо Єльського

⁴ Wilson A. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven, London, 2000 (Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К., 2004).

⁵ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985.

⁶ Крип'якевич І. До питання про національну свідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 82–84.; Isaievych I. *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*. Edmonton, Toronto, 2006.

⁷ Frick D. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass. 1995; *Він же*. 'Foolish Rus': On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasijan Sakovyč // *Harvard Ukrainian Studies*. 1994. Vol 18. № 3/4. P. 210–248.

університету, де велику увагу приділяли *Questione della Lingua* у православному слов'янському світі (*Slavia Orthodoxa*). Ці дослідження зосереджувалися на Україні та Білорусі, як на тих православних слов'янських територіях, на яких вперше зроблено порівняння відмінності церковно-слов'янської мови від руської (української) та відмінність латини від італійської мови, і де навіть зроблено спробу перекласти священні тексти звичайною руською мовою. Розглядаючи особу Смотрицького, видатного інтелектуала, що вів полеміку і від православних, і від уніятів, і який наполягав на тому, що не релігія, а кров чинить русина русином, Фрік зробив дуже важливий внесок у розуміння стосунків між Руссю, як релігійною спільнотою, та Руссю, як спільнотою національною. Як філолог, він зважав на значення понять і різний мововжиток у питаннях національної та культурної ідентичності. Вивчаючи доробок Мелетія Смотрицького, який був діяльний і в українських, і в білоруських землях, Фрік наголошує на схожості їхніх мешканців, як на таких, що становлять частини руського народу. Водночас він підтверджує праці давніших дослідників, що показали, як поняття «Русь» у Речі Посполитій протягом кінця XVI — початку XVII ст. в уявленнях багатьох «руських» було відмежоване від Московії (Росії).

Відколи я розпочав досліджувати особу Адама Киселя, православного сенатора Речі Посполитої, я опрацьовував різні питання ідентичності руського народу⁸. Взятися до питань «нації» мене спонукали висловлювання самого Киселя⁹. До них належить його промова на Православному соборі у 1629 р., а також те, як його описували сучасники, серед них Теодосій Баєвський, який у своєму панегирику на честь Адама Киселя стверджував, що за того змагаються «Русь» і «Польща». Із творів самого Адама Киселя я дізнався, зокрема, про те, наскільки українські землі, приєднані до Польщі внаслідок Люблінської унії (1569 р.), виконували роль територіальної Русі, що уособлювала певні права й привілеї, якими вона мала розпоряджатися й надалі, усвідомлювалася і підносилася як *patria в першій фазі свого зародку*¹⁰. Моя праця про повстання під проводом Хмельницького привела мене до зацікавлення національним елементом в цьому повстанні, а передусім тенденціями до подолання станових меж, що вперше проявилися при захисті Руської Церкви і розвинулися пізніше

⁸ Бібліографію моїх праць можна знайти в кн.: Olga Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokyh, Larry Wolf (Eds.) *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday*. Edmonton, Toronto 2010 (= *Journal of Ukrainian Studies*. 2008. Issue 34). У цьому томі можна знайти виклад моїх поглядів на українську національну ідентичність в ранньомодерну добу. *Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn*.

⁹ *Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass. 1985.

¹⁰ *Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies*. 1982. Vol 6. № 2. P. 167–190.

до короткотривалої коаліції під стягом Хмельницького¹¹. Іншою фазою досліджень, до якої спонукали мене Орест Ранум і Джон Покок про історіографію, як галузь національної свідомості, стали мої праці про українські хроніки ранньомодерної доби та історичні твори¹². Тут я став на шлях, паралельний з тим, яким йшов Мірослав Чех у своїй праці про полемічну літературу¹³.

Коли Україна у 1990-х роках стала відкритою для міжнародної спільноти істориків, це не тільки дозволило певній кількості відомих науковців висловлюватися відверто, але й досліджувати раніше заборонені проєкти¹⁴.

Це надало шанс і новій групі істориків ступити на поле досліджень, на якому саме тоді Наталя Яковенко виявила надзвичайну продуктивність. Її монографія про українську шляхту якоюсь мірою реалізувала проєкт Липинського написати історію давньої української шляхти. У своїх пізніших працях вона відійшла від соціальної історії і звернулася до дослідження ідей та політичної культури ранньомодерного часу¹⁵. Яковенко продовжила твердження Хинчевської-Геннелі і підкреслювала роль князів, зокрема князя Костянтина Острозького, у формуванні національного й політичного мислення в Україні, об'єктом якого були водночас самі ці князі. У деяких своїх останніх працях про Русь, Роксоланію та Україну, як назви і як вияв різних національних проєктів, Наталя Яковенко показала, що концепційна диференціація українських земель від білоруських відбулася, можливо, раніше, ніж вважають більшість дослідників,

¹¹ *Sysyn F. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement*, in: Peter J. Potichnyj (Ed.) *Poland and Ukraine: Past and Present*. Edmonton, Toronto, 1980. P. 58–82; *Його ж. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmelnytsky Uprising: An Examination of the «Discourse about the Present Cossack-Peasant War»* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1981. Vol. 5. №4. P. 430–466.

¹² Див. *Orest Ranum (Ed.). National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe*. Baltimore 1975; *Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 10. № 3/4. P. 393–423 (Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 49–79); *Його ж. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing in the Seventeenth Century* // *Europa Orientalis*. 1986. № 5. P. 285–310.

¹³ *Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej* // *Slavia Orientalis*. 1989. T. 38. № 3/4. S. 563–584.

¹⁴ Прикладом фундаментальних праць, за які тепер можна було братися, можна назвати публікацію *Хроніки Софоновича*, котру подав до друку Юрій Мицик; ця праця була готова до друку ще в 1917 р., однак до 1992 р. не була в повному обсязі доступна для західних дослідників і навіть у Советському Союзі її цитували дуже рідко. (*Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх*. Київ, 1992).

¹⁵ *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*. Київ, 1993. Серія її пізніших праць зібрана в: *Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст.* Київ, 2002.

і що єдність західних і центральних українських земель в уявленнях сучасників могла бути сильнішою, ніж припускали досі¹⁶.

Україна та польський шляхетський народ ранньомодерної доби

Дальший імпульс до дискусії та дослідження питання націотворення у ранньомодерну добу в Україні походить від провокаційної тези Тимоті Снайдера із його книжки «*The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 — 1999*»¹⁷. Хоча Снайдер не спеціалізується на Новому часі, його аргументація базується на гіпотезі, що Польсько-Литовська держава сформувала шляхетський народ, багатоетнічну, багатоконфесійну групу, яка у згаданих землях залишалася панівною формою нації до ХХ ст., аж поки не розчинилася у сучасних етнонаціональних рухах. Снайдер розглядає націю не тільки як важливе соціальне та політичне утворення в добу Нового часу, він уважає, що ранньомодерна доба тривала для України до 1914 р. Він стверджує, що сучасні національні рухи, шукаючи натхнення для своїх етнонаціональних держав, звернулися до Середньовіччя (до Польщі П'ястів, Литви Гедиміновичів, Русі Рюриковичів), зате зігнорували шляхетську націю Речі Посполитої ранньомодерної доби, яка за своєю культурою була польською, але не обмежувалася тільки одним етносом. Опрацьовуючи свою тезу, Снайдер посилався на корпус польської історіографії з часів після Другої світової війни, який характеризував Річ Посполиту як шляхетську республіку (*Rzeczpospolita szlachecka* — неофіційна назва). У багатьох з цих творів підкреслено значення поняття «*naród szlachecki*», що вказує на шляхетську націю як на політичне тіло держави¹⁸. В інших працях висловлено припущення, що поняття «*natio*» позначає політичну націю, а «*gens*» — етнічну націю або походження. У багатьох дискусіях «сарматизм» розглядають як світогляд, і навіть як ідеологію, за якою вся шляхта Речі Посполитої походить від іранських сарматів античності, тоді як прості люди мають якесь інше походження. Дехто стверджував, що шляхта Речі Посполитої запропонувала модель державно-громадянської чи «обивательської» нації

¹⁶ Yakovenko N. Choice of Name versus Choice of Path (The Ukrainian Territory from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century) in: Georgiy Kassianov, Philipp Ther, (Eds.) A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Budapest, New York, 2009. P. 117–148 (Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т.1. Ідентичність. Київ, 2009. С. 57–95).

¹⁷ Snyder T. Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, London, 2003. Докладніше пояснення див. у моїй статті: Sysyn F. Constructing and Reconstructing Nations: Reflections on Timothy Snyder's Contribution to the Ukrainian Case // Harvard Ukrainian Studies. 2001 (publ. 2005). Vol. 25. № 3/4. P. 281–292.

¹⁸ Див. Tazbir J. Świadomość narodowa szlachty, in: Janusz Tazbir. Kultura szlachecka w Polsce. Poznań 2002. S. 87–105.

(Анжей Валицькі, Анжей Камінські)¹⁹. Хоч історіографія до раннього Нового часу Речі Посполитої обмежує цю тезу, Снайдер не бере цього до уваги у коротких розділах, присвячених Новому часові.

Снайдер не використав свідчення про розвиток руського народу, подані у творах Грушевського та Липинського, а також в літературі за два останні десятиліття. Пізніші праці малюють картину, що суперечить описові, поданому в його книжці. Карін Фрідріх показала, що певні процеси націотворення відбувалися в королівській Пруссії, тобто в межах Речі Посполитої²⁰. Вона наголосила на значенні політичної ідеї міщанства та його участі в сарматському міті. Девід Альтоен поставив питання, чи справді «*naród szlachecki*» означав шляхетську націю, й у великому дослідженні довів, що термін «народ» найчастіше вживається «в стосунку до мовно-культурних спільнот (італійці, німці і т. д.)»²¹. Він показав, що не було чіткого розрізнення між «*natio*» і «*gens*» у текстах раннього Нового часу, як між політичною чи етнічною концепцією, і що формула «*gente Ruthenus, natione Polonus*», яка позначала, як русини асимілювалися чи акультурувалися з поляками та Польською державою, ніколи не виринала в джерелах ранньомодерної доби. Матіяс Ніндорф дослідив, що для литовської аристократії мав велике значення міт про походження від римлян (а не від сарматів) для процесів націотворення у Великому князівстві Литовському, і висвітлив, наскільки відрізнялися ці процеси від аналогічних процесів у Королівстві Польському²².

Снайдерова теза погано підходить власне для України. Центральні українські землі були тим регіоном, у якому Речі Посполитій не вдалося встановити свою соціо-політичну систему і де виникла нова модель, що хоч і вийшла з Речі Посполитої, але була в опозиції до Польщі. Не до Середньовіччя, а до Козацької доби та ранньомодерного часу звернулися українські інтелектуали, шукаючи натхнення для розбудови сучасного національного руху в ХІХ ст. Історикам доведеться погодитися з тим, що українські «будителі» намагаючись знайти означення української нації, дивилися на національні та соціальні зв'язки ранньомодерної доби. Врешті, рушійні сили та образи сучасної української національної ідеї і національного руху виникли на територіях, що втратила Річ Посполита — в Гетьманській Україні та на Запорозькій Січі дніпровських козаків.

¹⁹ *Sulima-Kaminski A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795: Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin 2000 (*Камінський Суліма А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505—1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К., 2011); *Walicki A.* The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought From Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko. Notre Dame, 1989.

²⁰ *Friedrich K.* The Other Prussia: Royal Prussia, Poland, and Liberty, 1569–1795. Cambridge, 2000.

²¹ *Althoen D.* Natione Polonus and the Naród szlachecki. Two Myths of National Identity and Noble Solidarity // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2003. P. 475–508.

²² *Niendorf M.* Das Grossfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006.

Гетьманщина, українська політична культура раннього Нового часу та модерне націотворення

Саме у вивченні політичної культури та політичного мислення кінця XVII та у XVIII ст. дослідження українського націотворення за останні 30 років значно просунулося вперед. Це той проміжок часу, що не був розглянутий у фундаментальній «Історії України-Руси» Грушевського, і який досліджували менше, ніж попередні періоди. Крім того, доба гетьмана Мазепи (1686–1709 р.) ще в царській імперії потрапила під ідеологічне табу, а в часи сталінізму з 1930 по 1950-ті роки дослідження цього часу взагалі було надто обмежене. Зовсім інакше ставилися до подій Переяславської угоди 1654 р., яку можна було досліджувати (звісна річ, тільки в рамках «Тез про 300-ліття возз'єднання України з Росією, схвалених Центральним комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу»), для періоду після 1654 р. у советській моделі зовсім було мало місця. В цьому контексті стає зрозумілим значення праці Ореста Субтельного про мазепинців, передусім про Пилипа Орлика, та порівняння повстання Мазепи проти Російської імперії з іншими «бунтами» початку XVIII ст.²³ Новаторська монографія Зенона Когути про скасування Гетьманщини та інтеграцію в Російську імперію була впливовою працею про політичне мислення української еліти та її ставлення до планів Росії²⁴. У своїх поясненнях про «асиміляторів» та «традиціоналістів» Когут навів модель, що обґрунтовує сполучну ланку між концепцією нації XVIII ст. та українським національним рухом XIX ст.

У своїх численних дослідженнях Когут пояснює розвиток української політичної думки, починаючи від доби барока, переходячи до Просвітництва і аж до Романтизму²⁵. Він поставив питання «малоросійства» як ступеня українського національного політичного мислення або альтернативи до ступеня у формуванні «всеросійської» ідентичності. Дуже важливо, що Когут звернув увагу на те, як українці впроваджували дискурс про концепцію нації в Російській імперії та формування російської політичної та культурної думки й впливали на нього. Іншою важливою темою його праць був розвиток політич-

²³ *Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. Boulder, Cd. 1981 (Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994.); Його ж. Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500 — 1715. Montreal, 1986.*

²⁴ *Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. Cambridge, Mass. 1988 (Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ, 1996).*

²⁵ Бібліографія Когути була надрукована у: Serhii Plokhly, Frank E. Sysyn (Eds.) *A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. Edmonton, Toronto, 2005 (= Journal of Ukrainian Studies. 2004. Vol. 29)*. Багато його статей надруковано у: *Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. Збірка його творів англійською мовою: Kohut Z. Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity. Toronto, Edmonton, 2010.*

них планів української світської еліти, що стали основою для пізнішого українського національного дискурсу. Когут продовжив дискусію про концепцію «вітчизни» (*otčuzna*), котра стосувалася козацької Гетьманщини та центрально-українських земель і збереглася, не зважаючи на політичний поділ України вздовж по Дніпру та втрату автономії. Його дослідження тривали паралельно з моїми працями про значення «вітчизни» (*otčuzna*) в українських історичних творах²⁶ та про дальший вплив концепції вітчизни, яка стосувалася України, а не Російської імперії, навіть після скасування Гетьманщини. Виникнення у ранньомодерну добу української території, як «Вітчизни» і як об'єкту політичної лояльності, могло спонукати до того, щоб переосмислити етап українського націотворення початку XIX ст. Традиційно українське націотворення пов'язували з Романтизмом та відкриттям простолюду та його мови. З нових дослідницьких праць виявилось, що політичні та територіяльні концепції України, які передували Романтизмові, відіграли важливу роль для сучасного націотворення.

Дві останні підсумкові праці, про які слід сказати, прискорили дослідження націотворення в Україні в ранньомодерну добу, хоча обидві вони не зосереджувалися тільки на українських землях. Матіяс Ніндорф подав у 2006 р. значне за обсягом дослідження процесів націотворення у Великому князівстві Литовському в ранньомодерну добу (1569–1795 р.)²⁷. Того ж року Сергій Плохій надрукував своє дослідження про початки націй у Росії, Україні та Білорусі, в якому він розглядає ідентичності перед добою Нового часу²⁸.

Ніндорф опрацював різні елементи націотворення в політичній спільноті під назвою Велике князівство Литовське: мову, конфесії, соціальні угруповання, правово-адміністративні структури та історичні міти. З його праці виявляється, що Велике князівство можна розглядати не просто як частину націотворчого процесу цілої польсько-литовської держави. Ця книжка цікава і для українського націотворення. Ніндорф пояснює, що процеси, які відбувалися в українських землях, слід розглядати в контексті політичного утворення, до якого вони належали. Він досліджує також і білорусів, «інших русинів», з якими українці були так тісно пов'язані. Хоч монографія не сягає до 1569 р., коли більшість українських земель були частиною Великого князівства Литовського, вона все-таки зосереджується на часах після 1569 р., коли Україна належала безпосередньо до Королівства Польського, і тому Україну автор розглядає лише окремо.

²⁶ Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // Україна модерна. 2006. Ч. 10. С. 7–19.

²⁷ Niendorf M. Das Grossfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006.

²⁸ Plokhy S. The Origins of Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge, 2006.

Книжка Сергія Плохія має назву «The Origins of Slavic Nations», однак в ній ідеться про тих, кого автор називає «East Slavs» (східні слов'яни). Тут він вдається до звичного способу розгляду, переносячи сучасне лінгвістичне поняття на реалії Середньовіччя та ранньомодерної доби. Парадоксально, що це робиться для того, щоб уникнути вживання назв-анахронізмів: «український», «білоруський» і «російський». На відміну від Ніндорфа, що обмежується дослідженням політичних утворень, Плохій розглядає «східних слов'ян», виходячи за межі політичних одиниць. З іншого боку, він не зупиняється тільки на цих межах, а охоплює ще й обсяжний матеріал для всіх територій Речі Посполитої, також і етнічних польських та литовських земель. Досліджуючи коріння, він цікавиться не тільки етнографічними темами та мовами, якими розмовляли в певних місцевостях, а й передусім культурою еліт та писемними свідченнями самобутності. У своїй давнішій праці про українських козаків він присвятив більше уваги ідентичності груп, котрі не належали до еліти. Ідеологеми цих груп Плохій пояснив, наслідуючи праці Бориса Флорі, на підставі документації Московської держави²⁹. У своїй новій праці найбільше уваги він присвячує ідентичностям середньовічної Русі. Розділи про ідентичність українських земель у ранньомодерний час охоплюють всі дослідження останніх 30 років, що стосувалися ідентичності, усвідомлення належності до групи та релігійної належності. Плохій розглядає їх у контексті того, що він називає різними «домодерними проектами формування ідентичності». Він досліджує характер «руського народу» — його соціальний склад і стосунок до релігійних спільнот, його потенціал до створення однієї об'єднаної української та білоруської нації та її ставлення до того, що він називає «іншими національними проектами». Він має на думці передусім «козацько-малоросійський проект» кінця XVII та XVIII ст., що, на його думку, породив «український національний проект (частково також «всеросійсько-малоросійський проект»)». Навіть якщо його термінологію не завжди можна вважати адекватною (передусім, як він вживає «Rus'» і «Russia» для перекладу одного і того самого поняття), в його праці знаходимо докладну відповідь на майже всі недавно поставлені питання.

Працю Плохія багато в чому можна вважати продовженням напряму, що намітив великий візантиніст і славист Ігор Шевченко, чиї лекції про ранню українську історію у 1970-х роках вплинули на цілу генерацію гарвардських докторантів (надруковані вони були аж у 1990-их роках). У своїй підсумковій

²⁹ Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford 2001. Із праць Флорі слід виділити такі: Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст., в: Борис Гудзяк, Олег Турій (Упоряд). Берестейська унія і внутрішнє життя Церкви у XVII ст. Львів, 1997. С. 125–134. Його ж. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья — раннего Нового времени, в: Б. Н. Флоря, А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев (Сост.). Россия — Украина: История взаимоотношений. М., 1997. С. 9–38.

праці «Формування національної самосвідомості перед 1700 роком» Шевченко стверджує: «Говорячи про українську історію від часів Київської Русі до кінця XVII ст., ми зазначили низку політичних та культурних чинників, якими можна пояснити виникнення, перед 1700 роком, окремої мовно-культурної і, в певному сенсі, політичної спільноти на території України, а також піднесення свідомості про окремість між її елітарними верствами. За браком кращого терміну, називаємо цю окремішність «національною», хоча ми й свідомі того, що, ужитий стосовно ранніх століть, термін цей звучить дещо анахронічно»³⁰. Плохій, поділяючи таку стриманість щодо термінології, слідом за Шевченком зосереджується на ідентичності еліти. При цьому він бере до уваги численні дебати, які відбувалися щодо теми нації та націотворення з 1970-х років. Тоді як Шевченко, коли читав свої лекції, був одним із небагатьох, хто міг говорити, спираючись на багаті джерела та знайомство з теоретичною літературою, Плохій писав у зовсім іншій ситуації. Він використовував не тільки видані на Заході дослідження, а й усе більшу кількість нових праць, що виходили друком в Україні. Його книжка може послужити імпульсом до дальшого вивчення націотворення в Україні в ранньомодерну добу.

З німецької переклала Софія Матіяш

³⁰ Ševčenko I. *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*. Edmonton, Toronto, 2009. P. 187. (Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / Пер. Марія Габлевич за ред. Андрія Ясіновського. Львів, 2001). Тут переклад Марії Габлевич.

2. Чинники націотворення

Релігія та нація: унійна церква, православ'я та «держава-протектор Росія»

Відносини між релігією та етнічністю або пізніше між релігією та нацією — у разі України надзвичайно цікава тема для дослідження. У Східній та Південній Європі хіба що Румунію так само сильно зачепив розкол християнської Церкви на Східну та Західну і наклав на неї такий самий глибокий відбиток, як на українське населення. У східній частині сучасної України в добу Середньовіччя та ранньомодерний час усталилася візантійська, а пізніше російсько-православна церковна традиція, тоді як західні землі тривалий час були під впливом католицької Польщі, а пізніше Австрії. Коли з укладенням Берестейської унії 1596 р. була зроблена спроба примирити частини розколеного християнства через поєднання церков, україномовне населення, як і румунськомовне населення дещо пізніше, стало двоконфесійним етносом. І все-таки у випадку України стосунки між релігією та нацією розвивалися значно складніше. У випадку Румунії конфесійно гетерогенне населення Трансильванії у ХІХ ст., вирішальній фазі націотворення, підпорядковувалося єдиній політичній владі — Габсбурзькій монархії. Одне з головних завдань румунського національного руху в Трансильванії полягало з самого початку в тому, щоб подолати конфесійні межі. У разі українського націотворення події відбувалися дещо інакше.

Тут після поділів Речі Посполитої конфесійні межі збігалися якнайточніше з політично-територіальними кордонами. Греко-католики жили переважно в австрійській Східній Галичині, тоді як більша частина україномовного населення на територіях під пануванням Росії принаймні офіційно дотримувалася православної віри. Тому греко-католики й православні в межах двох різних імперій вросли в абсолютно різні конфесійні контексти, що налаштовувало вороже одних супроти других. Ця ворожість — а це і є головна теза статті — надзвичайно ускладнювала процес націотворення. Проблеми, що виникали через ускладнені відносини між церквами, залишалися вагомими й у ХХ ст. і відіграють донині важливу роль у релігійному житті України.

Надалі головна увага буде звернена на ставлення кліру до українського питання і зокрема тут на відчуття нижчого духовництва, як потенційно важливої групи носіїв української національної свідомості. Клір був дуже важливим для творення нації з трьох причин. Йому, по-перше, як освіченому, припадала ключова роль, як і в більшості європейських національних рухів, адже він міг передавати ідентичність і бути посередником між панівною елітою та народними масами, що зазнавали утисків, між критично налаштованою інтелігенцією та селянами. В Східній Європі цей чинник був надзвичайно важливим через переважно аграрне традиційне суспільство. По-друге, через церкву нижче духовництво мало в своєму розпорядженні широку інфраструктуру, завдяки якій діставало перевагу в організаторських питаннях порівняно з іншими суспільними силами. Врешті, священники та вчителі початкової школи, хоч і стояли вище соціально, жили серед простого народу й тому у випадку етносів, які не мали державних структур, могли уникнути тиску цілковитої асиміляції та прийняття культури панівної нації.

Оскільки взаємини між релігією та нацією у випадку Галичини дослідники розглянули набагато ширше, ніж аналогічні взаємини у Наддніпрянській Україні, зміст викладу стосуватиметься земель, що були під російським пануванням. Проте короткий нарис про ставлення греко-католицького духовництва до українського питання у «довгому ХІХ ст.» послужить зразком для порівняння зі становищем у Наддніпрянській Україні.

Греко-католицька церква в Галичині

Унійна церква, що виникла внаслідок Берестейської унії, з визнанням з боку Папи Римського, як голови Церкви, дістала церковний уряд та апеляційну інстанцію поза політичними кордонами, поза межами Речі Посполитої. Це дало їй — разом із юридичним визнанням з боку польського короля — відносний захист від політичних втручань панівної нації у внутрішні церковні справи¹. Після поділів Речі Посполитої уряд Габсбургів гарантував греко-католицькій церкві фактичне рівноправність нарівні з іншими конфесіями. Зокрема, освітня політика Йосифа ІІ сприяла тому, що клір зростав до рівня духовної еліти русинів: віденський «Барбареум» та пізніша Львівська семінарія готували молодих священників, греко-католицькі школи з русинською мовою викладання, а також «Studium Ruthenum» при новозаснованому Львівському університеті значно підвищили освітній рівень, встановлення Галицької митрополії у Львові 1808 р. зміцнило конфесію проти російських православних претензій².

¹ Див. Химка Дж.-П. Релігія і національність на Україні. Друга половина ХVІІІ–ХХ ст., в кн: Jerzy Kloczowski u.a. (Eds.) Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. Rome, 1994. С. 198–210, тут: С. 203.

² Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building // Harvard Ukrainian Studies. 1984. Vol. 8. № 3–4. Р. 426–452, тут: Р. 428.

Не забарилося й самоусвідомлення, що виходило поза релігійні межі: виявилися мовно-культурні, а також соціальні особливості злиденної пастви селян-русинів на протигагу польським землевласникам і єврейським орендарям. Формування русинської національної свідомості ще більше стимулював конфесійний антагонізм. Постійні намагання поляків насаджувати римо-католицькі впливи в унійній церкві, створили стереотип ворога, що додатково мотивувало греко-католицький клір взяти на себе роль лідера русинського національного руху. Єпископи, священики та семінаристи сприяли всіма доступними їм засобами поширенню народної освіти русинською мовою, а також розбудові інфраструктури села. Духівництво писало для селян, влаштовувало читальні та кооперативи, давало лекції з агрономії та засновувало друкарні. Перешкодою для розвитку спільної національної ідентичності був протекторат русинів на — просто кажучи — українофілів та русофілів, які все з більшою силою виступали одні проти одних з різними національно-політичними та духовно-обрядовими концепціями³. Тоді як група «старорусинів» вперше змогла запропонувати проєкт спільної ідентичності, що мав охоплювати тільки галицьких русинів і був би вихідним пунктом як для українофілів, так і для русофілів, становище докорінно змінилося після поразки Австрії у 1866 р. в австро-пруській війні: після австро-угорського примирення 1867 р. Габсбурги були змушені піти на поступки й польській шляхті у формі де-факто автономії для Галичини, внаслідок якої місцеве врядування та система освіти переходила до рук поляків. Тим самим провалився план русинів, який полягав у тому, щоб зберігаючи лояльність до імператора у Відні, дістати підтримку супроти польських землевласників і міщан.

Цей провал був на руку русофілам, точніше, рухові за обрядові реформи, який відтоді почав відкрито пропагувати належність галицьких русинів до російського народу, а також зближення з Російською православною церквою, а через це вимагати активнішого, ніж досі, «очищення» греко-католицького обряду від латинських елементів⁴. Процес 1882 р., на якому внаслідок прохання цілої сільської парафії перейти на православ'я, численних русофілів — представників духівництва звинувачено в державній зраді, привів до рівноваги сил в обох та-

³ Про дальше розрізнення між молоді- і старорусинами, популістами (народовцями) і русофілами: *Magocsi P.-R.* Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia, in: Paul Debreczyn (Ed.) *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Vol. II.* Columbus, Ohio, 1983. P. 305–324; *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal, Kingston, Ontario 1999.

⁴ Цей рух проклав шлях таким священикам, як Іван Наумович і Володимир Терлецький, до нової національної ідентичності. Див. *Wendland A.-V.* Die Russophilen in Galizien. *Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915.* Wien, 2001. S. 122–129.

борах: австрійському урядові вдалося репресивними заходами маргіналізувати русофільський табір, а українофіли поступово здобували перевагу⁵.

Православне духовенство у Наддніпрянській Україні

Як ставилося православне духовенство Наддніпрянської України до національного питання? Розквіт «малоросійського» православного духівництва у XVII ст. був тісно пов'язаний із процвітанням «українського» козацтва, а також із фазою відносно широкої незалежності⁶. Автономія Київської церковної митрополії, здобута у Великому князівстві Литовському після падіння Візантії (1458 р.), закінчилася вже у 1685/86 р., коли Московська держава змусила Вселенського (Константинопольського) патріарха Діонісія передати Московському патріархатові Київську митрополію. Спочатку почалися обережні, а пізніше енергійні способи приєднання «малоросів» до Російської церкви, які від середини XIX ст. виглядали як інтенсивне зросійщення: крім церковно-слов'янської, дозволено використовувати у проповідях і духовних розмовах тільки російську мову, всі церковні та державні школи, починаючи з першого класу, мали викладати російською мовою, «великоросійських» єпископів призначали на «малоросійські» єпархії і вони за те отримували — як і «великоросійські» консисторіяльні службовці — додаткову плату⁷.

Священний синод у Санкт-Петербурзі — найвищий орган церковного керування — відколи його заснував Пйотр Великий, був установою підпорядкованою російському урядові. Ніколай I значно розширив державний контроль над усіма церковними структурами і подбав про відчутне посилення влади обер-прокурора (представника державної влади в Синоді), якого сам призначив. Священний синод і консисторії опустилися до рівня царських установ, котрі керували церквою за світськими бюрократичними правилами⁸. Всеосяжна інфраструктура Російської православної церкви перетворилася на владний апарат в руках уряду і могла, співпрацюючи з поліцією та донощиками, відчутно полегшувати переслідування опозиціонерів і впливати на підданих.

⁵ Докладно про передісторію та результати процесу: *Himka*. Religion and Nationality.

⁶ Про питання термінології (зокрема «малоросійський» тощо). *Vulpius R.* Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920. Wiesbaden, 2005. S. 30–33.

⁷ ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України в Києві). Ф. 442. Оп. 639, (1909/10). Спр. 767; про поняття зросійщення та пропонуване розрізнення: *Vulpius R.* Nationalisierung der Religion. S. 26–30 та *Alexei Miller A.* Russification or Russifications?/ Miller Alexei. The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research. Budapest, New York, 2008. P. 45–65.

⁸ *Edwards D.* The System of Nicholas I in Church-State Relations, in: Robert L. Nichols, Theopfanis G. Stavrou (Eds.) Russian Orthodoxy Under the Old Regime. Minneapolis. 1978. P. 154–169.

Коли в більшості частини російської громадськості імперське мислення почало змінюватися на національно забарвлене російсько-православне самоусвідомлення, що відбувалося не без впливу другого польського повстання 1863 р., для православного духовництва Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. ситуація змінилася: російське духовництво, вносячи в двонаціональну спільноту вірних православної церкви своє все виразніше національне мислення, загрожувало інтегративним та асимілятивним рамкам останньої. Російська держава, що здавна використовувала структурну близькість політичної та релігійної сфери для своїх цілей, намагаючись двонаціональну спільноту вірних, що складалася з «великоросів» і «малоросів», злити в одну мононаціональну спільноту, спонукала «малоросів» до рішення, що, за Мірославом Грохом, доводилося приймати усім «малим народам» Європи⁹.

Довгий час серед дослідників побутувала думка, що тільки в Галичині змагалися між собою дві національні концепції, натомість православне духовництво Наддніпрянської України від XIX ст. вже не могло приймати ніяких рішень, бо воно майже все було повністю зросійщене. На противагу цій думці я спробувала свого часу показати, що російській православній церкві вдавалося тільки до середини XIX ст. втримувати під російським врядуванням східнослов'янську сакральну спільноту, що склалася історично, та інтегрувати й асимілювати українські єпархії. Після польського січневого повстання 1863 р. та після проекту «великоросійської нації», який форсувала держава і церква, ця спільнота розкололася¹⁰.

Частина кліру ототожнила себе з російською концепцією ідентичності й відкрито виступила в перших представницьких органах та пізніше в Державній Думі проти українофілів та їхніх вимог. Присутність цього крила духовництва була такою значною в церковних, а також великою мірою і в світських колах, що з огляду на цензуру та сильний контроль складалося враження, що воно не має справді ніякої конкуренції.

Однак насправді існувала й незначна частина духовництва, що стала на бік української концепції ідентичності і дбала про її широкий розвиток. Ця частина намагалася, попри опір державного та церковного апарату, заявляти про свою українську ідентичність на культурному та політичному рівні — хай навіть у рамках краєзнавчого руху, захищаючи та пропагуючи українську мову (зокрема, в зв'язку з перекладом Біблії українською мовою), вшановуючи вибраних українських діячів, таких як Тарас Шевченко, або після 1905 р. беручи участь у політичних угрупованнях і партіях. Тим самим духовництво, належне до українофілів, вийшло на політичну арену боротьби. Тобто, лише про

⁹ Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen. Praha, 1968. S. 20.

¹⁰ Vulpius. Nationalisierung der Religion.

аморфне «малоросійське» духівництво, на яке мали вплив тільки польські та російські опції ідентичності, не може бути й мови.

Третя частина кліру залишалася до кінця існування царської імперії носієм множинної ідентичності. Цій групі наприкінці XIX ст. ставало все складніше утверджуватися між двома згаданими полюсами. Після того як усією країною струснула Перша світова війна, а передусім російська революція 1917 р., українофіли спочатку на цьому тільки виграли: здавалося, що визнання автономії православної церкви у Наддніпрянській Україні у складі Московського патріархату дасть змогу більше націоналізувати церковне життя. Коли радикально налаштованим українцям цього було мало і вони в травні 1920 р. проголосили автокефальну Українську православну церкву і навіть неканонічно висвятили на єпископа протоієрея Василя Липківського, то викликали цим великий поділ українсько/українофільського табору що і досі обтяжує життя православної церкви в Україні. Хоча русофіли ніяк не могли перешкодити такому розвиткові подій, але завдяки потужним церковним структурам Московського патріархату, а також завдяки силі його дискурсу, вони й надалі зберегли великий вплив на вірних.

Слід висловити одну термінологічну заувагу саме щодо України Наддніпрянської. Змістовно надалі розрізнятимуться не тільки тогочасні поняття «русофіл» і «українофіл» з одного боку, але і «українофільський» та «український» — з другого. Як «українофільські діячі» позначатимуться ті, хто виявляв і підтримував українську ідентичність. Однак таке означення аж ніяк не свідчить про те, що ці постаті були представниками лише однієї ідентифікації, ані про те, що мали мультикультурну ідентичність. Таке розрізнення зазвичай не зазначене в джерелах до 1917/1918 р. Але після революційного перелому в церковних колах «українофілами» називали тих діячів, що підтримували ідею автономії (але не автокефалії) Української православної церкви, так само ці діячі дотримувалися федеративних ідей щодо Росії і не незалежницьких поглядів ув українській політичній палітрі. «Українці» ж навпаки були виразниками поглядів як щодо автокефалії, так і незалежної української держави.

Порівняльний аналіз націоналізації релігії

Порівнюючи переваги й недоліки концепцій націоналізації Церкви на дискурсивному, а також на оперативному рівні, спочатку звертаємо увагу на зовнішні умови, які створюють для обох сторін сприятливі та гальмівні фактори. Русофіли, доки існувала царська імперія, мали надзвичайно велику підтримку на словах і на ділі з боку російської держави та Синоду, однак це змінилося з настанням нової доби. Після Лютневої революції русофіли втратили за одним махом три підпори, які досі завдавали величезної шкоди українофілам. По-перше, не стало уряду, що задавав церковно-політичний курс, сприятливий русофілам. Навпаки, демократизоване політичне життя ставало зразком

для реформування церковних структур, чого давно вже домогалися українофіли зі своїм свободолюбним підходом. По-друге, конституційні права свободи думки, преси та зборів уперше були однаково дійсними для обох національних крил, отож, вони дістали однакові умови для висловлення своїх вимог. По-третє, з падінням поліційного режиму зникла можливість завдяки доносам відчутно звужувати діяпазон діяльності українофільських кіл. Ці нові зовнішні умови уможливили радикальному крилові церковного руху розширити українську концепцію ідентичності дореволюційного часу і провести церковний розкол на національному ґрунті.

Зате розвиток греко-католицької церкви у Галичині рухався зовсім у протилежному напрямі. Коли унійне духівництво на початковій стадії українського національного руху, на початку XIX ст., мало найвагоміший вплив і його значущість врешті стала поступово спадала, українофільський православний рух набував сили із зростанням політичної дестабілізації царської імперії, а після її падіння й поготів. З цього порівняння виразно видно, якою була основна політична орієнтація тогочасних духовних рухів і в чому полягає їхня характерна відмінність: галицьке українофільське духівництво завдячувало своє привілейоване становище в суспільстві передусім урядові у Відні, тому було лояльним до уряду і протягом XIX ст. належало, на протигагу соціалістичному (і налаштованому атеїстично) рухові, до політично і соціально «закостенілих» сил Галичини. Для більшості українофільського духівництва Наддніпрянської України все було навпаки. Репресивний царський уряд та Російська православна церква означали для них успадковану, не здатну до реформ систему. Тому за такого розподілу сил було логічно, щоб до національних прагнень (передусім у мовно-культурній сфері) українофілів Наддніпрянської України додавалися демократичні та з процесом радикалізації суспільства також і соціалістичні вимоги, спрямовані насамперед на скасування ієрархії церковних керівних структур.

Ще одна відмінність впадає в око при порівнянні з унійнимо духівництвом Галичини та римо-католицьким кліром польського походження, що діяв під російським пануванням. Незалежно від нерівних умов громадського життя у державі Габсбургів та державі Романових для українофільського православного духівництва був ще один вирішальний негативний момент. На відміну від також переслідуваних римо-католицьких священиків польського походження, що діяли як представники своєї нації, і на відміну від греко-католицьких священиків Галичини українофільське православне духівництво не мало можливості для відступу. Тоді як католицьке духівництво зі своєю національною заангажованістю в царській імперії хоча й піддавало значній небезпеці свої сім'ї, воно все-таки знаходило в Римо-католицькій церкві фінансову і психологічну підтримку. Над римо-католиками не нависала загроза, що їх викриють внутрішньоцерковні структури контролю; навпаки, вони — як і унійні священики Галичини — діставали від своєї церкви якнайбільше сприяння. Натомість

українофільське православне духівництво не знаходило підтримки з боку бо-дай якоїсь інституції.

Сприятливою для українофілів була глибока вкоріненість окремих священицьких родин у специфічні «малоросійські» традиції та звичаї. Ці родини протягом століть виконували своє служіння близько до народу та спричиняли значні труднощі для запланованого всеосяжного культурного зросійщення. Але передусім українська концепція ідентичності зміцнилася і здобула прихильників завдяки вже згаданому зв'язку національних та ліберально-модернізованих вимог. Поєднання цих двох прагнень впливало не тільки зі спільного опору проти царського режиму. Воно виникало також із міту, який плекали десятиліттями, міту про українців, як про «демократичний народ». Ця перспектива відіграла вирішальну роль, коли після 1917 р. вперше в історії українських єпархій стало можливим створення православно-української «національної» церкви, що і дотепер пропагує національну «модерністську» релігійність. Стовпами, на яких вона трималася, були і є українізація церковного життя, соборність та автокефалія. Ці ознаки відповідали головним уявленням дореволюційної української концепції ідентичності духівництва, яке ще тоді покликалося, крім демократичної традиції, на українську мову, освіту та незалежність української нації. Також і розуміння історії у прихильників «національної церкви» ґрунтувалося після 1917 р. на дискурсах дореволюційного часу, навіть якщо й у радикальнішій формі. Отож, на їхню думку після розквіту українського церковного життя у XVII ст. настав його занепад під російським пануванням.

Якщо тут простежується неперервність до- і пореволюційного дискурсу, то це не означає, що революційні події 1917 р. минули без наслідків. Навпаки, спершу мали змінитися зовнішні політичні обставини, поки прихильники української концепції ідентичності справді змогли провести великі зміни в церковно-політичному житті. Це стосувалося й успіху українофілів у боротьбі за український переклад Біблії, і українізації церковного життя після революції 1917 р. Лише події 1904—1905 та 1917 р. дали змогу українофілам змінити структури. Самих тільки їхніх сил — без «зовнішніх імпульсів» — для цього у попередні часи не вистачило б.

Русофільському духовному рухові, зі свого боку, не вдалося за царських часів перешкодити формуванню української концепції ідентичності серед частини духівництва, а також політичній маніфестації цієї концепції. Коли не стало державної підтримки в лютому 1917 р. русофільське духівництво й зовсім ослабло, щоб могли стримувати форсовану українізацію церковного життя. Якщо розглядати розвиток у XIX та XX ст. з позицій «*longue durée*», то напрошується висновок, що наміри великоросійської нації, а тим самим і консолідація російської національної свідомості порівняно зі зміцненням національного самоусвідомлення інших великих європейських націй відбулася *запізно* — *запізно*, якщо подивитися, на який опір наразився цей проект з боку сучасних йому конкурентних національних рухів у Російській імперії кінця XIX ст.

Але й усередині українських духовних рухів були значні структурні та дискурсивні проблеми. Вони виявлялися, зокрема, й у тому, що навіть як на несприятливі політичні умови вдавалося здобути відносно незначну кількість прихильників: українську концепцію ідентичності не підтримувала ні більшість духівництва, ні більшість вірян. Особливо яскраво це виявилось після 1917 р.: вперше створеній Українській православній «національній церкві» хоч і вдалося в перші роки свого існування значно зрости чисельно, але навіть у кращі часи вона перетягнула на свій бік меншість нижчого кліру та вірних¹¹.

Глибша причина обмеженої привабливості української концепції ідентичності полягає не тільки в тому, що українські єпархії майже всі без винятку були зайняті російськими ієрархами і духовні навчальні заклади були зросійщені. Замало й покликань, щоб це збагнути, на репресивні дії режиму проти українофілів, а також на підтримку русофільського дискурсу з боку державних та синодальних органів преси. Сама тільки належність до такої конфесії не була *per se* вирішальним чинником. Навпаки, джерела свідчать, що глибше пояснення відносно слабкості українофільської течії можна знайти у впливі стереотипу конфесійного ворога, а також у впливі міту про «державу-протектора Росію».

Без стереотипу спільного конфесійного ворога в особі агресивного католицизму та католицької Польщі й українофіли, й русофіли в українських єпархіях мали б значно сильніше відчувати етнічні відмінності між собою та росіянами, і значно слабше — об'єднувальні зв'язки православ'я. Стереотип ворога став причиною того, що обмежувальні дискурси супроти католицької Польщі *також і* самі українофіли сприймали значно гостріше, ніж супроти Росії. Причину браку провідної ролі православного духівництва в українському національному русі, отже, слід шукати не в спільній з росіянами релігії. Причина, навпаки, міститься в накладанні на власну історію спільних конфесійних мотивів опору¹².

Першорядне значення стереотипу ворога пояснюється визначенням української концепції ідентичності. Ця концепція набула свого впливового окреслення тоді, коли Україна належала до Польсько-Литовської держави в ранньомодерну добу. Солідарність тодішнього східнослов'янського населення випливала насамперед з православної віри і пов'язаними з цим антикатолицькими тенденціями. Тим самим у цей переданий дискурс української ідентичності — волею чи неволею — увійшов той міт ворога, йдучи за яким, у Російській ім-

¹¹ Різні дані щодо кількості послідовників можна знайти у Митрофана Явдася. *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква (1921–1936). New-Ulm, 1956. S. 158–159; *Vociurkiv B.* Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919–1939. Ph.D. Diss. Chicago, 1961. P. 232; *Heyer F.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine. Von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld, 1953. S. 115.

¹² Цей вплив підсилювали об'єднувальні стереотипи релігійного ворога в особі євреїв і штундистів.

перії слід було покластися на Росію, як на опору православ'я. Через це, а також через узгодження власного стереотипу ворога і домінуючого російського стереотипу ворога від часів польського Січневого повстання 1863 р. українська концепція ідентичності могла падати тільки на позірно родючий ґрунт.

Виняток становив лише граничний регіон Поділля. Тут найраніше, вже з 1905 р., можна говорити про український національний рух, котрий підтримувала більшість православного кліру. Більша його частина зберігала майже однакову дистанцію і стосовно конфесійного ворога — Польщі, з одного боку, і щодо Санкт-Петербурга, як митрополії, що зросійщує, — з другого. Така однакова дистанція не могла розвинути в географічно та історично інакших регіонах з огляду на менші комунікаційні діапозони та нижчу історичну самосвідомість.

Але сам тільки вплив стереотипу «католицизму» долучив і Поділля до решти Наддніпрянської України. Він призвів до того, що все українофільське православне духівництво ніколи не ставило перед собою питання, аналогічно до румунського випадку, а чи не об'єднатися йому з греко-католицьким духівництвом Галичини, що вело перед у «всеукраїнському» національному русі. Думку про співпрацю з уніятами сприймали б як зраду і власної конфесії, і власної національної ідентичності. Ця обставина та погляд на православне духівництво Наддніпрянської України пояснює принаймні те, що різна конфесійна належність роз'єднувала значно сильніше, ніж об'єднувала спільна належність до транстериторіяльної україномовної спільноти. Православному українофільському духівництву здавалося, що всі, хто належить до української нації, належить і до православної віри — уніяти (духівництво та віряни) могли належати до цієї спільноти тільки тоді, коли б на вернулися у православ'я.

З цього стає очевидним контраст із ситуацією в Галичині. Тоді як у Наддніпрянській Україні підтримуваний духівництвом стереотип конфесійного ворога в широких масштабах гальмував національний рух, в Галичині той самий стереотип дуже сприяв українському національному рухові. Результат порівняння сильних і слабких аспектів концепцій колективної ідентичності, які конкурували між собою, означає загалом для націотворення Наддніпрянської України таке: менше в політичних і соціоекономічних умовах, зате передусім у специфічних історично-культурних впливах православного духівництва полягала першопричина того, що тут в українського національного руху була відібрана велика частина духівництва — потенційно важлива верства, що передавала й поширювала національну свідомість. Водночас це означало, що в каноні, яким національний рух на початку ХХ ст. визначав українську ідентичність, інакше, ніж у випадку багатьох інших народів, що довгий час не мали своєї держави, релігія не мала великого значення. Сакралізація нації відіграла певну роль тільки для двох із трьох українських урядів між 1917 і 1919 р.

(тільки Гетьманат і Директорія), і навіть тут заангажованість зберігалася тільки для того, щоб через Церкву надати нації сакральних рис¹³.

У кінці 20-х на початку 30-х років Українська автокефальна православна церква набула для національно свідомих українців нового значення: як національно-церковна організація вона була однією з небагатьох структур, яка ухилялася від цілковитого советського контролю. На тлі тісного переплетення церкви зі світом українських селян з початком колективізації навколо неї об'єднувалися повсталі селяни, які намагалися чинити опір, та духівництво, що підтримувало автокефалію. Наскільки широким і потужним було це об'єднання, повинні показати дальші дослідження. У кожному разі, з советського погляду, ситуація видавалася загрозливою і загострювалася ще тим, що церкву сприймали як засіб зв'язку з українцями-емігрантами в Польщі й тим самим як троянського коня, через якого могли проникати «капіталістичні та інтервенційні» впливи. Отож, цілком послідовним було те, що Українська автокефальна православна церква першою з усіх православних церков України була ліквідована в січні 1930 р.¹⁴

Релігія і нація нісля 1991 р.

Менш як за сто років після кульмінації офіційної боротьби національних концепцій ідентичності в церковному житті України, політичні зміни з падінням Советського Союзу та створенням першої тривалої держави привели до другої кульмінації церковної боротьби головно між православними церквами: ця боротьба була, як і на початку ХХ ст., позначена російсько-українським антагонізмом. При цьому впадає в око те, що релігійна різноманітність порівняно з 1917 р. значно зросла, і що релігійні зв'язки в Україні порівняно з Російською Федерацією підтримувалися на значно вищому рівні¹⁵. Також і кількість місцевих релігійних спільнот в Україні на сьогодні вища, ніж у Росії, хоча кількість населення в Україні втричі менша. Тим самим густота «релігійної інфраструктури» в Україні в чотири рази перевищує «релігійну інфраструктуру» Росії¹⁶.

Різним кількостям відповідають різні форми релігійної організації: тоді як у Росії Російська православна церква — це загальноновизнана, монополістична

¹³ Див. *Vulpus R.* Der Kirchenkampf in der Ukraine als Beispiel für Sakralisierung der Nation und Nationalisierung der Religion (1917–1921), in: Martin Schulze Wessel (Hg.) Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 2006. S. 101–118.

¹⁴ *Vulpus R.* Inseln der Autonomie beseitigen». Kirchenverfolgung und Holodomor // Osteuropa. 2004. Bd. 54. S. 72–89.

¹⁵ *Yelensky V.* Religion und Kirchen in der Ukraine // Ost-West. Europäische Perspektiven. 2002. Bd. 3. Nr. 4. S. 266–276; Thomas Bremer (Hg.) Religion und Nation. Die Situation der Kirchen in der Ukraine. Wiesbaden, 2003.

¹⁶ *Krindatch A.* Religion in Postsoviet Ukraine as a Factor in Regional, Ethno-Cultural and Political Diversity // Religion, State & Society. 2004. Vol. 31. № 1. P. 37–74, тут: P. 37–38.

державна церква, в Україні певні етнічні, політичні та історичні ознаки окремої області, чи навіть окремого району визначають, де яка церква домінує¹⁷. Особливо в Західній Україні, колишній Галичині та прилеглих землях, впадає в око і велика різноманітність релігійних спільнот, і високий рівень релігійності населення. Тут у багатьох районах домінує Українська греко-католицька церква (так українські греко-католики називають свою Церкву сьогодні), тут мають свої центри ще й дві досі невизнані Українські православні церкви: відновлена у 1989–90 р. Українська автокефальна православна церква, пов'язана з Українською автокефальною православною церквою 20-х років, а також Українська православна церква Київського патріархату, яка у 1992 р. відколотася від Російської православної церкви. Крім них, є багато вірних римо-католицької церкви або окремих протестантських церков і конфесій. Чим далі на схід, в ті райони, де стереотип конфесійного ворога спонукав колись православне духовництво шукати підтримки Росії, як держави-протектора, переважають релігійні громади, належні до Московського патріархату. У цих районах значно нижчий рівень релігійності, що підтверджує статистика¹⁸.

Зі спостережень напрошується два висновки: по-перше, багато фактів підтверджують припущення, що є зв'язок між відносно високою релігійністю населення та конфесійною різноманітністю¹⁹. По-друге, описана географія релігійних відносин дозволяє припускати, що стереотип конфесійного ворога та міт про «державу-протектора Росію» має вплив досі, принаймні посередньо. Звичайно сьогоднішня ситуація набагато складніша, ніж на початку ХХ ст. По-перше, з відокремленням Української православної церкви Київського патріархату виникла конкуренція між Українськими православними церквами. По-друге, з об'єднанням в одну державу всіх земель, котрі населяють українці, Українська греко-католицька церква та Українські православні церкви вперше спільно виступили проти гегемонії Московського патріархату. Обидва чинники ведуть до того, що стереотип конфесійного ворога трохи послаблюється принаймні стосовно греко-католиків.

З другого боку, той факт, що до цього часу Вселенська Церква визнала тільки Українську греко-католицьку церкву та Українську православну церкву Московського патріархату, викликає значну напругу. За обома церквами стоять іноземні діячі, котрі мають силу і вплив: Рим і Москва. Тоді як патріархат Російської православної церкви намагається ігнорувати Українські православні церкви, Ватикан не хоче погіршувати свої стосунки з Москвою і тому не дозволяє Українській греко-католицькій церкві визнати одну з Українських православних церков. Таким чином Українські православні церкви почувають

¹⁷ *Krindatch*. Religion in Postsoviet Ukraine. P. 38.

¹⁸ *Krindatch*. Religion in Postsoviet Ukraine. P. 51 і далі.

¹⁹ Аргументи до цього можна знайти в теорії раціонального вибору. Її критичний огляд див. *Bruce S. Choice and Religion: a Critique of Rational Choice Theory*. Oxford, 1999; *Lawrence Y. Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*. New York, 1997.

себе ізольованими і це підсилює їхню ворожість проти — на їхній погляд — «римських маріонеток». Щоб зміцнити свої позиції, вони теж шукають підтримки за кордоном: у Вселенського патріярха. Отак знов оживає давня ворожнеча минулих століть: Рим, Москва і колишня Візантія змагаються за церковне панування в українських землях.

Звичайно, не слід недооцінювати націоналізаційну дію на всі конфесії Української держави, котра проіснувала два десятиліття. На початку 90-х років Українська православна церква Московського патріярхату вимагала в російського православного церковного керівництва — чого не робила 1918 року — автономії для українських епархій. Тепер і Українська греко-католицька церква з більшою активністю домагається від Риму визнання її автономності. Крім того, з огляду на історичний досвід православ'я, а також на зростання Української православної церкви Київського патріярхату нема нічого неймовірного в тому, що Українська православна церква, якою досі керує Росія, почне колись вимагати повного відокремлення від Москви. У православній Східній Європі, разом з Македонією та Молдовою, де ситуація в церкві дуже суперечлива, нема жодної країни, в якій не було б своєї православної «національної церкви». Колишній президент Ющенко відстоював ту саму позицію, що й Гетьманат 1918 р., за якою центр церкви, що охоплює більшість населення, не повинен бути за кордоном²⁰. Залишається чекати, яку позицію займе новообраний президент.

Розв'язка, якої домагався Ющенко, за канонічним правом передбачає, що Москва точніше Російська православна церква, як материнська церква, погодиться на відокремлення. Як засвідчив візит Московського патріярха до Києва у вересні 2009 р., до цього ще дуже далеко. Такий розвиток подій стане можливим аж тоді, коли російській стороні врешті вдасться відмовитися від проекту великоросійської нації та попрощатися з усіма підтекстами цього проекту. Бо й сьогодні, аналогічно до церковної боротьби на початку ХХ ст., боротьба між російськими та українськими силами точиться зовсім не за релігію. Тут релігія служить тільки як засіб зміцнити національну ідентичність або підсилити імперську гегемонію.

Перспективи дослідження релігії та нації в Наддніпрянській Україні

Через постійну напругу в стосунках між релігією та нацією здається неймовірним, що ця тема перестане в майбутньому цікавити істориків. Окрім того, дослідження Наддніпрянської України тільки-но розпочалися. Можна для прикладу назвати п'ять тем, які здаються мені цікавими для найближчих досліджень.

²⁰ *Mitrokhin N. Aspects of the Religious Situation in Ukraine // Religion, State & Society. 2001. Vol. 29. №3. P. 173–196.*

1. У рамках порівняльної історії було б варто поглибити накреслені в цій статті паралелі та відмінності конфесійної ситуації між Румунією та Україною. *Tertium comparationis* була б двоконфесійність обох народів у час націотворення.
2. Повчальною могла б бути переплетена історія Грузії та України, дуже пов'язаних між собою в прагненнях своєї православної національної Церкви, особливо з українофільського та українського боку.
3. Актуальним дослідницьким напрямком, який варто було б опрацювати якнайшвидше, залишаються регіональні дослідження життя православної церкви в Наддніпрянській Україні. Зокрема, Поділля, як єпархія, де українофіли мали чи не найбільший вплив, та Волинь, що була чи не найпотужнішим бастионом націоналістично налаштованих русофілів, — це надзвичайно цікаві поля для дослідження. Приваблює також детальне вивчення регіональних філій «Союза русского народа». Але особливо Почаївський монастир із своєю мінливою історією між передовою позицією та культурою пограниччя вимагає окремого дослідження.
4. З погляду історії релігії було б бажаним, по-перше, з'ясувати стосунок штундистів, протестантського руху, до українсько-православного церковного руху на рубежі століть. По-друге, докладного вивчення вимагає стосунок між українсько-православним церковним рухом та євреями.

Сучасне дослідження біографій мало б, нарешті, взятися до найважливіших постатей українсько-православного церковного руху до і після революції 1917 р. Наскільки мені відомо, не було біографічних досліджень навіть провідних діячів та їхніх противників таких як єпископ Парфеній (Левицький), єпископ Антоній Храповицький, Володимир Чехівський, єпископ Олексій (Дородніцин), єпископ Пімен (Пегов) і Нестор (Шараєвський), хоча можна було б вдатися до автобіографічного матеріалу. Навіть про пізнішого голову Української автокефальної православної церкви Василя Липківського нема, крім упереджених публікацій з українського національного погляду, ніяких глибших праць. Не останню роль тут відіграє дуже актуальне питання стосунку Липківського до ОГПУ, попередника НКВД у 20-х роках. Тут має бути хоч якийсь документ.

З німецької переклала Софія Матіяш

Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови

Під впливом Йоганна Готфріда Гердера протагоністи європейського націотворення розглядали у ХІХ ст. плекання національної мови як одне з першочергових завдань. Ба більше: вони виокремлювали нації, які сучасні дослідження націй все виразніше окреслюють як дискурсивно конструйовані спільноти¹, передусім через їхню мову². Не тільки нації, а й сучасні національні мови розвиваються звичайно не «природно» — їх планували і планують свідомо. Особливим чином це відбувається в мовних сім'ях, які утворюють так звані діалектні континууми, а також у випадку слов'янських мов: суто мовними аргументами не можна пояснити, чому в ареалі певного діалектного континууму існують саме «мови» Х та Y і чому вони вживані саме в регіонах А і В. Розглядаючи тільки мову, теж не можна пояснити, чому діалекти, проміжні між цими двома мовами Х та Y (у справжньому діалектному континуумі вони повинні за означенням мати перехідний характер) самі не є «мовами», а «діалектами» мови Х та Y. Також і формування сучасних слов'янських літературних мов відбувалося не лише на мовному ґрунті, а з розвитком сучасних національних рухів, які саме в Центральній та Центрально-Східній Європі дуже зосереджувалися на мовному питанні.

Попри очевидний зв'язок, запропоновані праці з історії мови не тільки в галузі україністики майже не містять покликань на результати сучасних досліджень націотворення. Вони здебільшого спираються на телеологічні та екліктичні майстер-наративи, котрі беруть свій початок у національних філологіях ХІХ ст. Найважливіші джерела історії мови були настільки витіснені або не

¹ *Anderson B. Imagined Communities. New edition. London, New York, 2006.* (Переклад українською попередньої редакції: *Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001*).

² Про це див. *Stukenbrok A. Sprachnation/Sprachnationalismus als Gegenstand linguistischer Diskursanalyse, in: Ingo G. Warnke (Hg.) Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände. Berlin, 2007. S. 213–246.*

брані до уваги, наскільки вони заважали уявленню про лінійний розвиток аж до сучасної літературної мови. Навіть усередині цього обмеженого спектру, багатьма сегментами знехтувано; в центрі таких студій здебільшого була мова вибраної белетристичної літератури.

Ця телеологія та еkleктизм заважає ще й тому, що українське націотворення, так само як і формування писемної мови, надзвичайно цікаві тим, що ці процеси відбувалися у різних державних утвореннях і там конкурували з іншими проектами націотворення та формування писемної мови. Також і в українському випадку націотворення та формування мови слід, без сумніву, розглядати як визвольні проекти стосовно традиційно домінуючих груп: у державному об'єднанні Австрії точніше (з 1867 р.) Австро-Угорщини на заході — передусім стосовно споріднених поляків, на південному заході — стосовно угорців, у царській імперії — стосовно споріднених росіян. Жодна із трьох названих домінуючих груп не завершила у ХІХ ст. свого власного націотворення, мова жодної з цих «історичних націй» на початку ХІХ ст. не була визначена як сучасна кодифікована літературна мова широких верств населення.

Університетський підручник як дзеркало статус-кво

На сьогодні найвпливовішою працею з історії української писемної мови можна назвати монографію Віталія Русанівського «Історія української мови»³, апробовану як український університетський підручник. Вона хоч і відрізняється від советських праць тим, що не містить советської риторики класової боротьби та бере до уваги деякі статті української еміграції, але все-таки запозичує з тих советських надбань головні схеми⁴. Фактори, вирішальні для формування сучасної нації та мови ХІХ ст., висвітлені в цій книжці в чотирьох розділах, які надалі слід критично розглянути. Обговорюватимуться тільки ті пункти, що видаються показовими для сучасного стану штучної української мовної історіографії⁵.

³ Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ, 2001.

⁴ Передусім Чапленко В. Історія української літературної мови (XVII ст.–1933). Нью-Йорк, 1970. Певною мірою це стосується навіть праць недавно померлого провідного українського мовознавця Юрія Шевельова, принаймні тих, де йдеться про ХІХ ст. Набагато більше відповідає накресленому тут ідеалові така праця: Shevelov G. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status. Cambridge, 1989. (Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900–1941. Стан і статус. Чернівці, 1998).

⁵ Більшість розділів значно ширшого за обсягом советського «Курсу історії української літературної мови» (Т. 1, (Упор. Іван Білодід), Київ, 1958) мають такі заголовки як «Мова творів І. Котляревського», «Мова творів Г. Квітки-Основ'яненка»; є також декілька розділів про мову менш відомих письменників другої половини ХІХ та початку ХХ ст. Розділи про розвиток мови в Галичині авторства Зиновії Франко

Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості⁶

У викладі Русанівського переважають повідомлення про мову письменників Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка та Євгена Гребінки з сильним акцентом на лексиці народної мови та ознаках діалекту. Обережні спроби пов'язати творчість письменників із націотворенням вийшли непереконливими: автор стверджує, що «Енеїда» Котляревського поставила під сумнів тріяду «Православ'я, Самодержавство та Народність» (с. 153), хоча міністр освіти Сергій Уваров запровадив цю формулу в російський імперський дискурс аж у 1833 р. Хоча автор зазначає, що Квітка не ставив собі за мету «підняти її [мову] до рівня всебічного знаряддя розвитку народу», а хотів «через художнє слово будити в людині її душу» (с. 161) і нагадує, що Євген Гребінка не писав прози українською мовою (там само), а також, що його переклад поеми Пушкіна «Полтава» має характер бурлеску. Висновків із цього автор не робить ніяких. Творчість романтиків він розглянув, взявши до уваги тільки народну та історичну лексику⁷, а зв'язок між формуванням мови та націотворенням залишився нез'ясованим: проблематика модернізації та інтелектуалізації української мови, що в царській імперії розпочалася значно пізніше, а також пов'язані з нею українсько-російська, українсько-польська та інші багато(дво)мовності майже непомічені⁸, зв'язок різновидів писемної мови з давніми традиціями викладено непереконливо. Відкритою залишається і головна проблематика: який статус і який престиж приписували сучасники українській мові. Хоч автор і вказує на визнання самостійності української мови, яке трапляється в різних віршах, однак приклади, підтверджені аргументами, залишаються на задньому плані. Елементарні питання ментального мапування (*mental mapping*) будителів мови подано вибірково, також із огляду на їхнє бачення потенціалу накладання? бажаної для них національної мови. Отож, не можна нічого дізнатися про те, наскільки «русини» в Австрії та «малороси» в Росії сприймали одні одних і виявляли це в своїх мовних концепціях або наскільки вони сприймали себе як «народ зі спільною мовою». Представники численних регіонів, серед них і карпатські русини, в цих розділах не згадані зовсім. Не згадується те, що будителі мови, галичани, а також деякі наддніпрянці, ще до середини XIX ст. сприймали білорусів як частину «руського або малоросій-

(онуки Івана Франка) позитивно відрізняються від решти книжки, бо в них багато сказано про стан науки довоєнного часу.

⁶ Русанівський. Історія. С. 146–149.

⁷ Лише такі одиниці загального словникового запасу як «веселість», «віра», «наука» та ін. були виокремлені як абстрактні поняття. (С. 165).

⁸ У советському Курсі 1958 р. (С. 194–210) «російсько-українські літературні та мовні зв'язки першої половини XIX ст. (до 1861 р.)» висвітлюються виключно з советських позицій.

ського» народу, що начебто має одну мову. Особливо впадає в око, що вагома галицька частка у цьому дискурсі майже не розглянута. Автор цитує п'ять віршованих рядків із похвалою мови з «Русалки Дністрової»⁹, але не з глибокозмислової передмови. Про перемишльського крилошанина Івана Могильницького, котрий у 1820 р. навів вагомі наукові аргументи стосовно самостійності «руської мови» супроти польської, російської та церковно-слов'янської, можна знайти в іншому контексті й те буде одне-єдине, не зовсім правильно сформульоване речення (с. 225).

Проблемам корпусного планування не приділено достатньої уваги (с. 168). Оскільки треба було показати початок сучасної української літературної мови, справжні відмінності від сучасних літературних форм часто були стерті. Неможливо скласти якість чітке уявлення про справжню ортографію канонізованих передромантиків і романтиків, яких ми знаємо здебільшого з сучасних стандартизованих видань. Майже не згадано про давніші дискусії щодо альтернатив абетки. Хоча є єдина згадка про пропозицію Йосипа Лозинського писати українські слова латинськими літерами (с. 168) (у зв'язку з т. зв. «першою Азбучною війною» з 1834 р.), проте альтернативні фази розвитку, такі як ця, залишилися нерозкритими, хоча написання латинським шрифтом не було чимось украй рідкісним для української мови навіть у XIX ст. Кодифікаційну релевантність згаданих граматики і словників фактично не обговорено і те саме стосується граматики, що 1818 р. видав у Санкт-Петербурзі Олексій Павловський, і яка майже не мала якогось кодифікаційного потенціалу. Про важливі граматики, надруковані в Галичині, у цьому розділі не сказано жодного слова¹⁰.

Щодо функціональної сфери або ділянок вживання української мови, то є вказівка на пов'язані з цим обставини, що більшість функціональних стилів української мови тоді ще не розвинулися (с. 168–169). Однак не згадано про те, що застосування різних варіантів української писемної мови в Галичині ще до революції 1848/49 р. проникло в надзвичайно широкий спектр сфер і типів вживання мови. Ці галицькі варіанти писемної мови сприймаються не дуже серйозно, бо деякі з них значно відрізняються від сучасної української літературної мови. Те, що ці варіанти писемної мови, які часто позначали як «язичіє»¹¹, не збігаються з літературною мовою, не відрізняє їх принципо-

⁹ Альманах, котрий у 1837 р. видавала так звана «Руська Трійця» галицьких будителів Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького. Значення цієї тоненької книжечки у дискурсі про історію мови в Галичині традиційно перебільшується.

¹⁰ Звичайно її мова-об'єкт значно відхиляється від сучасної української літературної мови, проте якби на мовну історіографію був менший телеологічний вплив, тут були б зроблені інші висновки.

¹¹ Про це пор. Moser M. Jazyčije» — ein Pseudoterminus der sprachwissenschaftlichen Ukrainistik // *Studia Slavica Hungarica*. 2004. 49. С. 121–147. (Мозер М. «Язичіє» — псевдотермін в українському мовознавстві // Збірник Харківського історико-філо-

во від інших писемних витворів того часу. Те, що відхилення від літературної мови були порівняно значними, впливає, по-перше, з діалектної ситуації, а по-друге, саме з того факту, що галицькі русини працювали над розвитком своєї мови в іншому середовищі, а також у зовсім інших сферах і типах вживання мови, ніж «малороси», з якими вони постійно ідентифікували себе як народ, що має одну мову.

Між 1772 та 1848/49 галичани писали й друкували не тільки бурлескні чи сентиментальні оповідання з сільського життя, в яких письмове вживання української народної мови, побудованої на діалектах, викликало відносно мало труднощів, адже можна було спокійно орієнтуватися на живу мову сільського населення. Здебільшого вони писали ще й інші тексти, такі як університетські підручники, граматики та наукові статті, переклади біблійних текстів, панегірики для духовних і світських достойників, букварі для вивчення рідної та церковно-слов'янської мови, підручники з арифметики, катехизми, проповіді та пастирські послання. Ще до 1848/49 р. вони писали, крім цього, тексти законів, політичні промови та полемічні твори, а також різного роду статті до газет і журналів «руською мовою». Ще в роки революції 1848/49 р. почалася праця над першими словниками «юридично-політичної» термінології. В усному мовленні лунали — крім традиційних проповідей — політичні промови, а також наукові доповіді. Види текстів галицько-руських мовних варіантів були по суті вже настільки диференційованими, наскільки це передбачали національні програми «Весни народів».

Для багатьох функціональних сфер слід було спершу належним чином вдосконалити руську мову, тому нема нічого дивного в тому, що галичани в цій ситуації частково йшли такими шляхами з яких пізніше звернули. Однак галицьким діячам неслухно докоряють за це у фаховій літературі, вказуючи на ситуацію в царській імперії: власне в Росії спершу не було жодного подібного процесу, що привів би до хоч приблизно подібного спектру сфер вживання української мови¹². Там здебільшого писали російською, так само, як галичани могли писати польською або німецькою (й часто так і робили). Здебільшого пропускається й те, що галичани ще до 1848/49, пишучи на теми з сільсько-

логічного товариства. 2004. Т. 10. С. 207–232; Мозер М. «Язичіє» — псевдотермін в українському мовознавстві, в кн: Міхаель Мозер «Причинки до історії української мови». За загальною редакцією Сергія Вакуленка. Харків, 2008. С. 641–666).

¹² Курс 1958 р. (с. 265–266) розставляє акценти під впливом тогочасної політики: «На Україні (або, як тоді говорили, — на Україні Наддніпрянській), де вона була створена на основі середньонаддніпрянських говорів, літературна мова розвивалася, незважаючи на всі утиски і перешкоди, при наявності значних і впливових суспільних сил російських і українських революціонерів-демократів та інших прогресивних діячів, які активно бролися за її розвиток. В західноукраїнських землях у цей час через економічну і політичну відсталість, обумовлену політикою правлячих австро-угорських кіл, таких сил ще не було, вони сформувалися пізніше».

го життя — наприклад, фольклорно стилізовані вірші, статті про фольклор або сільськогосподарські порадики, — так само створювали тексти народною мовою, при цьому в останніх також відчувалися прагнення, передусім в орфографії, до вирівнювання діалектних відмінностей.

Тарас Шевченко — реформатор української літературної мови¹³

У цьому розділі «Історії» Віталія Русанівського підкреслено, що мова українського національного поета була зорієнтована «на весь україномовний територіальний та історичний обшир» (с. 172–175). Але твердження, що Шевченко уникав малопоширених діалектних прикмет, засвідчено недостатньо, тому виникає небезпека потрапити в зачароване коло: якщо Шевченкова мова стала основою сучасної української літературної мови, то не дивує високий ступінь узгодженості (проте не цілковитої) між діалектними групами. Не поставлено численні важливі питання до мовного світу Шевченка. Не розглянуто, наприклад, те, чому Шевченко фактично всі свої прозові тексти писав російською, а його україномовна творчість охоплює тільки деякі жанри. Питання, до якої мови вдавався Шевченко, пишучи листи, та його вживання росіянізмів, теж висвітлені недостатньо (пор. с. 204–208)¹⁴.

Коли далі сказано, що вже за життя Шевченка розвивалася українська преса, то доказами цього є передусім літературні твори та фольклорні нариси, друковані переважно у російськомовних альманахах, журналах і газетах (с. 203–204). Звичайно ж, ці тексти не підтверджують існування україномовної публіцистики у прямому значенні¹⁵. Не згадано переконливого аргументу — часопису «Основа» — який, однак, вийшов тільки двома неповними річними виданнями (в «Основі», між іншим, можна було знайти і численні російськомовні тексти) (с. 203–204)¹⁶. Русанівський настільки зосереджується на белетристиці, що навіть надзвичайний вплив Шевченкової мови він відносить майже цілком на українських літераторів подальших генерацій.

¹³ Русанівський. Історія. С. 170–220.

¹⁴ Щодо цього див. Moser M. Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache. Versuch einer Würdigung. München, 2008.

¹⁵ Жовтобрюх М. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). Київ, 1963. С. 122, один із провідних істориків мови з советських часів, резюмує, що україномовна публіцистика в альманахах 1830–1840 р. «була представлена ще дуже слабо».

¹⁶ Натомість у «Курсі» 1958 р. (с. 271–274) характеристика «Основі» дуже обтяжена ідеологічно.

Розширення функціональних меж української мови¹⁷

Заголовок дальшого розділу живить надію на нові акценти, проте з короткого розгляду Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. майже нічого не можна дізнатися про передумови та зміст обох указів. Як доказ того, що циркуляр 1863 р. спочатку діяв «у досить м'якій формі» (с. 223), названо появу низки літературних творів — хоча белетристика якраз під заборону не підпадала. Зате не згаданий ключовий момент циркуляру — цензура перекладу Євангелія Пилипа Морачевського.

Якщо йде мова про період після мовних указів 1863 і 1876 р., то роль Галичини, як П'ємонт, згадана майже вимушено¹⁸. Про мовне відродження в Галичині сказано спершу, що Західна Україна до 30-х років XIX ст. «у культурному відношенні спала», потім мова йде про «Русалку Дністрову», а також після надто широкого розриву в часі про перші газети галицьких народовців¹⁹ з початку 1860-х років (с. 224–227). Читач довідується, що від цього часу українська мова в Галичині використовувалася не тільки в художній літературі, а й формувалася як «знаряддя всебічного розвитку науки й культури» (с. 226). Проте автор майже не наводить прикладів власне з Галичини, тому його виклад не зовсім відповідає дійсності, коли згадати, що ця ситуація настала в Галичині ще з 1848/49 р. Однак у 1860-х новим стосовно історії мови було прийняття мовних норм, базованих не на галицьких зразках, а сформованих під впливом Тараса Шевченка й Пантелеймона Куліша, новим було також посилене дистанціювання від російської, а також від церковно-слов'янської мови. У викладі майже не згадано ці обидва процеси, вони припускаються натомість як очевидні.

Транснаціональні погляди практично теж не висвітлені. У цій монографії галицькі москвофіли коротко й категорично названі противниками народовців. Не обговорено їхню мовну ідеологію і не згадано їхній зовсім немаловаж-

¹⁷ Русанівський. Історія. С. 221–253.

¹⁸ Натомість у «Курсі» 1958 р. трапляються такі речення: «Частина українських земель і українського населення, як відомо, перебувала під владою Австро-Угорщини (Галичина, Закарпаття, Буковина), де український народ і його мова зазнавали особливо тяжкого пригноблення і дискримінації. Українська літературна мова в західноукраїнських землях була в глибокому занепаді. Розірваність українського народу гальмувала розвиток єдиної української літературної мови. З другого боку, розвитку української національної мови шкодили українські буржуазні націоналісти, які намагалися звернути його на шляхи хуторянської примітивізації і «відрубності» від російської мови».

¹⁹ Народовці відстоювали єдність українського народу і — на противагу до так званих «москвофілів» — цілковиту його відмінність від російського народу. У рамках другого галицького руху за «відродження» вони виступали за використання писемної мови на народній основі. На відміну від своїх попередників доберезневого періоду («Vormärz») вони дуже часто в мовних питаннях покликалися на зразки тієї частини України, що була під російським пануванням.

ний внесок у розвиток писемної руської мови на основі народної мови в галузі народної літератури.

Загалом галицькі стосунки залишаються невисвітленими:

- Хоча й у малопідходящому контексті, але все-таки можна довідатися, між іншим, про деяких галицьких граматиків²⁰, а також про окремі галицькі підручники з 1860-х та 1870-х років, які автор надто сміливо пов'язує з опрацюванням термінології в Івана Верхратського (с. 228). Але не згадано про те, яку роль відіграли шкільні підручники в поширенні норм української мови, а також майже не розкрито аспекти планування «надбання мови» (*acquisition planning*). Якщо йдеться про нові українські терміни з другої половини XIX ст., то наведено тільки матеріали авторів, що жили у Російській імперії (с. 232–233).
- Інтесивні дискусії щодо правопису (*graphization*) редуковано до одного-єдиного абзацу, до якого ввійшли пропозиції Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Миколи Гатцука, а також Михайла Драгоманова. Про статті галицьких авторів, таких як Євген Желехівський, читач тут не довідається; згадується тільки про ставлення «старорусина» Михайла Малиновського до так званого «фонетичного» правопису (с. 229–230), при цьому висловлено цілком неслухне припущення, що вживання етимологічного правопису послідовно тягне за собою відхід від народної мови. Запропоновані після 1834 р. концепти та спроби створення української писемної мови латинською абеткою теж не взято до уваги.
- Коли фокус викладу нарешті змістився від Галичини, описаної як відсталості області, знаходимо перелік шести українських багатомовних словників кінця XIX та початку XX ст. (с. 231–232). Про них сказано, що «розвиток граматичної думки і словникарства у Східній Україні позитивно вплинув на пробудження наукової уваги до української мови в Галичині й у Закарпатській Україні» (с. 232). Хто цього не знає, той навіть не запідозрить, що зі згаданих шести словників три — надзвичайно змістовні та важливі — походять із нібито відсталих регіонів, таких як Галичина і Закарпаття (німецько-український словник Омеляна Партицького 1867 р., українсько-угорський словник Ласла Чопея 1883 р., українсько-німецький словник Євгена Желехівського та Софрона Недільського 1886 р.)

²⁰ Проте майже всі заголовки подано з помилками. Не можна говорити про «видання» граматики Івана Могильницького, яка до XX ст. залишалася в рукописі, а граматика Йосипа Лозинського вийшла друком не 1840 р., а 1846 р. (с. 207–208). Не згадано граматик Івана Вагилевича 1849 р. Цілий абзац починається із зауваги, що в першій половині XIX ст. у Західній Україні ще використовувалася «слов'яноруська літературна мова, доновнена деякими місцевими особливостями» (с. 227). Однак під таким кутом можна розглядати тільки деякі галицькі граматики.

- Якщо йде мова про «наукові та науково-популярні твори» українською мовою (С. 232), то крім Михайла Драгоманова, читач довідується про популярного письменника та публіциста Івана Нечуя-Левицького як представника жанру (с. 232); аж пізніше коротко згадано роль Товариства ім. Шевченка (с. 245).
- Автор вказує на проникнення галицизмів у мову письменників Центральної та Східної України (с. 245). Він, проте, наводить спершу майже без винятку тільки чужі для сучасної української літературної мови лексеми, і аж пізніше, у викладі дискусії про статтю 1891 р. Бориса Грінченка «Галицькі вірші», спрямовану проти галицизмів, трапляються деякі слова сучасної української літературної мови, що часто сприймалися як галицькі (с. 247–248). Цілком слушно автор підкреслює, що у створенні цих лексем брали участь не тільки галичани, а й «наддніпрянци», «зокрема» Михайло Грушевський (с. 247). Однак складається враження, що далі, йдучи за советськими нормами, роль Галичини загалом якомога применшена.
- Навіть внескові Івана Франка спочатку присвячено один-однісінький абзац. Спершу автор засуджує вживання галицьких діалектних слів у Франка та його наполягання на узаконенні галицьких норм, потім поступове наближення Франка до мови Наддніпрянської України описано майже як процес просвітлення: Франко врешті зрозумів «що без оволодіння мовою Котляревського і Шевченка жоден письменник в нову українську літературу не ввійде» (с. 252). Трохи далі читаємо, що Франко ще 1905 р. відстоював надбання галицьких українців у процесі розвитку сучасної української літературної мови (с. 265)²¹. Автор віддає належне Пантелеймонові Кулішу, якого — мабуть, небезпідставно — виображує як особу, що найбільше зробила для розширення спектру жанрів, якими послуговувалася українська мова (нагадаємо, що твори Куліша були заборонені у Советському Союзі)²². Натомість не менш значуща багатогранність творчості Івана Франка, як україномовного (і багатомовного) прозаїка та лірика, а також як публіциста та різнобічного гуманітарія майже не висвітлена.

Тому й окреслення Галичини, як українського П'ємонту, в «Історії української мови» майже втрачає свій зміст.

Надмірний акцент на белетристиці зберігається навіть у розділі «Розширення функціональних меж української мови». Скажімо, як велике мовне досягнення Пантелеймона Куліша згадано його історичний роман «Чорна рада»; зате про його не менш цікавий з погляду історії мови переклад Маніфесту про

²¹ Вказано також на роль «Літературно-наукового вісника», який видавали Іван Франко та Михайло Грушевський.

²² Але неправильно подане прізвище Іван Пулюя, що дуже сприяв Кулішеві у перекладі Біблії («Полюй») та не згадано про його галицьке походження (с. 233–234).

скасування кріпацтва 1861 р. не сказано ні слова. У дальших розділах, в яких йдеться про таких письменників, як Марко Вовчок, Леонід Глібов, Іван Нечуй-Левицький, Олекса Стороженко, Михайло Ставицький, Анатоль Свидницький, Панас Мирний та ін., автор особливу увагу присвячує яскраво вираженим фольклорним та «розмовно-побутовим» елементам їхніх творів (пор. с. 236, 238 та ін.)²³.

На зламі століть²⁴

Спочатку автор слушно наголошує на полегшенні обмежень щодо вживання української мови у 1905 р., а також на виданні чотиритомового словника Бориса Грінченка у 1907–1909 р. (с. 254), але дальший виклад нібито нової абстрактної лексики на зламі століть не систематизований і в багатьох випадках анахронічний. Не зрозуміло, якими були передумови опрацювання цієї лексики, і не показано, що намагання модернізації не могли обмежуватися тільки лексикою. Жвавим дискусіям щодо розвитку літературної мови присвячено дуже мало місця (с. 265–266) і подані вони так, ніби їх результати цілком очевидні без усяких пояснень. У центрі викладу знов опиняється белетристика. Тому причини цілком слушного твердження, що період на зламі століть був «дуже плідний в історії» української літературної мови, залишаються зовсім незрозумілими²⁵.

Декілька думок про альтернативну історію української мови

До такого підручника історії писемної української мови, як ми обговорюємо тут, нема ніяких претензій щодо його повноти, проте тут іде мова не про питання вибору та акцентування, а про основоположні питання методики, що, як уже згадано, стосуються не тільки цієї книжки.

Один із найвідчутніших недоліків синтезованого викладу історії української мови походить від схильності, поширеної у слов'янських країнах, інтерпретувати поширений вислів «літературна мова», що стосується передусім ХІХ ст., як «мова літератури». Цим такий виклад усталює улаштований за літературними критеріями канон і тоді часто навіть у межах цієї сфери майже не виникають дальші питання про справжню релевантність цих творів в історії мови та їхнє закорінення у житті мови того часу. Значення художньої літератури тенденційно перебільшується порівняно з іншими сферами мововжитку.

²³ Ув одним-одному реченні, крім них, згаданий ще Юрій Федькович, як західноукраїнський письменник, що стояв на шевченкових позиціях.

²⁴ *Русанівський*. Історія. С. 254–289.

²⁵ У советському *Курсі* 1958 р. (с. 301–310) ще є розділ під назвою «Мова наукового та публіцистичного стилів», який лишень частково виходить поза рамки наголошування на тематичі «класової боротьби».

У майбутньому історіографам української мови доведеться більше зважати на те, що коло їхніх завдань значно розширюється. Зокрема, з огляду на XIX і XX ст., їм слід брати до уваги не тільки мовний приклад, що міститься в майстер-нарративі, а й оцінювати всі наявні мовні різновиди за тим, як їх можна віднести до поняття сучасної літературної мови за означенням Празької школи. Цей каталог ознак у такому контексті підходить тим більше, що він не приховує в собі ніяких небезпек теоретичної «гри в бісер», адже його можна сприймати як віддзеркалення тих вимог і здобутків, котрі раз-по-раз висувували й доводили їхню слушність протагоністи національних рухів XIX ст., коли боролися за унормування своїх мов. Але цей каталог матиме сенс передусім тоді, коли його — модифікуючи принципи Празької школи — розглядати з позицій прототипів, бо ніколи не буває так, щоб були виконані всі його критерії. З цього випливає також, що ніколи не можна чітко відмежувати (ще) не літературну мову від літературної, їх слід розглядати як спектральну величину. Тому говір — не належить за своєю суттю ні до літературної, ні до нелітературної мови, а по-різному близький до ідеалу сучасної літературної мови.

Як саме критерії Празької школи можна використати з огляду на обставини в історіографії української мови²⁶?

- Літературна мова повинна бути кодифікована. — Не досить тільки перерахувати нібито найважливіші спроби кодифікації. Дослідники історії мови повинні ставити питання про ідеологічні основи цієї кодифікації так само, як і про сферу її застосування та тривалість дії. Їм слід брати до уваги невдалі концепції мови та спроби кодифікації й ніколи не оцінювати ситуацію наперед з перспективи певної пізніше усталеної кодифікації. Слід пам'ятати про те, що не кожен словник та не кожний граматичний опис можна оцінювати як спробу власне кодифікації (про що свідчать сучасні словники діалектів та опис граматичних систем діалектів).
- Норми літературної мови повинні бути загальнообов'язковими та прийнятими. — Робота дослідника історії мови не обмежується тільки тим, щоб шукати підтвердження для пізніше усталених мовних норм. Перевіряти слід і поширення всіх різновидів та їхніх норм на підставі якомога ширшого і якомога диференційованішого — за регіональними й соціальними критеріями — корпусу. Сподівання, що всі члени мовної спільноти на сто відсотків зберігатимуть і сприйматимуть мовні норми, можна, з огляду на всі досі відомі соціолінгвістичні констеляції, розглядати як сміливу ілюзію.
- Літературна мова повинна як полівалентна мова знайти застосування у всіх комунікаційних функціональних сферах мовної спільноти. — Тому історики мови повинні перевірити, коли, де і як певні різновиди уві-

²⁶ До дискусії про «празький підхід», див. *Nebeská I. Jazyk. Norma. Spisovnost. Praha, 1996/1999.*

йшли до певних функціональних сфер і типів уживання. Майже такою самою важливою як художня література тут є сфера адміністрування та загального суспільного простору. Значний інтерес становлять доступні особисті записи та кореспонденція «пересічних людей» з різних регіонів та соціальних верств. Навіть у час, коли вже певною мовою написано багато літературних творів, документом, який має велику цінність для історії мови, може стати залізничний квиток, банкнота, інструкція до використання або приватні щоденні записи²⁷.

- Літературна мова повинна мати надрегіональне значення. — Також історіографи мови не повинні розглядати «простір національної мови» як наперед задану величину, а брати до уваги різноманітні внески регіонів у вдосконалення літературної мови, а також проникнення надрегіональних варіантів у ці регіони або неприйняття їх. Слід також поставити таке питання: що, врешті-решт, означає надрегіональність? Яким великим має бути регіон і наскільки уніфікованим згладжування яких великих діалектних відмінностей, щоб можна було говорити про регіональний вплив на літературну мову?
- Літературна мова повинна бути стилістично диференційована. — Питання стилістичного диференціювання і так проблематичні, зважаючи на нечітке, дуже по-різному сформульоване поняття стилю, не слід обмежувати тільки сферою художньої літератури або скорочувати до лексичного рівня мови. Щоб зробити загальні оцінки, треба намагатися зрозуміти історичні умови, і це не можна робити тільки з огляду на сучасність.

Сильніше, ніж досі, сучасні історики української мови повинні усвідомлювати, що мови розвивалися і розвиваються не тільки в певних ідейно-історичних, а й у певних історично-адміністративних та інституційних умовах. Нехай їх надихають підходи планування мови (*language planning*)²⁸ або керування мовою (*language management*)²⁹ і нехай вони використовують методичні підходи, що випливають з цього, для дослідження життєвості мов, яким сьогодні загрожує зникнення, адже — *mutatis mutandis* — загалом ті самі фактори, що можуть бути визначальними для відродження загрожених сучасних мов були вирішальними для усталення життєвості сучасних літературних мов. Демографічні чинники теж слід врахувати, як і чинники інституційної підтримки та контроль у таких сферах, як освіта та врядування, армія, релігія, економіка, ме-

²⁷ Отож, бажано розширювати перспективи у значенні «історія мови знизу». Пор. (Elspeß S. Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert. Tübingen, 2005).

²⁸ Cooper R. Language Planning and Social Change. New York, 1989.

²⁹ Див. Nekvapil J. On the Relationship between Small and Large Slavic languages, in: Roland Marti, Jiří Nekvapil (Ed.) Small and Large Slavic Languages in Contact. Berlin, New York, 2007, (= International Journal of the Sociology of Language 183). P. 141–160.

дії та громадські об'єднання. Далі треба зважати на фактори статусу: і статусу мовних спільнот, і статусу самих мов³⁰. Те, що історична соціолінгвістика, котра орієнтується на такі напрями³¹, поживить занадто слабо виражений діалог з історичною наукою, це природна річ. Поєднання плодів цього діалогу з якомога глибшими знаннями писемних та усних текстових джерел, а також їхніх зовнішньо- та внутрішньомовних основ дасть нову, переконливішу картину історії української мови, а отже, чіткіше, ніж до цього часу, висвітлить і процес українського націотворення.

З німецької переклала Софія Матіяш

³⁰ Див. *Bourhis R., Landry R. Group Vitality, Cultural Autonomy and the Wellness of Language Minorities*, in: Bourhis R. Y. (Ed.) *The Vitality of the English-Speaking Communities of Quebec: From Community Decline to Revival*. Montreal. Quebec, 2008. P. 185–211.

³¹ Альтернативний доступ до історії української мови можна знайти в багатьох окремих дослідженнях різних авторів, зокрема також у моїх власних працях (пор. збірку статей *Мозер М. Причинки до історії української мови*. Харків, 2008 (2-е вид. 2009). Проте у цій статті, як уже згадано, докладніше розглянуто тільки синтезований монографічний виклад у формі книжки.

Зауваги до багатомовності української літератури (XIX–XX ст.)

На цих сторінках автор спробує коротко, у формі нарису, показати, що межі поняття «українська література», які, на перший погляд, здаються стабільними і такими, що не підлягають обговоренню, все-таки відносні та проникні з усіх боків, а також водночас і висловити сумніви щодо розуміння української літератури як однієї, прописаної тільки в українській мові, форми вияву української культури. За підходу, побудованого на традиційній концепції національної літератури, яку вважають одномовною, можна недогледіти (або й цілком свідомо затушувати) той факт, що важливі, а також примітні за кількістю сегменти української літератури аж до безпосередньої сучасності XXI ст. були написані ще й іншими мовами, крім української; і що ці елементи тільки тоді можна розглядати як інтегральний складник української літератури, коли саму українську літературу *per definitionem* опрацьовувати як мультилінгвальну систему, що виходить поза межі української мови. В іншому разі, з огляду на велику кількість німецьких, польських та російських текстів, написаних протягом останніх двох десятиліть авторами, що спершу писали тільки українською, доводилось би точніше говорити про українські літератури або про літературу в межах України, щоб адекватно, відповідно до термінології та методології, висвітлити цей постійно наявний феномен багатомовності в українській літературі.

Підхід, про який тут піде мова (спрямований проти головної теорії постструктуралізму про «смерть автора»), дозволяє своїм неявним триманням за інстанцію автора, певною мірою «порятувати» тексти для повноти поняття української літератури. Ці тексти без такого підходу довелось б зарахувати не до української, а до якоїсь іншої літератури. Методологічний підхід, що радикально ставить під сумнів авторитет інстанції автора, послідовно приведе до того, що відповідні тексти віддаляться та стануть незалежними від авторських категорій, а також інтегруються в автономний континуум інтертексту, що генерується сам. Якщо мову, якою написані згадані тексти, розглядати як

структурний елемент цього інтертексту, тоді обсяжна творчість Івана Франка при випаданні об'єднавчої інстанції автора, розпалась би на українську, польську та німецьку частини, які хоч багато в чому відповідали б одна одній і були б пов'язані між собою, однак у кінцевому результаті вони ввійшли б до сфери компетенції різних національних філологій. Окрім самої україністики, якій факт багатомовності таких авторів, як Тарас Шевченко, Іван Франко або Леся Українка, не завадить саме на цих постатях будувати пантеон української національної літератури, сусідні дисципліни, такі як полоністика, русистика або германістика, почувуються за деякими винятками некомпетентними щодо цих текстів українських авторів, написаних неукраїнською мовою. Іншомовність цих текстів часто (як, наприклад, у випадку 50-томового видання творів Івана Франка у Києві в 1976–1986 р.) у формі зворотного перекладу українською мовою часто ігнорується або самі тексти як літературний курйоз відходять у сферу маргінального і, отже, не потрапляють у поле інтенсивного наукового розгляду. В усякому разі не можна сказати, що австрійська германістика опрацьовує Франкові тексти, написані німецькою мовою та тісно пов'язані з культурними й суспільними інституціями імперського Відня початку 1900-х р.

Зрозуміло, що українська література, починаючи від Середньовіччя, і далі в добу гуманізму та барока та аж до класицизму XVIII ст. завжди була під впливом внутрішньої багатомовності. Дуже яскраво цей феномен проявився аж тоді, коли українська література у XIX ст. під впливом Йоганна Готфріда Гердера концептуалізувалася як національна література, що, крім вживання української мови, мала потурбуватися ще й про виникнення національно визначеної ідентичності. Не зважаючи на ці дискурсивні стратегії для випрацювання національної літератури, значні частини української літератури протягом цілого XIX ст. були написані й надруковані не українською, а якимись іншими мовами, а тому Романтизм, реалізм, а також і модернізм кінця XIX ст. слід розглядати як мультлінгвальні культурні феномени, які в цьому специфічному стосунку презентували не тільки периферійні, третьорядні автори, а й (як, наприклад, у випадку вже згаданого, якнайбільшою мірою канонізованого тріо: Шевченка, Франка та Лесі Українки¹) часто найвидатніші постаті української літератури.

Особливо для перших двох третин XIX ст. до цього контексту додаються ще й інші міркування щодо історії мови, теж пов'язані з феноменом імпліцитної багатомовності. Отож, уніфіковані норми української мови, обов'язкові як для східної частини України, так і для західної під Австро-Угорщиною, ще не

¹ Див. також відповідні літературознавчі термінологічні утворення «шевченкознавство», «франкознавство» або «лесезнавство», що, наскільки мені відомо, у такій формі присвячені лише цим трьом головним постатям української літератури. Див. щодо цього: *Грабович Г.* «Кобзар», «Каменярь» і «Дочка Прометейя»: українські літературознавчі парадигми та їх підтексти, в кн: Григорій Грабович. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка. Київ, 2003. С. 575–589.

були випрацювані в цей час, і навпаки — концепції щодо формування мови, граматики та правопису, які дуже різнилися та конкурували між собою, на цей час настільки віддалилися одна від одної, що цілком очевидно загрожували навіть створенню єдиного українського комунікаційного простору. Ось як реагував, наприклад, Пантелеймон Куліш на численні книжки, які Яків Головацький вислав йому наприкінці 1860 або на початку 1861 р. з Галичини і які частково були написані «язичієм», закидаючи незрозумілість та цілковиту розбіжність в уявленнях про мовні норми [правопис збережено]:

«Чом це Ви, панове браття, не хапаєтесь нашої мови, а пишете на взір того, як у нас колись писали в академіях, та й покинули? У нас з Вами виходить не одна, а дві літератури. Ваша словесність така ж од нашої далека, як і московська»².

До проблеми зовсім різних мовних концепцій на сході та заході України додавалася з огляду на багатомовність ще та обставина, що поняття «язичіє» (обмежене до письмового вжитку) не позначало ніякої когерентної мовної концепції, а навпаки, комбінацію з елементів церковно-слов'янської, польської, російської та народної української мови. Частка кожного з цих елементів могла змінюватися залежно від тексту, тому сучасні мовознавці-україністи рекомендують навіть цілковито відмовитися від поняття «язичіє»³. На такому мовно-історичному тлі слід сказати, можливо, трохи гостро, що багатомовність в українській літературі XIX ст. виявлялася не тільки в написанні текстів російською, польською чи німецькою мовою, а й у рішенні українських авторів писати певною, по-різному кодифікованою та нормованою формою української мови.

Для сходу України, який був частиною російської держави, двомовність у літературі означала почергове вживання то російської, то української мови, що було великої мірою характерно для представників класицизму та романтизму в українській літературі, таких як Григорій Квітка-Основ'яненко чи Євген Гребінка, і належним чином виявилось у літературних творах Тараса Шевченка⁴ у сигніфікативно-функціональному розподілі: Шевченкова лірика та його поеми, завдяки яким відбулася актуальна до цього часу канонізація автора, як українського національного поета, написані українською мовою, менш відомі

² Цитата за *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська Трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. Львів, 1994. С. 8.

³ Див. *Moser M.* Jazyčije» — ein Pseudoterminus der sprachwissenschaftlichen Ukrainistik // *Studia Slavica Hungarica.* 2004. Bd. 49. С. 121–147. *Мозер М.* «Язичіє» — псевдотермін в українському мовознавстві // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства.* 2004. Т. 10. С. 207–232.

⁴ Про ідеологічне навантаження питання російсько-української двомовності у літературі українських авторів з боку советського літературознавства пор. *Грабович Г.* Українсько-російські літературні взаємини в XIX ст.: постановка проблеми, в кн: *Григорій Грабович. До історії української літератури.* С. 180–217, тут С. 187 і далі.

щоденники Шевченка — бо його більше сприймають як поета — та його прозові твори, як, наприклад, «Матрос», «Близнецы», «Художник» або «Прогулка с удовольствием и не без морали», написані натомість російською.

Російсько-українська двомовність існує звісно не тільки в контексті українського романтизму, а триває аж до XX ст., коли перші діячі-естети українського модернізму, як на сході України, так і в Галичині й на Буковині, намагалися власне українську культуру рішуче вводити в широкий загальноєвропейський континуум і звільнити її від прив'язки до позаестетичних параметрів, визначених соціально і національно, що все більше сприймалися як обмеження і регламентація. Ці намагання відбувалися і завдяки Лесі Українці, яка через вибір мотивів для своїх віршів і драм, а також через свою широкомасштабну перекладацьку діяльність із різних європейських літератур була однією з перших, хто посприяв згаданому відкриттю української літератури. Перебуваючи у Відні, де Леся Українка лікувалася у славетного лікаря Теодора Білрота, поетеса під впливом органної музики та краси віденського собору святого Стефана⁵ написала прозові нариси, видані 1905 р. в Одесі в журналі «Южные записки»; цікаво, що написані вони були не українською, а російською мовою — мабуть, Леся Українка вирішила перейти на іншу мову, бо писала текст не про сільське середовище, що було типовим на той час для української культури, а про міське. Дуже цікавим у цьому нарисі є його заголовок «Мгновение», який своєю специфічною семантикою пов'язаний за системою мотивів швидше з раннім російським символізмом, орієнтованим на творчість французьких символістів, ніж із традицією української лірики. Леся Українка розпочинає літературний мотив, який визначає заголовок, уже в першому абзаці, тобто з початку нарису, і пише: «[...] мне стоит только вспомнить одно мгновение из моей жизни и представит себе, что это мгновение могло бы продолжиться годы, всю жизнь», — і знову повертається до мотиву наприкінці свого тексту: «Это продолжалось всего лишь мгновение, а там звонок костельного служки тотчас разбил очарование»⁶.

За складною полярністю швидкоплинності та тривалості, за наповненістю миті та відчуттям нестачі, викликаним її минущистю, цей мотив, як уже згадано, тісно пов'язаний із російським раннім символізмом, якому відома широка й складна семантика миті (як «миг» або «мгновение»), що *in extenso* розкрив і описав Ааге Гансен-Льове⁷. Складається враження, що в ліричних творах ранніх символістів цей мотив знайшов майже інфляційне застосування, Гансен-

⁵ Пор. заувагу Лесі Українки у листі до батьків від 22 березня 1905 р.: «А 'Мгновение' дійсно нав'яне тим моментом у Стефанскірхе, ти, мамочко, вгадала». *Леся Українка*. Твори в 10-ти томах. Київ, 1965. Т.7. С. 344 і далі.

⁶ *Леся Українка*. Твори в 10-ти томах. Т. 7. С. 159 і 162.

⁷ *Hansen-Löve A. Der russische Symbolismus. System und Entfaltung der poetischen Motive. Band I: Diabolischer Symbolismus. Wien, 1989 (= Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Bd.544). S. 296–308.*

Льове згадує принаймні три однойменні цикли віршів «Мгновения» у ліричних збірках Валерія Брюсова «Me eum esse», «Stephanos» і «Все напевы», а також цикл «Мгновения правды» у збірці «Тишина»⁸ Константіна Бальмонта. В українській ліриці міжвоєнного часу російсько-українська двомовність у літературі задана творчістю Шевченка та Лесі Українки продовжилася у творчості українських неокласиків: наприклад, вірші Освальда Бургардта, написані російською мовою, перш ніж він під псевдонімом Юрій Клен приєднався як український письменник до неокласиків, а емігрувавши до Німеччини на початку 30-х років, він писав вірші німецькою; також Бургардтова дисертація, написана в Мюнстері, під назвою «Leitmotive bei Leonid Andrejev» (Головні мотиви творчості Леоніда Андреева) (1941 р.), виходить як за вибраною темою (Андреев — російський автор), так і за вживанням німецької мови, поза сферу української літератури і виразно підтверджує, що Бургардт був багатомовним українським письменником⁹. Подібно склалося з Михайлом Драй-Хмарою, ще одним представником українських неокласиків — він у 1910 р. надрукував свого першого вірша «Девушка в алой косынке», написаного російською мовою, а вже пізніше почав писати українською. Ще один неокласик, Павло Филипович, взяв навіть псевдонім Зорев, щоб під ним друкувати вірші російською мовою у московських, петербурзьких та київських журналах, таких як «Вестник Европы», перш ніж у 1919 р. його перші вірші українською мовою з'явилися в київському альманаху «Музагетъ». Також його студентська праця про російського поета-романтика Євгенія Баратинського, видана 1917 р. у формі книжки, за яку він отримав нагороду, була написана російською мовою.

Багатомовність, яка за функціональністю була аналогічна до Східної України, але охоплювала зовсім інший радіус мов, можна констатувати в ХІХ та на початку ХХ ст. в Галичині та Буковині, до того ж багатомовність українських письменників і письменниць поруч із українською мовою охоплювала польську та німецьку, тобто ті дві мови, які, крім української (і деколи навіть сильніше, ніж вона), переважали в адміністративному, культурному та політичному дискурсі в Галичині. Для українських письменників і письменниць із цих двох регіонів на сході Дунайської монархії перехід з української мови на польську або/і німецьку, який часто був зумовлений біографією, навчанням у Віденському або Краківському університеті, давав змогу звернутися поза обмеженням україномовним комунікаційним колом до соціально та регіонально диференційованої публіки навіть за межами Галичини, безпосередньо у самому Відні, не вдаючись до перекладу.

⁸ Див.. *Hansen Löve*. Der russische Symbolismus. S. 299 і далі.

⁹ Про німецькомовні літературознавчі праці Бургардта пор. також *Котенко Н. В.* Проблематика німецькомовних літературознавчих праць Освальда Бургардта на http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Fil/2007_72/06_kotenko_nv.pdf, (доступ 2010.03.02). У бібліографії до цієї статті подано ще багато інших літературознавчих праць Бургардта, написаних німецькою мовою.

Багатомовність і «номилкове читання»:**Осин-Юрій Федькович**

Одним із, либонь, найпримітніших і найважливіших прикладів українсько-німецької двомовності в літературі XIX ст. є Осип-Юрій Федькович (1834–1888 р.), що у Чернівцях відвідував німецьку реальну школу, а пізніше як австрійський офіцер брав участь у поході в Італію (пор. вірші «Марш на Італію», «Під Кастенодолов» або «У Вероні»). У своїх віршах українською та німецькою мовою (пор., наприклад, вірш «Рекрут» українською та «*Der Huzulen-Bergschütz*» німецькою) він оспівував страждання та тугу українських вояків за батьківщиною. У ліричних двомовних творах Федьковича вирізняються дві обставини, що опосередковано кореспондують одна з одною: тут інакше, ніж в українських неокласиків, ми маємо справу не з діяхронною багатомовністю, тобто з переходом з однієї мови на іншу, який відбувся в певний час і повернення до попередньої мови не було, а з синхронним, багаторазовим переходом з однієї мови на іншу, який одразу ж видно з публікацій томів його віршів: у 1862 р. вийшов том «Поезії», через три роки, у 1865 р., — знову том «Поезії», 1867 р. — знов «Поезії» у двох томах, у 1876 р. вийшов том прози під назвою «Повісті» та драма «Керманіч» і врешті 1882 р. — том віршів «Am Cheremus». Порівняно з советсько-українським виданням творів Франка у сімдесяти — вісімдесяти роки XX ст., у якому Франкова двомовність, за винятком кількох пробних текстів, надрукованих в первісній польській редакції, майже цілковито знищена на користь *post festum* встановленої мовної гомогенізації в напрямі української мови, видно, наскільки природно поводитися з багатомовністю в літературі в рамках суспільних інституцій у Дунайській монархії: у першому томі творів Федьковича, які Іван Франко видав у Львові 1902 року, німецькі вірші автора хоч і зібрані в один розділ та поставлені після українських, загалом подані як невіддільна частина цілої збірки, а не як не варті уваги маргіналії.

Двомовність у Федьковича дозволяє порушити непросте питання, чи белетристичні тексти письменника/письменниці, написані не його/її рідною мовою, відповідатимуть високим естетичним вимогам — і далі дійти висновку, що літературознавчий розгляд цих текстів навіть тоді має сенс, коли на поставлене питання (як у випадку автора, про якого йдеться) треба дати рішуче негативну відповідь.

У віршах Осипа-Юрія Федьковича читач регулярно натрапляє на майже незрозумілі сьогодні звороти, як, наприклад, у таких рядках із «*Tscheremuschnix*»: «So frisch und so muthig, der Winde Genoss, / Und selbst ein Getenspross»¹⁰. Інші пасажи через свавільний підбір лексики мимоволі справляють комічне враження, як наприклад, у вірші «*Der Kermanitsch*»: «Diess [sic] rothgeweinte Mägdlein! / O was die zerweinen sich thut!»¹¹. Другий згаданий раніше аспект, тобто лі-

¹⁰ Федькович О.-Ю. Писання. Т. 1, Львів, 1902. С. 733.

¹¹ Федькович. Писання. Т. 1. С. 751.

тературознавча релевантність такого роду текстів, попри їхню естетичну вартість, впливає з тієї обставини, що тексти такого рангу, як наслідок переходу автора з однієї мови на іншу, входять у новий континуум інтертекстуальності, де повинна визначитися їхня позиція стосовно нової констеляції текстів, вони втримаються поруч із новим текстовим оточенням або відмежуються від нього і ввійдуть у різного роду зв'язки зі своїм новим оточенням.

Американський літературознавець Гаролд Блум інтерпретує у своїй основній монографії «*Eine Topographie des Fehllesens*» «Топографія помилкового читання» ці міжтекстові взаємозв'язки, звертаючись до психоаналізу Зигмунда Фрейда, як боротьбу за часом пізнішого автора проти свого «сильного» могутнішого попередника, чиї тексти пізніший автор, займаючи захисну позицію, свідомо спотворює, тобто помилково тлумачить або (за термінологією Блума) «помилково прочитує». Стосовно цієї міжтекстової зустрічі Блум говорить передусім про «акт непорозуміння» і пише далі: «Поет, що інтерпретує свого попередника [...], читаючи його, неодмінно *перекрутить, сфальсифікує*»¹². Власне на прикладі Осипа-Юрія Федьковича та його віршів німецькою мовою можна виразно довести цю Блумову (складну для розуміння та нібито спекулятивну) теорію, якщо за літературну інстанцію могутнішого Федьковичевого попередника взяти Гете, а особливо Гайне, яких Федькович наслідував у своїх віршах українською і німецькою мовою. Характерно для Блумового символу «помилкового читання», що Федькович наслідує зміст тексту попередника і тоді, коли творить українською. «Сокільська княгиня» Федьковича — це варіація на «Lore-Ley» («Льореляй») Гайне, до того ж український автор у першій строфі свого тексту передає відомі рядки Гайне «Ein Märchen aus alten Zeiten, / Das kommt mir nicht aus dem Sinn»¹³ суголосно змістові «А то та сокольська княгиня / В одно се не сходить ми з дум»¹⁴. Натомість у «Tschermuschmaid», первісний текст якого теж взято з «Lore-Ley» Гайне, ці рядки зовсім не відповідають змістові: «Ein Lied aus den uralten Zeiten, / Das kommt mir nicht in [!] den Sinn»¹⁵. Коли сприймати те, що тут ліричний суб'єкт виразно проганяє первісний текст із пам'яті, як механізм витіснення або захист пізнішого супроти попереднього, як супроти сильнішого та важливішого за значенням літературного попередника (тобто, як несвідому абстрактну помилку Федьковича стосовно Гайне), то розглядаючи нібито другорядні вірші Федьковича німецькою мовою, отримуємо яскравий доказ Блумового твердження про помилкове читання та страх впливу.

Якщо говорити про багатомовність, тоді від Федьковича можна перейти до двох найвизначніших постатей західноукраїнської літератури кінця XIX —

¹² Bloom H. *Eine Topographie des Fehllesens*. Frankfurt am Main, 1997. S. 77, 93. Виділення курсивом Гаролда Блума.

¹³ Heine H. *Sämtliche Schriften*. Bd. 1. München, 1968. S. 107.

¹⁴ Федькович О.-Ю. Писання. Т. 1. С. 458.

¹⁵ Федькович. Писання. Т. 1. С. 740.

початку ХХ ст. В Ольги Кобилянської, родом із Буковини, яка поруч із Лесею Українкою була чи не найвідомішим жіночим голосом у контексті українського модернізму, зовсім інакше, ніж у Федьковича, тексти українською були написані після текстів німецькою, бо авторка у 1880 р. розпочала свою літературну кар'єру з повістей німецькою мовою, у яких проглядало інтенсивне запозичення з Фрідріха Ніцше, та часом вони дуже наближалися до літературних зразків тогочасної німецької розважальної літератури, і аж у 1895 р., починаючи з надрукованого у журналі «Зоря» прозового тексту «Людина», вона видавала свої твори українською мовою. 1901 р. у Міндені у Вестфалії вийшов друком том повістей німецькою мовою під назвою «Kleinrussische Novellen», до нього ввійшли новели «Natur», «Eine Unzivilisierte» та «Eine Schlacht», що були написані німецькою мовою і ще раніше друкувалися в німецькій періодиці. Важливою є, крім того, продуктивна роль авторки як посередниці української літератури в німецькому мовному просторі: у віденському журналі «Ruthenischen Revue», що виходив із 1903 р. (на четвертому році свого існування, в 1906 р., був перейменований на «Ukrainische Rundschau»), була надрукована серія перекладів Кобилянської з української мови на німецьку, завдяки чому українська авторка зробила доступними для німецькомовних читачів твори Марка Вовчка, Василя Стефаника та Лесі Українки, доповнивши їх подекуди своїми коментарями¹⁶. Ці переклади Кобилянської з української мови, досі не були докладно вивчені, і тому це дуже широка тема для досліджень.

Також і в повістях Ольги Кобилянської можна спостерегти аналогічно до віршів Федьковича механізми обмеження у зв'язку з вибраною за кожним разом мовою. Отож, під час Першої світової війни авторка написала декілька приголомшливих повістей українською мовою, що дуже яскраво змальовували жахи війни, безпорадність і нерозуміння воєнних дій з боку цивільного населення Карпат, і брутальність австро-угорської армії, а також давали слово українцям, витісненим на околиці монархії, навіть через той німецькомовний літературний континуум, у якому сама авторка раніше брала активну участь¹⁷.

¹⁶ Див. Woldan A. Ukrainische Literatur im deutschen Sprachraum // Österreichische Osthefte. 2000. Bd. 42. № 3–4. S. 609–628, тут S. 615 і далі.

¹⁷ Про провісті Кобилянської порівняно з пізнішими текстами в українській літературі, які критично висвітлюють воєнні події, див. Cybenko L. Vielvölkerstaat« vs. «Völkerkerker» im Schaffen der ‚österreichischen Ukrainer‘ um 1900, на <http://www.kakanien.ac.at/ beitr/fallstudie/LCybenko1.pdf> (доступ 2010.03.02.).

Багатомовність як тиражування дискурсів: Іван Франко

Інакшу, ніж у Кобилянської, у випадку Івана Франка знаходимо синхронну багатомовність, яка, крім польярності німецької та української, охоплює ще й польську мову, і яка вже часто була темою розгляду славістів¹⁸. Найточніше вхід у можливість іншого дискурсу, неодмінний при переході на іншу мову, сформулював, висловлюючи власні естетичні та світоглядні позиції, Леонід Рудницький, написавши 1996 р. статтю про Франка з влучною назвою «Трьома мовами для трьох культур»¹⁹. Вхід у відмінний комунікаційний контекст, пов'язаний із переходом на німецьку мову, здобуває у випадку Франка, зокрема у 1890-х роках, особливу релевантність, коли той регулярно подавав у численні німецькомовні газети та журнали белетристичні тексти та есеї здебільшого про політичні та економічні проблеми в Галичині. Слід згадати тижневик «Die Zeit», заснований у Відні 1834 р., адже в ньому Франко з 1895 по 1904 р. надрукував близько тридцяти статей, з них деякі особливо виразно підтверджували дискурсивні можливості при переході з однієї мови на іншу. Головно це стосується гострої критики польського національного поета Адама Міцкевича у статті під назвою «Ein Dichter des Verrathes», яку Франко опублікував у травні 1897 р., хоча до цього часу в своїх творах українською мовою писав про Міцкевича з великою пошаною²⁰. До Франкової статті «Ein Dichter des Verrathes» є дуже багато літератури, в якій часто згадується про цей, на перший погляд, незрозумілий перелом у тому, як Франко оцінює Міцкевича. Так, Григорій Грабович у статті про стосунки між двома авторами називає статтю «Ein Dichter des Verrathes» головним Франковим текстом про Міцкевича і підкреслює те, що Франко в цьому тексті зображає Міцкевича зовсім інакше, ніж у попередніх статтях, у яких український автор говорив про нього як про генія,

¹⁸ Див., напр., Бендзар Б. Публіцистичні твори Івана Франка німецькою мовою // Дніпро. 1966. № 8. С. 136–141; Бендзар Б. Творчество Ивана Франко на немецком языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Київ, 1969; Cieśla M. Niemiecka oryginalna twórczość literacka Iwana Franki // Slavia Orientalis. 1976. 25. С. 333–342; Нагірний М. Іван Франко як учасник історико-літературного процесу Австрії та Німеччини, в кн.: Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). Львів, 1998. С. 801–807.

¹⁹ Рудницький Л. Трьома мовами для трьох культур // Слово і час. 1996. №10. С. 70–74.

²⁰ Багато Франкових текстів німецькою мовою (щоправда, не «Dichter des Verrathes») міститься у Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine, in: Eduard Winter, Paul Kirchner (Hg.) Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882–1915, Berlin 1963. Про Франка як співробітника тижневика «Die Zeit» див. надалі мою статтю під такою самою назвою (друкується).

а про його твори як про блискучий взірець літератури²¹. 1999 р. Алоїз Вольдан знову згадує перелом у Франковій оцінці польського поета, що вже розглядав Грабович, і ставить питання: «Але чому ж Франко вибрав саме особу і творчість Адама Міцкевича, про якого писав з великою повагою в усіх згаданих текстах, щоб помститися «польським панам» у Галичині?»²².

Численна, частково наведена тут література до статті «Ein Dichter des Verrathes» хоч і констатує виразний перелом у Франковій оцінці Міцкевича, але й бере до уваги ту обставину, що тільки завдяки переходові з української мови на німецьку Франко дістав змогу критикувати Міцкевича. Методичний підхід, за яким Франкова аргументація не залежить від мови, вибраної для вербалізації цієї ж аргументації, який у цьому конкретному випадку виходить з того, що між Франковою критикою Міцкевича та німецькою мовою, якою сформульована ця критика, є лише довільний зв'язок, все-таки неспроможний розв'язати суперечність між статтею «Ein Dichter des Verrathes» і Франковою високою оцінкою Міцкевича, сформульованою не німецькою мовою. Розв'язати її можна тільки тоді, коли брати до уваги дискурсивні можливості німецької мови, які відкривалися в Дунайській монархії порівняно з польською та українською, тобто, коли надавати пріоритет не Франковому індивідуальному способу мислення про Міцкевича, а ієрархічно розташованим дискурсам, які кореспондували мовами, що використовувалися в Галичині, та їхній значущості. Врешті, німецька мова була якоюсь мірою віддалена від безпосереднього польсько-українського антагонізму в Галичині й загалом у монархії мала вищий статус, ніж польська. Дискурсивні можливості німецької мови були чи не останньої інстанцією, що взагалі давала змогу Франкові вести гостру полеміку про значення зради в творах Міцкевича; якщо взяти до уваги підпорядкованість української мови, таку атаку на польського національного поета навіть уявити не можна було. Або, коли сформулювати інакше й різкіше: якщо йти за думкою Мішеля Фуко, за якою дискурс прямує передусім до того, щоб бути «правдивим»²³, то такі речення, як подані далі, українсько-галицький письменник 1897 р. міг висловити тільки у сфері «правди» німецької, а не української мови:

«Traurig muss die Zeit gewesen sein, wo ein genialer Dichter [Adam Mickiewicz] auf solche Irrwege gedrängt wurde, und traurig muss es mit einer Nation [der polnischen] beschaffen sein, welche einen solchen Dichter ohne Vorbehalt als ihren höchsten

²¹ Грабович Г. Іван Франко й Адам Міцкевич, в кн: Григорій Грабович, Тексти і маски. Київ, 2005. С. 87–94, тут С. 90 і далі.

²² Woldan A. Adam Mickiewicz in der Ukraine und Galizien — Formen der Aneignung, in: Edward Haloń (Hg.) Adam Mickiewicz (1795–1855). Ein grosser polnischer Dichter. Wien 1999. S. 56–67, тут S. 66.

²³ Foucault M. Die Ordnung des Diskurses. Frankfurt am Main, 1997. S. 24 і далі.

Nationalheroen und Propheten betrachtet und immer neue Generationen mit seinen giftigen Geistesproducten nährt.

«Сумний, знать, той час, коли геніяльний поет [Адам Міцкевич] ступив на такі хибні дороги і сумно доводиться тій [польській] нації, що, безумовно, розглядає такого поета як найвищого національного героя та пророка і живить нові й нові покоління отруйними витворами його духу»²⁴.

На завершення слід вказати ще на інший, пов'язаний із генерованою залежно від мови «правдивістю», важливий пункт літературної багатомовності Франка, адже це питання — можливо через вірулентні намагання української сторони навіть після падіння Советського Союзу концептуалізувати Франка як (неодмінно одномовного) національного поета власної літератури — досі майже не розглядали: сам Франко пізніше виконав авторський переклад низки своїх текстів, написаних українською, польською та німецькою мовами, таких як повість «Для домашнього огнища», первісно написана у Відні 1892 р. польською мовою, або стаття «Der stramme Bezirkshauptmann», надрукована 1897 р. у тижневику «Die Zeit», щоб увести їх в іншого роду комунікаційний обіг; при цьому перехід з одного контексту в інший у текстах, що перекладав сам Франко, цілком міг викликати зміни у змісті, тому авторський переклад можна сприймати як авторську версію того самого твору. Бібліографічне пояснення та завершальний проведений компаративний аналіз цих текстів був би, без сумніву, дуже цікавим завданням, і, крім того, можливо, відсунув би на задній план національно-українські імплікації на користь сильніших, регіональних, пов'язаних із Галичиною, Віднем чи німецьким простором аспектів. Компаративний підхід по той бік певної національної літератури може привести до того, що таким чином єдина загальноукраїнська інстанція автора певною мірою розділиться на польського, а також українського «львівського», «віденського» Франка та на численні можливі регіональні компоненти і це забезпечить дальшу деієрархізацію та динамізацію у ставленні до Івана Франка, які українське літературознавство розпочало ще з 1990 р.

Багатомовність як інтермедійність: сучасна українська література

На завершення ще короткий екскурс у безпосередню сучасність 2010 р. та до того, чи за обставин, що як в медіях, так і в просторі, все більше диференціюються, прискорюються та глобалізуються, має якесь значення питання багатомовності в українській літературі. До цього дві зауваги: з огляду на все більше значення нових медій, реклами, яка відбувається в глобальному масштабі, та сучасної популярної культури, складається враження, що феномен багато-

²⁴ Franko I. Ein Dichter des Verrathes // Die Zeit. 8 травня 1897. Т. XI. № 136. S. 86–89, тут S. 89.

мовності та неминуче пов'язана з ним інтотекстуальність, тобто кореляції текстів у різних мовах, все більше посувається в напрямку інтермедійності й необхідним стає розширення поняття тексту в тому самому напрямі. Тексти українських письменниць і письменників молодшої та молодшої генерації без цього заднього плану (що справді знову вдається до декількох мов у значенні декількох знакових систем) скромні й декодуються неадекватно. Якщо Сергій Жадан (1974 року народження) називає поетичну збірку «Пепсі», а прозовий том «Депеш мод», то зв'язок із глобальними західними концернами, такий самий очевидний, як і зв'язок із прибічниками західної попкультури, що теж мають глобальний вплив. Коли цей самий автор під заголовком розділу «Шева показує капіталізму фак» інсценує динамізацію (ще сильніше, ніж Іван Франко) іпостасованого поетичного імага Тараса Шевченка, то ця літературна стратегія, безсумнівно, кореспондує з аналогічними тенденціями в українському футуризмі історичного авангарду, а саме з Михайлом Семенком. Під назвою прозового тому Жадана «Anarchy in the UKR» на перший план виразно проступає пісня «Anarchy in the U.K.», якою британський панк-гурт «Секс пістолз» 1976 р. розпочав свою успішну кар'єру²⁵. Аналогічно це стосується і назви роману «Поклоніння ящірці» Любка Дереша (1984 року народження), який робить альянз до вистави «Celebration of the Lizard» американського рок-гурту «Дорз». Отож, і для української сучасної літератури багатомовність означає все більшою мірою взаємодію з різними медіями.

Як останній пункт, що стосується багатомовності, слід зазначити ще одну характерну обставину: Андрей Курков — тепер у німецькомовному просторі принаймні комерційно найуспішніший український письменник — друкував свої книжки, що в німецькому перекладі перевидавалися декілька разів, такі як «Смерть посторонного» (нім. «Picknick auf dem Eis»), «Добрий ангел смерти» (нім. «Petrowitsch») або «Последняя любовь президента» (нім. «Die letzte Liebe des Präsidenten»), не українською, а російською мовою. До цього часу, принаймні у світі, його сприймають як представника російської літератури, хоч сам автор живе в Києві і сприймає себе як українського письменника²⁶. Хотілось би, не довго думаючи, сприйняти цю обставину як явну ознаку багатомовності та мультикультурності української літератури, якби з цим оптимістичним припущенням не виринала одразу ціла низка питань, пов'язаних із таким станом справ. По-перше, слід згадати (порівняно з академічним вивчен-

²⁵ Жадан С. Anarchy in the UKR. Харків, 2008. С. 135. Див. як інтермедійне рекомендоване джерело, як інтерпретує пісню «Anarchy in the U.K.» гурт «Sex Pistols» на «Youtube» http://www.youtube.com/watch?v=0TZ_9-rbslo, (доступ: 3.02.2010).

²⁶ Пор. статтю англійською мовою про роман Куркова «Смерть посторонного» у Вікіпедії; тут цитується обговорення книжки із британської щоденної газети «The Independent», за яким роман здатний «[to] get Russian [!, St.S.] literature going again after the post-Soviet hiatus». Death and the Penguin, на http://en.wikipedia.org/wiki/Death_and_the_Penguin, (доступ: 2010. 03. 02.).

ням творчості Юрія Андруховича, Оксани Забужко чи навіть Сергія Жадана) помітний брак наукового інтересу до текстів Куркова, який, цілком можливо, пов'язаний із їхньою близькістю до розважальної літератури, але все-таки нагадує подібні долі німецьких текстів Франка та Кобилянської, за які не почуватися відповідальною ні академічна україністика, ні германістика. Так і Курков опиняється, принаймні покищо, між україністикою та русистикою і не здатний утверджуватися ні поруч зі згаданими письменницями й письменниками, що пишуть українською, ні поруч із такими постатями як Віктор Пелевін або Татьяна Толстая²⁷.

Та обставина, що Курков видає свої книжки російською мовою, здається, значно ускладнює його інтеграцію в українську літературу, що базується на концепції вживання української мови. У Вікіпедії, в статті англійською мовою про Куркова, можна знайти твердження, що деякі сучасники критикували Куркова за те, що він не підтримав українського літературного руху, що процвітає²⁸. Щодо Юрія Андруховича у цьому контексті, відчувається протест і знову й знову висловлювані побоювання, що витвори сучасної російської популярної культури можуть рано чи пізно стати загрозою для дальшого існування української (високої) культури. В одному есеї з 2004 р. Андрухович накидав можливі наслідки перемоги Віктора Януковича, яка тоді ще не настала, на президентських виборах в Україні, порівнюючи їх ледве не з апокаліпсисом і в зв'язку з цим зауважував:

«Перемога Януковича може стати остаточним тріумфом примітивної одновимірності у нашому культурному просторі: втомливої російської поп-музики, незліченних російських телесеріалів, у яких «добрі бандити» знищують «лихих бандитів», ток-шоу з порожніми діалогами і так звані «вечори гумору». Стосовно «високої культури» — повернення до старих советських стандартів з патріотичними декораціями, військовими маршами, фільмами сталінської доби, оркестрами та культом особи батька-диктатора»²⁹.

Очевидно, що Андрухович ніде не згадує Куркова у своїй часто повторюваній критиці витворів російської популярної культури, проте часто повторю-

²⁷ Див. у зв'язку з цим такі огляди або антології, у яких нема навіть згадки про Куркова: Havryliv T. Das literarische Dezennium. Die ukrainische Literatur von der Mitte der achtziger bis zur Mitte der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts // Österreichische Osthefte. 2000. Bd. 42. № 3–4. С. 577–607; Kratochvil A. Zehn Jahrhunderte ukrainische Literatur // Greifswalder Ukrainistische Hefte. 2004. №1. S. 61–79; Karin Warter, Alois Woldan (Hg.). Zweiter Anlauf. Ukrainische Literatur heute. Passau, 2004.

²⁸ *Андрей Курков* на http://en.wikipedia.org/wiki/Andrey_Kurkov, (доступ: 2010. 03.02.).

²⁹ *Andrukhovych Y.* Epilogue: The Color of Freedom and Oranges. (Переклав Michael M. Naydan), in: Nicolas Hayoz, Andrej N. Lushnycky (Eds.). *Ukraine at a Crossroads*. Bern, 2005 (= *Interdisciplinary Studies on Central and Eastern Europe* 1). S. 253–257, тут S. 256.

вання означення «російський» у цьому контексті вражає (і, з погляду австрійця, викликає болісне запитання: чи набагато кращою можна назвати західну попмузику та масовий випуск телесеріалів). Іншою ознакою очевидного статусу Куркова, як аутсайдера в українській академічній дискусії, може бути важливе дослідження Тамари Гундорової про літературу українського постмодернізму. Хоча авторка у своїй монографії «Післячорнобильська бібліотека» бере до уваги тексти Володимира Цибулька і сама погоджується з тим, що їхній естетичний рівень сумнівний, Куркова вона згадує тільки в резюме англійською мовою на передостанній сторінці книжки, до того ж важко не помітити підсвідомих упереджень Гундорової у її власній дефініції Куркова: «Деякі російськомовні автори, такі як Андрей Курков та Маріна і Сергей Дяченко, працюють і живуть в Україні, і називають себе українськими письменниками»³⁰.

Остаточну відповідь, як можна було б адекватно реагувати на феномен Куркова, і чи Куркова слід вважати тільки російським чи тільки українським письменником (чи і російським, і українським), не можна і не слід давати у цій статті, адже її варто сприймати не як синтез до питання багатомовності в українській літературі, а, навпаки, як свідомо короткий нарис можливих методологічних підходів до цієї складної і водночас надзвичайно цікавої тематики. Ймовірно, зазначене раніше питання з огляду на беззаперечно великий комерційний успіх Андрея Куркова в Україні, а також за кордоном, на Заході, має все-таки другорядне значення.

Важливою у розглянутих тут темах є, крім Куркова, можливість зрозуміти відносність традиційних голістичних підходів моногенної за мовою, виразно виокремленої національної літератури до феномену багатомовності літератури, і замість них вдається до концепції динамічної, відкритої на всі сторони системи, яка тому й інтегрується в різні контексти; поруч із традиційним концептом чисто одномовної української літератури. Таким чином стануть рівноправними конфігурації, визначені як регіональні, уже *per se* багатомовної літератури Галичини та Буковини, для яких багатомовність — це не небажана методологічна проблема, а щоденна практика. Насамкінець ще варто зауважити, що це стосується не лише тільки української літератури, а, крім неї, ще й загалом усіх літератур Центральної Європи.

З німецької переклала Софія Матіяш

³⁰ Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ, 2005. С. 257.

«Небезпечні зв'язки»: націоналізм і фемінізм в Україні

Зростання кількості незалежних жіночих організацій, дискусій в суспільстві про права жінок за умов демократії, зацікавлення західною феміністичною літературою, часто пов'язані з захопленням постмодерною філософією та спроби повернутися до коріння власної, перерваної за державного соціалізму, феміністичної традиції — все це характерно для східноєвропейських країн після 1989 р. Фемінізм тут розвивається передусім в університетах, де гендерні дослідження як нова академічна дисципліна перебувають у процесі інституціоналізації¹. З цього погляду Україна — не виняток: за останні два десятиліття в Україні виникла низка незалежних центрів гендерних або жіночих досліджень, найвідоміші з яких у Києві, Харкові, Львові та Одесі. Кожен із них має свій власний інтелектуальний і політичний профіль, отже, можна говорити про множинність феміністичних дискурсів в Україні. За умов націотворення ці дуже різні феміністичні школи не можуть обминути питання націоналізму і вимушені зайняти стосовно нього певну позицію: від критичного ставлення або дистанціювання до свідомого ангажування у процес «національного відродження».

У цій статі я аналізую інтелектуальну продукцію чотирьох українських центрів гендерних досліджень, щоб показати, як ставляться різні школи фемінізму до дискурсу націоналізму та «відродження нації», яку роль вони вбачають для себе у процесах націотворення і як реагують на проблему «незавершеної» і «розмитой» української національної ідентичності. Я хочу відійти від поширеного підходу до націоналізму як ідеології, що маніпулює інтересами жінок, і розглянути проблему з іншого боку: як різні напрями українського фемінізму беруть участь у «винайденні» української нації, у визначенні її нових меж, у формуванні колективної пам'яті та національної ідентичності.

¹ Про це див. Krassimira Daschkalova (Ed.). *The Birth of a Field: Women's and Gender Studies in Central, Eastern and Southeastern Europe* // *Aspasia. International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern Women's and Gender History*. 2010. № 4. P. 155–205.

Єдина в своєму роді навіть для Східної Європи специфіка українського фемінізму полягає в особливих труднощах з її визначенням. Хто репрезентує український фемінізм, чи кожен фемінізм, що є в Україні, можна назвати «українським»? Чи може український фемінізм бути російськомовним? Яке місце у сучасному пострадянському² фемінізмі займають представниці української діаспори на Заході? Ці питання ще до цього часу не стали предметом відкритої дискусії, для неї навіть немає дискурсного простору. Причини цього полягають в історично зумовлених регіональних відмінностях, наявній *de facto* двомовності та розбіжностях в українському суспільстві щодо питань історичної пам'яті та культурної ідентичності. Неузгодженість національних меж і меж «українського фемінізму» вказує на те, що ці межі є сконструйованими, множинними та рухомими, навіть тоді, коли вони здаються стабільними та очевидними.

Дискурс «національного фемінізму»

Історія фемінізму та жіночого руху у Східній Європі тісно пов'язана з піднесенням націоналізму в другій половині XIX ст. та на початку XX ст. Американський історик Марта Богачевська-Хом'як показала на прикладі західноукраїнського жіночого руху, що національні рухи та емансипація жінок були двома сторонами процесу соціальної та політичної модернізації³. Українські жінки брали активну участь у пробудженні національної свідомості серед селян, у заснуванні масових організацій і у формуванні політичних рухів і партій. Боротьба за національне визволення й участь у націотворенні ставали для них школою суспільної та політичної діяльності, а діяльність в жіночих організаціях давала їм досвід, необхідний для політичної боротьби. У своїх дослідженнях, надрукованих у США наприкінці 1980-х років, Богачевська-Хом'як багато в чому випередила ті теми, з яких точилися дискусії протягом дальшого десятиліття: амбівалентність фемінізму у Східній Європі; його запозичений чи автохтонний характер; його історичний зв'язок із націоналістичною ідеологією та правими політичними рухами. У країнах Західної Європи процеси будівництва національної держави загалом завершилися раніше (і без масової участі жінок), і фемінізм зайняв багато в чому критичну позицію щодо власної національної держави. Натомість у Східній Європі завдання вивільнення жінок та рівності статей були підпорядковані цілям боротьби за національне визволення. Богачевська-Хом'як виправдовує «особливий шлях» українського жіночого руху, вказує на аналогічний досвід у країнах Третього світу і пропонує по-

² Авторка свідомо живає термін «радянський», а не «советський».

³ *Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life 1884–1939.* Edmonton, 1988 (*Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939.* К., 1995).

няття «прагматичного фемінізму», що бере до уваги становище жінок у бездержавних націях на периферії Європи.

Богачевська-Хом'як, що багато років працювала в Україні та зробила чимало для підтримки українських гендерних досліджень, у своїх нових творах поширює цю інтерпретацію і на сучасний жіночий рух. Оскільки завдання націотворення ще не завершилося, концепція «прагматичного фемінізму» залишається релевантною для пострадянської України. За Богачевською-Хом'як, націоналізм привабливий для жінок із двох причин: по-перше, тому, що він ставить у центр уваги цінність сім'ї та материнства, а по-друге, тому що вшановує альтруїзм жінки — як матері і як національної героїні⁴. Водночас було б неправильно, на думку Богачевської-Хом'як, зводити націоналізм до патріархату: демократичний націоналізм сприяє емансипації жінок, обіцяючи жінкам рівні права з чоловіками і пропонуючи їм можливість суспільної діяльності. Демократичний потенціал націоналізму може бути використаний в інтересах жінок, він дозволяє інвестувати їхню енергію та здібності у проект націотворення.

У цій статті я хочу показати, що дискурс, який підкреслює спільні історичні корені націоналізму та фемінізму і наголошувати на прогресивних, демократичних підвалинах обох ідеологій, домінує сьогодні в українських гендерних дослідженнях. Цей дискурс, який можна назвати «національним фемінізмом», виходить із того, що націоналізм і фемінізм, однаково маргіналізовані в пострадянській Україні, мають потребу один в одному. «Національний фемінізм» прагне реабілітувати націоналізм, покликаючись на його первісний демократичний потенціал, і заперечує, що його неодмінно супроводжують авторитарність і патріархат. Якщо так розуміти фемінізм, то він буде надійним спільником націоналізму, бо підсилює демократичну легітимність останнього. Водночас лояльність щодо «національної ідеї» виправдовує існування фемінізму в Україні, адже одне з його завдань полягає в тому, щоб цивілізувати націоналізм. Тільки фемінізм здатний надати йому «людського», тобто жіночого обличчя, підкреслює, наприклад, Ніла Зборовська⁵.

Націоналізм і фемінізм ще й тому знаходять союзників один в одному, бо обидва почуваються жертвами сталінського тоталітаризму. Адже саме сталінізм поставив хрест на проекті української нації, переслідував представників цього проекту — українських інтелектуалів, і терором голоду зруйнував його народну основу — економічно незалежне селянство. Той самий режим оголосив жіноче питання розв'язаним, блокував будь-які незалежні жіночі ініціативи й водночас використовував у власних інтересах робочу силу жінок та їхні репродуктивні функції. Отже, фемінізм і націоналізм мають стати природни-

⁴ Богачевська-Хом'як М. Націоналізм і фемінізм: провідні ідеології чи інструменти для з'ясування проблем, в кн: Ліліана Гентош, Оксана Кісь (Упоряд.). Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів, 2003. С. 173.

⁵ Зборовська Н. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків. Львів, 1999.

ми союзниками у боротьбі за подолання наслідків комуністичного режиму та колоніального статусу України.

«Національний фемінізм» намагається дистанціюватися від націоналістичного мейнстріму, що применшує значущість жінки і звужує її діяльність до приватної сфери. Загальновідомо, що націоналізм породжує матерналістичний дискурс, що відводить жінкам, як найголовнішу соціальну роль, функцію біологічної та символічної репродукції нації. Український «національний фемінізм» займає критичну позицію стосовно матерналізму та ідеології патріархату. Він пов'язує відродження нації з емансипацією жінок, а не з поверненням до традиційного розподілу ролей залежно від статі. Проте «національний фемінізм» багато в чому залежний від матерналістичного дискурсу. Міти про Берегиню, що оберігає домашнє вогнище, та про первісно матріархальний характер української культури, з одного боку, піддають науковій критиці, а з другого — додають історичної легітимації феміністичним традиціям в Україні та підтверджують їхнє укорінення в національній культурі⁶.

Афірмативна позиція «національного фемінізму» щодо націоналізму та його демократичної природи суперечить традиціям фемінізму на Заході, який ігнорував національне питання аж до *postcolonial turn* 1980-х років. Багато представниць фемінізму «старих» націй займали послідовну антимілітаристську, антишовіністську позицію та навіть заперечували будь-яке значення національності для жінок⁷. Особливо скептично вони ставилися до східноєвропейського націоналізму міжвоєнного часу.

Падіння комуністичних режимів знову поставило на порядок денний національне питання у Східній Європі, а тим самим і питання власної традиції та автохтонного фемінізму. «Повернення націоналізму» не знайшло широкого розуміння на Заході. До цього додалася війна в колишній Югославії, пов'язана з масовими воєнними злочинами націоналістів, зокрема проти жінок. Вона привела до нової орієнтації Східної Європи та дискредитації націоналізму в очах Заходу. Тому «національний фемінізм» в Україні, що захищає легітимність (демократичного) націоналізму, цілком протилежний у цьому питанні західному фемінізмові. Щоб легітимізувати свою пронаціональну позицію, український фемінізм покликається не тільки на європейське походження та спільні корені з західним фемінізмом, а й на досвід жіночих рухів у постколоніальних країнах.

⁶ Rubchak M. In Search of a Model: Evolution of a Feminist Consciousness in Ukraine and Russia // *European Journal of Women's Studies*. 2001. Vol. 8. № 2. P. 149–160; Rubchak M. Christian Virgin or Pagan Goddess: Feminism Versus the Eternally Feminine in Ukraine, in: Rosalin March (Ed.). *Women in Russia and Ukraine*. Cambridge, 1996. P. 315–330.

⁷ Woolf V. *Three Guineas*. New York, 1938. P. 107–109. (Вулф В. Три гінєї. Львів, 2006).

Історія жінок як національна історія

Західна історична наука з кінця 1960-х років перебуває під інтенсивним впливом фемінізму. Історія жінок, як окремих напрям і як нова парадигма в історичних дослідженнях, ставить перед собою завдання «повернути жінок в історію». Проте загалом фемінізм був тільки одним із факторів загальної зміни перспективи: повороту до соціальної історії. Сьогодні «гендерна історія», історія повсякденності, материнства та дитинства, форм сім'ї, подружжя та сексуальності займає важливе місце в історичних дослідженнях⁸. Водночас парадигма «національної історії» втратила монополію, поступившись місцем регіональній, «локальній» і «транснаціональній» історії.

Після 1989 р. звільнення соціальних наук від офіційного диктату марксизму створило й у Східній Європі передумови для методологічного та концепційного плюралізму. Історія жінок і гендерна історія поступово виборює право на існування й у цьому регіоні. Як зауважує Вілфред Їльге, нову національну історію у Східній Європі писали в моральних категоріях: на місце «перекрученої» радянської історії повернулася первісна, украдена, замовчувана пам'ять нації⁹. Проект історії жінок або гендерної історії відповідає цьому патосові повернення «альтернативної пам'яті». Отже, в новому національному наративі знаходиться місце для пригніченої пам'яті жінок. Водночас, на відміну від Заходу, історія жінок у пострадянських умовах не обов'язково пов'язана з переходом до постнаціональної парадигми, вона зазвичай позиціонує себе як складник «національної історії».

Не тільки в Україні, а також і в інших країнах цього регіону, національна історія — це сьогодні домінуюча парадигма в науці та історичній освіті. Більш ніж будь-яка інша наукова дисципліна, історія заангажована до процесу націотворення для легітимізації права на власну державу та консолідації нової колективної ідентичності. Гендерні дослідження борються за своє існування в умовах, за яких все ще триває дискусія про «право» України на власну національну історію¹⁰, але водночас межі парадигми «національної історії» як такої стають усе очевиднішими.

З 1991 р. вийшла друком низка досліджень з історії жінок, присвячених розвитку фемінізму та жіночим рухам в Україні. Крім уже згаданої праці Богачевської-Хом'як, є ще праця Людмили Смоляр, дослідниці виникнення жіночого руху в Наддніпрянській Україні¹¹, збірка, яку вона видала трохи піз-

⁸ *Пушкарева Н.* Гендерная проблематика в исторических науках, в кн.: И. А. Жеребкина (Сост.). Введение в гендерные исследования. Санкт-Петербург, 2001. Т. 1. С. 277–311.

⁹ *Jilge W.* The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54 (№ 1). S. 50–81.

¹⁰ *Von Hagen M.* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. 1995. Issue 54. P. 658–673.

¹¹ *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України у другій пол. XIX — поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998.

ніше¹², та книжка Оксани Маланчук-Рибак про жіночий рух у західноукраїнських землях у XIX та на початку XX ст.¹³ Ці праці досліджують соціальний та економічний статус жінки в українському суспільстві, подають періодизацію жіночих рухів і класифікації жіночих організацій. Окрім того, ці дослідження пропонують нову інтерпретацію творчості відомих осіб (наприклад, Лесі Українки), а також відкривають нові або забуті постаті (Мілена Рудницька)¹⁴.

Звернення до історії жіночого руху віддзеркалює інтерес до власних коренів і пошуки історичної ідентичності українського фемінізму. При цьому історичні дослідження жіночого руху часто мають на меті реконструкцію традиції українського фемінізму. Отже, нова історія жінок стає частиною домінантного національного наративу. «Історія жіночого руху в Україні у другій половині XIX та на початку XX століття, його досвід і традиції є важливою частиною історичного досвіду нації»¹⁵, — пише Людмила Смоляр у передмові своєї книжки. «Винаходження традиції» власного, автохтонного фемінізму надає українському національному проекту додаткової легітимності, стверджуючи його модерний, європейський і демократичний характер. Водночас перед історією жінок і гендерною історією виникають ті самі проблеми, що й перед «національною історією».

По-перше, йдеться про необхідність «зшивання» регіональних версій історії в єдиний національний історичний наратив. Жіночі організації в Україні виникали й розвивалися за різних політичних і соціальних умов, під впливом різних політичних культур, традицій, адміністративних і правових систем. Тому немає нічого дивного в тому, що перші праці про історію жіночого руху є працями з регіональної історії. Створення національного наративу зводиться до механічного з'єднання фрагментів ув одне ціле. Одну з небагатьох спроб обговорення цієї проблеми з погляду методології подає Марта Кічоровська-Кебало, пропонуючи розглядати історію українського жіночого руху як ідеологічно різноманітний і передусім транснаціональний феномен¹⁶.

По-друге, регіональні варіанти жіночого руху оцінюють сьогодні передовсім за зрілістю їхньої національної свідомості. Цікаві висновки робить у зв'язку з цим Оксана Маланчук-Рибак. Вона розглядає суспільну діяльність жінок Західної України як позитивний приклад поєднання національних і фе-

¹² Людмила Смоляр (Упоряд.). Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. Одеса, 1999.

¹³ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX — першої третини XX століття. Чернівці, 2006.

¹⁴ Мирослава Дядюк (Упоряд.). Мілена Рудницька. Статті, листи, документи, Львів, 1998.

¹⁵ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. С. 8.

¹⁶ Kichorovska Kebalo M. Exploring Continuities and Reconciling Ruptures. Nationalism, Feminism, and the Ukrainian Women's Movement // *Aspasia. International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern Women's and Gender History*. 2007. № 1. P. 36–60.

міністичних прагнень, який наближається до центральноєвропейських зразків. Цього, на її думку, не можна сказати про емансипаційну боротьбу жінок у Наддніпрянщині у складі Російської імперії: «тут світогляд українських жінок формувався, як правило, під впливом російськомовної феміністичної літератури (в кращому разі національно індиферентної, у гіршому — імперсько-шовіністичної), вони брали участь у російських загальноімперських жіночих організаціях»¹⁷.

Цей наратив відповідає сучасній тенденції переоцінювання ролі різних регіонів в українському політичному дискурсі. Роль Західної України в боротьбі за національне визволення та в процесах націотворення вважається вирішальною (український П'ємонт), її політична культура та ідентичність — європейською. Водночас східні регіони, які були флагманами радянської модернізації, розглядаються сьогодні скоріше як перешкода для націотворення. Таким чином символічна ерархія «двох Україн», характерна для українського політичного дискурсу, відтворюється і в історії жінок.

По-третє, наратив «національної історії» часто веде до етнізації історичного процесу, до зосередження на одній етнічній групі та до ігнорування інших. Така небезпека загрожує й історії жінок, коли вона відтворює логіку національного наративу. Тому історія жіночого руху на західноукраїнських землях виявляється передусім історією саме «українського жіночого руху», хоча ця територія до Другої світової війни була мультинаціональна і тут діяли українські, польські, єврейські та москвофільські жіночі організації. Співпраця та конфлікти між ними рідко привертають увагу дослідників¹⁸. Водночас «національний наратив» підкреслює співпрацю між українськими жіночими організаціями в обох імперіях, їхню відданість ідеям іредентизму та соборності української нації. Таким чином, виникає конструкт «українські жінки» як колективний суб'єкт, що має стабільну, наперед визначену національну і статеву ідентичність, яка реалізує себе в історичному процесі.

По-четверте, перед історією жінок, як і перед новою українською історіографією, постає проблема радянського минулого та його адекватної оцінки. Дискурс віктимізації, намагання дистанціюватися від комунізму, представленого як нав'язаний ззовні внаслідок «окупації», характерні для багатьох країн Східної Європи. За такою логікою український фемінізм також позиціонує себе як жертву комунізму. Відсталість свідомості жінок і низьку популярність фемінізму в Україні часто розглядають як результат радянської гендерної політики. Соломія Павличко говорить про «згайне століття»¹⁹, після якого українські феміністки змушені знову звертатися до давніх аргументів. Тому характер-

¹⁷ Маланчук-Рибак О. Ідеологія. С. 82.

¹⁸ Пор. до цього недавню збірку: *Frauenbewegungen in Galizien um 1900 — Raum zwischen Kooperation und Konfrontation?*, in: Galizien Kolleg (Hg.) *Galizien. Fragmente eines diskursiven Raums*. Innsbruck, 2010, с. 63–82.

¹⁹ Павличко С. Фемінізм. Київ, 2002.

но, що жіночі дослідження в Україні не стільки ставлять перед собою завдання по-новому розглянути здобутки та невдачі емансипації жінок за радянських часів, скільки прагнуть відродження «традиції», силоміць обірваної на початку ХХ століття.

Школи фемінізму та гендерних досліджень в Україні

Київ: фемінізм як український модернізм

Київський центр гендерних досліджень заснували в 1998 р. Соломія Павличко²⁰, Віра Агеєва і Ніла Зборовська — дослідниці Інституту літературознавства НАН України. Співпрацюють з центром також літературознавець Тамара Гундорова та письменниця Оксана Забужко. Ще 1991 р. Соломія Павличко опублікувала програмну статтю «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?», у якій вона зауважила, що українська культура ніколи не стане повноцінною та європейською, поки жінка буде вилучена з історії та суспільства²¹. Фемінізм київських літературознавців — це проєкт подолання культурного провінціалізму, патріархальної ідеології та постколоніального становища української культури. Пошук феміністичних коренів українського модернізму та його нова «жіноча» інтерпретація є однією з стратегій утвердження і пропагування європейської ідентичності української культури.

1997 року Соломія Павличко видала книжку «Дискурс модернізму в українській літературі», в якій вона зробила рішучу спробу провести деконструкцію традиційного літературного канону. На протигагу традиційній «революційно-демократичній» інтерпретації української культури, запозиченої із радянської доби, Павличко зосередилася на менш відомих і недооцінених модерністських тенденціях. Наприкінці ХІХ століття модернізм виник як альтернатива та опонент народництва, що розглядав літературу як засіб виховання і соціальної та національної емансипації мас. Конфлікт між модернізмом і народництвом Павличко окреслює у своїй праці як спробу вирватися з зачарованого кола колоніальної культури, обмеженої горизонтом національної ідеї і подолати комплекс периферійної та бездержавної нації. Політичне та культурне народництво, яке і радянська, і національна критика розглядала як «прогресивну» течію, в інтерпретації Павличко постає як патріархальна ідеологія. Вона ґрунтується на існуванні ідеального колективу (*громади*) та високої моральності «душі народу», на ідеалізації життя селян, селянської патріархаль-

²⁰ Соломія Павличко, організатор та ініціатор Київського центру, померла 1999 р. Вона не тільки пристрасно популяризувала феміністичні ідеї в Україні (див. посмертну збірку з її статтями: *Павличко С. Фемінізм*), а й активно допомагала модернізації української культури як перекладач і видавець. Видавництво «Основи», яке вона заснувала, друкує переклади класичної зарубіжної літератури українською мовою.

²¹ *Павличко С. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? // Слово і час. 1991. № 6. С. 10–15, тут С. 15.*

ної родини і, звичайно ж, жінки-селянки, як представниці народу. Література в народницькій традиції — це теж патріархальний простір: велика родина з «батьком», поетом Тарасом Шевченком, та його послідовниками — «синами». Будь-який виклик усталеній традиції сприймається тут як зрада народу, як зрада ідеї національного визволення. Павличко показує у своїй книжці, що Леся Українка (1871–1913) та Ольга Кобилянська (1863–1943) були перші представниці модернізму в українській літературі і що їхній радикальний модернізм був тісно пов'язаний з культурною орієнтацією на Європу та феміністичними ідеями. Фемінізм кінця XIX-го — початку XX-го століття відкривав українській культурі європейську перспективу та обіцяв звільнення від консерватизму. Павличко описує конфлікт між модернізмом і народництвом в українській культурі як гендерний, як виклик панівній традиції з боку жінок-письменниць.

Підхід Соломії Павличко розвивали далі її колеги. Тамара Гундорова провела детальне психоаналітичне дослідження творчості та інтелектуального концепту Ольги Кобилянської на тлі тогочасних європейських культурних і філософських течій (Ніцше, Фройд, соціал-дарвінізм тощо)²². Віра Агеєва присвятила окреме дослідження творчості Лесі Українки і теж розглянула її в контексті модерністських тенденцій кінця століття²³.

Літературознавці Київського центру аналізують і сучасну культурну ситуацію в Україні, яка, на їхню думку, все ще відтворює комплекси колоніальної нації, симптомами чого є інфантильність, підпорядкування літературної творчості цілям виховання нації, одержимість національною ідеєю та мізогінія. Жваві дискусії з приводу цієї теми викликала свого часу публікація sensationного роману Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу»²⁴. Свій погляд на гендерний конфлікт у сучасній українській літературі Забужко сформулювала у програмному есеї «Жінка-автор у колоніальній культурі»²⁵. На її думку, жінка-автор стоїть перед дилемою: якщо вона зосереджується на «жіночих» темах, то цим оминає пекучі соціальні і політичні проблеми актуальні для нації, якщо ж вона бере на себе чоловічу роль борця за національну культуру, то відразу потрапляє під прес системи маскулінних цінностей. Тобто українська жінка-автор зазнає подвійної дискримінації — не тільки як представниця колоніальної культури, а й з огляду на ієрархію гендерних ролей. Колеги-чоловіки сприймають її як щось «екзотичне», «несерйозне»

²² Гундорова Т. *Femina Melancholica*. Стаття і культура в гендерній історії Ольги Кобилянської. К., 2000.

²³ Агеєва В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. К., 2001.

²⁴ Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. К., 1996. Німецькою мовою: Sabuschko O. *Feldstudien über ukrainischen Sex*. Graz, 2006.

²⁵ Забужко О. Жінка-автор в колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології в кн.: Забужко Оксана. Хроніки від Фортінбраса. К., 2001.

або «небезпечне», тому жінка стає подвійним колоніальним суб'єктом. Позицію Київської феміністичної школи вдало продемонструвала Ніла Зборовська, протиставивши традиційному націоналізмові, як ідеології державних структур утопію «жіночого націоналізму» як приватного, інтимного відчуття, яке не піддається політичним маніпуляціям. З її погляду, саме фемінізм здатний запропонувати альтернативу маскулінному дискурсові традиційного, архаїчного, мертвого націоналізму, який не відповідає сучасній реальності. «Жіночий націоналізм» — це зовсім не відчужена ідеологія, а глибоке, особисте відчуття, безпосереднє переживання, альтруїстична любов — саме такі фемінні мотиви бачить Зборовська у творчості Тараса Шевченка. Націоналізм і фемінізм у такому тлумаченні мають одну спільну характеристику — маргінальність; вони є альтернативою як імперського/космополітичного мислення, так і панівного патріархального дискурсу сили.

Одеса: повернути жінку в національну історію

Науковий центр жіночих досліджень в Одесі відомий головню завдяки працям Людмили Смоляр, засновниці історії жінок в Україні. Її монографія «Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX століття)», що вийшла друком 1998 р., — це фундаментальне дослідження історії жіночого руху в тій частині України, що входила до складу Російської імперії²⁶. Отже, дослідження Смоляр доповнює праці Богачевської-Хом'як та Маланчук-Рибак, присвячені західноукраїнському жіночому рухові. Спираючись на багатий архівний матеріал, Смоляр у своїй монографії пропонує, крім історії жіночого руху у власному значенні слова, аналіз правового статусу жінок різних соціальних верств, огляд демографічної ситуації та розгляд освітнього рівня жінок і їхнього економічного становища.

Парадигма «національної історії» служить Смоляр своєрідною канвою для конструювання історії українського жіночого руху. Виникнення жіночого питання було пов'язане з першою стадією українського національного руху, жвавим розвитком етнографічних, філологічних та історичних досліджень, зацікавленням минулим України та національною своєрідністю її народу. Частиною цього процесу «винайдення традиції» є зростання інтересу до ролі жінки в українській культурі та її місця в сім'ї й суспільстві²⁷.

Особливості жіночого руху в Наддніпрянській Україні Смоляр пов'язує з політичною системою Російської імперії та формуванням української нації. Тут мова йде, по-перше, про абсолютизм царської влади, брак політичних свобод не тільки для жінок, а й для чоловіків. По-друге, йдеться про відносну економічну незалежність жінки, зумовлену особливостями права на володіння майном, яке дозволяло заміжнім жінкам мати свою власність і розпоряджатися нею. По-третє, Смоляр згадує традиції рівності статей в українському сус-

²⁶ Смоляр. Минуле заради майбутнього.

²⁷ Там само. С. 61.

пільстві, яке в цьому сенсі відрізнялося не тільки від західноєвропейських країн, а й від Росії. Четверта особливість, на думку авторки, — це характерне для всіх бездержавних націй виникнення жіночого руху на хвилі національного відродження та пошуків розв'язання «національного питання». Це вимагало універсального фемінізму, що «у Наддніпрянській Україні поширювався у своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав у крайність на зразок оголошення «війни статей»²⁸.

Означення українського жіночого руху, що його пропонує Смоляр, є інклюзивним. Окрім національно-демократичного напрямку, вона досліджує інші течії, зокрема ліберально-демократичну та соціально-демократичну. Такий підхід виходить за межі парадигми «національної історії», підкреслюючи наявність різних напрямів у жіночому русі, що орієнтувалися не тільки на проєкт національного відродження та відокремлення від імперії, а й на проєкти загальноімперської модернізації чи соціальної революції. Це відкриває можливість дискусії про методологічні питання, важливі для історії жінок, зокрема про сутність «українськості» в XIX ст., коли Україна була частиною Російської імперії. Вочевидь феміністичний дискурс не може уникнути питання про означення нації і, схилиючись до етнічного чи територіального її розуміння, бере участь у конструюванні її символічних меж.

З одного боку, Смоляр надає перевагу територіальному означенню нації, адже вона вивчає жіночий рух в українських губерніях Російської імперії. Вона слушно зауважує, що жінки шляхетського стану в XIX ст. не мали «національної ідентичності» в сьогоденному розумінні, не ідентифікували себе зі своїм етнічним оточенням, а в кращому разі поділяли регіональний патріотизм членів своїх родин. Суспільна та політична діяльність численних українських жінок зосереджувалася в Москві й Петербурзі — політичних центрах держави. З другого ж боку, в підході Смоляр видно певну етнізацію, бо інші національні групи, що жили в Наддніпрянській Україні, такі як поляки та євреї, залишаються поза рамками її досліджень. Складність завдання виокремлення «національної історії» з імперської історії вказує на проблему, характерну для української історіографії загалом: наскільки глибоко в минуле можна екстраполювати категорії «національного»?

Історія жінок у працях Смоляр подана як один з розділів національного нарративу, вона доповнює його і збагачує й навіть надає йому додаткової легітимності. У своїй збірці «Жінка в історії і сьогодні» Смоляр намагається конструювати послідовний і гомогенний метанаратив історії українських жінок від давнини до часів української незалежності²⁹. Так створюється незмінний і монолітний історичний суб'єкт — «українська жінка» зі сталими якостями, які практично не змінюються в ході історії.

²⁸ Там само. С. 62.

²⁹ Смоляр Л. Жіночі студії в Україні.

Львів: від етнології до усної історії

1999 року група молодих дослідниць під керуванням Оксани Кісь заснувала у Львові науково-дослідний центр «Жінка та суспільство». Захистивши у 2002 р. дисертацію на тему «Жінка в українській селянській родині у другій половині XIX — початку XX століття: гендерні аспекти»,³⁰ Оксана Кісь уперше в Україні запровадила гендерний підхід до історично-етнологічних досліджень. Її праці присвячені, зокрема, процесові соціалізації дівчат в українській родині, соціальним ролям жінки у традиційному суспільстві, розподілові обов'язків у родині, материнству та дитинству³¹. Звичайно ж, Оксана Кісь пише і про сучасну проблематику статей в Україні. Вона, наприклад, аналізує постать Юлії Тимошенко в українській політиці та пояснює її популярність свідомим поєднанням двох нормативних моделей пострадянської жіночості — «Берегиня» і «Барбі»³². В останні роки Кісь звернулася до теми жіночої пам'яті, запровадивши в гендерні дослідження в Україні метод *усної історії*. На тлі панівного дискурсу «національного фемінізму» праці Оксани Кісь показують, які можливості відкриває етнологія для жіночих досліджень, і які обмеження вона встановлює для феміністського аналізу.

З кінця 1980-х років етнологія відіграла особливу роль у процесах відродження національної культури та націотворення. В Україні це проявилось в інституціоналізації «українознавства» як обов'язкового предмета у вищій школі, де колишні суспільствознавчі катедри були перетворені на катедри історії української культури. Про політичну заангажованість етнологічного дискурсу свідчать такі нові дисципліни, як етнополітологія та етнопсихологія. Етнологія, зорієнтована на ідеологічне обслуговування націотворення, спирається зазвичай на концепцію культури, що склалася ще в XIX ст. Її основу, на думку Ніри Ювал-Девіс, складає «есенціалістське бачення «культури» як такої, що має певну незмінну «культурну начинку», яка складається з символів, способів поведінки і артефактів. Вони становлять цілісну і несуперечливу систему, що завжди лежить в основі культур національних та етнічних колективів»³³. У центрі етнологічного дискурсу зазвичай стоїть постать жінки-матері як представниці етносу та носія його характерних властивостей. Інтерес етнології зосереджений на сім'ї та родинних зв'язках, звичаях, традиціях — всьому тому,

³⁰ Монографія О. Кісь «Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX — початку XX ст.» (Львів, Інститут народознавства НАН України) вийшла друком у 2008 році.

³¹ Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX — початку XX століття // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Київ, 1999. С. 49–55.

³² Кісь О. Жіночі стратегії в українській політиці, в кн: І. Грабовська (Упоряд.). Пошуки гендерної паритетності: український контекст. Ніжин, 2007. С. 121–140.

³³ Yuval-Davis N. Gender and Nation. London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997. P. 41; німецьке видання: Geschlecht und Nation. Biel, 2001. S. 71.

що традиційно пов'язане зі сферою «жіночого» і водночас становить ядро народної культури. Як зауважує Ювал-Девіс «стосунки статей [...] часто розглядають як визначальні для «суті» культури. Особливе значення має тут конструкт «дому», що охоплює стосунки між дорослими та між дорослими й дітьми в сім'ї, форми готування та споживання їжі, домашні роботи, ігри та вечірні казки»³⁴. Отже, стосунки статей в етнології безпосередньо пов'язані з конструкцією етносу/нації.

Саме для критики такого політично обтяженого етнологічного дискурсу Оксана Кісь використовує феміністичну методологію. Об'єктом її критики стає передусім матерналізм, стереотип української жінки-берегині та міт про український матріархат. На багатому етнографічному матеріалі Кісь показує безпідставність міту про «ідеальне материнство», що є поширеним у соціальних і в гуманітарних науках. Головні постулати цієї мітології можна звести до твердження, що дитина має безумовну цінність для української сім'ї, тоді як материнство завжди було головною роллю жінки та становило сенс її життя. Звертаючись до праць Адрієнни Річ та Ненсі Ходоров, Кісь протестує проти есенціалізації материнського інстинкту й розглядає материнство як соціальний конструкт³⁵. Демістифікація материнства, боротьба проти ідеалізації та романтизації патріархального гендерного порядку в інтересах політики націотворення — це перші кроки феміністичної критики в українській етнології, і вони є заслугою Оксани Кісь³⁶.

Харків: фемінізм як деконструкція націоналізму

Харківський центр гендерних досліджень заснували 1994 р. філософи Сергей та Іріна Жеребкіни. На відміну від інших центрів, робоча мова тут російська. Російською видається журнал «Гендерные исследования» — практично єдине періодичне академічне феміністичне видання не тільки в Україні, а й по цілому пострадянському просторі. Книжки, що їх видає центр, друкуються в Санкт-Петербурзькому видавництві «Алетей».

Погляди Жеребкіної відрізняються від інших розглянутих феміністичних шкіл тим, що вона свідомо позиціонується осторонь від «національного фемінізму». Жеребкіна не ідентифікує себе з українським фемінізмом і дистанціюється від того, що інші розглядають як його «традицію». Визначаючи свої погляди на український фемінізм і жіночий рух, вона свідомо уникає нав'язаних ззовні категорій. На відміну від українських колег, вона розглядає можливість фемінізму в пострадянських країнах як проблему, і показує його здатність до

³⁴ Там само Р. 43; у німецькому виданні S. 74.

³⁵ Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа, в кн: Н. Л. Пушкарева (Сост.). Социальная история — 2003. Женская и гендерная история. Москва, 2003. С. 156–172.

³⁶ Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або матріархат як чоловічий винахід // Дзеркало тижня. 2005. № 15.

симуляції та вразливості до політичних маніпуляцій. Методичні рекомендації Жеребкіної, її інтерес до західних теоретиків «постфемінізму» (Розі Брайдотті, Джудіт Батлер, Зілли Айзенштайн, Ренати Салекл) з багатьох оглядів пояснюють її позицію. Мова йде про кризу та зміну парадигм у сучасному фемінізмі, про перехід від «фемінізму рівності» до «фемінізму відмінності», про критику класичного ліберального фемінізму, легітимізацію жіночої суб'єктивності, деконструкцію бінарних протиставлень у самому фемінізмі (наприклад, Схід — Захід). На думку Жеребкіної, методологія постфемінізму — це ефективний інструмент для аналізу особливостей пострадянського суспільства. Яким чином влада у пострадянському суспільстві привласнює собі право говорити від імені жінок? Хто формулює та як подає «жіночі інтереси» в офіційному дискурсі та націоналістичній ідеології? Жеребкіна не поділяє поширеного погляду на українську культуру як прихильну до жінок і ставить під сумнів наратив «відродження» українського жіночого руху.

Націоналізм, як його розуміє Жеребкіна, це швидше категорія психоаналізу, ніж соціології чи політичної теорії. При цьому вона посилається на поняття «уявленої спільноти», яке запропонував Бенедикт Андерсон, але інтерпретує його в дусі Жака Лакана і стверджує, що саме «втрата» або «дефіцит» стимулює структури уявлюваного: наприклад, втрачена єдність території стимулює виникнення міту про єдину ідентичність. Окрім того, в перехідних суспільствах через розпад старих ідентифікаційних систем символічне набуває більшого значення, ніж реальні соціальні проблеми. Нова національна ідентичність, що її пропонує держава дезорієнтованим масам, служить як компенсація за щоденні труднощі і приховує перерозподіл власності та влади. Тому націоналізм здатний до неабияких маніпуляцій. Врешті, «у національному уявлюваному образ «іншого» набуває здебільшого конотації ворога»³⁷. В інтерпретації Жеребкіної націоналізм завжди означає вилучення «іншого» та агресію, спрямовану проти нього. Цей механізм, на думку авторки, пояснює наростання насилля проти жінок у перехідних суспільствах. Зрозуміло, що таке розуміння націоналізму, як ідеології та політики, що віктимізує жінку, є цілком протилежним дискурсу «національного фемінізму».

У книжці «Женское политическое бессознательное», виданій Харківським центром гендерних досліджень у 1996 р. (а 2002 року вдруге перевиданій у Санкт-Петербурзі), Жеребкіна вдається до теми взаємодії між націоналістичним і феміністичним дискурсами. Це одна з небагатьох праць в Україні, в якій ця проблема розглянута теоретично. Тим більше цікаво, що вона не була перекладена українською мовою і практично не обговорювалася в україномовних феміністичних публікаціях (якщо не брати до уваги гострої критики «антиукраїнської позиції» авторки). На відміну від Богачевської-Хом'як, Смоляр та інших авторів, Жеребкіна розглядає український фемінізм з критичної

³⁷ Жеребкіна І. Женское политическое бессознательное. Санкт-Петербург, 2002. С. 20.

позиції. На її думку, ідеологія націоналізму, що оперує романтичним образом «матері-нації» і вимагає від жінки самопожертви, гвалтує жінок символічним, нав'язуючи їм наперед визначені ролі та не дає їм розпізнати їхні власні інтереси. Користуючись тим самим матеріалом, що й Богачевська-Хом'як, Жеребкіна пише, отже, іншу історію українського фемінізму, як такого що не відбувся і не міг відбутися в союзі з націоналізмом.

Хоча Жеребкіна досліджує ті самі мотиви й символи української культури, що й феміністки-літературознавці Київського центру, вона доходить протилежних висновків. Наприклад, звертаючись до жіночих образів у творчості Тараса Шевченка, вона звертає увагу на постать «матері-покритки», української дівчини, яку москаль звабив і вагітною покинув. Символ «згвалтованої матері», з погляду Жеребкіної, є центральним для української національної ідентичності, яка формується в опозиції до «іншого», тобто до імперської Росії.

Інший приклад стосується інтерпретації гомосексуальних мотивів в українській літературі. Тоді як для Павличко, Агеевої та інших феміністок-літературознавців лесбійські мотиви у творах Лесі Українки та Ольги Кобилянської символізують належність української культури до європейської традиції модернізму, Сергей Жеребкін десакаралізує один із головних національних мітів, інтерпретуючи культуру українських козаків як гомосексуальну³⁸. Тексти Ірини та Сергея Жеребкіних гостро критикують прихильники «національного фемінізму»³⁹. Вони вказують на те, що Жеребкіна хибно протиставляє націоналізм і фемінізм як конкурентні, ворожі один одному дискурси, а також ставлять їй в провину російськоцентристську мовну та культурну політику, називаючи харківський фемінізм «імперським» та «антиукраїнським». «Схоже на те, що, як і багато інших пострадянських русофонів, представники харківської гендерної школи не здійснили «праці трауру» по Російській імперії, і перебувають у стані меланхолійної ностальгії за об'єднаним російськомовним культурним простором», — пише Віталій Чернецький⁴⁰.

Прикінцеві роздуми

Розглянуті феміністичні школи, що виникли в межах (і на перетині) різних соціальних і гуманітарних наук, по-різному розв'язують питання взаємозв'язку між націоналізмом і фемінізмом. Спектр охоплює від феміністичної реінтерпретації національного культурного канону, «винайдення традиції» національного фемінізму та повернення жінок в національну історію, до деконструкції

³⁸ Жеребкін С. Гендерные «политики идентификации» в эпоху казачества // Гендерные исследования. 1998. № 1. С. 228–252.

³⁹ Богачевська-Хом'як М. Тендер довкола гендеру // Критика. 1998. Число 5. С. 21–23.

⁴⁰ Чернецький В. Протистоячи травмам: гендерно та національно маркована тілесність як наратив та видовище у сучасному українському письменстві, в кн. Віра Агеева (Упоряд.). Гендерна перспектива. Київ, 2004. С. 223.

ідеології та політики націоналізму на підставі постмодерної та постфеміністичної парадигми. В деяких випадках афірмативна позиція щодо націоналізму є свідомо вибраною політичною стратегією, в інших — цей зв'язок виражений не так яскраво, хоча цілі, вибір парадигми та методика феміністичного дослідження тим чи іншим способом визначається горизонтами «національного».

Проблематичність та очевидна ідеологічність поняття «український фемінізм» вказує на брак суспільного консенсусу щодо означення української нації та її символічних меж. Не кожен фемінізм в Україні є «українським», якщо розуміти під цим мовну та культурну ідентичність. Але чи варто розглядати цю ситуацію тільки як постколоніальну і перехідну, чи можлива взагалі утопія «національного фемінізму»? Подані вище приклади показують, що попри домінування «національного питання», український фемінізм *de facto* є транснаціональним феноменом. У зіткненні різних феміністичних дискурсів стає очевидним розходження між етнічно-культурним і територіальним означеннями нації, невідповідність між національними межами та межами українського феміністичного дискурсу. Конфлікти між феміністичними школами віддзеркалюють боротьбу за культурну гегемонію, прагнення привласнити мову західного фемінізму та постколоніальну парадигму, щоб легітимізувати власні академічні проекти та політичні стратегії.

З німецької переклала Софія Матіяш

Територія України: внесок Стенана Рудницького в історію просторово-територіяльного мислення в Україні

«Назвою Україна ми визначаємо українську національну територію. Кордони України сходяться з кордонами розселення українського народу». Це перші два речення з книжки «Підручник України», яку Іван Мірчук видав у Ляйпцигу 1941 р. за завданням Українського наукового інституту в Берліні¹. Як часто бувало у викладах національної історії XIX або XX століття, так і в згаданому підручнику на початку викладу розміщено розділ з географії країни, а перші процитовані речення висловлюють бажання або певність автора щодо єдності території, нації та держави. При цьому нація і держава виникала, її виборювали або ще треба було вибороти і тим самим це історичні категорії, тоді як кордони (національної) території зазвичай змінювали, але загалом вважалися, так би мовити, заданими та такими, що не належали до історії. Кожне національне мислення знало і знає, крім того, особливі просторово-територіяльні одиниці, що випливають із національного тлумачення історії і яким приписують особливе культурне значення. Вони позначають і встановлюють ієрархію того, що міститься на певному просторі й території, створюючи своєрідну історично-культурну топографію (міста, краї, місця битв, церкви тощо). При цьому реальність завжди була і є складнішою, ніж характерна для націоналістичних уявлень про єдність нації, держави та території.

Описувати та досліджувати природний стан території, особливо її фізичну структуру, – це в сучасному суспільстві завдання географії – галузі знань, яка протягом XIX ст. стала окремою науковою дисципліною на університетському рівні. З історичного боку, фахові знання географів у добу національних рухів і націоналізмів у Європі були позначені великим впливом націоналізму. Це були знання позначенні віяннями свого часу та тодішньої культури, а тому

¹ *Kubijowitsch W.* Das geographische Bild und die Bevölkerung der Ukraine, in: Johann Mirtschuk (Hg.) Handbuch der Ukraine. Leipzig, 1941. S. 1.

зовсім не об'єктивні. Багато європейських географів, так само як і багато європейських істориків, були в XIX та XX ст. національними борцями, тож сприймали свою науку як національну. Вони були під впливом науковців, які працювали до виникнення та в ранній період існування націй і сталих традицій (топографічні описи, літературні твори тощо). У випадку України можна вказати хоча б на козацькі хроніки ранньомодерної доби, літературні твори Тараса Шевченка, Миколи Гоголя та інших поетів та письменників XIX ст., на топографічні описи, а також на військові та цивільні географічні мапи в Габсбурзькій монархії та Російській імперії з XVIII ст.² У них були описані землі і люди, а також, наприклад, прославлявся «Дніпро» і «стеги» — особливі категорії української культури. Однак важливий вплив на них справляли і часті конфліктні дискусії з тогочасними географами інших націй, особливо сусідніх.

На відміну від наведеного на початку характерного типу публікацій цю статтю слід сприймати не стільки як виклад основ географії України чи як опис її території у сенсі фізичної та соціальної географії держави. Це швидше стаття про бажаний майбутній контекстуалізований виклад просторового чи територіального мислення про Україну чи про українців, а тому вона задумана як науково-історична в широкому значенні. Ця стаття наголошує на тому, що територія і територіальність — це історично-культурні категорії і що в час, коли зростає значення регіональної та наднаціональної належності, слушним буде показати зумовлену часом мінливість територіального мислення³. Вона зосереджена на географі Степані Рудницькому (1877–1937), що в українській історіографії вважається засновником української географії, як наукової чи академічної дисципліни, у першій половині XX століття⁴. Різні його публікації

² Див. про картографію енциклопедичного спрямування: *Cossa P. I.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Київ, 2000, особливо сторінки 73–99; аналітичного спрямування: *Seegel S.* *Beauplan's Prism: Represented Contact Zones and Nineteenth-Century Mapping Practices in Ukraine*, in: Dominique Arel, Blair A. Ruble (Eds.). *Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine*. Baltimore, 2006. P. 151–180. *Kotenko A.* *Construction of Ukrainian National Space by the Intellectuals of Russian Ukraine, 1860-70s.*, in: Jörn Happel, Christophe von Werdt (Hg.). *Osteuropa kartiert-Mapping Eastern Europe*. Wien-Berlin, 2010. P. 30-60.

³ Про це див. *Schulz H-D.* *Land-Volk-Staat. Der geografische Anteil an der «Erfindung» der Nation // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 2000. № 1. S. 4–16; *Schulz H-D.* *Raumkonstrukte der klassischen deutschsprachigen Geographie des 19/20. Jahrhunderts im Kontext ihrer Zeit // Geschichte und Gesellschaft*. 2002. Bd. 28. S. 343–377; *Paasi A.* *Territory*, in: John Agnew (Ed.), *A Companion to Political Geography*. Oxford, 2003. P. 109–122; інший погляд на Україну пропонує *Friedlein G.* *Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine*, in: Peter Jordan ua. (Hg.). *Ukraine. Geographie — Ethnische Struktur — Geschichte — Sprache und Literatur — Kultur — Politik — Bildung — Wirtschaft — Recht*. Wien, 2000. (= Österreichische Osthefte 42). S. 11–42.

⁴ Див. *Рубльов О. С.* *Фундатор української географічної науки (С. Л. Рудницький)*, в кн: *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ, 1991. С. 121–129; *Шаблій О.* *Академік*

з 1905–1928 р. свідчать про нього як про науковця, відкритого до нових наукових тенденцій в європейській географії, передусім у німецькій, і водночас як про українського націоналіста, який хотів створити політичну географію для української нації та української держави. Українська географія мала таким чином зайняти рівноправне місце серед тогочасних європейських політичних географій, заснованих на націоналістичному підґрунті. Контекст виникнення та суттєві елементи його публікацій слід докладніше дослідити й викласти.

Перша світова війна та національна українська територія в політичній географії Стенана Рудницького

Хто сьогодні працює над «українським питанням» початку ХХ століття, неодмінно натрапить на видання Союзу визволення України, книжку «Ukraina. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde» (Україна. Земля і народ. Загальне краєзнавство), що вийшла друком 1916 р.; написав її приват-доцент географії Львівського університету Степан Рудницький, а через два роки вона була видана англійською мовою⁵. У ній, написаній для широкого кола читачів, у першій частині викладено фізичну географію, а в другій частині так звану антропогеографію (географію населення та соціальну географію) України, яка в цей час не існувала ні як держава, ні як адміністративна одиниця. Книжка, точніше перше, дещо більше за обсягом, українське видання, надруковане незадовго до її появи, мало новаторський характер, бо доти ще не було повного загального викладу географії України. Причиною видання було «швидке зростання важливості українського питання» за Першої світової війни, оскільки Східна Галичина була театром воєнних дій, де точилися запеклі бої між Центральними державами та Росією⁶.

Автор Степан Рудницький на цей час уже здобув класичну для галицького українця освіту вдома та за кордоном; його батько походив із родини греко-католицького священника і був викладачем історії у Тернопільській гімназії. Син народився в Перемишлі, а виростав у Тернополі, в 1895–1899 р. навчався в польського ботаніка та професора географії Антоні Ремана (1840–1917), а в 1903–1904 — у Відні у фахівця, що досліджував льодовиковий період, Аль-

Степан Рудницький. Фундатор української географії. Львів — Мюнхен, 1993, а також Volodymyr Kubijovič (Ed.). Encyclopedia of Ukraine. Toronto, 1985. Vol. II. P. 29–33, про Рудницького Р. 30.

⁵ Rudnyčkyj S. *Ukraina. Land und Volk. Eine gemeinfassliche Landeskunde*. Wien, 1916; про Союз визволення України див.: Fedyschyn O. The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917, in: Taras Hunczak (Ed.), *The Ukraine, 1917–1921: A Study of Revolution*. Cambridge, Mass. 1977. P. 305–322.

⁶ Rudnyčkyj S. *Ukraina. S. III*; Rudnitskyj S. *Ukraine. The Land and Its People. An Introduction to Its Geography*. New York, 1918; von Hagen M. *War in a European Borderland: Occupations and Occupational Plans in Galicia and Ukraine 1914–1918*. Seattle, 2007.

брехта Пенка (1858–1945) та геолога Едуарда Суесса (1831–1914) першодослідника тектонічної структури Альп, і 1907 р. захистив дисертацію про річкову долину Дністра⁷. Він викладав у Львівському університеті як приват-доцент, підтримував зв'язки з українськими національними колами, що виступали за українізацію університету, полонізованого після Австро-Угорського компромісу 1867 р., і до початку Першої світової війни випрацював власну концепцію географії України, з якої виросла двотомова географія України українською мовою (вийшла друком 1910 р. у Києві, в 1914 — у Львові). На ній базуються головні частини та структура однотомового видання, що він під час війни підготував у Відні та видав 1916 р.⁸

Деякі основні гіпотези Рудницького можна знайти вже у статті 1905 р. під назвою «Сучасна географія». Звертаючись до європейсько-античних та традицій раннього нового часу, посилаючись на Александра Гумбольдта (1769–1859), автор у цій статті визначає географію як первісно фізичну географію, що, проте, в першій половині XIX ст. не втрималася у німецьких університетах, витіснена історично-культурною концепцією Карла Ріттера (1779–1859). Стаття засуджує вибіркове дослідження природи, як це робив Ріттер та Ріттерова школа, хоч це його заслуга, що географія утвердилася як самостійна академічна дисципліна з інституціоналізацією на університетських катедрах. Водночас автор захищає географа Фрідріха Ратцеля (який 1880 р. увів термін «антропогеографія») та інших німецьких географів, які систематично вводили у географію людину як частину природи й визначали «Землю в її цілісності» як предмет географії. На думку цих науковців, географію треба досліджувати передовсім з позицій математики та фізики, а потім уже з позицій біології та антропогеографії. Під антропогеографічним дослідженням, яке Рудницький уводить у свою концепцію географії як нову дослідницьку тенденцію, він розуміє (покликаючись на впливового гайдельберзького географа Альфреда Геттнера) «дослідження стосунку людини до всіх географічних явищ: до земної поверхні, води, атмосфери, рослинного та тваринного світу», тобто щось на зразок географії транспорту та географії насе-

⁷ Див. Curriculum vitae з 1926 р. у кн.: Павло Штойко (Упоряд.). Листування Степана Рудницького. Львів, 2006. С. 228–229; Шаблій О. Академік. С. 8–17; про геоботаніка та фахівця з фізичної географії Ремана (Rehman або Rehmanna) у короткому переліку осіб див. Kosiek Z., in: Polski Słownik Biograficzny Wrocław u.a, 1988. Т. XXXI/1. С. 2–4; про українські школи у Східній Галичині див. Baik Ł. H. Z historii rozwoju Ukrainiejskiej szkoły w Galicji, in: Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski. Galicja i jej dziedzictwo. Rzeszów, 1995. Т. 3: Nauka i oświata. С. 151–161. Про значення Відня для формування культурної української еліти між 1772 та 1918 р. див. Sydorčuk T. Die Ukrainer in Wien, in: Peter Jordan (Hg.), Ukraine. С. 457–482; про український національний рух див. Kappeler A. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich, in: Andreas Kappeler, Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, 2003. С. 70–87.

⁸ Див. Рудницький С. Коротка географія України. Фізична географія. Київ, 1910, Рудницький С. Коротка географія України. Львів, 1914. Т. 2. Антропогеографія.

лення. А стосунок між природою і «духовною культурою» має бути предметом досліджень істориків, філософів і філологів, бо географія — це щонайперше природознавча дисципліна, вона застосовує природознавчі методи, в дослідженнях вдається до індукції та аналізу⁹.

У цій концепції географії мова йде про справді далекоюсяжний географічний детермінізм, що розглядає діяльність людини залежно від природного середовища й оцінює діяльність відповідно до цієї залежності як доцільну та правильну¹⁰. Хоч, за Рудницьким, свобода людської діяльності незначна, попри технологічний прогрес, однак вона відкрита на нову перспективу, яка набуває все більшої ваги .

Як на тлі цього обґрунтувати територіальну єдність України з погляду географії, було головне питання, яке турбувало Рудницького ще перед Першою світовою війною, а навіть і мусило турбувати як українського націоналіста, і яке, поки тривала війна, ставало все актуальнішим¹¹.

1916 р. Рудницький описував Україну як «виразну географічну єдність» та «географічний індивід», котрий відрізняється від «решти Східної Європи» з геологічного, тектонічно-мофологічного, гідрографічного, кліматичного та рослинно-географічного огляду. Україна — це українська нація, яка, «відколи почалося історичне життя у Східній Європі, тисячу двісті років тому [...] осіла на цій землі», між горами Карпатами, поліськими болотами, гирлом Дунаю та Чорним і Каспійським морями¹². Хоча її територія за фізичними ознаками ландшафту певною мірою «одноманітна» як і вся Східна Європа, проте порівняно з Росією вона відносно різноманітна (наприклад, своїми гористими та степовими ландшафтами), що можна пояснити двома фундаментальними геологічними відмінностями: Україна відрізняється «від інших частин Східної Європи», по-перше, тим, що «колись вона не була покрита материковим льодом» (тобто в льодовиковий період), а по-друге, тим, що вона лежить на окремих тектонічних плитах. З цієї аргументації випливають два важливі логічні висновки: по-перше, Рудницький цим відокремлює Україну від Росії, що лежить на інших тектонічних плитах, а по-друге, Україна «частково належить до південноєвропейської зони складчастих гір, що зменшує «східноєвропейську одноманітність» і з цього огляду ставить Україну (з перехідними зонами) після Південної та Центральної Європи. Цією інтерпретацією Рудницький заперечив думку геолога Едуарда Суесса, що розглядав українські тектонічні пли-

⁹ Рудницький С. Нинішня географія. Львів, 1905. Передруковано у: Шаблій О. Академік Степан Рудницький. (Додаток). С. 166–192, тут С. 172 (покликання на Гумбольдта); С. 174–179 (захист антропогеографії) та С. 182–183 (покликання на Геттнера, цитата та позиціонування географії).

¹⁰ Schultz. Land — Volk — Staat. S. 11.

¹¹ Див. його проавстрійську та антиросійську позицію у публікації, присвяченій военній географії: Rudnyckij S. Der östliche Kriegsschauplatz. Jena, 1915. S. 2, 43.

¹² Rudnyckij. Ukraina. S. 3–125, цитати на S. 4–13.

ти як частину так званої російської платформи, і приєднався до аргументації географа та фахівця, що досліджував льодовиковий період, Альбрехта Пенка, чийм учнем він був, і який у цей час переїхав з Відня до Берліна працювати на кафедрі Берлінського університету¹³. Помітний процес субстанціалізації та есенціалізації нації в майже дослівному значенні: земля, точніше, геологічний ґрунт націоналізується, точні кордони залишаються, щоправда, невизначеними. У своїх публікаціях з цього часу Рудницький створив принаймні два нові поняття, до яких він рішуче вдається також і в книжці 1916 р.: замість уживаного в географічній та геологічній літературі поняття «російська платформа» він говорить про «східноєвропейську рівнину», тектонічні плити він називає не «понтійським плоскогір'ям» або «аврантськими хребтами», а «групою українських плит»¹⁴. Тут певною мірою відбувається знеросійщення та українізація фахової мови.

Після такого створення національної території з погляду геоморфології або геології виникає ключове питання: який вплив мають результати досліджень для етнонаціонального формування українців, тобто, як фізичні або природознавчі дослідження впливають на соціальний чи етнонаціональний розвиток.

Тут у Рудницького можна знайти три головні аргументи: по-перше, ландшафт України не такий одноманітний, як Росії. Своєю різноманітністю ландшафт України (нетиповий для східноєвропейських регіонів) завдячує тому, що українські плити оточені різними зонами рівнин (Підляшшя, Полісся, «Понтійська» степова рівнина) та гірськими зонами (Прикарпаття, Крим, Кавказ), які різняться між собою як різні природні простори, а тим самим окремі природні ландшафти, і вони є водночас граничними зонами. Але з цього він не виводить ніяких моральних характеристик, притаманних українцям. По-друге, в українців спостерігаються типові та нетипові ознаки так званого рівнинного народу: готовість до міграції або колонізації, беззахисність перед загарбниками, одноманітні умови життя, а передусім єдина мова, звичаї та спосіб життя, пов'язані з традицією, яка узгоджується з браком різноманітності простору та природи. Українцям притаманне невміння об'єднувати свої сили, передусім задля будівництва держави. По-третє, і в зв'язку з цим, у своїх ан-

¹³ Під час Першої світової війни Пенк надрукував про Україну статтю з двох частин, див. *Penck A. Die Ukraine // Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde. Berlin, 1916. S. 345–361, 458–477, особливо S. 464; Suess E. Das Antlitz der Erde. 1883. Theil 1. S. 240; 1918 р. Рудницький зробив свій внесок у ювілейну статтю про Пенка, див. Штойко. Листування Степана Рудницького. S. 260–261, 269–272; Bavař R. Die deutsche Ukraine-Publizistik während des Ersten Weltkrieges // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 2001. Bd. 50. № 1. S. 1–24 відносить публікації Пенка про Україну до статей на підтримку німецьких пограничних провінцій і революційної політики (S. 7–9).*

¹⁴ *Rudnyckij S. Ukraina. S. 41, 26.*

тропогеографічних висновках Рудницький виходить з уніфікованого «антропологічного типу українців». Тут він говорить про «антропологічну змішану расу» з «пізнішими домішками», але наголошує на цьому, визначаючи відмінності між українцями та поляками, з одного боку, білорусами та росіянами — з другого¹⁵. (Див. кольорова ілюстрація 1).

Під час Першої світової війни вперше в історії України етнічні, природознавчі (геологічні, фізичні тощо), а також політичні категорії звів до купи географ. Рецепція розвитку досліджень в європейській географії надавала викладові авторитетності, хоч антропогеографічні висновки Рудницького більш ніж сумнівні і він використовує їх передусім для етнічно-українського визначення української території.

Натхненням для нього могло бути те, що він відмежовувався від географічних праць польських і російських географів, хоча щодо цього нема ніяких прямих доказів у працях Рудницького. На кілька років старший польський географ Євгеніуш Ромер (1871–1954), що з 1908 р. був професором географії, а з 1911 р. керував новозаснованим географічним семінаром Львівського університету, у той самий час видав цілу серію атласів, найвідомішим із них можна назвати географічно-статистичний атлас Польщі 1916 р.¹⁶ У полонізованому Львівському університеті Ромер мав набагато більшу академічну силу, ніж Рудницький. Він був значно більше від Рудницького інтегрований в європейський та глобальний науковий світ, зокрема в німецький, і його теж вважали учнем Альбрехта Пенка¹⁷. Його різноманітним мапам з фізичної та соціальної географії Польщі не було рівних ні в Польщі, ні в сусідніх країнах, вони стосу-

¹⁵ Там само. С. 42–59 (до першої аргументації). С. 59–69, 244–249 (до другої аргументації). С. 177–182, тут С. 178, 182 (до третьої аргументації та підтвердження цитатами). Сьогодні ми говорили б про біологічні уявлення про етнізацію. Я не назвав би таке мислення расистським, бо нема безпосереднього применшення значущості інших за расистськими критеріями.

¹⁶ Див. *Romer E. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski. Warszawa, Kraków, 1916*; про намагання Рудницького 1917–1918, оскільки війна наближалася до кінця та очікувано мирних переговорів, укласти нову детальну мапу України, див. Штойко. Листування Степана Рудницького. С. 323–377; деякі натяки на конкуренцію між обома географами можна знайти в листі з 1906 р., див. Штойко. Листування Степана Рудницького. С. 51–52.

¹⁷ Див. *Seegel S. Metageography Unbound: Late Nineteenth-Century European Borderland Cartography and the Geopolitical Construction of Space // Ab Imperio. 2007. № 2. P. 179–208, тут P. 197–200*; до контексту див. *Wapiński R. Polish Private Homelands and the Concept of a Polish National Territory on the Eve of Independence (Autumn 1917 — Autumn 1918) // Acta Poloniae Historica. 1995. № 71. S. 37–54*; коротко німецькою: *Leszczycki S. Eugen Romer 3.2.1871–28.1.1954 // Petermanns Geographische Mitteilungen. 1954. № 98. S. 193–195*. Найновіші польські зразкові видання про Ромера, найвпливовішого польського географа першої половини, якщо не цілого XX століття: *Mroczko M. Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna.*

валися «не тільки території історичної Польщі з 1772 р., а й [охоплювали] ті су-сідні регіони, що завдяки участі поляків у їх заселенні належали до територій, на які поляки претендували». При цьому Ромер покликався на географічну єдність Польщі, яку він з погляду фізичної географії вважав належною до Західної Європи до того ж «у континентальній половині її зовнішньої зони» (зовнішньою зоною він називав Північну Європу)¹⁸.

Веньямін Семйонов-Тянь-Шанський (1870–1942) у часи Першої світової війни був провідним російським географом, що теж вдавався до політичної географії. Він теж був під впливом німецькомовної географії, але ні не розглядав Україну як окремих природний ландшафт, ні не приписував їй власних культурних чи політичних якостей¹⁹. Рудницький у своїй книжці рішуче протестує проти впливу російської географії на зацікавлених німецьких фахівців. Адресати книжки, німецькомовні чи західноєвропейські читачі, не поінформовані про Україну, тому що «антропогеографія Східної Європи [...] це настільки маловідома частина географічної науки, що навіть такі антропогеографи-новатори як Ратцель, Кірхгоф, Бренер зовсім неправильно розуміють і подають антропогеографічні особливості цієї величезної держави». Німецькі науковці мають щодо цих питань неправильну інформацію, бо вони не помічають ідеологічного підґрунтя та зацікавленості російських «наукових кіл» і тому сприймають їхні публікації як об'єктивну інформацію. Проте російські науковці захищають російську ідею державності, працюють у дусі російського націоналізму, а тому «уніфікують», до того ж у Росії панує цензура: «Тому європейська наука мимоволі бачить усе, що є і відбувається в Росії, крізь окуляри, які натягає їй офіційна Росія». До цього додається ще й друга причина — об'єкт опису: «народи східноєвропейської групи» настільки відрізняються від народів «центрально- та західноєвропейської групи», що перестають діяти наукові методи й закони, так само як перестали б діяти закони й методи європейської геології у Південній Африці та Індії. Тому першорядною метою молодого української науки має бути поширення в «європейській науці правдивих поглядів»²⁰.

Slupsk, 2008; Ostrowski J. (Упоряд.). Eugeniusz Romer — geograf i kartograf trzech epok: materiały sesji naukowej. Warszawa, 2004.

¹⁸ Цитати на підтвердження: *Romer E. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski*, передмова (без нумерації сторінок), а також у тексті до вклейки I гіпсометрії (без нумерації сторінок).

¹⁹ Див. *Семенов-Тянь-Шанский В. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк по политической географии // Известия Императорского Русского Географического Общества 1915. Вып. LI. Петроград, 1915. С. 425–457; Полян П. (Сост.). Веньямин Петрович Семенов-Тянь-Шанский. То, что прошло. Москва, 2009. Т.1.*

²⁰ Див. цитати *Rudnyckij S. Ukraina. S. 163* (Рудницький має на увазі мюнхенського та ляйпцизького географа Фрідріха Ратцеля (1844–1904), галенського географа Альфреда Кірхгофа (1838–1907), а також гайдельберзького географа Альфреда Гетнера (1859–1941). S. 164, 171, 173.

1920-і роки: українська географія між еміграцією, советсько-українським будівництвом та сталінською советизацією

Після 1918 р., точніше у 1918–1921/23 р., політична мапа на сході Європи цілковито змінилася, а це безперечно вплинуло на шанси, біографії та концепції географів. Рудницький перед 1918 р. щойно інтегрувався в німецькомовну географію, друкував свої праці й німецькою мовою та належав до оточення віденського, з 1906 р. — берлінського географа Альбрехта Пенка. В політиці він був заангажований спершу як радник української парламентської групи у Віденському райхсраті, а пізніше як радник у Західноукраїнській Народній Республіці, а після невдачі проєкту державного будівництва подався з її керівниками в політичне вигнання. Дружні зв'язки в Австрії та Німеччині допомагали йому після 1918 р. дуже мало. Після відкриття Українського вільного університету в Празі 1921 р. він був призначений деканом філософського факультету і знову взявся до публіцистичної та наукової праці. У цей час у його працях з'являється поняття політичної географії, згадується нова література з неї, від Фрідріха Ратцеля до Рудольфа Челена, та ставиться питання про зв'язок між територією і населенням в Україні, однак він не розглядає докладно тему державності в історії України і не називає советську Україну українською державою. З погляду політичної географії він розглядає впливи Азії, близькість до Середземного моря та передусім Москви як найважливіші сфери впливу, але не бере до уваги Польщу, яка, очевидно, може мати певний вплив на євразійське мислення²¹.

Оскільки Рудницький часто опинявся на задньому плані, то він вирішив 1926 р. переїхати в столицю советської України місто Харків, очолити там катедру географії в Інституті народної освіти і водночас із жменькою ентузіастів («Харківське коло») створити науково-дослідний інститут географії та картографії²². З програмного твору про цілі інституту 1928 р. видно, що Рудницький розглядає українську географію в контексті розвитку європейської — передусім німецької — географії XIX — початку XX століття. Він покликається на

²¹ Див. *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923; програмні сторінки 6–7. З передмови випливає, що книжку закінчено ще 1920 р.; С. 13–33, 37, 45. Див. з цього часу: *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. Відень — Прага, 1923, з дальшими висновками про націоналізм, територію та расу. *Рудницький С.* Огляд національної території України. Берлін, 1923. Подано етнічний розподіл різних регіонів України.

²² Див. про українську еміграцію загалом та зокрема про переселення галичан у советську Україну після 1924: *Gilley Chr.* The 'Change of Signposts' in the Ukrainian Emigration. A Contribution to the History of Sovietophilism in the 1920s. Stuttgart, 2009. S. 351–388, про Рудницького S. 352–355; про створення інституту див. *Шаблій О.* Академік Степан Рудницький. С. 115–119.

німецькомовну фахову літературу аж до 1927 р. і підкреслює заслуги Альбрехта Пенка та Альфреда Геттнера²³. Фізичну географію та антропогеографію він подає як рівноправні, зате не згадує ні словом політичну. За нових советсько-українських умов неповної державності він починає організовувати географічну науку на території советської України, засновуючи наукові об'єднання та нове краєзнавство на академічній основі. Коли 1929 р. його вибрано членом Академії наук, вирішальним аргументом була (західно-)європейська спрямованість його географії. 1928 р. українські географи ще відвідали святкування 100-річного ювілею славнозвісного Берлінського географічного товариства²⁴. Потім, після «революції згори», у сталінські часи зв'язки з Німеччиною обірвалися. Коли Рудницького та декількох його учнів 1933 р. заарештувало НКВД, у звинуваченні згадали його наукові контакти з німецькими географами як причину арешту, а також нібито «фашистську» спрямованість його географії та створення контрреволюційної фашистської організації. Звернення Пенка та інших географів лишилися безрезультатними. В умовах розвитку советської України арешт однієї особи та декількох учнів означав ліквідацію цілого дослідницького напрямку, адже не було багато географів такого профілю²⁵.

Окрім особистої долі географа, важливе значення має ще такий контекст. Ще з початку ХХ ст. Рудницький відхилив тенденції так званої російської географії. Її головні представники (Пйотр і Венямін Семйонов-Тянь-Шанський) дотримувалися принципу єдності держави і простору, який виник внаслідок колонізаторської діяльності росіян (до яких, на їхню думку, належали й українці) та діяльності держави²⁶. Деякі російські географи працювали над статистикою та економічною географією, напрямом чужим для Рудницького, який з самого початку цікавився геоморфологією. Інші російські географи покликалися на ті самі німецькі, тобто європейські авторитети, що й Рудницький, і роз-

²³ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту і його видавництва в кн.: Шаблій О. Академік Степан Рудницький (Додаток 2), особливо С. 198–203; у 1924 р. Пенк став членом Товариства ім. Шевченка, див. Штойко. Листування Степана Рудницького. С. 280–282.

²⁴ Шаблій О. Академік Степан Рудницький. С. 137.

²⁵ Там само. С. 143–145. Див. листи Товариства ім. Шевченка до Пенка: Штойко. Листування Степана Рудницького. С. 282–283 (підтвердження цитатами), Бабак О.І., Даниленко В.М., Плекан Ю.В. Прага-Харків-Соловки. Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького. К., 2007; для порівняння профілю географа Павла Тутковського, на 20 років старшого і з геологічним спрямуванням, див. Синявський А. Академік Павло Тутковський, яко географ України (з приводу святкування 19/V ювілею 70-ліття народження) // Україна. 1929. Число. 3. С. 3–12; а також Павло Аполлонович Тутковський 1858–1930: Бібліографічний покажчик. Київ, 1965.

²⁶ Bassin M. Geographies of Imperial Identity, in: Dominik Lieven (Ed.). The Cambridge History of Russia. т. II: Imperial Russia, 1689–1917. Cambridge, 2006. P. 45–63.

глядали краєзнавство та геоморфологію як важливі предмети географії²⁷. Але для галицького українця, такого як Рудницький, те, що хтось у своїх наукових працях не відгукується позитивно про російських географів, був не тільки свідомий акт відмежування від Росії. З прикладу видно набагато більше — для галичанина, який виріс в імперії Габсбургів, Росія багато в чому була чужа: вона мала інакшу політичну та наукову соціалізацію, свої власні, інакші зв'язки з науковцями та напрямками досліджень — у нього просто навіть не було причин покликатися на російських географів. Те, що ці відмінності за Сталіна матимуть якесь значення і потягнуть за собою якісь наслідки, ще не можна було передбачити 1926 р. Після того як Рудницького «усунули», харківський інститут очолили географи, що мали советську соціалізацію. Однак напрямок, який розвивав Рудницький, не обірвався цілковито, адже 1965 р. двоє географів зі Львова (що після 1945 р. належав до советської України) домоглися реабілітації Рудницького²⁸.

Якщо порівняти польського географа Євгеніуша Ромера та російського географа Вен'яміна Семйонова-Тянь-Шанського, знайдуться біографічні та науково-історичні спільні та відмінні особливості. У Ромера можна знайти схожі впливи: він теж учився в Ремана у Львові; як і Рудницький, Ромер і Семйонов були під впливом геології та геоморфології, крім того, під дуже великим впливом німецькомовної географії; всі троє стали політичними діячами на початку ХХ ст., були великими національними географами і продовжували свою дослідницьку працю за нових політичних умов після Першої світової війни. Тоді як Ромер і Семйонов видавали свої праці і на емеритурі (щоправда, проти Семйонова у 1930 роках почалися репресії), із загибеллю Рудницького в Україні обірвалася певна дослідницька традиція, а тим самим і можливість критичного її розгляду.

Щоправда, в Польщі у 1930-х роках відомий український географ Володимир Кубійович (1900–1985), діяльність якого викликала багато заперечень, перейняв спадщину Рудницького; він досліджував «географічну єдність» України, окремих природних ландшафтів Східної Європи, що — за традиціями фізичної географії Рудницького — з огляду на окрему тектонічну плиту та брак льодового покриву в льодовиковий період, має більшу різноманітність, ніж

²⁷ Берг Л. С. Предмет и задачи географии (доложено в засіданні Постійної Біогеографічної комісії І.Р.Г.О 11 окт. 1913 г.), С. 1–13 (покликання на Геттнера та Ріхтгофена); Есаков В. А. Очерки истории географии в России XVIII — начало XX века. Москва, 1999. С. 141–219.

²⁸ Див. Шаблій О. Академік. С. 149.

інші ландшафти Східної Європи²⁹. Його «Історичний атлас»³⁰ 1941 р. (перше видання 1937 р.) здається зовсім по-інакшому, але близько до діяльності Рудницького в советській Україні в 1920-х р., позначений впливами історичного досвіду часів після Першої світової війни, коли українська картографія не могла конкурувати з картографією сусідніх країн, передусім з польськими картографічними виданнями. На думку Кубійовича, в 1930-х роках, фізична географія відіграє підпорядковану роль, на відміну від географічної концепції Рудницького. Антропогеографія, як і в Рудницького, має етнічну або національну спрямованість, а політична географія домінує.

Що було б бажаним: критична політична географія та багато іншого

Яке значення має сьогодні така політична географія та визначення територіальності? Українські дослідники після 1991 р. поставили на перший план особисту трагедію науковця Степана Рудницького, яка є прикладом насильницького винищення національної української інтелігенції в Советському Союзі за часів Сталіна. До цього контексту належить не тільки перша біографія, а також і публікації приватного листування з років 1926 по 1932 у Харкові та том листів від Рудницького та до нього, котрі засвідчують його професійну інтеграцію³¹. Це виправдана спроба зберегти живий спогад про трагедію, бо він зосереджений на людині, а не на географі. Натомість українські дослідники майже не підійшли критично до категорій, якими він мислив. Поєднання понять або аналогічні утворення між фізичною та соціальною або етнічною географією на сьогодні вже застаріли і завдали багато лиха в Європі у ХХ ст. Поєднувати країну та людей — це хоч і належить до давньої традиції європейського мислення, а географія Рудницького — це плоть від європейської плоті, проте не слід автоматично оцінювати її позитивно. Політична географія та геополітика з 1990-х років дістали в Україні та інших країнах нову кон'юнктуру і вони часто зумовлені тенденціями перших десятиліть ХХ ст. Нема критичної геополітики або критичної історії політичної географії України або Східної Європи, її нема і в західній літературі про Східну Європу. В західній фаховій літературі бракує критичного розгляду україн-

²⁹ *Kubijowysch W.* Das geographische Bild. S. 1; див. детальний, але не критичний опис: *Шаблій О.* Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж, Львів, 1996; тепер дещо у: *Golczewski F.* Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, 2010. S. 947–950.

³⁰ *Kubijowysch V.* Historischer Atlas der Ukraine. Ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941. München, Paris 1993 (додатковий том вийшов друком у Вісбадені 1993 р.).

³¹ *Mushynka M.* Letters of Stefan Rudnytsky to Sofia and Stanyslav Dnistriansky (1926–1932). Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). Edmonton, 1991; Шгойко. Листування Степана Рудницького.

ської історичної науки ХХ ст. (який охоплює не тільки окремі біографії та історичну науку) або культурно-географічних праць, що показують альтернативні перспективи, досліджуючи, наприклад, природу та ландшафт, як вияви сили людської уяви. Цей список можна продовжити без особливих труднощів, згадавши, скажімо, про галузі історії та географії транспорту та інфраструктури, історію природи та довкілля або дослідження історії міст та географії міст ХХ ст.

Підсумовуючи, слід ще раз вказати на умови виникнення географії Рудницького. Вона виникла в час (до і під час Першої світової війни), коли виклики спонукуваної національним рухом і політизованої української науки збігалися з інтересами «західних» географів, що домінували як науковці у Східній Європі та своїми «природними ландшафтами» з ситуацією наукової конкуренції.

З німецької переклала Софія Матіяш

Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії

У цій статті йдеться про роль і значення селянства у творенні української нації в підавстрійській Галичині та Російській імперії. Вихідним пунктом при цьому є Галичина, у якій процеси національного «пробудження» серед сільського населення на сьогодні порівняно добре вивчені; ситуацію в Російській імперії проаналізовано саме на цьому тлі¹.

Для селян питання власної національної ідентичності довгий час не мало жодного значення. Головні чинники їхньої самоідентифікації були пов'язані з повсякденними заняттями та досвідом і мали насамперед локальне або регіональне, соціальне («ми селяни!») та релігійне спрямування. Якщо селяни жили у змішаному мовному середовищі, мова побуту теж відігравала роль для вирізнення серед «інших». Проте таке вирізнення було не лише щодо інших мов, але й літературної мови чи інших сільських діалектів². Історичні спогади у селян-

¹ Щодо Галичини див. насамперед: *Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. London, 1988; *Struve K. Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2005; *Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX ст.* Київ, 2007. Пор. також: *Hryniuk S. Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900*. Edmonton, 1991 (у цій праці не розглянуті Буковина і Закарпаття). Аналогічних досліджень щодо ситуації українських селян в царській Росії дотепер немає. На жаль, я не мав доступу до праці: *Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст. Соціокультурні процеси*. Дніпропетровськ, 2007. Порівняння умов і рівня розвитку національного руху в обох державах можна знайти у праці: *Kappeler A. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich*, in: Andreas Kappeler. *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. Wien, 2003. S. 70–87.

² До цього питання див. польський приклад: *Bystroń S. Megalomania narodowa*. Warszawa, 1995 (перше видання: 1935). Див. також дискусію щодо досліджень сільського населення Росії у статті: *Worobec C. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries*, in: Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn. (Eds.) *Culture,*

ських переказах теж могли позитивно або негативно вплинути на ставлення селян до національних прагнень.

Національна належність починала відігравати роль для селян тоді, коли ставала частиною національних комунікативних та організаційних структур. Це слід розуміти не як результат одностороннього поширення національної свідомості серед сільського населення завдяки зусиллям інтелігенції, а як тривалий процес, у якому починання інтелігенції приводили до тривкого успіху лише тоді, коли вони репрезентували соціальні й економічні інтереси селян і уможлилювали їхню активну участь у політичних процесах. У Галичині співпраця між селянами та інтелігенцією відбувалася на основі спільної національно визначеної руської ідентичності. Тлумачення руської ідентичності, що традиційно визначалася переважно релігійною належністю до греко-католицької церкви та її східного обряду, *руської віри*, як національної не лише створювало основу для спільних дій селян та інтелігенції: посилення на права та вимоги русинів як нації надавало особливої ваги емансипаційним інтересам селян супроти чинного ладу та панування переважно польських традиційних еліт³. Окрім того, у селах Східної Галичини поза національним рухом практично не існувало інших організаційних пропозицій, які б не були в той чи інший спосіб пов'язані з польськими землевласниками.

Русинський рух у Галичині

Галицькі *русини* (в деяких місцевостях *руснаки*), як вони себе називали, були переважно селяни, русинська еліта впродовж тривалого часу складалася головню з духівництва. Світської русинської культури на початку XIX ст. практично не було. Греко-католики, які підіймалися на вищу соціальну сходинку і здобували кращу світську освіту, ще у другій половині XIX ст. переважно інтегрувалися в польську націю. Починаючи з середини XIX ст., були ті, що розуміли руську ідентичність як частину польської, а серед тих, хто це відкидав, між собою конкурували русофільська (москвофільська) та українофільська течії. З одного боку, цей конфлікт щонайменше аж до останнього десятиліття XIX ст. не мав надто великого значення за межами вузького кола русинської інтелігенції, однак, з другого — хоч русофіли десь з 1880-х рр. поступово і втрачали вплив, але напередодні Першої світової війни за результатами виборів та

Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Edmonton, 2003. P. 256–276.

³ До питання про націю як основу емансипаційних прагнень селян в Галичині див. також: Struve K. Citizenship and National Identity: the Peasants of Galicia during the 19th Century, in: Piotr Wawrzeniuk (Ed.). Societal Change and Ideological Formation among the Rural Population of the Baltic Area 1880–1939. Huddinge, 2008. P. 75–93, а також <http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?searchId=1&pid=diva2:211368>, (доступ: січень, 2010).

часткою у товариствах та об'єднаннях представляли від чверті до третини русинів. У подальшому викладі йтиметься швидше не про український, а про русинський рух⁴.

Коли в першій половині XIX ст. освічені русини розпочали дискусії про руську ідентичність як національну, а під впливом Романтизму збирали народні пісні й поезії та створювали основи сучасної літературної мови, важко встановити, якого значення руській ідентичності (поза межами конфесійної) надавали селяни. У кожному разі була чітка дистанція щодо польської ідентичності, яку більшість селян поєднувала з попередньою польською державою і землевласниками. Селяни боялися відновлення польської держави (Речі Посполитої), бо пам'ять про те, що більшість селян у часи польського панування не мали зовсім або мали дуже незначний захист з боку держави супроти сваволі панів, залишалася живою й у середині XIX ст. Тому селяни вороже ставилися до польських національних прагнень. Римо-католицьке польське сільське населення Західної Галичини з цього погляду не відрізнялося від селянства греко-католицького.

Це чітко проявилось у 1846 і 1848 р. У лютому 1846 р. як реакція на нову спробу польського повстання у західногалицьких повітах Тарнув і Бохня розпочалося селянське повстання. Воно спричинилося до того, що національне повстання, учасниками якого були насамперед землевласники та їхні урядники, захлинулося вже через декілька годин. Проте селяни не обмежилися розгоном повстанців, а сплюндрували і спустошили понад 400 панських маєтків. Від рук селян загинули понад 1000 поміщиків і служників їхніх маєтків⁵.

Мета селян, яка проявилася у їхніх протестах, полягала у звільненні від кріпацтва. Вони не змогли досягти її у 1846-му, а лише під час революції 1848 р. Цей рік став водночас важливою подією в історії русинів Галичини. Їхні представники вперше вимагали рівних прав як для однієї з національних груп. Речниками русинів виступали політично консервативні греко-католицькі ієрархи. У квітні 1848 р. вони заснували *Головну Руську Раду* як представництво русинів. Протягом подальших місяців у численних провінційних містах переважно за ініціативою священників створювалися регіональні руські ради. На відміну

⁴ *Wendland A.-W.* Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848–1915. Wien, 2001. Щодо різних можливостей розуміння руської ідентичності див.: *Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions, in: Ronald Grigor Suny, Michael D. Kennedy (Eds.) *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ann Arbor, 1999. P. 109–164.

⁵ До цього питання див. насамперед *Simons T.* The Peasant Revolt of 1846 in Galicia: Recent Polish Historiography // *Slavic Review*. 1971. Vol. 30. P. 795–817; *Kieniewicz S.* Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951; *Gill A.* Die polnische Revolution 1846. Zwischen nationalem Befreiungskampf des Landadels und antifeudaler Bauernerhebung. München, 1974. Щодо резонансу селянського повстання в Східній Галичині: *Заярнюк А.* Ідіоми. С. 25–74.

від польської Центральної ради народової (*Rada Narodowa Centralna*) та польських національних рад у провінції русинське селянство очікувало від руських рад підтримки, натомість до польських національних рад спостерігалася значно більша недовіра чи навіть ворожість не лише з боку русинських, але й польських селян⁶. Ці відмінності у ставленні селян до національних рухів проявилися також під час виборів до австрійського парламенту (райхстагу)⁷.

Після поразки революції 1848 р. нові, більші можливості для участі у процесах прийняття політичних рішень, розбудови організацій громадянського суспільства та розвитку публічного життя відкрилися лише у зв'язку з конституційними реформами 1860-х р. Хоча положення про вибори до Галицького крайового парламенту (ландтагу, Галицького сойму), який вперше обирався у 1861 р., було не таке демократичне, як на виборах до райхстагу в 1848 р., воно все ж давало змогу виборцям переважно селянської четвертої курії обирати 74 з 150 (пізніше 161) місць у парламенті. Таким чином селяни набували великої політичної ваги. Вибори до ландтагу, а з 1873 р. й до райхсрату у виборчих округах четвертої курії незабаром перетворилися на поле головних політичних конфліктів у Галичині. Консервативні польські політичні сили, у руки яких Відень у 1860-х р. дедалі більше передавав врядування Галичиною, і які за це проголосили свою лояльність до монархії, потребували для збереження своїх позицій значну кількість мандатів від четвертої курії⁸. Проте, оскільки вони репрезентували переважно землевласників, селяни їм не довіряли. А позаяк польські консервативні сили не проводили політики, спрямованої на врахування інтересів селян, їм не вдавалося подолати цю недовіру. Водночас політична вага русинського руху значною мірою залежала від потужного представництва у парламентах. Через те, що русинське населення мало переважно селянський характер, воно могло розраховувати на мандати лише в четвертій курії.

Якщо 1861 р. селяни або греко-католицьке духовництво перемогли майже у всіх 48 виборчих округах у Східній Галичині, а у Західній Галичині селяни теж здобули численні мандати, то після подальших виборів представництво

⁶ Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–49. Warszawa, 1975 (англійською мовою того ж автора: The Ukrainian National Movement in Galicia 1815–1849. Edmonton, 1986); Kieniewicz S. Pomiedzy Stadionem a Goslarem. Sprawa wlościańska w Galicji w 1848 r. Wroclaw, 1980; Himka J.-P. Galician Villagers. P. 33–35. Андрій Заярнюк підкреслює дистанцію, яка розділяла русинських селян і руські ради. Водночас була суттєва відмінність у ставленні селян до польського руху. Заярнюк А. Ідіоми. С. 124–161.

⁷ Докладно про це пише Роман Роздольський: Rosdolsky R. Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848–1849. Wien, 1976. S. 62–77.

⁸ Про неформальну автономію Галичини див. von Bieberstein Chr.-M. Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867. Wiesbaden, 1993.

русинів і польських селян постійно зменшувалося. Однією з причин було те, що серед селян і серед русинської інтелігенції поширилося розчарування щодо можливості впливу в парламентах. Проте важливим чинником було й те, що польська сторона тепер зазвичай краще готувалася до виборів свого кандидата, крім того, щораз більшу роль під час виборів відігравали махінації і корупція. Водночас селяни були відносно слабко інтегровані у політичні організаційні структури русинів. 1873 р. навіть розпалася русинська фракція в ландтазі, коли депутати-селяни покинули її і створили спільну фракцію з польськими депутатами-селянами, оскільки, на їхню думку, неселянські русинські депутати недостатньо підтримали їхній протест проти того, що у громад протягом попередніх років значною мірою відібрали сервітути, тобто право користування пасовищами та луками⁹. Обрання лише трьох русинських кандидатів під час виборів до райхсрату 1879 р. порівняно з 15-ма мандатами за шість років до того продемонструвало справжню кризу, в якій русинське політичне життя опинилося наприкінці 1870-х р.

Зростання політичного значення селянства, а також можливості, створені конституційними реформами 1860-х р., та виникнення серед русинської інтелігенції відчуття морального обов'язку і розуміння необхідності щось зробити для зменшення злиднів у селах, дали поштовх для створення різноманітних нових товариств, серійних видань і газет наприкінці 1860-х — на початку 1870-х р., що мали завданням покращення освіти селян як передумови покращення ситуації на селі. У цьому контексті 1868 р. засновано українофільське товариство «*Просвіта*», яка протягом подальших десятиліть стала центральною організаційною структурою українського спрямування в русинському русі. Проте у 1870-х р. більше успіхів в організації селян досягло створене 1874 р. русофільським священником Іваном Наумовичем *Общество ім. Михайла Качковського*, яке ставило собі за мету, схожу з просвітянською.

Водночас у 1870-х р. у селах і невеликих містечках виникла низка читалень, які, щоправда, припинили свою діяльність до кінця десятиліття¹⁰. Судячи з усього, дистанція між селянами та представниками інтелігенції, насамперед греко-католицьким духівництвом, була ще надто велика, а активність священників надто мала, щоб забезпечити існування читалень упродовж тривалого часу. Тоді селянам ще бракувало достатніх знань і досвіду, щоб самостійно провадити таку справу, важливим моментом була й мала кількість учителів у русинських селах¹¹.

Нові ініціативи йшли від українофільського напрямку русинського руху. Українофільська газета «*Батьковщина*» створила нові комунікаційні структу-

⁹ *Struve. Bauern und Nation. S. 236–248.*

¹⁰ Про русинські читальні див. *Павлик М. Про русько-українські народні читальні*, в: Павлик Михайло. Твори. Київ, 1985. С. 159–283 (перше видання: 1887).

¹¹ *Struve. Bauern und Nation. С. 170–180.*

ри між міською українофільською інтелігенцією та селами¹², тепер в селах виникало дедалі більше нових читалень, що існували вже протягом тривалого часу. Селянські питання щораз більше входили в політичні програми русинських партій українофільського спрямування. Після доволі скромного періоду на початку 1880-х р., кількість русинських політичних об'єднань з участю селян протягом дальшого десятиліття і особливо на початку нового століття істотно зростає. Починаючи з 1890-х р., сильніша інтеграція та активна роль селян у русинській політиці проявлялися й у новому зростанні кількості кандидатів-селян на виборах до ландтагу, які представляли тепер русинські партії цілого краю¹³.

Водночас значно зростає кількість русинських (українських) товариств на селі. Зростало й число бібліотечних закладів, заснування спілки «*Народна торгівля*» у 1883 р. було однією з перших спроб створення національних економічних структур; подальшою такою спробою стала реформа статуту «*Просвіти*», здійснена 1891 р. Проте розвиток українського кооперативного руху в Галичині відбувався головню вже на початку нового століття. Цей рух, а також сільськогосподарське товариство «*Сільський господар*», яке на зразок польських аграрних об'єднань в останні роки перед Першою світовою війною створило численні місцеві осередки, що стали потужними національними економічними організаціями¹⁴.

Про національну радикалізацію, що в останні роки перед Першою світовою війною охопила й частину молодого сільського населення, свідчать численні спортивні організації, зокрема товариство «*Січ*», які були особливо поширені у Південно-Східній Галичині, та товариство «*Сокіл*» в решті регіонів краю¹⁵.

Напередодні Першої світової війни у галицьких селах працювало декілька тисяч місцевих відгалужень українських національних організацій. Ледве чи існувало село, якого б не зачепив цей процес. У багатьох селах були одночасно читальня, товариство «*Сільський господар*», спортивне товариство, а крім того, селяни ще й об'єднувалися в кооперативні структури.

Головною передумовою для швидкого розвитку громадського руху, що був тісно пов'язаний з подоланням дистанції між селянами та інтелігенцією, на по-

¹² Ця газета за 1884–1885 р. є вихідним пунктом базового дослідження Джона-Пола Химки. (*Himka*. Galician Villagers).

¹³ Щодо стосунків між селянами та інтелігенцією у політичних партіях, а також у ландтазі і райхсраті див. *Struve*. Bauern und Nation. С. 256–282.

¹⁴ *Struve* K. Peasant Emancipation and National Integration. Agrarian Circles, Village Reading Rooms, and Cooperatives in Galicia, in: Torsten Lorenz (Ed.) Cooperatives in Ethnic Conflicts. Eastern Europe in the 19th and Early 20th Century. Berlin, 2006. С. 229–249.

¹⁵ *Struve*. Bauern und Nation. С. 285–288; Також див: Петро Трильовський (Ред.). «Гей, там на горі, Січ іде!» Пропам'ятальна книга «Січей». Київ, 1993. (перше видання: Едмонтон, 1965).

чатку нового століття став інтенсивний розвиток шкільництва в останні роки XIX ст. Вміння читати й писати серед молодого покоління селян було значно поширеніше, ніж серед старшого, а кількість дітей селян, які відвідували гімназії, вчительські семінарії та інші освітні заклади, була вже досить значна¹⁶. На відміну від попередніх десятиліть, коли русини, які здобули кращу світську освіту, зазвичай полонізувалися, нове покоління ставало головним носієм ідеології націоналізму, що приймала радикальні форми. Це покоління відіграло важливу роль у розвитку національного спілчанського руху на селі та завдяки своєму селянському походженню також сприяло подоланню дистанції між селянами та інтелігенцією.

Загалом напередодні Першої світової війни існували сильні українські національні структури з численними досвідченими й енергійними активістами національного руху, що охоплювали абсолютну більшість населених «русинами» місцевостей. Цього було досить, щоб наприкінці Першої світової війни, коли з'явилася нагода, за допомогою порівняно потужних і добре організованих сил спробувати створити Українську державу.

Водночас порівняння виборчої активності під час виборів до ландтагу і райхстагу у Східній і Західній Галичині свідчить про те, що елемент національного конфлікту в Східній Галичині відігравав лише невелику додаткову мобілізаційну роль для маси населення порівняно з наявними в усій коронній землі переважно соціальними конфліктами¹⁷. Вирішальним чинником політичної мобілізації русинських селян були селянські соціальні визвольні прагнення. Щоправда, ця мобілізація відбувалася в рамках національного руху і з покликанням на права і вимоги «русинів» як окремої нації та в рамках їхніх претензій на самовизначення.

Український рух у Російській імперії

Порівняно з австрійською Галичиною обидвох головних передумов для виникнення потужних національних структур, а саме релігійної основи руської ідентичності та можливості політичної активності й організації, що надавала австрійська конституційна держава, у царській Росії не було. Україномовне населення тут належало до православної церкви, що була тісно пов'язана з царською автократією¹⁸. Політичних свобод для українських національних ор-

¹⁶ Див. *Pacholkiv S.* Emanzipation durch Bildung. Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890–1914). Wien, 2002.

¹⁷ *Struve K.* Politische Mobilisierung und nationale Identifikation. Die Wahlbeteiligung der Landbevölkerung in Galizien 1861–1911 // *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*. 2005. Bd. 5 №54. S. 377–398.

¹⁸ Про суперечки у православної церкві щодо ставлення до українських національних прагнень див. *Vulpus R.* Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920. Wiesbaden, 2005.

ганізацій до 1917 р. — за винятком короткого революційного періоду 1905–1907 р. — у Російській імперії практично не було.

Головні імпульси український національний рух у Російській імперії знаходив у традиціях козацької гетьманської держави на Лівобережній Україні другої половини XVII — XVIII ст.¹⁹ Процес перетворення народної говірки у літературну мову тут розпочався ще наприкінці XVIII ст. з «Енеїди» Івана Котляревського; українська літературна мова остаточно розвинулася у творах колишнього кріпака Тараса Шевченка в середині XIX ст. і дала новий поштовх для українського національного руху. Хоча місцеве дворянство, що походило з козацької старшини, інтегрувалося у дворянство царської Росії, воно все ж зберігало спогади про власні історичні традиції та автономні права й інституції Малоросії, що існували до 1780-х р. Регіони Полтавської та Чернігівської губерній були ще й наприкінці XIX — на початку XX ст. найважливішою базою українського національного руху²⁰. Після скасування гетьманської автономії в кінці XVIII ст. погіршилося й правове становище селян. Тому селяни зберігали порівняно позитивні спогади про старі часи, на які покликався український національний рух. Щоправда, спроби поєднувати роботу у сфері розвитку української літературної мови й досліджень української історії та культури з політичними цілями чи з ініціативами народної освіти за винятком коротких періодів лібералізації переслідував і придушував уряд. За цих умов тривалі зв'язки між українофільською інтелігенцією та селянством практично не могли виникнути.

Українські «Громади», які щойно почали з'являтися у відносно ліберальній атмосфері початку 1860-х р. у Києві та інших містах, змогли протягом короткого часу провадити народну освіту українською мовою. «Громади» не лише засновували недільні школи, але й друкували підручники та інші видання для народної освіти. Проте протягом останніх місяців перед польським повстанням у січні 1863 р. тиск з боку цензорів і поліції знову посилювався. Незабаром почалися арешти серед членів «Громад», останні ліквідували; у червні 1863 р. заборонили друкувати українською мовою підручники, а публікацію україномовних видань суттєво обмежили²¹. Російський уряд і його чиновництво вба-

¹⁹ Kohut Z. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. 10. № 3/4. P. 559–576 (Козут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво, в: Зенон Козут. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004. С. 80–101).

²⁰ З цих регіонів походила непропорційно велика частка представників українського національного руху: Kappeler A. Die Formierung einer ukrainischen nationalen Elite im Russischen Reich 1860–1914, in: Andreas Kappeler. Der schwierige Weg zur Nation. S. 99–122.

²¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. Київ, 1996. С. 66 і далі; Миллер А. «Украинский вопрос» в полити-

чали в українському русі «польську інтригу», яка може привести до подальшого сепаратизму та відокремлення²².

Багато представників молодшої українофільської інтелігенції, яку не вдовольняв наявний стан речей у царській імперії, перейшли до російських *народників*, що мали радикальнішу політичну програму порівняно з «Громадами». Як відомо, народникам не вдалося подолати соціальну дистанцію, що відділяла їх від селян. Частині народників взагалі не йшлося про освітню роботу, а про організацію насильницьких селянських повстань, які мали б повалити авторитарний царський режим. Для цього вони не зупинялися навіть перед маніпуляціями і обманом селян, поширюючи фіктивні царські листи, де селянам обіцяли віддати землю панських маєтків²³. Це був перехідний етап до створення терористично-революційних організацій протягом дальших років, які теж були доволі поширеними в українських регіонах і подекуди намагалися спонукати селян до повстань чи нападів на панські маєтки²⁴.

Для *народників* національні завдання відступали на задній план, поступаючись завданням революційним, навіть якщо агітація селян та робітників частково велася українською мовою. Щоправда, тут не було чіткого розмежування з лівим крилом українського національного руху. Наприклад, у зв'язку з великим значенням народної культури і мови для українських прагнень уже в першій половині XIX ст. ідеалізовані уявлення про народ та емоційна ідентифікація з ним, що були характерні для російських народників, знайшли сприятливий ґрунт і серед українофільської інтелігенції. Тепер українські націо-

ке властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. С. 76–125.

²² Про польських землевласників на Правобережній Україні див. праці Данієля Бовуа: *Beauvois D.* The Noble, the Serf and the Revizor. The Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831–1863). Chur, 1991 (перше видання французькою мовою: 1985; український переклад: Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К., 1996); *Beauvois D.* Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914. Sejny, 1996 (перше видання французькою мовою: 1993, український переклад: Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах». К, 1998). Див. також: *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. Львів, 2007. Узагальнена праця російською мовою: *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва, 2011.

²³ Обговорення такого випадку в районі Чигирини Київської губернії, який призвів до численних арештів серед селян, можна знайти у: *Field D.* Rebels in the Name of the Tsar. Boston, 1989 (перше видання: 1976).

²⁴ Про народників див. *Venturi F.* The Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia. London, 2001. P. 232–506 (перше видання: 1960).

нальні інтереси значною мірою ідентифікувалися з соціальними інтересами селянства.

Відкриття у Києві 1873 р. «Південно-Західного відділення імператорського Російського географічного товариства», яке супроводжувалося послабленням цензури для українських публікацій, відкрило нові можливості для українських прагнень. До провідних діячів київської «Громади», яка знову активізувалася, належали історик Володимир Антонович, що походив з родини польських шляхтичів, але захопився «народом» і ходив у селянському вбранні, а також Михайло Драгоманов, що працював у царині історії та етнографії, але мав значний вплив насамперед як політичний теоретик. Діячі, пов'язані з «Громадою» та «Південно-західним відділенням...», почали збирати й опрацьовувати етнографічні та історичні матеріали й досліджувати українську історію та культуру, з'явилися й нові можливості для поширення популярної літератури. «Громади» відновили свою діяльність і в інших містах, не тільки в Києві. Проте ця «відлига» тривала недовго. 1875 р. філію «Географічного товариства» закрито, а 1876 р. царським указом, що став відомим як «Ємський указ», заборонено всі публікації українською мовою (за винятком белетристики та наукових публікацій)²⁵.

Таким чином, оскільки для українського національного руху в царській Росії не було можливості встановити тривалі стосунки з селянами, у центр уважень національні активісти щораз частіше ставили ідеалізований «народ», який став основою і вихідним пунктом їхніх національних зусиль. Водночас в українському національному русі, як і серед російської інтелігенції загалом, важливе місце посіли соціалістичні та анархічні ідеї.

Натомість в Галичині в той сам час панували протилежні тенденції. Тут на передній план аж до 1870-х р. вийшов русофільський (пізніше «москвофільський») напрям, що розглядав русинів Галичини як частину «великої російської нації». Водночас з цим пов'язувалася сильніша орієнтація на православ'я, силу і престиж Росії та царя, російську мову та в історичному аспекті на середньовічну Русь, тоді як орієнтація на народну культуру і мову та на селянство як їхнього носія, яка в Галичині була важливою рушійною силою першої фази національного руху до 1848 р., втратила значення. Лише під впливом українських прагнень у Російській імперії, не в останню чергу завдяки творам Тараса Шевченка, українофільський рух з 1860-х р. почав завойовувати нових прихильників серед русинів Галичини²⁶. У тривалій перспективі це консервативне обличчя русофільського проекту націотворення в Галичині спричинилося до того, що русофілам лише незначною мірою вдалося подолати соціальну дистанцію до селян, хоча Іван Наумович як один з провідних представників русо-

²⁵ Миллер А. «Украинский вопрос». С. 153–181.

²⁶ Sereda O. «Whom Shall We Be?» Public Debates Over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2001. Bd. 49. S. 200–212.

фільського руху у 1870-х р. й був піонером успішної просвітницької роботи в русинських селах.

Із запровадженням у 1864 р. *земського* самоврядування, що було частиною ліберальних реформ тих років, у царській Росії теж з'явилася інституція, яка створювала можливості для певної політичної партиципації суспільства на регіональному рівні, й у якій брали участь також селяни. Щоправда, на Правобережній Україні *земства* запровадили лише 1911 р., бо тут уряд побоювався впливу все ще численних польських землевласників. Земства створювали для ліберальних і лівих представників інтелігенції практичне поле для діяльності, у якій вони безпосередньо контактували з селянами. Для селян вони були трибуною, з якої можна було висловлювати локальні побажання²⁷. Крім цього, виникали регіональні взаємодії селян і представників українофільської інтелігенції, які відіграли певну, щоправда, дотепер дуже мало вивчену роль у революційних подіях 1905–06 р. і після 1917 р.

Та все ж у царській Росії й надалі не існувало структур національного руху, які можна було хоча б віддалено порівняти зі структурами в Галичині. Хоча земства й стали важливим політичним полем діяльності та ареною здобуття досвіду для селян, і їх можна було порівняти з галицькими органами місцевого самоврядування, власне структур громадянського суспільства не було — на відміну від Галичини, де існувала розвинута система різноманітних спілок і товариств, до яких залучалася й дедалі більша кількість селян, та відносно вільна публічна сфера.

Насправді селяни у революції 1905–06 р. проявилися двояко — з одного боку, висока громадянська здатність і готовність до організації, а з другого — схильність до насильницьких дій і нападів на маєтки землевласників. Коли у лютому 1905 р. слабкість уряду стала очевидною, загрожував новий неврожай, селяни сплюндрували тисячі маєтків, пограбували їх, вигнали їхніх власників і поділили землю. Ще одна хвиля заворушень пройшла навесні 1906 р. До насильства дійшло насамперед там, де селяни були особливо бідні й де вже були давні конфлікти з землевласниками. Водночас у селах швидко поширювалися «селянські товариства» та інші організації²⁸. На українських землях це відбувалося насамперед на Лівобережній Україні, натомість на Правобережжі, де селяни та інтелігенція не мали досвіду роботи в земствах, селянські товариства залишалися відносно слабкими. Серед вимог, які висували селянські об'єднання на українських землях, був теж дозвіл використовувати українську мову в навчанні та в

²⁷ Guthier S. *The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917*. Ph.D. Diss. University of Michigan, 1990. P. 41 і далі. Численні дослідження історії земств дотепер не спинялися докладніше на їхній ролі для українського національного руху. Огляд історіографії земств можна знайти у: Schedewie F. *Selbstverwaltung und sozialer Wandel in der russischen Provinz. Bauern und Zemstvo in Voronež, 1864–1914*. Heidelberg 2006. S. 22–46.

²⁸ Shanin T. *Russia, 1905–07. Revolution as a Moment of Truth*. Houndmills, 1986. P. 79–173.

адміністраціях. Були навіть вимоги щодо створення ради або сейму, тобто парламенту для українського населення²⁹. Зважаючи на це, українські національні прагнення дістали значний позитивний резонанс у селах.

Загальна організація сільських товариств відбувалася спочатку в загальнодержавних рамках. Делегати з українських земель брали участь у з'їздах «Селянського союзу Всеросійського» (*Крестьянский союз Всероссийский*) у Москві. Під час другого з'їзду в листопаді 1905 р. у Москві делегати з України створили власний комітет, що мав підготувати заснування окремого українського селянського союзу на початку січня 1906 р. у Києві. Проте уряд перешкодив цьому³⁰.

Кооперативний рух, у якому активну участь брали й прихильники українських національних прагнень з числа інтелігенції, швидко поширювався в першій фазі революції і зростав навіть тоді, коли 1907 р. розігнали II-гу Державну думу і знову обмежили конституційні свободи³¹. Порівняно з російськими, українські партії залишалися під час революції слабкими. На виборах до I-ї Думи лише у Полтавській губернії обрано трьох членів заснованої 1904 р. Української демократичної партії, хоча вони й не висувалися самостійно, а разом з російськими конституційними демократами. У II-й Думі мандат отримав лише один український соціал-демократ. Насправді було ще багато депутатів, обраних до Думи як безпартійні або як члени загальноросійських партій, які підтримували українські прагнення. В обох Думах вони створили власні українські фракції (у I-й) та групи (у II-й), до кожної з яких входило понад 40 депутатів; серед них щоразу було понад 30 селян. Першочерговою метою селян була радикальна земельна реформа. Проте щодо цього питання вони не могли досягти згоди з депутатами від інтелігенції та дворянства, тому цей конфлікт незабаром паралізував роботу групи³². Це нагадує описані вище стосунки між селянами і русинськими депутатами від інтелігенції в галицькому ландтазі протягом 1870-х р.

Здається, що, попри організаційну слабкість національного руху як у 1917-му, так і в 1905 р., існувала масова база для сприйняття національних цілей. Створення *Центральної Ради* в Києві та її вимоги щодо автономії у складі демократично-федеративної Росії навесні 1917 р. знайшли підтримку й на численних селянських з'їздах. У багатьох селах знову виникали селянські товари-

²⁹ Guthier. Roots. P. 199.

³⁰ Там само. P. 196–204; про селянське товариство Сумського повіту на північному заході Харківської губернії пише Seregny S. Peasants and Peasant Unions During the 1905 Revolution, in: Esther Kingston-Mann, Timothy Mixer (Eds.) Peasant Economy, Culture, and Politics of European Russia 1800–1921. Princeton, 1991. P. 341–377.

³¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Dillon A. Between Russia and Ukraine: The Cooperators of Southern Ukraine 1917–1920, in: Lorenz (Ed.). Cooperatives in Ethnic Conflicts. P. 159–182.

³² Guthier. Roots. P. 194 і далі.

ства, які тепер здебільшого були пов'язані з партією українських соціал-революціонерів, а часто ще й з кооперативним рухом. Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся наприкінці травня — на початку червня 1917 р. у Києві, та його делегати, що представляли селянські об'єднання, надзвичайно рішуче вимагали самовизначення для України³³. На відміну від 1905 р., коли селянські організації об'єднувалися на надрегіональному і загальнодержавному рівнях, перш ніж з'явилася так і нездійснена мета створити українську організацію, тепер головні рамки політичних дій були українські. Щоправда, лише в Полтавській і Київській губерніях українські селянські товариства були здебільшого поза конкуренцією, натомість в інших губерніях існували селянські спілки та селянські ради, у яких головну роль відігравали російські соціал-революціонери.

На першому плані для селян 1917 р. залишалося питання землі. Припущення, що на позитивне для них рішення можна сподіватися швидше від автономних українських інституцій, ніж від Тимчасового уряду в Петрограді, було однією з причин, чому селяни надавали відносно великого значення вимогам автономії. У другій половині 1917 р. зросла кількість випадків, коли селяни ділили між собою землі панських маєтків. Коли ж Центральна Рада навіть тоді не вжила чітких заходів у земельному питанні й не підтвердила поділ панської землі, а водночас не здійснила належних кроків до укладення миру під час Першої світової війни, вона втратила підтримку серед селян³⁴. Це й показали результати виборів до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 р. Та ці події не означали, що українські національні прагнення втратили підтримку. У районах з україномовним населенням кандидати, яких висунули українські соціал-революціонери та селянські організації, що виступали за радикальну земельну реформу, здобули переважну кількість голосів³⁵.

Розчарування селян політикою Центральної Ради у земельному питанні призвело до того, що коли Червона армія наприкінці 1917 р. з порівняно невеликими силами увійшла в Україну, Центральна Рада не змогла протистояти їй. Обіцянка поділити землю й укласти мир, яка проклала більшовикам дорогу до влади в інших частинах Росії, мала ефект і в Україні. Коли Центральна

³³ В. Ф. Верстюк. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр., в кн.: Валерій Смолій (Ред.). Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. Київ, 2006. Т. 1. С. 527–555, тут С. 527–529; Скальський В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. 2009. Вип. 4. С. 89–146.; Guthier S. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review. 1979. Issue. 38. P. 29–47, тут P. 34–36.

³⁴ Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень — жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. Київ, 2002. Вип. 1. С. 53–76.

³⁵ Точний аналіз результатів виборів подає Guthier. Roots. P. 250–261.

Рада 31 січня 1918 р. напередодні зайняття Червоною армією Києва прийняла закон про аграрну реформу, було вже пізно³⁶. Це була не єдина причина слабкості заснованої III і IV Універсалами Центральної Ради у листопаді 1917 р. і в січні 1918 р. Української Народної Республіки (УНР), але бажання селян справедливо поділити землю, розділивши панські маєтки, залишалося головним мотивом їхньої політичної поведінки й впродовж дальших років, коли українські землі після виведення німецьких та австрійських інтервенційних військ, починаючи з листопада 1918 р., поринули у тривалу фазу війни і насильства³⁷.

Натомість спробу українців заснувати свою державу в Східній Галичині спіткала невдача не через внутрішню слабкість. Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР), попри порівняно успішну державну організацію, військово-мобілізацію і широку підтримку серед селян, забракло військових ресурсів, щоб протягом тривалого часу чинити опір польським силам, які мали значну перевагу. ЗУНР могла спиратися на сильні українські політичні структури з численними активістами у сільських регіонах, серед яких були селяни й представники інтелігенції. Українська національна рада ЗУНР, що виконувала функції парламенту, ухвалила 14 квітня 1919 р. земельну реформу на користь селян. Щоправда, тут теж подекуди відбувалися захоплення землі, а коли конкретна реалізація аграрної реформи забуксувала і стало зрозумілим, що умови для поділів і землекористування не будуть такими сприятливими, як цього сподівалися багато селян, радикальні соціал-революційні гасла набули певного розголосу й у Східній Галичині³⁸. Проте це не ставило під сумнів той факт, що абсолютна більшість селян підтримувала створення Української держави, бо це була єдина альтернатива приєднанню до Польщі, від якої селяни аж ніяк не чекали масштабної земельної реформи.

Висновки

Порівняння ставлення селян до національних рухів в Австро-Угорщині та Російській імперії показує, що воно значною мірою визначалося відмінностями політичних умов в обох державах. Щоправда, в україномовних регіонах цар-

³⁶ Верстюк. Селянська проблема. С. 534–541.

³⁷ Про фазу німецької та австрійської окупації та про врядування гетьмана Скоропадського пише Влодзімеж Менджецькі: *Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa, 2000.*

³⁸ Щодо дискусії про земельне питання у ЗУНР див. *Литвин. М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань, в кн.: Валерій Смолій (Ред.). Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. Київ, 2006. Т.1. С. 597–623. Про ситуацію у Східній Галичині див. *Wehrhahn T. Die Westukrainische Volksrepublik. Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923. Berlin 2004; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад — грудень 1918 року) // Україна модерна. 1999. Число 2–3. С. 132–193.**

ської Росії за винятком Правобережної України селяни мали змогу накопичити у земствах значний політичний досвід функціонування модерних інституцій. Проте тут не виникли доволі сильні й тривкі надтериторіальні національні організаційні та комунікаційні структури, до яких би активно залучалися села і які у випадку Галичини в 1918 р. швидко змогли перейняти державницькі функції. До того, що спроба створити власну державу в Галичині відрізнялася від такої ж спроби в Росії, спричинилося й те, що на відміну від більшовицької Росії, селяни не сподівалися земельної реформи від польської держави.

З другого боку, порівняння показує й багато спільних моментів. Головне значення для політичної поведінки селян як у Галичині, так і в царській Росії мали соціальні конфлікти та інтереси. Селянська підтримка українського руху в Галичині базувалася на тому, що українська система товариств сильно сприяла покращенню умов життя на селі та що водночас спілки і ці політичні партії формулювали й репрезентували інтереси селян. Участь селян у національному русі була передусім результатом їхніх прагнень соціальної емансипації. Як свідчать схожі у багатьох аспектах паралельні процеси політичної мобілізації польських селян Західної Галичини, сприйняття національної дискримінації порівняно з соціальними конфліктами відіграло для селян невелику роль.

Щоправда, в останні роки перед Першою світовою війною в Галичині значно посилилася національна радикалізація серед частини молодого сільсько-го населення. Для цієї групи національні питання стали головним мобілізацийним фактором. Такого середовища, яке в Галичині було важливим резервуаром для створюваних тут українських військових підрозділів, не було в українських землях Російської імперії. Проте загалом ні сильні структури громадянського суспільства в Галичині, ні порівняно слабкі аналогічні структури в Росії не змогли завадити насильницьким конфліктам довкола майбутньої державної належності та соціального порядку, що розпочалися після розпаду імперій.

З німецької переклав Юрій Дуркот

Місто, урбанізація та націотворення в Україні

Місто і нація

Автор, який пише про українську історію, мусить усвідомлювати предмет дослідження. Чи він має на увазі територію, яка визначена сьгоднішніми кордонами і має політичну назву «Україна», чи досліджує українців як народність та її етнокультурний розвиток аж до утворення сучасної нації та держави у ХІХ і ХХ ст.? Якщо, починаючи з 1991 р., домінуючий напрямок української історіографії вбачає своє завдання в тому, щоб підтримати молоду державу визначеним національною історією нарративом, то західних істориків приваблює саме багатонаціональний характер цієї території. При цьому саме міста є центрами розмаїття культур, що пояснює зростання кількості публікацій на цю тему західними мовами¹.

Власне місто є вагомим історико-культурним простором. Лише погляд на нього як цілість може охопити його специфічний характер та його історичну багатосторонність. Такі аспекти, як урбанізація особистого життєвого світу, технічні переміни чи політизація публічного життя зачіпають усі групи, які визначають урбаністичний простір. Через інтенсивність спільного існування та взаємодії культурний простір міста значною мірою визначається ще й переплетінням і взаємними контактами соціальних дійових осіб. Тому саме в історії міст відкриваються можливості для подолання етноцентричних поглядів. Таке розширення перспективи має науковий сенс, бо враховує історичну комплексність, воно є також бажаним для суспільства, бо сильніше залучає молоду українську національну державу до європейської моделі ідентичності.

Особливе значення має внутрішнє культурне розуміння націй у сфері напружених взаємодій між наявними і уявними світами міського та сільського населення. Міський ландшафт Голландії або ж Париж як уособлення Франції

¹ Georgiy Kasianov, Philipp Ther (Eds.). *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest, New York, 2009.

є прикладами високої урбаністичної ідентифікації. Україна належить до тих країн, чий визначальні для ідентичності культурні символи — від ремесла та культури харчування до літературного топосу — первісно належать до сільської місцевості. Крім того, велику роль відіграють історичні міти. Так, в Україні міт свободи пов'язаний з козацтвом, а не з містом, у якому сильніше регламентоване правове поняття свободи знайшло свій відбиток у вислові «міське повітря робить людину вільною».

До визначальних елементів національної самоідентифікації належить також академічна історіографія. Історія міст України є такою, у якій українці відіграють незначну роль, бо в містах цього краю протягом століть домінували інші народності. Цей факт повертає нас знову до вже згаданих конфліктів між територіальним та етнічним складником, що проявляється у містах. Писати про міста в Україні є викликом для будь-якої національно орієнтованої історіографії. Можлива «стратегія» наративу, яку автор застосовує у першій частині статті, полягає у внесенні міст у головний «канон» української історії. Залежно від історичних обставин заснування та розвитку кожне місто посідатиме різне місце у цьому наративі. Ця інтерпретація проявляється у локальних дискурсах про ідентичність і відповідних пам'ятках архітектури, на які так багаті українські міста. Інший підхід, який згадує автор, полягає в особному дослідженні українців у містах та їхньої ситуації як меншини. Цю тему — на відміну від досліджень сільської спільноти — дотепер рідко вивчали детально. Небагато уваги до цього часу приділяли й питанню ролі міст у національному русі XIX ст. Тут дослідники зосередилися швидше на культурному і політичному вимірах або на найважливіших дійових особах.

Міста в Україні

У випадку України канон національної історії не проходить за звичною схемою неперервно в часі й просторі, а проявляється у своєрідному поділі на періоди, протягом яких нація з просторовим зміщенням проявилася у своїй історії. Якщо читати цей наратив, орієнтуючись на міста, що в ньому трапляються, то початок не викликає сумнівів — це Київ. Теперішня столиця вважається найдавнішим українським містом, східноєвропейською «метрополією» пізнього Середньовіччя та колискою християнізації країни. Як центр влади, що дав назву ранньому державному утворенню-імперії — Київській Русі, Київ затмарив єдине інше місто сьогодношньої України, що славилася за тієї епохи — Чернігів. Сьогодні — це провінційне місто середніх розмірів, що лежить на північний схід від столиці.

Славне минуле Києва персоніфікується в сьогодношньому вигляді міста в низці пам'ятників, що розташовані у видних місцях і частково походять ще з царських часів (пам'ятник Володимирі Великому). Ці історичні постаті є репрезентативними як для російської, так і для української національної істо-

ріографії. У старій дискусії про легітимну спадщину Київської Русі географія промовляє на користь України, адже Київ знаходиться приблизно в центрі території сьогодношньої держави на її східно-західній осі. Важливим є також розташування на Дніпрі, третій за величиною ріці Європи, історично обґрунтований «потенціал» якого для української ідентичності ще слід відшукати. З другого боку, визначений на географічній мапі течією річки топографічний розріз у північно-східному напрямку відбиває дискурс про поділ країни на дві частини, зокрема в історичному контексті (Право- та Лівобережна Україна).

Після занепаду Києва головна арена української історії змістилася у розташоване на південному заході Галицько-Волинське князівство. Тут відбулися стабілізація владних структур і розвиток плідних торгових зв'язків з іншими центрами, розташованими в західному напрямку, що сприяло заснуванню міст-замків. Одне з таких міст займає визначне становище. Це — Львів, який пізніше стане столицею князівства. Самоусвідомлення Львовом своєї ролі як «культурної столиці» України ще й сьогодні живиться від історичних зв'язків з початками міста за Галицько-Волинської доби.

У XIV ст., після завоювання Галичини й Волині Польщею та Литвою, розпочалося поступове запровадження маґдебурзького права, що стало новим етапом в історії міст України. Маґдебурзьке право було варіантом німецького міського права і базувалося на ідеї міщанського самоврядування. З новим правом з'явилися й німецькі поселенці, що змінили обличчя міста й у соціальному та культурному плані. Оскільки вони селилися в місті або неподалік від нього й надавали йому нової структури, то в таких випадках слід говорити про його друге заснування. Нова система права почала поширюватися з Галичини (Львів, 1356 р.) через Поділля (Кам'янець, 1374 р.) та Волинь (Луцьк, 1432 р.) і досягла міст, що на той час підпорядковувалися Литві, зокрема Житомира (1444 р.) та Києва (бл. 1494 р.)².

Ця нова норма права спочатку не поширилася на другий бік Дніпра. Для деяких істориків поширення маґдебурзького права утворює культурну межу між Центральною та Східною Європою. В українському контексті така інтерпретація має політичний вимір, бо використовується для того, щоб історично довести начебто глибоко вкорінену західну орієнтацію Західної України на противагу «зросійщеному» сходові країни. Щоправда, це трактування подеколи суперечить українському націонал-патріотизмові, що процвітає саме у Львові і проявляється також у львівських пам'ятниках і урочистостях. Таке трактування вимагає особливо наголошувати на «українському періоді» Середньовіччя і в такий спосіб ставить під сумнів «друге заснування» Львова з наданням маґдебурзького права, яке відбувалося із завоюванням міста поляками. Так, 2006 р. відбулися широкі святкування 750-річчя Львова. Однак святкували лише першу згадку про місто у 1256 р., тоді як історично, безсум-

² *Magocsi P-R. Historical Atlas of East Central Europe. Toronto, 1995. P. 40.*

нівно, важливіший акт 1356 р. — визнання Львова містом із власними правами, що цілком випадково відбувся рівно на сто років пізніше, проігнорували.

Закладені у магдебурзькому праві ідеї місцевого самоврядування у Польсько-Литовській державі не вдалося реалізувати у тому ж обсязі, що в західних країнах. У відриві від динаміки, яку Захід дістав з відкриттям Нового світу, в глибині континенту польська шляхта консолідувала владу на шкоду розвитку міст. Тому XVII ст. для західної частини сьогоденної України характеризується як епоха занепаду. Натомість цей же період на Наддніпрянщині та у степових регіонах на сході вважається часом поширення української протодержави під проводом козаків. У цей час виникла також низка міст-фортець, серед яких одне мало особливі перспективи. Це — Харків, у XVII — XVIII ст. найважливіше місто так званої Слобідської України. З одного боку, Слобідська Україна перебуває в контексті козацького періоду, що є однією з основ ідентичності, а з іншого — її політична залежність від Росії та конфліктні стосунки з розташованою західніше у центрі українських земель Гетьманщиною суперечить її позитивній ролі в українському національному наративі.

Тому Харків, який сьогодні є другим за величиною українським містом, не можна втиснути в національну схему. Шанси на консенсус має швидше дискурс про місто на кордоні, до того ж кордон інтерпретується позитивно як місце переходу та зустрічі й протиставляється вузькому націоналістичному баченню. За славний час власної минувшини вважається не козацька епоха, а час, коли місто виросло у промислову і торгову метрополію XIX — початок XX ст. та ті міжвоєнні роки (1919–1934), коли Харків був офіційною столицею Української ССР та центром модернізму в архітектурі. Щоправда, трішки збоку майдану Свободи на залізному коні (як і князь Данило у Львові на Галицькій площі) сидить Харко, легендарний козак, засновник Харкова. Проте відчуженість його постаті в монументальному оточенні на початку проспекту Леніна вельмовно контрастує з інтегрованим у міське життя львівським пам'ятником, що стоїть серед декорацій старого міста³.

В подібний спосіб вияви національно-символічного спрямування на штотвхуються на свою межу і в Полтаві, назва якої нерозривно пов'язана з битвою 1709 р. та козацьким гетьманом Іваном Мазепою. Затаврований у советські часи як прототип зрадника, сьогодні Мазепа у постаті героя прикрашає одну з гривневих банкнот. Однак проект встановлення йому пам'ятника з нагоди 300-ї річниці великої битви зазнав поразки через опір місцевих сил, очолюваних мером міста.

Друга половина XVIII ст. пройшла під знаком потужної експансії Росії у західному і південному напрямках, яка спричинила суттєві зміни політичної мапи Європи. Особливе значення для міського життя України мало розширен-

³ *Kravchenko V. Kharkiv as a Borderland City*, in: John Czaplicka (Ed.). *Cities After the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Washington, 2009. P. 219–235.

ня Росії на південь, де вона, відтіснивши Османську імперію, вийшла на узбережжя Чорного моря. Ім'я Єкатеріни II (1762–1796) вписане в історію багатьох значних міст, заснованих у названому нею регіоні «Новоросія»: Херсон (1774), Дніпропетровськ (заснований 1776 р. як Катеринослав), Маріуполь (1779), Симферополь (1784), Миколаїв (1788) та, нарешті, Одеса (1794). Одеса та Дніпропетровськ вирости у великі міста ще за царських часів, коли цей край на півдні Російської імперії виграв від ранніх імпульсів індустріалізації⁴.

Вкоренити в суспільній свідомості в містах колишньої Новоросії позитивні зв'язки з українською історією дуже важко. Крім національного поета Тараса Шевченка, чію всюдисущість в українських містах можна було б інтерпретувати як мінімальний консенсус на базі розпливчастої національно-культурної ідентичності країни, пам'ятники мають тут українську конотацію лише дуже незначною мірою. Натомість нове посилення позитивних спогадів про царські часи в Росії залишає конфліктні сліди й в Україні. Прикладом цього може бути відновлення в Одесі в 2007 р. пам'ятника Єкатеріни II, що супроводжувалося бурхливими протестами — адже саме вона, з українського національного погляду, як жодна інша історична постать уособлює російську імперіалістичну великодержавну політику. Проте пам'ятник не є знаком покори щодо Росії; його слід розглядати як частинку пазла, у який складається спрямована на себе ідентичність, що живиться з історичного міту портового міста та його уявної унікальності⁵.

Поділи Речі Посполитої протягом 1772–1795 р. створили у цьому краї нові територіальні умови для розвитку торгівлі та економіки у східно-західному напрямку. Найбільшу вигоду від розширення на захід дістав Київ. Затиснене з 1667 р. на західному кордоні Росії з Річчю Посполитою місто тепер отримало не лише широкий тил на заході, але й стало столицею однієї з трьох губерній, створених як адміністративні одиниці на колишніх польських землях. Ліквідувавши автономні права регіонів та міст і замінивши їх політикою жорсткого централізованого врядування, імператриця Єкатеріна — як і багато її сучасників з європейських правительських династій — проклала шлях для створення нового порядку. Раціональність адміністрування, що спиралася на мережу міст, давала змогу й середнім міським громадам ставати регіональними функціональними центрами.

Частина Польсько-Литовської держави після першого поділу 1772 р. відійшла до імперії Габсбургів. Тут виникла густіша порівняно з Росією мережа провінційних міст зі столицею у Львові, антиподом якого з 1846 р. у західній, переважно етнічно польській частині коронної землі став Краків. Усі провінційні міста у Східній Галичині, серед яких найбільшими були Коло-

⁴ Thiede R.. Industry and Urbanization in New Russia from 1860 to 1910, in: Michael F. Hamm (Ed.). *The City in Russian History*. Lexington, 1976, с. 125–138.

⁵ Див. Gubar O, Herlihy P. *The Persuasive Power of the Odessa Myth*, in: Czaplicka (Ed.). *Cities...* P. 137–165.

м'я, Івано-Франківськ (тоді Станіслав) та Тернопіль, раніше чи пізніше діставали маґдебурзьке право, на яке тепер могла спиратися австрійська адміністрація. До Габсбурзької монархії належали також Чернівці, які перейшли під владу Австрії 1774 р., а з 1849 р. стали столицею окремої коронної землі Буковини. Сьогодні Чернівці свідомо відмежовуються від Львова з його націоналістичним тавром і послідовніше спираються на своє багатонаціональне минуле. Проявом цього є пам'ятник цісарю Францу Йосифу, який з 2009 р. стоїть на почесному місці.

Якщо епоха заснування нових міст в Україні загалом закінчилася разом з колонізацією «Новоросії» наприкінці XVIII ст., то подальше століття проходить під знаком урбанізації та змін всередині міст. Двоє великих східних міст України взагалі вирости з фабрик: Луганськ і Донецьк заснували підприємці з Британських островів. Молодше і сьогодні значно важливіше з цих двох міст, Донецьк (заснований як Юзівка), ще 1880 р. було промисловим селом без міського права і міської ради. Кульмінація його бурхливого економічного піднесення припала на советський період, коли багатий вугіллям Донецький басейн став осердям важкої промисловості Советського Союзу. І Луганськ, і Донецьк протягом певного часу мали назви на честь більшовиків, Ворошилова і Сталіна. В жодному іншому місті України советська спадщина — це стосується й пам'ятників — не залишається такою помітною і критично не переосмисленою. На політичній мапі сучасної України Донецьк через свою політичну вагу вважається повною протилежністю Львова. Ця обставина спонукає до створення взаємних стереотипів, але й до порівняння⁶.

Українці в містах

У пізньому XIX ст. усі згадані в попередньому розділі міста за показниками зростання майже не поступалися західним. Проте відносно загальної кількості населення ступінь урбанізації України залишався наприкінці XIX ст. низьким. Згідно з першим переписом населення в Росії 1897 р. у дев'яти губерніях Південно-Західної Росії, заселених переважно українцями, на зламі XIX — XX ст. лише 13% людей жили в містах (українців — 6%). У Східній Галичині 92% українців жили у населених пунктах, що за статистикою визначалися як села⁷.

Наступна таблиця дає уявлення про розміри деяких міст, згаданих у попередньому розділі, на зламі XIX–XX та XX–XXI ст. У третьому та четвертому стовпчику наведено ті критерії, які під час перепису 1897 р. (у Росії) та 1900 р.

⁶ *Hrytsak Y. On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine, in: Kasianov, Ther (Eds.). Laboratory of Transnational History. P. 225–247.*

⁷ *Krawchenko B. The Social Structure of Ukraine at the Turn of the 20th Century // East European Quarterly. 1982. Vol. XVI. № 2. P. 171–181; Weinfeld I. Ludność miejska w Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910) // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. 1912. № 24. S. 24, 45–52.*

(в Австро-Угорщині) вважалися індикаторами національної належності. У Галичині, крім мови побуту (в Росії: рідної мови), додатково застосовувався критерій греко-католицького (унійного) віросповідання. Слід наголосити, що хоч такі історичні статистики є важливим допоміжним засобом для визначення етнічного чи національного розподілу населення, обставини, за яких вони визначалися, та їхня принципово обмежена інформативність ніколи не відбивають «реальності» з тією точністю, ілюзію якої створюють своєю природою цифри⁸.

Вибрані міста України бл. 1900 р. та частка українського населення в них

Місто	Населення бл. 1900 р.	Частка українців відносно		Перепис 2001 р. (місце)
		мови (%)	релігії (%)	
Одеса	403815	9,4	—	1029049 (04)
Київ	247723	22,2	—	2611327 (01)
Харків	173989	25,9	—	1470902 (02)
Львів	159877	9,5	18,3	732818 (07)
Дніпропетровськ*	112838	15,8	—	1065008 (03)
Миколаїв	92012	8,5	—	514136 (09)
Житомир	65895	13,9	—	284236 (23)
Херсон	59076	19,6	—	328360 (16)
Полтава	53703	56,0	—	317998 (17)
Чернівці	47575	19,0	—	240621 (27)
Коломия	34188	16,5	19,5	61989 (79)
Маріуполь	31116	10,0	—	492176 (10)
Тернопіль	30415	25,9	27,1	227755 (29)
Івано-Франківськ**	30410	14,5	19,6	218359 (30)
Чернігів	27716	36,4	—	304994 (18)
Донецьк***	23822	—	—	1016194 (05)

* Катеринослав, ** Станіслав, *** Юзівка

З таблиці добре видно, що ті історичні умови, які визначали міста України впродовж обох минулих століть, ще на зламі XIX — XX ст. проявлялися у частці українського (точніше україномовного) населення: найвищу частку мали ті міста, які розташовувалися в центрі колишньої Гетьманщини. Сюди належав

⁸ Критичний аналіз російського перепису див. У кн: Henning Bauer und andere (Hg.). Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. A: Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch. Stuttgart, 1992, а також щодо Австро-Угорщини: Brix E. Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien, 1992.

Чернігів, але насамперед Полтава, яка була єдиним містом в Україні з переважно українським населенням.

У великих містах на півночі України, Києві та Харкові, у зв'язку з динамікою їхнього економічного розвитку процеси російщення були сильніші; в них російськомовне населення переважало (54% — у Києві та 63% — у Харкові). Доволі велика частка українців у Харкові була пов'язана з малою кількістю євреїв (5,7%); це, в свою чергу, спричинилося тим, що місто розташовувалося за межами смуги осілості — території, на якій дозволяли селитися євреям. У Києві приплив єврейського населення підлягав суворішому контролю, ніж у менших містах центру (Житомир: 46%) чи півдня (Одеса: 30,8%), через це частка єврейського населення тут становила всього 12%, що теж було низьким показником для міста у східній частині Центральної Європи. Міста, які виникли внаслідок колонізації Чорноморського регіону (крім Одеси, це — Миколаїв, Маріуполь і Херсон), мали відповідно до їхньої незначної ролі в давній історії України низьку частку україномовного населення.

Третім регіоном були Галичина та Буковина. Особливо помітною є мала частка українців у Львові. З українського погляду це було особливо прикрим, бо демографічна ситуація сильно контрастувала з символічним і національно-політичним значенням міста. Більша частка українців у провінційних містах свідчить про те, що й у Галичині асиміляційний тиск у центрі був сильніший, ніж на периферії. У Львові «засмоктування» йшло з боку поляків, які становили 75% (за мовною ознакою) або 52% (за конфесійною ознакою) населення міста. Суттєва різниця між обома критеріями є тією величиною, у якій проявляється сила асиміляції з польського боку як щодо українців, так і щодо євреїв.

Загалом суспільна динаміка XIX ст. у містах пішла не на користь українцям. У Києві їхня частка зменшилася з 22% до 16% перед Першою світовою війною. У Львові у період між 1880 та 1910 р. їхня відносна вага зросла лише на 3 процентні пункти — до 19%, а в решті 19 населених пунктів, що класифікувалися як міста, тільки на 1 процентний пункт — до 25% (за критерієм віросповідання)⁹. Ця обставина привертає увагу, бо українське сільське населення було найближче розташованим ресурсом поповнення робочої сили у містах, що бурхливо розвивалися. Насправді ж селяни дуже неохоче покидали села; багато з них надавало перевагу еміграції у віддалені регіони — одні на захід, через океан, інші на схід у напрямку Кавказу, Сибіру та Центральної Азії. А в промислових містах Південної та Східної України замість припливу населення з довколишніх сіл спостерігалася значна міграція російськомовного населення з віддалених країв.

На противагу розташованим далі на захід містам східної частини Центральної Європи великі перемини XIX ст. мало що змінили у просторовому маркуванні стосунків між містом і селом, яке в риторичі страху сучасників пе-

⁹ Weinfeld. *Ludność miejska...*S. 8, 16.

ретворило міста в «острови у слов'янському (в цьому випадку у вужчому значенні: українському) морі». І навпаки, та більшість українців, коріння яких залишалося в селі, сприймала місто як чужий світ. До відомої з усіх культурних кіл та епох негативної нормативно-моральної оцінки міста з боку сільського суспільства тут додавалася етнічно-національний складник, що бачив міста російськими, польськими чи єврейськими. Щоправда, домінуючу міську ідентичність серед цих національностей мали лише євреї, які відігравали дедалі більшу роль у містах також в економічному та культурному плані.

Постає питання про становище українців у соціальній структурі міст. Для детального аналізу їхнього професійного та соціального статусу протягом тривалого періоду статистичної бази здебільшого нема. Найбагатший матеріал надає російський перепис 1897 р., який, щоправда, відбиває лише категорії професій, але не соціальний статус¹⁰. За його даними, українці були незмінно представлені вище середнього в аграрному секторі, а також серед прислуги, тоді як у сфері послуг, банківській справі, серед вільних професій та рантьє їхня кількість була суттєво нижча за середнє значення. Індустріалізація у містах на Дніпрі й по той бік Дніпра надавала й українцям шанси для руху нагору — у вузький прошарок заможного промислового міщанства.

Порівняно з цим українці Галичини не мали сприятливих перспектив ні в індустріалізації, ні в урядуванні. Перша була тут набагато слабкіша (за винятком нафтових родовищ довкола Борислава). Приблизно чверть усіх зайнятих українців у Львові (без військовиків) становили робітники різних професій, ще 7% становила прислуга¹¹. В адміністративній галузі працювали лише небагато українців, а шлях до вищих посад був для них практично закритий з політичних причин. Якщо в перші роки австрійського панування українців охоче використовували як протизвагу місцевій польській владі, то послаблення позиції центру внаслідок децентралізації та демократизації суспільного життя практично призвело до монополізації ключових адміністративних посад в руках поляків. Водночас чинне цензове виборче право зміцнювало і легітимізувало фактичне вилучення українців, що в середньому мали менше соціальних привілеїв, з представницьких органів міста.

Міста й український національний рух у ХІХ ст.

Націотворення описує історичний процес, під час якого соціальна, часто розкидана у просторі, група перетворюється у гомогенізовану, певну себе та своєї історії націю. Політичні рухи, що присвятили себе меті націотворення у ХІХ ст., зазвичай виходили з міст. У Східній Європі, де практично не було середнього класу на базі промислової буржуазії, особливу роль відігравала міська інтелігенція. У зв'язку з їхнім соціальним профілем це особливо стосується

¹⁰ Bauer und andere. (Hg.). Nationalitäten, A... S. 463–467.

¹¹ Крип'якевич І. Львів, його минувшина і теперішність. Львів, 1910. С. 53.

українців та українського національного руху. Представники таких професійних груп з міським підґрунтям, як учителі, адвокати чи журналісти, ще навіть у ХХ ст. поповнювали ряди активістів та місіонерів на службі української нації.

Водночас дослідники наголошують на різних базових передумовах в обох частинах України, підвладних Австро-Угорщині та Росії — як у культурному (релігія, мова), так і в політичному плані (свобода та правова держава). Більші свободи австрійського конституціоналізму привели до того, що набагато менша Галичина взяла на себе роль політичного авангарду, «українського П'ємонту»¹². Особлива увага належить греко-католицькому духовництву, чия роль у процесі націотворення йшла в ногу з урбанізацією, що виходила за межі одного покоління. Цю роль можна було б описати так¹³. Після довгого періоду інтеграції священників у сільське суспільство запроваджені австрійською владою на зламі ХVІІ — ХІХ ст. новації вперше масово вивели майбутнє духовництво з його самодостатньої сільської ізоляції — для навчання у духовних семінаріях. У Львові чи у Відні — їм відкривався не лише новий духовний, але й новий міський світ. Насамперед Львівська духовна семінарія 1830-х р. займає сьогодні тверде місце у першій, «романтичній» фазі націотворення, яка закінчилася справді міською за характером революцією 1848 р. У другій третині ХІХ ст. це вже були головно не самі священники, а їхні діти, які відмовилися від традиційного успадкування посади священника і здобули міські професії. Тут визначну роль відігравали заклади освіти — спочатку гімназія у провінційному місті, потім університет, який порівняно з духовною семінарією набагато більше перебував у вирі міського життя. Як політично активні міщани вони створили ті організації, які стали інструментами проекту націотворення — від освітніх товариств та організацій самопомочі до політичних партій.

Особливе значення для творення політичного громадського життя в Галичині мала преса. Крім Львова, де виходило три чверті всіх газет Галичини і, серед інших, шість українських щоденних газет, певну роль відігравала Коломия. Натомість україномовна преса у Чернівцях допомагала міцніше поєднати національні рухи Буковини та Галичини. З одного боку, редакції були важливими центрами, довкола яких об'єднувалася місцева міська інтелігенція, а з другого — газетна культура в пізньому ХІХ ст. була широко розповсюдженим явищем: стиль текстів і фотографії часто копіювали конкурентні медії того ж міста або ж інших міст Габсбурзької монархії та за її межами. Транснаціональ-

¹² Більше про це можна прочитати у: *Kappeler A. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich*, in: *Andreas Kappeler. Der schwierige Weg zur Nation*. S. 70–87. (*Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий зб. наук. праць. К., 1992. Вип.1. С. 104–119*).

¹³ *Himka J.-P. The Transformation and Formation of Social Strata and Their Place in the Ukrainian National Movement in Nineteenth-Century Galicia // Journal of Ukrainian Studies*. 1998. Vol. 23. № 2. P. 3–22.

ний культурний трансфер як у міському, так і в міжміському просторі впливав і сприяв в такий спосіб націоналізації української меншини¹⁴.

Преса зробила вирішальний внесок у прийняття міського простору як сцени національно-символічного самовираження. Щоправда, українці не мали можливості підкріпити свої права на історію спорудженням пам'ятників на території міста. Проте вони використовували в містах знакові символи, щоб привернути за допомогою демонстрацій чи декорацій певних «власних» будівель увагу до їхніх поглядів. Лише місто завдяки своїй соціальній та архітектурній структурі могло створити умови для таких дій.

В російській Україні центрами об'єднання довкола національно-культурної самоідентифікації стали два міста: Харків, і — дещо пізніше — Київ. Завдяки своїм університетам (у Харкові університет засновано 1805р., у Києві — 1834 р.) ці міста перетворилися у центри науки, що надихалася духом часу і займалася народною мовою, літературою та історією. Світський характер навчальних закладів та інтелектуалів, що гуртувалися довкола них, відрізняв їх кардинально від Галичини. Інша відмінність полягала у стосунках з державною владою. Царський режим підтримував рух духовного оновлення доти, поки він у сенсі тільки культурної «малоросійської» ідентичності не ставив під сумнів вищий загальноросійський імперський авторитет. Критичний поворот до чіткіше сформульованого і краще організованого національного руху дуже швидко долав межу толерантності державної влади. Ліквідація Кирило-Методіївського братства у Києві 1847 р. завершила першу фазу національного руху в Російській імперії — всього за рік до того, коли галицьким українцям у Львові в рамках революції 1848 р. вдалося досягти вирішального прориву у створенні політичного руху.

До Першої світової війни умови українського національного руху в містах Російської імперії визначали чотири чинники. *По-перше*, рушійною силою була інтелігенція, яка дедалі більше перетворювалася з дослідників на активістів і, керуючись глибокими переконаннями, намагалася змобілізувати сільське населення для освітньої мети. *По-друге*, центр національного руху був у Центральній Україні, історичній базі козацтва, з дворянських еліт якого частково виходили його провідні діячі. Крім Києва, де в 1860-х р. виникла найактивніша з так званих «Громад», слід назвати ще Харків, Полтаву та Чернігів. Серед заснованих імперією наприкінці XVIII ст. міст на півдні України лише в Одесі український рух набув певного значення. *По-третьє*, можливості розгортання національного руху встановлювала репресивна політика царської Росії, яка була спрямована насамперед проти української мови і, отже, брала на принцип не лише головний засіб комунікації, але й найважливіший національно-культурний символ. Період 1905–1907 р. становить тут лише короткий епізод

¹⁴ Binder H. Das ruthenische Pressewesen, in: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (Hg.). Die Habsburgermonarchie 1848–1918, T. 8: Die politische Öffentlichkeit. Wien, 2006. S. 2091–2116.

свободи. По-четверте, в умовах політичних репресій та низького соціального статусу українців у містах національний рух практично не міг скористатися з позитивних тенденцій на міському рівні, які виникали завдяки органам самоврядування, системі спілок та інфраструктурній урбанізації. Без такої політичної противаги соціальні зміни в містах і виникнення нової міської еліти в рамках міщанської частини суспільства створювали посилений асиміляційний тиск. Тенденція до російщення еліт, а також загальна демографічна і соціальна слабкість українців у містах вважаються головними чинниками невдачі змагань за українську національну державу під час і після Першої світової війни¹⁵.

Короткий огляд XX і XXI ст.

Якщо порівняти ситуацію міст на початку Першої світової війни з сьогоденням, то, на перший погляд, видається, що ті недоліки, про які мовилося раніше і які стояли на заваді національному рухові українців, вдалося подолати. З 1991 р. незалежна національна держава як найвища мета національного руху, стала політичною реальністю. Не бракує теж і урбанізації, адже 68% міського населення — це показник, з яким Україна перебуває десь посередині в Європі, поруч з такими західноєвропейськими країнами як Австрія чи Італія. У містах українці сьогодні не відтісняються на маргінес ні з соціального, ні з політичного погляду, а перебувають в головно етнічно однорідному середовищі, в якому вони домінують. Хоча частина суспільства й вбачає у переважанні російської мови в більшості міст Центральної та Східної України проблему для внутрішньої національно-культурної єдності, проте цей факт природно втрачає політичне значення в рамках незалежної національної держави. Попри цю позірну нормальність, проблеми довкола теми міста, урбанізації та націотворення аж ніяк не розв'язані, вони лише проявляються у нових формах.

Сучасні проблеми українських міст спричинені потрясіннями, які принесли Східній Європі дві світові війни та советська диктатура. Швидка урбанізація України після Першої світової війни відбувалася не завдяки природним змінам в економіці та суспільстві, а була наслідком політики форсованої індустріалізації, що проводив Советський Союз. Її вир у комбінації з чинником «відштовхування», спричиненого примусовою колективізацією сільського господарства, привів до того, що протягом декількох десятиліть вдалося досягти результатів, яких не досягла урбанізація XIX ст. — міста України дедалі більше перетворювалися в українські міста, що жили завдяки масовому припливові україномовного населення з довколишніх сіл. Цю тенденцію в 1920-х р. доповнила цілеспрямована політика українізації з підтримкою української культури та мови, що вписувалася в загальні рамки советської національної політики «ліберального» періоду. Від 1930-х р., в часи сталінського терору, ці

¹⁵ Guthrie S. Ukrainian Cities During the Revolution and the Interwar Era, in: Ivan L. Rudnytsky (Ed.). *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton, 1981. P. 156–179.

позитивні досягнення українського націотворення частково ліквідовано — з одного боку, через винищення нової української еліти, а з другого — через посилене вживання російської мови в містах¹⁶.

Спричинені насильницькою політикою суспільні зміни спочатку стосувалися лише центральної та східної частини України. У містах її західної частини, що перебували під владою держав, які виникли у Східній Європі після розпаду Габсбурзької монархії, та чи інша місцева більшість продовжувала процеси націотворення, користуючись тепер підтримкою національної держави, що прагнула уніфікації. Це стосувалося насамперед міст від 1921 р. польських Галічини та Волині, але й Буковини, яка відійшла до Румунії. Тим радикальнішими стали зміни, яких зазнав етнічний склад цих міст унаслідок Другої світової війни. Крім винищення євреїв, яких тут було особливо багато, депортації та вбивства зачепили насамперед ті частини міського населення, які до цього становили державницьку більшість. Отже, на цих теренах українізація міст ще більше, ніж у Східній Україні була пов'язана зі стражданнями інших народів і культур, які протягом століть жили у цих містах і визначальною мірою формували їхню культуру. Міста післявоєнної епохи побудовані на фундаменті матеріального руйнування їхньої історичної архітектури та радикального соціально-культурного розриву з минувиною.

За цих умов урбанізація України не могла витворити тієї культури, яку ми поєднуємо з поняттям міського життя в сенсі європейської традиції цінностей. Тоталітарні сили значною мірою знищили ті елементи міської культури, які наприкінці XIX ст. почали поволі зароджуватися й у Східній Європі. Жертвами стали не лише представники доміантних етнічних прошарків, що керували містами, але й, наприклад, духовна еліта української меншини. Ті українці, які після Другої світової війни прийшли з довколишніх сіл у сплюндровані, спорожнілі міста, що незабаром знову почали розростатися, принесли з собою власні цінності та життєві форми й інтегрувалися у міське середовище лише умовно. Урбанізація краю супроводжувалася її протилежністю — оселенням міст. Нові еліти советської держави, які знайшли для себе поле діяльності в містах, походили часто не з місцевого середовища, а були зайшлими бюрократами, технократами і функціонерами. Внаслідок цього чужий характер міста зберігся в українській свідомості, тоді коли через нестачу українського внеску в пов'язані з містом культурні досягнення було легко зводити роль українців лише до фольклорної нації.

Тільки після розпаду Советського Союзу з'явилися політичні передумови для розвитку в містах базового елементу урбанізації в культурному сенсі, а саме — самостійна й самодостатня громадськість. Завдяки індивідуальній свободі, яка передбачає створення суспільних груп і спільнот, міське суспільство може розвиватися горизонтально і вертикально. Історично пов'язана

¹⁶ *Liber G. Soviet Nationality, Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. Cambridge, Mass., 1992.*

з містом та «міщанським духом» модель власної громадянської відповідальності може знову дістати шанс, коли політичні органи вільно обиратимуться, а масмедії стануть трибуною для суспільних дискусій. Тут, безперечно, є ще значні недоліки, але не слід недооцінювати й досягнень, попри й надалі жалюгідний стан інфраструктури, матеріальну бідність та втечу освічених людей. Насправді успіхи нерідко є помітнішими у місцевих деталях, ніж на рівні державної політики, якою насамперед створюється певний імідж. Місто могло б стати полем для позитивних експериментів демократизації. Проте через брак загальнодержавної свідомості воно може функціонувати як місце ерзац-ідентифікації. Описана у другому розділі статті локалізована культура пам'яті вказує на фрагментацію країни в цьому плані. Ніхто не сумуватиме, що міські фанатики XIX ст., які прагнули однорідної національної держави, залишилися в минулому. Але місто й сьогодні може зробити свій внесок у структурну інтеграцію держави, якщо воно, з одного боку, відкриється для інших міст цієї політичної території в сенсі усталеної системи міжміської комунікації, а з другого — чесно й осмислюючи самого себе дасть собі раду з власною багатонаціональною минувиною.

З німецької переклав Юрій Дуркот

3. Відносини з євреями

Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення

Історія постає перед судом

25 травня 1926 р. в Латинському кварталі у Парижі пролунало декілька пострілів. Годинникар Шолем (Самуїл, Шльома) Шварцбард серед білого дня на вулиці застрелив українського політика у вигнанні Симона Петлюру. Суперечки в царині політики пам'яті, які розгорнулися довкола цього замаху та дальшого процесу, кидають характерне яскраве світло на сповнені конфліктів єврейсько-українські стосунки XIX–XX ст. Шварцбард заявив, що хотів помститися за тих євреїв, які загинули, коли 1919 р. у контрольованих військами Петлюри районах вибухнули погроми. У результаті сенсаційного процесу Шварцбарда виправдали в 1927 р. Це було пов'язано й з тим, що у паризькому Палаці юстиції не йшлося тільки про замах на Симона Петлюру. Під час процесу, що тривав приблизно тиждень, обвинувачення і захист, запросивши численних свідків, сперечалися про хід і розмах єврейських погромів, що відбулися в Україні, та про ставлення Петлюри до українських євреїв і його відповідальність за вибухи насильства. Збірки документів підкріплювали ту чи іншу інтерпретацію подій¹. Якщо захисник Шварцбарда Анрі Торес (1891–1966) опосередковано звинувачував Петлюру в убивстві рідних і близьких свого підзахисного, Шварцбарду закидали, що він діяв на замовлення советських спецслужб. Можливо, вирішальним для присяжних став заклик до республіканських традицій Франції, коли вони визнали Шварцбарда невинним за одноосібно вчинений замах та відмовили в покаранні за смерть начебто антисеміта Петлюри. З нагоди процесу відбулося заснування *Міжнародної ліги проти погромів* (з 1928 р. — *Міжнародна ліга проти антисемітизму*), яка надавала Шварцбардові моральну та фінансову підтримку.

¹ Comité des Délégations Juives (Comp.). Les Pogromes en Ukraine sous les gouvernements ukrainiens 1917–1920. Paris, 1927; Comité commémoratif Simon Petlura (Comp.). Documents sur les pogromes en Ukraine et l'assassinat de S. Petlura à Paris, 1917–1921–1926. Paris, 1927.

Суперечка довкола відповідальності Петлюри за погроми 1919 р. свідчить, як сильно можуть відрізнятись історичні наративи двох спільнот, кожна з яких вважає себе жертвою розв'язаного в ХХ ст. насильства. Хоча сьогодні легше зробити історичну контекстуалізацію біографій Петлюри та його вбивці, ніж це було перед розпадом Советського Союзу, в історіографії все ще є діаметрально протилежні погляди на ці події. Характерно, що немає критичних біографій як Симона Петлюри, так і Шолема Шварцбарда². У визначених цієї статтею рамках неможливо обговорити кривавий погромницький терор 1919 р. Так само предметом розгляду не є ані залучення Шварцбарда у советську політику проти Петлюри та інших українських націоналістів, ані вбивства та пограбування 1941 р., що відбулися в окупованому німцями Львові й стали відомі під назвою «акція Петлюри». Автор лише робить спробу віддати належне значенню російського єврейства для українського націотворення та впорядкувати відповідні дослідження. Проте спочатку киньмо погляд з Парижа на імперський простір та пов'язаний із ним досвід, що його мали у царській Росії єврейське та українське населення.

Щоб зрозуміти замах Шварцбарда та процес у паризькому Палаці юстиції як — хоча й незручний — епізод, про який пам'ятає українська та єврейська історія, треба усвідомити їх пов'язаність між собою. Проте при цьому не має створюватися враження, що йдеться про дихотомічні чи симбіотичні взаємовідносини між рівними. Якраз розміщення української та єврейської історії в імперському та постімперському контексті має враховувати асиметрію та прогалини в єврейсько-українських стосунках. Окрім того, що євреї та українці ніколи не були соціально або культурно монолітними колективами, саме взаємні асиметрії пояснюють, чому так поволи налагоджується діалог про вразливі моменти спільної історії стосунків і конфліктів. У процесі Шварцбарда і жертва, і злочинець — ролі яких під час процесу наче помінялися — походять з Російської імперії. Обидва належали до еміграції з колишньої імперії, що покинула країну внаслідок результатів громадянської війни. Попри всі відмінності, вони уособлювали царську Росію та пережитки набутих у Російській імперії звичок, досвіду та політичних реакцій. Це можуть проілюструвати короткі дані з біографії обох чоловіків. Шодем Шварцбард (1886–1938) походив з Бесарабії і виріс у Балті, де він, як член єврейської самооборони, боронився від погромів. Після того як у Першій світовій війні він разом зі своїм братом воював у французькому іноземному легіоні, Шварцбард здобув у 1925 р. французьке громадянство. З 1920 р. був власником невеликої невеликої годинникарської

² Про біографію Симона Петлюри див. *Mark R. Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropadskyj bis zum Exil in Polen* // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1988. Bd. 40. S. 7–228, тут S. 11–32; *Boulouque S. Samuel Schwartzbard, militant anarchiste (Izmaël, 18 août 1886 — Capetown, 3 mars 1938)* // *Archives Juives*. 2000. Vol. 33. № 2. S. 128–129; Jan Jacek Bruski (ed.). *Petlurowcy: Centrum państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków, 2004.

майстерні в Парижі. Він писав вірші й опублікував книжку про євреїв-добровольців у французькій армії. 1917 р. він поїхав у Росію і начебто брав участь у громадянській війні на боці більшовиків.

Симон Васильович Петлюра (1879–1926) народився в сім'ї українців, представників середнього класу Полтави. Під час навчання у Полтавській духовній семінарії приєднався до українського національного руху. У царській Росії він провадив свою діяльність в українських колах Петербурга, Москви та Києва, а також у галицькому Львові. Його статті публікувалися в українській пресі Галичини, а з 1906 р., після легалізації українських видань, й у Російській імперії. Після Лютневої революції він був членом Центральної Ради, а в липні 1917 р. став міністром військових справ. За врядування гетьмана Павла Скоропадського Петлюру на короткий час заарештували, але після виведення військ Центральних держав він спочатку став військовим головнокомандувачем (головним отаманом), а пізніше — головою нового уряду. Після втрати української незалежності, яку не зміг врятувати й суперечливий союз з Юзефом Пілсудським, Петлюра виїхав через Варшаву, Відень, Будапешт та Женеву до Парижа, де він з 1924 р. жив як голова держави у вигнанні. Хоч як би до цього прагнули історично-політичні проекти та їх інтерпретатори, Шварцбард і Петлюра не протистояли один одному як представники ворожих народів. Практику політичних замахів значною мірою розвинули російські революціонери. Крім цього, обидва пройшли політичну соціалізацію в Російській імперії. Обидва заперечували чинний соціальний і політичний лад царської Росії. Пояснити суперечливу історію процесів націотворення наприкінці існування Російської імперії може лише ситуативний підхід, який враховує соціальне становище, етнічне походження та імперські звички окремих дійових осіб³. У цьому контексті автор в подальшому робить огляд імперського досвіду, що був частково спільним для українців та євреїв царської Росії. Орієнтований на конкретну ситуацію підхід дозволяє враховувати дійових осіб процесів націотворення та показати їхні можливості для дій. Міста та містечка пізньої Російської імперії були політичними лабораторіями дедалі сильніше політизованого та етнізованого місцевого суспільства⁴. Тут мусили проявитися конкретні національні концепції. Тому в подальшому особлива увага звернута на міста як реальний та ментальний комунікаційний простір тогочасних українських і єврейських діячів.

³ Елементи такого підходу можна знайти у публікації: *Miller A. The Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research. Budapest, New York, 2008.*

⁴ *Hausmann G. Stadt und lokale Gesellschaft im ausgehenden Zarenreich, in: Guido Hausmann (Hg.). Gesellschaft als lokale Veranstaltung. Selbstverwaltung, Assoziierung und Geselligkeit in den Städten des ausgehenden Zarenreiches. Göttingen, 2002. S. 10–166, тут S. 154–155.*

Імперський досвід: паціотворення в царській Росії

У багатьох аспектах становлення української і єврейської націй відбувалося в імперському контексті: і євреї, і українці жили як піддані багатонаціональних імперій Габсбургів та Романових. Всередині обох імперій вони відрізнялися демографічними моделями та соціально-економічними відносинами. Як українці, так і євреї, що жили у західних і південних прикордонних областях Російської імперії, мали амбівалентне ставлення до великоросійського чи імперського центру. Націоналісти обох груп стикалися зі схожими проблемами як у внутрішній, так і в зовнішній комунікації.

Одні мали надзвичайно високий ступінь урбанізації, інші представляли село; одні були промисловими посередниками, ремісниками і підприємцями, що добилися швидкого успіху, інші рідко мали дворянське походження і були переважно селянами. Одні були мобільними в соціальному і географічному аспектах, але за законом обмеженими територією 25 західних губерній (*Смуга постійної єврейської осілості*), інші були прив'язані до рідного шматка землі, але в рамках селянської колонізації імперії заселяли такі регіони, як Кубань, частини Середньої Азії чи Сибіру (таблиця 1).

Таблиця 1.

**Народи Російської імперії у 1897 р.
за професійними групами⁵ (у відсотках; рядок = %)**

	Сільське господарство	Переробні промисли	Банки, торгівля	Послуги	Вільні професії	Військо-вики
Росіяни	47,26	18,31	3,22	4,35	1,35	4,27
Українці	73,07	7,31	1,01	1,63	0,46	3,35
Євреї	2,66	35,37	29,54	5,07	3,21	3,48
Поляки	48,58	15,38	1,36	3,01	1,30	3,52

Мобільність єврейського населення обмежувалася визначеними районами поселення, що виглядало архаїчним, євреїв дискримінували також спеціальним законодавством для іногородців. Натомість їхнє шкільництво та судова система залишалися в певних межах автономними, а часом їм навіть сприяли (так звані казенні єврейські училища)⁶. Натомість український національний рух страждав від заборони української мови в освіті та публіцистиці. Визначальними для стосунків між євреями та українцями загалом та зокрема між

⁵ Ці дані є витягом з перепису населення 1897 р. Див. Henning Bauer, Andreas Kappeler, Brigitte Roth (Hg.). Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Bd B: Ausgewählte Daten zur sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches. Stuttgart, 1991. S. 156–157.

⁶ Dohrn V. Jüdische Eliten im Russischen Reich // Aufklärung und Integration im 19. Jahrhundert. Köln, 2008.

єврейським та українським національним рухом в Російській імперії були відносини у формі трикутника, які детермінувалися відповідними взаєминами з імперським центром. Прикладом цього може бути питання мови, що в процесі становлення обох націй відіграло вирішальну роль. Для єврейського населення південних губерній, у яких жили переважно українці, не було причин бажати поглиблення культурних і мовних бар'єрів між північчю та півднем. Навпаки, вимогою часу здавався саме вільний рух людей і товарів та наявності *lingua franca*. Російська асиміляція єврейських еліт загрожувала успіхові процесу українського націотворення, бо з нею, очевидно, зменшувалися можливості української сторони, наприклад, для набуття вищого соціального статусу в містах. Хоч значна частина єврейського населення жила на півдні Російської імперії в україномовному соціальному середовищі, це стосувалося тільки до села. У містах єврейське населення орієнтувалося майже винятково на російську мову (таблиця 2).

Таблиця 2.

Рідна мова населення в Україні та в «Новоросії»⁷

	Україна* загалом (стовпець = %)	Україна (село) (рядок = %)	Україна (місто) (рядок = %)	Новоросія** загалом (стовпець. = %)	Новоросія (село) (рядок = %)	Новоросія (місто) (рядок = %)
Російська	8,31	68,02	31,98	29,77	71,16	28,84
Українська	78,65	94,77	5,23	42,88	93,55	6,45
Їдиш	8,35	64,38	35,62	6,67	38,36	61,64
Польська	1,96	82,35	17,65	0,63	35,60	64,40

* Охоплює такі губернії: Волинську, Київську, Подільську, Полтавську, Харківську та Чернігівську.

** Входять такі губернії: Бесарабська, область Війська Донського, Катеринославська, Таврійська (Крим) та Херсонська.

Це пов'язувалося з роллю міст як вузлів інтенсивної комунікації, де розташовувалися освітні заклади, преса та адміністрації. Як українці, так і євреї в пошуках можливостей заробітку мігрували в міста українських та «новоросійських» (південноукраїнських) губерній. Там вони більшою чи меншою мірою проходили процес культурної асиміляції, залежно від ступеня освіти, віддаленості міста від вихідного пункту міграції та інтегрованості середовища, з якого вони походили. Якщо бідніше міське населення довше трималося за свою мову (їдиш чи українську), то інтелігенція чи промисловці вже з професійних причин перебували насамперед в російськомовному середовищі.

В поодиноких випадках як єврейським, так і українським підприємцям вдавалося відігравати помітну соціальну роль, не заперечуючи свого походження. Часто вони були визнаними в усьому місті меценатами, зберігаючи

⁷ Bauer ua. Die Nationalitäten. Bd. B. S. 216–218.

при цьому особливе чуття до потреб своєї етнічної групи. Проте для процесів націотворення вони мають швидше вторинне значення, бо соціальна солідарність і поведінка міцно поєднували їх з іншими підприємцями⁸. Таку властивість можна спостерігати й серед дворянства, наднаціональний соціальний характер якого певною мірою нейтралізував етнічні зв'язки. Крім цього, нечисленні українці та євреї, яким вдалося зробити кар'єру і стати в останній третині XIX ст. частиною середнього класу та верхівки у містах, не можуть бути моделлю для соціального успіху загалом. Попри суттєві соціальні зміни в останній період Російської імперії, які почалися після звільнення селян від кріпацтва у 1861 р. та були особливо помітні в промислових регіонах з інтенсивним розвитком, як-от у смузі між Донбасом і Дніпром, дорога нагору для соціально нижчих верств населення була зазвичай повільна і важка. Міграція селян у промислові міста, що переживали бурхливе зростання, спричинялася переважно злиднями, а життя некваліфікованого робітника викликало швидше розчарування, ніж відчуття соціального покращення.

У межах сільського світу України українці та євреї жили разом вже впродовж століть. Про відповідний культурний обмін свідчить етнографія та дослідження історії населених пунктів⁹. Упередження, як-от історії про підступного єврейського шинкаря, тут передавалися легше, ніж у містах. Соціальний порядок в кожному разі гарантував стабільність. Виїжджаючи у міський світ, обидві групи ставали конкурентами. Проте ситуація в кожному місті була інша, адже відрізнялися й групи мігрантів. За головне правило можна вважати, що величина міста була добрим індикатором значення російської мови в публічному житті. Наприклад, у Полтаві, де народився Петлюра, українці становили трохи більше половини населення міста, натомість у великому Києві 1897 р. лише чверть мешканців вказали, що українська мова є їхньою рідною. В Одесі українською розмовляли лише 5,66 % населення¹⁰.

Щоб структурувати розмаїття імперського досвіду, треба поділити міста південних губерній царської Росії залежно від їхньої привабливості для робочих мігрантів на три типи¹¹. 1) Історичні міста з середньовічним корінням, як-от Київ, що спочатку притягали мігрантів лише як адміністративні центри — індустріялізація тут відбувалася як вторинний процес; 2) новозасновані імперські міста, як-от Одеса, чие економічне значення (порт), яке вони мали ще в доіндустріальну епоху, переважало функції адміністративного центру та 3)

⁸ *Lindner R. Ukrainische Unternehmer, in: Rainer Lindner. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich. Konstanz, 2006. S. 137–146.*

⁹ В.Лукин и др. (ред.). 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1: Подолье (изд. 2-е).

¹⁰ *Herlihy P. Odessa: A History 1794–1914. Cambridge, Mass. 1986. С. 242. Герлигі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. Київ, 1999. С. 240–241.*

¹¹ Подається за *Lindner. Unternehmer und Stadt in der Ukraine. S. 39–85.*

промислові міста, як-от Катеринослав (сьогодні Дніпропетровськ), чия роль як центрів торгівлі швидко відійшла на задній план порівняно зі значенням промисловості, що бурхливо зростала. Саме ці міста залишалися «острівцями чужої мови та культури в українському селянському морі»¹². У таких містах, як Київ чи Одеса, процеси становлення української нації розвивалися лише тому, що тут був вузький прошарок освічених українців та групи українських мігрантів.

Росіяни, українці, євреї: Київ

На зламі XIX–XX ст. для українських мігрантів з довколишніх районів Київ мусив виглядати як російськомовне місто. Проте ситуація тут була інша, ніж в Одесі¹³. У Києві розташовувалися резиденції губернатора, урядових установ та університет, він був торговельним містом із значною часткою українського населення. Ще на початку 1870-х р. у Києві існувала традиція друку українською мовою, проте вона, так само як і спроби організувати українські «Громади» наприкінці XIX ст. підпала під репресивні заходи царського уряду. Російські купці, студенти, професори, а також військові й губернська адміністрація посилювали російський елемент у місті (таблиця 3). В кожному разі частка українців з 1874 по 1897 рр. впала з майже половини до третини або й до чверті міського населення¹⁴.

Таблиця 3.

Рідна мова у Києві в 1897 р.¹⁵

Російська	54,20%
Українська	22,23%
Їдиш	12,08%
Польська	6,69%

Поміркована індустріалізація Києва залежала від припливу робочої сили. Оскільки більшість мігрантів походили з україномовних близьких чи віддалених околиць, частка українців серед населення нижчих верств була, мабуть, найвища. Щоправда, хоча російськомовні групи, як-от росіяни чи євреї, й домінували в економічному житті міста, київські середній клас і верхівка з етніч-

¹² Guthier S. Ukrainian Cities During the Revolution and the Interwar Era, in: Ivan L. Rudnytsky (Ed.) Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981. P. 156–179, тут P. 157; Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, 1985. (Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. К., 1997).

¹³ Meir N. Jews, Ukrainians, and Russians in Kiev: Intergroup Relations in Late Imperial Associational Life // Slavic Review. 2006. Vol. 65. P. 475–501.

¹⁴ Hamm M. Kiev: A Portrait, 1800–1917. Princeton, N. J., 1993. P. 98–103.

¹⁵ Дані подано за: Bauer u.a. Die Nationalitäten. Bd. V. S. 398. Дані перепису в цьому разі видаються швидше заниженими.

ного боку були все ж таки гетерогенною групою, до якої входили й українські підприємці. Якщо всередині організованої купецької верхівки етнічне походження рідко ставало приводом для конфліктів, то поєднання етнічних і соціальних конфліктів серед міських нижчих верств у політичних кризових ситуаціях спричиняло вибухи насильства, які у формі погромів 1881 р. та 1905 р. спрямовувалися насамперед проти єврейського населення. Погляд знизу на етнічно-соціальне розшарування імперського Києва відкривається у спогадах тодішнього сезонного робітника Лазаря Кагановича, який пізніше увійшов у найближче оточення Сталіна. Робітник-мігрант Каганович, який щойно втратив роботу, дістав таку пораду:

«Дивись — хазяїна Бродського звати Лазар, і тебе теж звати Лазар. Іди ж бо до нього і скажи: «Чого ж ти, Лазарю, звільнив іншого Лазаря, це ж бо недобре!» Баючи, йому стало б соромно і він взяв би тебе на роботу знову, та ще й додав би платні. Всі сміялися і говорили: «Дочекаєшся від кровопивці милосердя!» А один вантажник додав: «Він, Бродський, єврей і ще більше злиться на робітника-єврея, який не прогинається перед ним, а веде з ним боротьбу»¹⁶.

Тут чітко проявляються соціальні межі між нижніми і верхніми верствами. Етнічні відмінності, визначені лише за прізвищем, залишалися чинними. Щоправда, їх можна ситуативно нейтралізувати. Каганович, що народився 1893 р. поблизу Чорнобиля в єврейській сім'ї, яка розмовляла їдишом, згодом переїхав з провінції до Києва. Не маючи формальної освіти, він самотужки оволодів російською та українською. Привабливість більшовицьких гуртків, до яких він приєднався в Києві 1911 р., полягала для нього в можливості перетворити своє соціальне походження на позитивну характерну рису, натомість щодо свого єврейського походження він міг зайняти амбівалентну позицію¹⁷.

Росіяни, євреї, українці: Одеса

Ледве чи можна наприкінці XIX ст. знайти інше місце в усій багатонаціональній імперії Романових, де наче під лупою поєднувалися б динаміка, суперечності, імперська взаємодія і взаємне відторгнення на такому вузькому просторі. Роль Одеси в останній період царської Росії не вичерпувалася функцією одного з найбільших перевантажних пунктів. 1865 р. у цій південній метрополії відкрився університет. Окрім професорів і студентів, у жвавому публічному та

¹⁶ Каганович Л. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва, 1997. С. 61.

¹⁷ Riga L. Ethnonationalism, Assimilation, and the World of the Jewish Bolsheviks in Fin de Siècle Tsarist Russia // Comparative Studies in Society and History. 2006. Vol. 48. P. 762–797.

політичному житті міста брали участь купці та ремісники.¹⁸ Перспектива соціального зростання, яку вже насправді не можна було реалізувати, наче магніт притягала мігрантів усілякого штибу й в останній третині XIX ст. Соціальна напруга в місті зростала, а криваві погроми 1881 р. повторили модель конфліктів, які відбулися 1821, 1859 та 1871 р. Ситуація з погромами знову повторилася у жовтневі дні 1905 р., коли російська революція підважила основи авторитету царського режиму.

Політичний досвід, що євреї здобували в міському суспільстві Одеси, виходив за рамки урбаністичного простору і вплинув на сподівання двох політичних поколінь, які мали важливе значення для єврейського заселення Палестини та для транснаціонального єврейського робітничого руху¹⁹. В Одесі навіть серед національно спрямованих сіоністів домінувала російська. Освічена єврейська еліта підтримувала освіту єврейських студентів і школярів російською ще в останній третині XIX ст.²⁰ У дискусії між українцями та євреями цей факт став причиною публіцистичної сварки. Якщо «*Основа*», рупор українофілів у царській Росії, 1861 р. критикувала єврейську інтелектуальну еліту за те, що вона в мовному і культурному плані відвернулася від усього українського, «*Сіон*», одеський тижневик російських євреїв, у своїй репліці закидав українофілам брак любові до батьківщини або ж малоросійський сепаратизм²¹. І перші, й другі використовували штампи іншої сторони, наприклад, натяки на негативну роль євреїв в економіці польської шляхетської республіки чи зауваги про національну ненадійність українців, що з часів Мазепа була стереотипом для росіян, однак відбувалося це не у прямому діалозі. Навпаки, обидва видання перебували в комунікаційному просторі тогочасної російської публічної преси й намагалися переконати імперський центр у своїй чесності. Це було цілком очевидним у випадку з «*Сіоном*», коли він закликав російські видання розсудити, докори якої з двох газет у суперечці є справедливими. Так «*Сіон*» намагався завоювати для справи єврейського просвітництва як читацьку публіку імперії, так і державні установи. За обома газетами стояли протилежні інтереси української та єврейської інтелігенції.

Слабкість українського елемента в Одесі — тут, можливо, навіть без вагомого обмеження можливостей публікацій українською мовою у 1863 та 1876 р.

¹⁸ Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998. S. 489–491.

¹⁹ Zipperstein S. Elusive Prophet. Ahad Ha'am and the Origins of Zionism. London, 1993. P. 67–104, 170–257; Stanislawski M. Zionism and the Fin de Siècle. Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky. Berkeley, 2001. P. 116–237.

²⁰ Zipperstein S. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881. Stanford, Calif., 1986.

²¹ Orbach A. New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms 1860–1871. Leiden, 1980. P. 48–52; Klier J. «Kiev is Ukrainian», in: John Klier. Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881. Cambridge, 1995. P. 182–221.

дійшло б до асиміляції українців до російської мови та культури — стає особливо помітною, якщо проаналізувати довший період²². Нелегальна одеська «Громада», що виникла в середині 1870-х р., була першим значним українським об'єднанням у місті. Проте 1879 р. її розгромили, а нові українські національні прагнення в Одесі з'явилися знову лише в умовах загальної політизації у новому столітті в 1905 р. Після Лютневої революції 1917 р. стало очевидним, якою слабкою залишалася соціальна база українців у царській Росії. В Одесі не було класичних представників національного руху. Згадується лише заснування Одеської української вчительської спілки (на чолі з Володимиром Чехівським)²³. Натомість єврейські організації в Одесі мали ще з останньої третини ХІХ ст. доволі розгалужену структуру. В публічних об'єднаннях і в пресі міста процеси становлення єврейської нації посідали належне місце, навіть якщо політична мобілізація нижніх прошарків єврейства вдавалася лише в поодиноких випадках. Українська опція видавалася для одеських євреїв не надто привабливою. Проте саме в багатонаціональній Одесі цілком асимільований з російською мовою й культурою один єврейський мислитель розвинув політичну концепцію єврейсько-української співпраці в часи національного передвістя²⁴. Під впливом погрому в розташованому неподалік Кишиневі молодий журналіст Володимир Жаботинський (1880–1940) зрозумів, наскільки єврейське населення затиснене у трикутнику між великоросійською імперською та українськими національними прагненнями. З сіоністського погляду він надав перевагу національно-демократичному виборові перед союзом з імперською державою. Лев Троцький, теж асимільований в російську культуру єврей, що як і Жаботинський відвідував школу в Одесі, прийняв рішення на користь імперського вибору, хоча й у формі радикальної боротьби з автократією. Спільною для обох була свідома диференціація між російською і українською пропозиціями для майбутнього російського єврейства. З погляду культурно асимільованих євреїв Одеси це рішення мало характер вибору між цивілізаційним прогресом і культурним утвердженням. У Катеринославі така романтична відмінність практично не мала сенсу.

²² Hausmann G. Die ukrainische nationale Bewegung in Odessa, in: Guido Hausmann. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917. Soziale und Nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998. P. 421–431.

²³ Penter T. Odessa 1917. Revolution an der Peripherie. Köln u a, 2000. S. 38–62, 321–329.

²⁴ Stanislawski. Zionism. P. 178–237; Andriewsky O. Medved' iz berlogi: Vladimir Jabotinsky and the Ukrainian Question, 1904–1914 // Harvard Ukrainian Studies. 1990. Vol. 14. №3–4. P. 249–267.

Росіяни та євреї: Катеринослав

Мапи єврейських погромів у царській Росії свідчать про те, що в містах на північному березі Чорного моря був доволі високий потенціал насильства. Південні губернії Російської імперії наприкінці XIX ст. були полем експериментів у час індустріального модерну. Промислові міста й села Новоросії швидко заселялися групами населення, які, сподіваючись на покращення свого соціального статусу або ж втікаючи від дедалі гірших соціальних і культурних рамок умов, наводнювали їх. У цьому суспільстві на прикордонні соціальні правила пускали не таке глибоке коріння, або ж воно створювало власні правила поведінки в конфліктах. Якщо окремі етнічні групи могли тут жити, значно менше дотримуючись традицій і вільніше, ніж деінде в царській Росії, то їхній соціальний статус був економічно менш стабільний, а культурна ідентичність менш певна. Соціальні конфлікти тут розв'язувалися особливо жорстко; регулярно траплялися різкі вибухи насильства проти євреїв. Політично свідома частина єврейського населення щораз більше приєднувалася до таких рухів, як сіонізм чи соціалізм. Думки про самозахист привели до гуртування єврейської громади без огляду на соціальні відмінності та, зокрема, до посилення сіонізму.

Як приклад тут розглянуто Катеринослав. Як і Одеса, це місто засноване на північ від Чорного моря в імперські часи. Демографічне зростання в місті теж ґрунтувалося на міграції з розташованих на північ від нього українських губерній та з російського центру. На відміну від Одеси Катеринослав був промисловим або робітничим містом. Його промислове піднесення розпочалося в останній третині XIX ст. з розроблення покладів руди та вугілля. За період 1885–1897 р. населення міста зросло на 159% до 112 тис. мешканців²⁵. Щорічний приріст населення становив близько 8%. Етнічні та соціальні відмінності призводили до численних насильницьких конфліктів. 20–21 липня 1883 р. у Катеринославі відбувся один з найжахливіших погромів²⁶. Поруч із специфічною культурою насильства некваліфікованих робітників і декласованих міських елементів серед його причин, можливо, було й нестабільне соціальне становище Катеринослава. На відміну від Одеси тут поза світом фабрик було дуже мало громадського простору. Вплив студентів чи академічних кіл на робітників залишався малим; лікарі та інші представники вільних професій мусили побоюватися, що вони самі можуть стати жертвами під час соціальних криз. Якщо середній клас і верхівка Катеринослава були не дуже численні, то нижчі верстви розпадалися на окремі етнічні й соціальні групи. У випадку економічних чи соціальних криз українці могли втекти у свої рідні місця, які зазвичай розташовувалися не надто далеко. Єврейські чи російські робітники-мігранти мали таку можливість украй рідко, бо вони приїжджали з віддалених

²⁵ Lindner. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine*. S. 71.

²⁶ Wynn Ch. *Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*. Princeton, N. J., 1994. P. 111–113.

місцевостей. Страйки та припинення роботи, причини яких часто лежали поза політикою, розвивали динаміку насильства, що підтримувалася політичною й етнічною поляризацією міського населення і, своєю чергою, посилювала її. Протилежні інтереси страйкарів і штрайкбрехерів нерідко супроводжувалися брутальним насильством. Насамперед некваліфіковані та політично неорганізовані робітники несли насильство у міський простір і при цьому нападали на єврейське населення²⁷. Дотепер дослідники не встановили тут різниці між українцями та росіянами.

Історична політика та історія: від світової громадянської війни до власної держави

Події російської революції, дальшої громадянської війни та «тридцятирічної світової громадянської війни» (разом з Голодомором, катастрофою європейського єврейства (Шоа) й іншими масовими вбивствами, подіями Другої світової війни) загалом не лише вплинули на українсько-єврейські стосунки, але й ретроспективно змінили відповідні спогади про царську Росію²⁸. Образи українського антисеміта з одного боку та єврея-українофоба з советським або ізраїльським обличчям — з другого, перетворилися у стереотипний образ ворога. Проте ворожий образ теж може сприяти націотворенню і він певною мірою притаманний націоналізмові. Ворожий образ єврея увійшов до світогляду українського інтегрального націоналіста Дмитра Донцова (1883–1973), для якого, щоправда, до українського національного майбутнього не пасували й поляки, румуни та інші етнічні меншини²⁹. Проте й Вячеслав Липинський (1882–1931), певною мірою національно-демократичний антипод Донцова, ототожнював єврейство з більшовизмом, хоча його розуміння території української нації інтегрувало євреїв та інші народності, а він особисто критично висловлювався щодо конкретних проявів української «жидофобії». З 1960-х р. національно свідомі українські мислителі почали звільнятися з-під впливу Донцова і дистанціюватися від антисемітизму. Відповідальність за антисемітизм і єврейські погроми тепер зазвичай приписували царському режимові або росіянам. Імперський досвід українського та єврейського населення в царській Росії в логічному контексті багатоетнічної комплексності знайшов свій відбиток в історичних дослідженнях у Північній Америці. Українські історики та філософи північноамериканської діаспори, які намагалися налагодити діалог з єврейськими колегами, частково бачили себе спадкоємцями заснованої

²⁷ *Surh G.* Ekaterinoslav City in 1905: Workers, Jews, and Violence // *International Labor and Working-Class History*. 2003. Vol. 64. P. 139–166.

²⁸ *Diner D.* Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung. München, 1999. S. 21–78.

²⁹ *Petrovsky-Shtern Y.* Jews in Ukrainian Thought: Between the 1940s and the 1990s // *The Ukrainian Quarterly*. 2004. Issue 60. № 3–4. P. 231–270.

Липинським школи. Результати цього українсько-єврейського діалогу підготували зближення на академічному рівні і зробили можливою концептуальну відкритість української національної історіографії³⁰.

З цього погляду логічно, що з початку 1990-х р. історична наука в Україні та за її межами знову оперує концепцією українського єврейства. Попри розв'язані конфлікти, цей новий підхід залишається вартим уваги: адже до тепер євреїв вважали швидше чужими для України та її історії як поплічників поляків чи більшовиків. Щоправда, одну специфічну єврейсько-українську протилежність підкреслюють до цього часу. Однак тепер її пояснюють не антисемітизмом, а філосемітично. Багаторівневі реалії єврейського та українського життя в царській Росії та зумовлену імперським середовищем комплексність їхніх стосунків надто рідко аналізують у контексті ситуації³¹. В національних акцентах відразу після здобуття незалежності перебільшували схожість між українцями та євреями як пригнобленими народами — це стосувалося, наприклад, паралелей державотворення в Ізраїлі та Україні. З 1991 р. українську історію зображували в українській історіографії насамперед як історію української державності. Етнічні чи соціокультурні аспекти при цьому применшували. Історія поляків, росіян чи євреїв з цього погляду мало що дала для українського державо- та націотворення. У працях з регіональної історії теж, на жаль, часто продовжували советські наративи, коли забували побутову історію стосунків між українцями, росіянами та євреями у колись багатоетнічних маленьких містечках або ж раптове «зникнення» єврейського населення з-поміж мешканців пояснювали надписами на пам'ятниках, як-от: «Здесь покоятся советские граждане ... зверски замученные и расстрелянные ... фашистскими палачами..» або ж «Тут фашисти вбили мирних українських громадян». За нечисленними винятками, українські соціологи та політологи уникають теми історії українсько-єврейських стосунків. Це аж ніяк не означає, що єврейське населення царської Росії в опублікованих після 1991 р. працях більше не згадують. Але євреїв тут рідко сприймають як індивідів, чії дії можуть бути суперечливими, а надто часто як монолітну групу в дихотомічних політичних контекстах. Кодовими знаками тут є дані погромів 1881, 1905 та 1919 р., які відбулися на території сучасної України. Іншим прикладом є некритичне вшанування в Україні Володимира Жаботинського. У цьому сенсі виваженою є інтерпретація Юрія Шаповала, який у своїй історії України ХХ ст. показує євреїв як жертв або зло-

³⁰ Aster H., Potichnyj P. *Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes*. Oakville, 1987; див. також: Howard Aster, Peter Potichnyj (Ed.). *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton, 1988.

³¹ Petrovsky-Shtern Y. In Search of a Lost People: Jews in Present-Day Ukrainian Historiography // *East European Jewish Affairs*. 2003. Vol. 33. № 1. P. 67–82; Його ж. The Revival of Academic Studies of Judaica in Independent Ukraine, in: Zvi Gitelman (Ed.) *Jewish Life After the USSR*. Bloomington, Indianapolis, 2003. P. 152–172.

чинців³². Щодо Симона Петлюри та його ставлення до єврейського населення і єврейських погромів теж бракує розуміння амбівалентності та контингентності історії. Дехто хоче зобразити Петлюру філософітом, натомість, наприклад, в Ізраїлі чи в Росії вперто притримуються спотвореного зображення його як расиста-антисеміта³³. Демографія багатьох міст Правобережної України, які в XVII — XVIII ст. були швидше польсько-єврейськими, а в XIX ст. — російсько-єврейськими, ще не увійшла до свідомості українського загалу, ба навіть більшості істориків.

Проте й поза межами України єврейську історію рідко поєднують з українською. Про це свідчить загальна спрямованість таких предметів, як східно-європейська історія, славістика та юдаїстика/єврейські дослідження, на польську та російську історію й культуру. Уникнути вузьких советських чи націоналістичних поглядів можна лише інтегративним підходом до пов'язаних між собою історій поляків, росіян, євреїв й інших етнічних груп, а також їх внесенням в історіографію України та українського народу. У цьому зв'язку слід вказати на постать «антиімперського єврея», якою ми завдячуємо Йохананові Петровському-Штерну³⁴. Останні дослідження полегшують запропонований тут ситуативний аналіз єврейської позиції в імперському трикутнику взаємних стосунків з українським націоналізмом та російською чи советською імперською. Щоправда, російське єврейство аж ніяк не можна вважати антиімперським фактором. Конфлікти між проімперськими та антиімперськими силами, які однаково впливали на українців та євреїв і за різних соціальних вихідних умов вели до протилежного політичного розвитку, краще описують ситуацію в останній період Російської імперії, особливо щодо різноманітних політичних позицій євреїв, ніж нерозважливе однобоке зображення єврейського населення як агента імперіялізму. Соціально-економічні відмінності кидали тінь на контакти єврейського населення з українцями в царській Росії. Спільні антиімперські інтереси стали можливими і бажаними саме в результаті урбанізації та сучасного націотворення. Але політичний альянс між українськими та єврейськими елітами був нестабільним і коротким тому, що у самостійній Україні дійшло до погромів, яким цей альянс не зміг завадити.

З німецької переклав Юрій Дуркот

³² Шаповал Ю. Україна ХХ століття. Київ, 2001.

³³ Про суперечку довкола постаті Петлюри та зближення поглядів див. працю: Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920. Cambridge, Mass., 1999. P. 169–178. Критичну оцінку праці див. у: Fischer L. The «Pogromshina» and the Directory: A New Historiographical Synthesis? // Revolutionary Russia. 2003. Vol. 16. № 2. P. 47–93.

³⁴ Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice. The Making of the Ukrainian Jew. New Haven, London, 2009. P. 1–23. Погляди про Україну як внутрішню колонію царської Росії я не поділяю.

Українсько-єврейське снівжиття в Галичині й конструювання національного

У цій статті йтиметься передусім про період кінця XIX — початку XX століття. Зазначені часові межі охоплюють не лише початок становлення нації в галицьких українців і євреїв, а й радикалізацію національних рухів після Першої світової війни, яка розпочалася боротьбою за створення національних держав після розпаду Габсбурзької монархії.

Оскільки всяка спільнота складається з окремих осіб, то всі міжкультурні зв'язки і контакти мають колективний та індивідуальний виміри. Обидва виміри мають власні правила гри і комунікативні механізми, що з плином часу можуть значно трансформуватись. Мультикультурна історична спадщина Галичини є невичерпним джерелом прикладів того, як українці, поляки та євреї, попри всі відмінності в релігійному і культурному вихованні, приналежність до різних «уявлених спільнот»¹ та усталений розподіл соціальних ролей, творили реальні міжкультурні спільноти в повсякденному житті сіл, містечок і міст.

На момент початку епохи націотворення ці громади та їхній міжкультурний комунікаційний простір мали за плечима кількасотрічну традицію співжиття. Вона розпочалася з єврейських і польських поселень за часів Галицько-Волинського князівства і продовжувалась в подальших століттях під владою польських королів і Габсбургів. Уже на початках галицької міжкультурної традиції стало очевидно, наскільки важливу роль відігравав у ній становий поділ, а також соціальний та просторовий чинники. Руська аристократія поступово переходила на католицизм і розчинялася в польській культурі, натомість новоприбулі польські селяни переймали мову, а часто й віру українських (руських) селян, які домінували в сільському просторі Галичини.

¹ Див. *Anderson B. Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism, London-New York 1991. (Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001).*

Попри релігійно обґрунтовану непоступливість/непохитність інтрансгенцію замкнутої меншини, за цим зразком діяла і значна частина галицьких євреїв: у містах необхідним було знання польської мови, для життя на селі євреї Східної Галичини мусили знати українську. Багато правил співжиття, що сформувалися через безпосереднє сусідство — таких, наприклад, як взаємне зважання на релігійні свята — збереглося аж до кінця галицького трикутника народів у середині ХХ століття. Поширеними і підтвердженими багатьма єврейськими і українськими свідченнями та етнографічним матеріалом є й міжкультурні запозичення — чи то в мові (численні українізми в їдиші і слова з їдишу в галицькому варіанті української мови), чи то в народній музиці (здага-ти хоча б мелодику клезмеру і гуцульські коломийки, перейняті клезмером як жанр — коломейке), у забобонах і демонології, у щоденній матеріальній культурі й кулінарних уподобаннях.²

Безпосередній життєвий досвід селян, до яких належали 90 відсотків галицьких українців, традиційно стосувався їхньої сільської громади й околиць. Відносно слабкі комунікативні зв'язки селян поза межами свого життєвого простору, а також магічні і мітичні елементи в їхній картині світу зумовлювали глибоке роздвоєння їхнього світосприйняття. Звідси все, що лежало поза безпосереднім досвідом, кваліфікувалось як чуже і потенційно небезпечне. Те, що українські селяни знайомих із безпосереднього досвіду євреїв сприймали як представників «чужого» зовнішнього світу, видається, на перший погляд, парадоксальним. При уважному ж розгляді стає зрозуміло, що євреї виконували важливу роль посередників, це зафіксувалося в народних казках, звичаях і ритуалах.

Національна організація

Традиційні форми міжетнічного, сильно персоніфікованого співжиття формувалися в Галичині під впливом старих, передусім релігійно і станово визначених понадіндивідуальних зв'язків. Новочасне розуміння нації, яке від другої половини ХІХ століття стрімко набирало сили поруч із традиційними формами співжиття, прагнуло до нового типу таких зв'язків. Для цього були застосовані нові інструменти, передовсім друковані медіа. Окрім благородної мети — просвіти «простого народу», це допомагало пов'язати зсередини власну етнокультурну спільноту і водночас чіткіше відмежувати її ззовні³.

² Наприклад: Albert Lichtbau (Hg.) *Als hätten wir dazugehört. Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Habsburgermonarchie*. Wien, Köln, Weimar, 1999. S. 169–192, тут: S. 186–189; *Granach A. Da geht ein Mensch. Autobiographischer Roman*. München, 2007; *Kofler O. Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej*. Warszawa, 1999.

³ *Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. London, 1988; *Struve K. Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und*

Важливе значення в цьому процесі консолідації належало образу ворога. Очевидно, що у випадку галицьких українців центральну роль у цьому плані відіграла польська шляхта. Її забезпечене у 1860-х роках галицькою автономією політичне й економічне панування в коронному краї було з соціального і культурного погляду основною небезпекою для емансипаційних планів обидвох таборів українських провідників — русофілів і українофілів. Незабаром обидва табори звернули увагу й на іншого ворога, боротьба з яким мала дисциплінувати народні маси, а саме на єврейського шинкаря.

Ще з часів польської шляхетської республіки великим галицьким землевласникам належало виняткове право виробництва і продажу алкоголю на своїх землях, так звана *пропінація*. Це право разом з багатьма іншими економічними функціями у маєтках шляхти традиційно передавали в оренду євреям. У такий спосіб шляхта звільнялася від щоденних економічних клопотів і впроваджувала посередника між власними інтересами і споживачами, своїми підданими селянами. Принципово змінити цю конструкцію не спромоглися ані Терезіанські та Йосифінські реформи після 1772 р., ані революція і скасування кріпацтва в 1848 році. Ба більше, після втрати безкоштовної робочої сили внаслідок звільнення селян багатьох великих землевласників вважали пропінацію своїм єдиним порятунком. Єврейські пропінатори отримували від своїх панів щораз вищі норми виробітку і мусили при цьому думати ще й про забезпечення своїх інтересів. Все це призвело десятиліття після 1848 року до збільшення виробництва і споживання алкоголю. Скажімо, прибутки галицьких землевласників від пропінації у 1864 році становили близько п'яти мільйонів гульденів, через 12 років прибуток налічував уже 54 мільйони гульденів. Стрімко зростає і кількість шинків. 1876 року в цілій Галичині було 23269 шинків, отже, один на 263 особи, в середньому споживалося 26 літрів горілки на особу⁴.

Те, що великі землевласники вважали своїм економічним порятунком, ставало щораз відчутнішою соціальною проблемою. Зважаючи на те, що віжки врядування в коронній землі були в руках шляхти, земельна адміністрація довго зволікала з рішенням. Усі боязкі спроби реформ у 1870–1880-х роках, а також прийняте 1890 року галицьким сеймом рішення про викуп права пропінації, врегульовували ситуацію передусім на користь місцевої аристократії. Викуп 1890 року коштував платникам податків коронного краю 66 мільйонів гульденів, але практично мало що змінював. Тепер шляхта брала це право в оренду в коронній землі, щоб врешті передавати його в суборенду виноку-

soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert /Schriften des Simon-Dubnow-Instituts Leipzig. Göttingen, 2005. Bd. 4.

⁴ Пор. Франко І. Панщина та її скасування 1848 року в Галичині, в кн.: Франко Іван Твори в 20 томах. Том 19. Київ, 1956. С. 560–661, тут С. 646.

рам і шинкарям⁵. Цю практику припинено системою державного ліцензування аж 1911 року.

Перед лицем постійного зростання споживання алкоголю і пасивності краєвої адміністрації, Церква вважала своїм обов'язком боротися з цим соціальним лихом. У пастирському посланні від 1874 року греко-католицький митрополит Йосиф Сембратович наголошував на шкоді алкоголізму і закликав до «побожности, тверезости, старанности й ошадности». Духівництво було зобов'язане читати це послання в усіх церквах на недільних і святкових проповідях. Церкви влаштували по селах відповідні «місії», на які збиралися тисячі учасників та учасниць з багатьох сіл. Найважливішим завданням тих «місій» було досягнути складання урочистої присяги про цілковиту відмову від алкоголю хоча б частиною учасників. У зв'язку з цими релігійними заходами або й незалежно від них у багатьох галицьких селах засновано товариства тверезості та «повздержливости», метою яких стала боротьба з алкоголізмом і забезпечення контролю за дотриманням присяги⁶.

У 1870-х роках більша частина старшої генерації греко-католицьких священиків перебувала в більшому на той час серед галицьких українців таборі русофілів. Відповідно й рух за тверезість спершу ідентифікувався з цією течією⁷. Щоправда й молодші, тоді організаційно слабші українофіли, так звані *народовці*, визнавали боротьбу з алкоголізмом одним із національних завдань. Євреї-винокури і шинкарі, яким християни-землевласники передали «брудну роботу» в пропінатійному гешефті, перебували на видноті і стали об'єктом для нападків в народній пресі, наприклад, у «*Письмі з просвіти*», що виходило друком з 1877 по 1879 роки, а з осені 1879 його замінила «*Батьківщина*». Антиєврейське спрямування руху за тверезість впливало з традиційних християнських упереджень, а також із ролі євреїв як репрезентантів чужого світу з його грошовою економікою й усіма пов'язаними з цим непевностями у сприйнятті селян. При цьому радо закривали очі на те, що євреї-пропінатори діяли не самостійно і що лєвова частка прибутків від продажу алкоголю йшла в кишені християн-поміщиків.

Боротьба з алкоголізмом розпочала низку заходів з національної мобілізації та дисципліни протягом подальших десятиліть. Серед їхніх цілей, поза сумнівом, було і якнайширше економічне унезалежнення українського населення. Це означало, що старі економічні зв'язки, які виходили за національні рамки мали бути якщо не припинені, то принаймні максимально обмеже-

⁵ Marasse M. Propinacya w Galicyi i jej wykupno, in: Marasse M. Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. Kraków 1887. T. II. S. 1–21; Bujak F. Galicya. Tom I: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. Lwów, Warszawa, 1908. S. 157, 161, 175.

⁶ Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal, 1999. P. 56f.

⁷ Wendland A.-V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland. Wien, 2001. S. 326–337.

ні. Найуспішнішим, з цього погляду, проектом були кредитні товариства, які почали особливо інтенсивно розвиватися з 1890-х років. Беручи низькі відсотки, вони покривали потреби селян в малому кредитуванні й поступово відтискали приватних єврейських лихварів від традиційно їхнього сегменту ринку. Значно менший успіх до 1914 року мали споживчі спілки і тваринницькі кооперативи. Як і багато інших галузей виробництва, тваринництво в Галичині було дуже децентралізоване — близько 90 відсотків належало дрібним селянським виробникам, які в реалізації своєї продукції, природно, залежали від євреїв-посередників⁸. Кооперативні проекти аж до Першої світової війни не могли становити гідної конкуренції розгалуженій мережі єврейських торгівців худобою. Однак незалежно від досягнутих успіхів в тій чи іншій галузі економічної самоорганізації, очевидною стала тенденція до «націоналізації» економічного життя.

Схожими інструментами національної мобілізації, навіть якщо трохи відтягнуто в часі, послуговувалося і єврейське населення. Витіснення єврейських кредиторів українськими і польськими кредитними товариствами, а також усе більша потреба єврейських торгівців і ремісників в дрібному дешевому кредиті привели до виникнення єврейських, пристосованих до потреб самих євреїв, кредитних установ⁹.

Політичними представниками націоналістичних тенденцій в межах єврейської спільноти Галичини були сіоністи. Їхня програма, що стосувалася єврейського населення Галичини, була опублікована 5 жовтня 1900 року у львівському польськомовному органі сіоністів «*Всхуд*». Подібно до українських та польських видань для народу помітним є прагнення досягнути єврейські маси, які «*Всхуд*» називає «жаргонною товщею», і дати їм слово. Єдиною чинною думкою в редакційній статті визнано «*Judaea intangibilis!*»:

Антиєврейські закони і приписи усіма мовами звучать однаково, а автономний Сейм і магістрати дбають про нас так само мало, як і парламент та уряд у Відні. [...] Демократичні громадяни, комерсанти, підприємці, адвокати та журналісти заздять євреям переважно через «шматок хліба»¹⁰.

З другого боку, веде далі «*Всхуд*», панівний клас навіть після трьох десятиліть «автономії» не виказував стосовно євреїв достатньої вдячності. Тому євреї більше не повинні дозволяти чужинцям зваблювати себе і не загірбати ні для кого більше жару своїми руками. На противагу цьому доречним буде «здоровий егоїзм і стриманість». Дотеперішнім «огидним, деморалізаційним і корупційним» виборчим практикам кагальних олігархів слід покласти край; на

⁸ *Bujak*. Galicya. T. I. S. 357.

⁹ *Najdus W.* Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim, in: Adam Galos, Stefan Ingólt, Walentyna Najdus (ed.). *Zarys Historii Polskiego Ruchu Spółdzielczego*. Tom I: Do 1918. Warszawa, 1966. S. 71–126, тит S. 80ff.

¹⁰ *Wschód*. 1900.05.10.

протипагу цьому негайно зайнятися громадянською освітою єврейського населення¹¹.

У спогадах Оскара Кофлера подана ілюстрація співпраці галицької адміністрації з хасидською й ортодоксальною верхівкою. Кофлер описує, як влітку 1907 року він разом з батьком став свідком того, як на станиславівському вокзалі окружний староста та інші високі посадовці зустрічали хасидського цадика з Чорткова. Найвищі станиславівські урядники з'явилися, аби допомогти при пересадці і виявити повагу цадикові, який зі своєю свитою був в дорозі до Карлсбада. Галицькі цадики, рабини і голови громад мали величезний вплив на маси єврейських виборців і тим самим були дуже впливовими в коронному краї¹².

Однак повернімося до сіоністських візій. 12 жовтня 1900 року «*Всхуд*» запропонував стратегію політичної поведінки перед лицем усе сильнішої конкуренції українського та польського національних проєктів:

«У Східній Галичині ми перебуваємо у справді винятковій ситуації. В національній боротьбі між поляками і русинами ми — стрілка терезів. Тож нехай ця стрілка рухається на перевагу тої шальки, де для нас більше користі. В контакт з русинськими провідниками вступити легко. Заради підтримки на виборах вони готові на поступки. А тим самим ми будемо бажаними і для поляків»¹³.

З певністю можна сказати, що навіть у самому колі галицьких сіоністів не було єдності щодо такої тактики. Коли 1907 року ті галицькі сіоністи, які домагалися передовсім культурної автономії для євреїв в Галичині, зустрілися з нагоди виборів до Державної ради, парламенту у Відні, з українськими націонал-демократами, то критичні голоси було чутно не лише з боку прихильників асиміляції, так званих *юдео-поляків*, але й серед самих сіоністів. Показовим щодо цього є відкритий лист «Групи галицьких сіоністів», поданий Мордехаем Маргулісом на 10 конгресі сіоністів 1911 року в Базелі. У ньому піддається критиці прагнення галицьких євреїв-націоналістів досягти поширення австрійського права про національності і на євреїв, що мало б призвести до визнання євреїв нацією, а їдиш поруч з польською і українською мовами мала б стати третьою краєвою мовою Галичини. Це, на думку авторів листа, суперечить головній меті сіонізму, а саме створенню єврейської держави в Палестині. Крім того, галицькі євреї тим самим стали б заручниками польсько-українського протистояння¹⁴.

Відносно добре політично організовані й забезпечені друкованими медіями, сіоністи були єдиною групою в межах єврейської громади Галичини, яка керувалася сучасним розумінням нації. Ортодокси залишалися далекими до

¹¹ Там само.

¹² Kofler. Żydowskie dwory. S. 136ff.

¹³ Wschód. 1900. 12.10.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 701 [Єврейська релігійна громада]. Оп. 3. Спр. 91. Арк. 2, 2зв., 3, 3зв.

таких понять, а прихильники асиміляції вели запеклу боротьбу проти будь-якої спроби визначити євреїв як окрему націю. Впливовий на території царської Росії і в Польщі єврейський робітничий рух на теренах Галичини поширення не дістав.

З перспективи українського національного руху в Галичині, між 1860-и роками і початком Першої світової війни єврейська тема була підпорядкована польській. Антиєврейські публікації та пасажи в тогочасній українській пресі з'являлися в контексті українсько-польського протистояння. Українці закидали євреям дві речі. Перша стосувалася економічної ролі, яку виконували єврейські пропінатори та орендарі на користь польської шляхти. Друга — це роль політичного і культурного сателіта поляків. Те, що більшість галицьких євреїв офіційно подавали мовою користування польську, статистично підсилювало польський елемент в Східній Галичині, претензії на яку мали українці. При цьому українські критики не брали до уваги того, що стратегія виживання меншості вимагає пристосування до наявних владних відносин.

Всі ці закиди були узагальнені в карикатурній постаті *Швінделеса Пархенблота* на сторінках сатиричного українського часопису «*Зеркало*» і «*Нове Зеркало*» у 1880-х роках. *Швінделес Пархенблот*, який слугує польській шляхті й невтомно визискує селян, стоїть в одному ряді з іншими сатиричними постатями: українцями-опортуністами *Лузиновичем* і *Шкаралуником*, русофілом *Ми*, двома *Сільськими політиками* і тріскучим польським *Патріотником*. Примітним є те, що вже на початку ХХ століття, коли намітилося зближення між українськими націонал-демократами та сіоністами, ця карикатурна постать зникла зі сторінок української преси майже безслідно. У 1920–1930-х роках модифікована карикатура єврея знову з'являється на сторінках преси, наприклад, у сатиричному «*Комарі*».

Тенденції до радикалізації

Безперечно, українські політики дуже позитивно сприймали вже саму лише можливість розв'язання безумовного політичного союзу євреїв з панівною польською шляхтою. Очевидним є й те, що ситуативні українсько-єврейські союзи, чи навіть нейтральність євреїв в українсько-польському конфлікті, ввесь польський політичний спектр сприймав лише як зраду. Найхарактернішим прикладом цього є львівський погром 22–24 листопада 1918 року, який став однією з віх на шляху національної радикалізації у Східній Галичині. Поштовхом до погрому був шок польської громадськості від відкритого оголошення євреями нейтралітету у збройному конфлікті між поляками і українцями за Східну Галичину, який розпочався з розпадом Габсбурзької монархії¹⁵.

¹⁵ *Pacholkiv S. Zwischen Einbeziehung und Ausgrenzung: Die Juden in Lemberg 1918–1919*, in: Alexandra Binnenkade, Ekaterina Emeliantseva, Svjatoslav Pacholkiv. *Vertraut und fremd zugleich. Jüdisch-christliche Nachbarschaften in Warschau — Lengnau —*

Львівський погром, в якому постраждали 3620 єврейських родин, загинуло 73 особи, а 463 особи поранено, поклав край утримуваному досі австрійською державою балансові. Санкціоноване польським командуванням під час військових дій припинення чинності правових норм стосовно єврейського населення Львова уможливило цей акт колективного покарання. Численні протоколи дирекції львівської поліції свідчать, що багато з учасників погрому були тривалий час знайомі зі своїми жертвами і до самого погрому мирно з ними співіснували. Уся аргументація погромників та їхніх захисників зводиться до нездоланних відмінностей і відчуття загрози з боку євреїв («ми лише захищалися»)¹⁶. Така аргументація, властиво, усуває людський індивід як самостійну одиницю міжкультурної комунікації, визначаючи його лише як члена чужої або й ворожої групи. Як наслідок, усі так класифіковані опиняються поза межами правових і моральних норм.

Війна за Східну Галичину, що тривала з листопада 1918-го до червня 1919-го і яку українці програли, запровадила нові сценарії у міжетнічне співжиття. Передусім це була польська національна держава, яка заледве могла дати собі раду з тим фактом, що більше третини її населення становили меншини. При цьому українці та євреї були дві найчисельніші групи. Державна політика колонізації наштовхнулася на невдоволення більшості галицьких українців. Окрім того, в межах української спільноти створилася значна група, що позиціонувала себе як українські військові й мала за своїми плечима багатолітній досвід ведення бойових дій як під чорно-жовтим, так і під жовто-блакитним прапором. Колишні борці за незалежність причину української поразки вбачали в переважно ліберально і соціалістично налаштованій політичній верхівці недовготривалих українських державних утворень і самостійно шукали нового політичного шляху. Саме в цьому середовищі знаходили свого вдячного читача праці Дмитра Донцова про так званий інтегральний націоналізм. Першими членами заснованої 1920 року *Української військової організації* — УВО, що оголосила своєю метою терор проти польської держави, стали колишні українські офіцери. З ядра членів УВО, до яких долучалися націоналісти-студенти і національно налаштована молодь, утворилася 1929 року *Організація українських націоналістів* — ОУН. Тим самим до легальних форм національної самоорганізації, що сформувалися ще за Габсбургів і продовжували свою діяльність, попри обмеження польської держави, долучилася нова, яка діяла в підпіллі, наче таємний орден.

Про те, що в ОУН, принаймні на початках, не було одноставної позиції щодо євреїв, свідчать три відповідні тексти з 1929, 1930 і 1938 років. Два перші,

Lemberg /Reihe Jüdische Moderne. Köln — Weimar — Wien 2009. Bd. 8. S. 155–216; *Golczewski F.* Polnisch-jüdische Beziehungen 1881–1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa. Wiesbaden, 1981. S. 185–205.

¹⁶ Поп. *Welzer H.* Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. Frankfurt a. M., 2007.

авторства Юрія Милянича та Миколи Сціборського, з'явилися в ідеологічному органі проводу ОУН «Розбудова Нації»¹⁷. Автором третього тексту, що з'явився в альманаху, присвяченому пам'яті вбитого 1938 року засновника ОУН Євгена Коновальця, був Володимир Мартинець. У всіх трьох текстах єврейська тема не підпорядкована ані російській, ані польській. Такого усамостійнення ця тематика зазнала в міжвоєнний час і в легальній пресі галицьких українців. Проте вже з цих трьох текстів, авторами яких були члени ОУН, стає очевидним, наскільки різним було тлумачення єврейської теми в українському національному середовищі.

У статті Милянича не припускається будь-яка можливість українсько-єврейського порозуміння, як і асиміляції євреїв до українців. У безкомпромісно антиєврейському тоні він стверджує, що з проголошенням незалежної української держави неминуче мала б розпочатися боротьба з «єврейством». Українська нація мала б створити «власну систему і форму» для розв'язання єврейської проблеми. Що саме тут малося на увазі, автор не уточнює, але натякає, що найкращим розв'язком проблеми було б вигнання євреїв з України на кшталт середньовічної Іспанії. Водночас Милянич висловлює сумнів щодо реальності такого шляху, зважаючи на кількість євреїв в Україні¹⁸.

Приблизно рік по тому в тому самому органі з'явилась стаття Миколи Сціборського, провідного члена ОУН і видавця «Розбудови Нації». Ця стаття висвітлює цілком протилежний погляд. Тут йдеться про необхідність здобуття єврейської підтримки чи принаймні лояльності до українського прагнення незалежності. Докладно розглянуто багатовікову історію українсько-єврейського співжиття, а також суперечливі моменти спільної історії. Історично усталені соціальні ролі євреїв в Україні Сціборський пояснює їхнім постійно залежним становищем. Відкрито говорить про проблему єврейських погромів під час громадянської війни на Україні та ідентифікацію євреїв з більшовизмом. Обидві проблеми подані як великий виклик для українсько-єврейського примирення, до якого слід прагнути. Сціборський шкодує, що погроми відбулися, засуджує їх і зрозуміло пояснює, наскільки несправедливо цілу єврейську громаду пов'язувати з більшовизмом. Статтю завершує заклик до українсько-єврейського діалогу і до спільного майбутнього в незалежній українській державі¹⁹.

Слід мати на увазі, що обидві статті вийшли в органі, погляди якого були ідеологічною і програмною основою, ба, майже догмою для членів ОУН. З цієї причини кожен абзац, іноді навіть кожне речення, тижнями, а то й місяцями ретельно обговорювали і узгоджували. Пояснити це можна, з одного боку, політичною

¹⁷ «Розбудова Нації» виходила щомісяця, а згодом щодва місяці між 1928 і 1934 роками в Празі.

¹⁸ Милянич Ю. Жиди, сіонізм і Україна // Розбудова Нації. 1929. № 8–9. С. 271–276.

¹⁹ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова Нації. 1930. № 11–12. С. 266–273.

вагою Сціборського, з другого — тим, що єврейське питання для ОУН не було тоді центральним, а тому тут допускалась і певна свобода дискусії.

Свій погляд на «єврейську проблему в Україні» висловив 1938 року Володимир Мартинець, теж член редакції *«Розбудови Нації»*, виходячи при цьому з поняття «раса». На його думку, в майбутній українській державі євреї та українці повинні жити в жорсткій ізоляції одні від одних у всіх сферах буття. Всяка асиміляція євреїв до українців була б небезпечною: змішання молоді і тендітної, з расового погляду, української нації зі старшою і усталенішою єврейською призведе єдино до «зажидівлення України». Через послідовну і всеохопну ізоляцію, а не через погроми чи вигнання, вдасться значно зменшити кількість і вплив єврейської раси²⁰. Стаття Мартинця унаочнює все більший вплив антисемітських і расистських теорій Третього Райху на ідеологію українського націоналізму. Вона позначає ідейний перехід до пізніших висловлювань провідних членів ОУН про допустимість усіх можливих методів в розв'язанні «єврейського питання»²¹. Якщо звернути логіку Мартинця на «остаточне розв'язання», що його три, чотири, п'ять років по тому здійснювали нацисти в Україні, то український націоналіст міг принаймні задоволено спостерігати, як німці швидко й ефективно розв'язали складне єврейське питання.

Не менш суперечливою щодо єврейської теми була, зважаючи на її політичну диференційованість, легальна українська преса Галичини в міжвоєнний період. Очевидним є те, що тон центристського *«Діла»*, соціалістичного *«Громадського голосу»*, католицької *«Нової зорі»*, націоналістичних *«Українських вістей»*, редагованого Дмитром Донцовим *«Вісника»* та інших друкованих видань визначало їхнє політичне і світоглядне спрямування. Коливання виникали через поступове усамостійнення єврейської теми в громадській свідомості українців і зумовлювалися політичною та економічною ситуацією.

Так, у вересні 1922 року *«Діло»* традиційно звинуватило євреїв у позиціонуванні себе на боці сильнішого, а також у допомозі в колонізації чи російщенні українського населення. Але водночас висловлювалась надія, що з новими, звільненими в процесі становлення власної нації від сторонніх впливів євреями, в майбутньому буде можливий союз²². Тим гостріше зреагувало *«Діло»* на зближення між сіоністами під керівництвом львів'янина Леона Райха, голови єврейського парламентського клубу, та польським урядом, що намітилося

²⁰ *Мартинець В.* Жидівська проблема в Україні, в: *Ідея в наступі.* Альманах б. м. 1938. С. 24–27. Див. також цікавий огляд: *Курило Т., Химка І.* Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича: В'ятрович Володимир. Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи. Львів, 2006 // *Україна модерна.* 2008. Число 13 (2). С. 252–265.

²¹ *Berkhoff K., Carynnyk M.* The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Життєпис // *Harvard Ukrainian Studies.* 1999. Vol. 23. № 3–4. Р. 149–184.

²² Невтральність? // *Діло.* 1922.12.09..

ще у вересні 1924 року. Українська щоденна газета закидала галицьким євреям глибоко вкорінений сервілізм перед поляками, водночас вказуючи на позитивне сприйняття українізації євреями советської України²³. Влітку 1925 року, коли польсько-єврейське зближення досягло найвищого пункту, «Діло» написало про «дивне поєднання вразливих семітів із запеклими антисемітами» і зробило висновок, що сіоністська ідея занепала²⁴.

Швидко фіяско польсько-єврейського союзу і відставка Леона Райха відкрили новий шанс для політичної і парламентської співпраці українських націонал-демократів (УНДО) і сіоністів в межах так званого Блоку меншин. Однак дискусія про погроми на сході України під час громадянської війни та гадану пробольшевицьку позицію євреїв призвела до глибокого відчуження між українською та єврейською громадами Галичини. Ця дискусія виникла у зв'язку з вбивством Симона Петлюри 25 травня 1926 року, процесом над його вбивцею Шоломом Шварцбардом та його виправданням²⁵. Тим самим, не зважаючи на спроби поміркованих українських та єврейських політиків охолодити гарячі голови, українсько-єврейська співпраця в межах Блоку меншин значно ускладнилася²⁶.

Світова фінансова криза, що починалася наприкінці 1920-х років, внесла в порядок денний економічну напругу між двома галицькими сусідськими народами. Тягар кризи відчули як українські селяни, так і єврейські дрібні торгівці. Спад цін на аграрну продукцію значно зменшив купівельну спроможність селян, що призвело до драматичного зменшення товарообігу в єврейській торгівлі. При цьому механізми виходу з такої ситуації обмежувалися рамками власного народу. Децентралізованій єврейській торгівлі намагалися допомогти єврейським дрібним кредитуванням, українці ж робили ставку на власні кооперативи та споживчі спілки. У цих спілках і кооперативах селяни могли водночас збувати свою продукцію та купувати необхідні їм товари. Все це супроводжувалося рекламною кампанією під гаслом «свій до свого по своє». Разом із рухом за тверезість це призвело до ще більшого економічного тиску на єврейських дрібних торгівців і шинкарів у галицьких селах та містечках. Проте, варто мати на увазі, що чіткий економічний розподіл в інфраструктурно слабкій Галичині часто був лише декларацією. Так, наприклад, українські споживчі спілки, не маючи іншого виходу, співпрацювали з численними єврейськими постачальниками.

З середини 1930-х років «Діло» застерігало українців від злорадства у зв'язку з поширенням антисемітських настроїв серед польської громадськості.

²³ «Наше» жидівство // Діло. 1925.04.01.

²⁴ Асимілянти і асимілятори. Фіналізація жидівсько-польської угоди // Діло. 1925. 27.06.

²⁵ Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919–1929 / East European monographs. New York, 1980. Vol. 65. P. 49.

²⁶ *Sprawy Narodowościowe*. 1927. 1. Nr. 5/6. S. 538–540, 545, 567f, 573; *Левицький Д.* Після паризького процесу // Діло. 1927.02.11.

ті²⁷. І дійсно, безчинства польських шовіністів у Львові були спрямовані також і на українські інституції. Тому вагома українська газета виступала за співпрацю бездержавних українців з такими ж бездержавними євреями²⁸.

Суперечливою була громадська думка галицьких українців у 1930-х роках щодо націонал-соціалістичної Німеччини. Після рішення ради послів Антанти від 14 березня 1923 року, яке затверджувало на двадцять років належність Східної Галичини до Польщі, уся українська громадськість перейшла в опозицію до Польської держави. Після закінчення українізації в советській Україні й розчарування в політиці Сталіна на початку 1930-х років почали шукати за нових носіїв надії. Зміцнілу за Гітлера Німеччину, що позиціонувала себе як потенційний противник Польщі й Советського Союзу, багато галицьких українців вважали своїм бажаним союзником.

Проте серед української громадськості з цього приводу лунали й численні застережні голоси і не лише з лівого табору. Свої сумніви не одноразово висловлювала і греко-католицька церква. Її ієрархи, як, наприклад, близький до митрополита Шептицького єпископ Іван Бучко, вказували на антисемітизм, спалення книжок і переслідування людей у Третьюму Райху, як на серйозну загрозу для усієї Європи. Ці погляди єпископ Бучко висловив у вересні 1936 року в інтерв'ю львівській сіоністській «*Chwila*», яке передрукувало й українське «*Діло*»²⁹.

Проте вже двома роками пізніше національно-демократичне «*Діло*» дистанціювалося від своєї критики нацистської Німеччини, вважаючи Третій Райх потенційним ворогом ворогів України, а отже, її потенційним союзником. Будь-яка війна у Східній Європі, писало «*Діло*» в серпні 1938 року, автоматично приведе до активації та актуалізації українського питання. Тому всі події у Третьюму Райху, разом із переслідуванням євреїв, слід сприймати лише через призму власних національних інтересів³⁰.

Суперечності між демократичними і тоталітарними тенденціями у розвитку української нації в Галичині в міжвоєнний період, а також між переважно мирним щоденним співжиттям з євреями і щоразу гучніше пропагованим національним егоїзмом, приготували ідеологічне підґрунття для колаборації деяких і байдужості багатьох галицьких українців в час Шоа.

Підсумовуючи, можна сказати, що українсько-єврейські стосунки, як і складне та дуже амбівалентне мультикультурне минуле Галичини загалом, можна розшифрувати лише через копіткий, проте продуктивний одночасний розгляд об'єктивного і суб'єктивного, системи й індивіда. Отже, видається можливим пояснити мотиви і спонуки до дії як пізніших злочинців, так і

²⁷ Нові акти антисемітизму у Польщі // *Діло*. 1937.14.05; Баран С. Після жидів — черга на нас // *Діло*. 1937.30.05; Баран С. Протижидівська стихія у Польщі // *Діло*. 1937.01.07.

²⁸ Чи можливе і актуальне українсько-жидівське порозуміння? // *Діло*. 1937.04.08.

²⁹ Єпископ Іван Бучко проти антисемітизму // *Діло*. 1936.18.09; *Chwila*. 1936. 17.09.

³⁰ За самостійний український підхід до інших народів // *Діло*. 1938. 14.08.

рятівників. Усе це були, врешті, окремі особи, які за певних обставин змушені були приймати для себе такі чи інші рішення. Остаточне рішення щодо поводження з національним над-Я, врешті, теж віддане на розсуд кожного окремого індивіда.

Переклад з німецької Христини Николин

4. Регіональні варіанти

«Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія

Проблема взаємовідносин між національним і регіональним на сьогодні стоїть досить гостро. Чи є національний наратив сумою регіональних історіографій, чи, навпаки, національне долає регіональне, стирає регіональні спільноти, об'єднуючи найрізноманітніші ідентичності в єдину націю? Звичайно, це дискусійне питання ще тривалий час привертатиме увагу істориків націоналізму та історіографів, але постання національного бачення історії надто суперечливе у своїх зв'язках із регіональними версіями, часто різні регіональні історики поєднують чи роз'єднують бачення минулого, й сукупність історичних знань на певних територіях переживає низку складних для розуміння видозмін. Інше питання — чи постає національне бачення минулого в Центрально-Східній Європі спочатку як регіональне на територіях Російської та Австрійської імперій, а щодо імперського центру, лише потім поволі набуваючи антиімперських політичних рис сепаратизму та повного відокремлення?

Формування українського національного бачення минулого не виняток. Воно зазнало низки важливих випробувань й подекуди було уповільненим. Досі в українському гуманітарному просторі точаться дискусії про характер історичних знань у минулому, скажімо щодо кінця XVIII ст. Чи були розрізнені історичні твори — українською чи регіональними щодо імперського центру «малоросійською», «слобідською», «новоросійською» історіографіями. Прикладом цього є погляди Олега Журби, що у своєму докторському дослідженні наголошував на фрагментації українського історіописання другої половини XVIII — першої половини XIX ст., браку повноцінного й цілісного бачення українського минулого та його входження до загальноросійського, імперського історіографічного процесу¹. З жорсткою критикою таких поглядів з українського національного наративу з наголосом на цілісності бачення минулого

¹ Журба О. І. Становлення української археографії: Люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003. С. 258.

виступив Ігор Гирич². Аргументація обох, за уважного прочитання, містить істотні недогляди. Олег Журба взагалі тяжіє до втягнення тогочасних практик історіописання до загальноімперського процесу, нехтуючи проблематикою лояльності еліт та індивідуальності історика. Ігор Гирич, своєю чергою, абсолютизує національний наратив, який лише почав формуватися, накидаючи сучасні йому розуміння на дискусійне минуле, неуважно чи й зневажливо прочитавши думки опонента. Тобто проблема регіонального та національного так чи інакше притаманна сучасним дослідженням з історії України.

Отже, виникає потреба висвітлити взаємовідносини між кількома регіональними наративами та усвідомлення єдності великих територій, проблему, яку тепер називають «мапуванням» (*mental mapping*), створенням національної території³. Для прикладу візьмімо дві досить близькі історичні області: Малоросію (Гетьманщину, Лівобережну Україну) та Слобідську Україну (Слобожанщину). Як після уніфікаційних реформ, скасування козацьких автономій та інтеграції цих регіонів до Російської імперії усвідомлювалася їхня єдність чи різниця і як національне бачення об'єднало ці дві області в єдине ціле?

Найістотніша проблема полягає в тому, що історичний регіон Слобідська Україна утворився доволі пізно, вже на зламі ранньомодерного часу. Початок цієї історичної області пов'язують зі знаковими для української історії подіями козацької революції середини XVII ст., коли переселенські маси, незрідка очолювані опозиціонерами щодо гетьманської влади, покидали охоплене війною Подніпров'я і переселялися на «Дике поле», за кордон Речі Посполитої та Московської держави, приймаючи протекцію останньої. Так упродовж кількох десятиліть були залюднені величезні простори від Сейму до Дону. Московська влада використала цю колонізаторську силу не лише для освоєння стратегічно важливих просторів. На базі переселенців були утворені кілька військово-адміністративних одиниць, козацьких полків, незалежних від гетьманської адміністрації. За рівнем політичної культури, державних установ, правової системи, з потужним російським впливом слобідські полки були слабкою копією сусідньої гетьманської держави⁴.

² Гирич І. (Рец.) Журба О. І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII — XIX століття. — Дніпропетровськ, 2003. — 314 с.// Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 729–733. (Рецензент подав дещо інакшу назву книжки О. Журби).

³ Див. цікаві спостереження *Szporluk R. Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space// Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday/* http://www.fas.harvard.edu/~huri/pdf/pubs/szporluk_map_ukr.pdf

⁴ Див. про історію Слобідської України: *Багалій Д. І. Історія Слободської України. Харків, 1918; Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст. Харків, 2007; Його ж. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Харків, 2009; Склокін В. Військові обивателі Слобідської України. Інтеграція до імперського суспільства. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2009.*

Водночас упродовж свого існування вони були тісно пов'язані з сусідньою Гетьманщиною. За висловом творця національної схеми української історії Михайла Грушевського: слобідські полки були «пробним каменем» для російської влади, на них випробовувалися реформи з обмеження та ліквідації козацьких автономій, які потім досить успішно здійснювали й у Гетьманщині⁵. Заслуговує на увагу й те, що поєднання цих двох регіонів було дуже істотне: слобідські полки були втягнені практично в усі вагомі події на Гетьманщині, переселенці з Лівобережної України продовжували залюднювати простори Слобідської України впродовж кінця XVII — XVIII ст., нарешті, основна етнічна маса, що заселяла обидва регіони, була ідентична.

Регіональні особливості цих полків набували чіткості під час існування козацьких автономій. Сама назва «слобідські полки» досить пізня, українські переселенці селилися на «Полі», перші назви козацьких одиниць були «черкаские» (від «черкас» однієї з назв українців у московській документації). Уперше термін «слободские города» в російській документації вжито під час підтримки переселенцями повстання гетьмана Івана Брюховецького 1668 р.⁶ 1688 р. для керування цими козацькими полками створено «Приказ Великой России» (ліквідовано 1699 р.) (Тобто заселені українцями землі позначали як «Велика Росія»). Лише з кінця XVII — початку XVIII ст. термін «слободские черкаские полки» дістав поширення в російській документації. Назва ж «українські», спочатку «украинные» (прикордонні) поширилася, напевне, лише після спорудження на південь від слобідських полків системи укріплень — Української лінії в 30-ті р. XVIII ст.

Для позначення місцевого населення царський уряд у слобідських полках уживав назву «черкаси», але подеколи це населення називали «малоросіянами»⁷. Хоча слід звернути увагу й на плутанину між назвами, що притаманна російським інструкціям під час реформування регіону. У травні 1766 р. в інструкції «Межовим губернським канцеляріям» у Слобідсько-українській губернії зазначено, про «малоросіян і черкас и другого звання вольных людей»⁸, та в серпні 1766 р. у зв'язку з соціальними заворушеннями, пов'язаними з тим межуванням, із російського Сенату наказували: хто з поміщиків, захопивши землі «из порозжих Государевых земель, поселили на тех землях разных наций

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. С. 389.

⁶ Загоровский В.П. Изюмская черта. Воронеж, 1980. С. 14; див. також: Альбовский Е. Харьковские казаки вторая половина XVII в. Петербург, 1914. С. 97; Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва, 1889. С. 405.

⁷ Склокін В. «Малоросійські» та «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2006. Т. 12. С. 33–43.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XVII. № 12659. С. 758.

людей, яко то Малороссиян и Черкасс», щоб дотримувався прав їхньої особистої свободи⁹. Різничитання в інструкціях досить цікаве, російський уряд називав переселенський загал на Слобідській Україні й переселенців далі до Саратова та на Волгу «черкасами», водночас населення Гетьманщини — «малоросами», часто плутаючи і поєднуючи ці назви. Однак для визначення ідентичності на той час брали державну належність або соціальний статус, а не етнічне походження. У цьому разі й «черкаси», і «малоросіяни» — це колишне козацьке населення автономій, яких поволі переводили в розряд державних селян, або вживалося для означення підданих. Етнічні маркування, характерні для судової документації з другої половини XVIII ст., часто заплутані.

Між гетьманськими та слобідськими полками проходив так званий «малоросійський кордон», що в основному збігався з окресленим межуванням між Річчю Посполитою та Московською державою 1647 р. Автономний устрій слобідських полків ліквідовано 1764 р., регіон поволі інтегрувався в імперію. Місцева еліта прагнула наголосити на своїй лояльності та вірності царському урядові й відмінності від сусідньої неслухняної та зрадливої Гетьманщини¹⁰.

Назва ж «Україна» в означенні території колишніх слобідських полків поволі поширювалася, бо внаслідок реформ 60-х р. XVIII ст. утворено Слобідсько-Українську губернію, другий складник у назві виявився доволі значним для місцевої регіональної ідентичності. Попри те, що впродовж 1780–1796 р. на урізаній базі Слобідсько-Української губернії утворено Харківське намісництво, 1797 р. назву повернули і лише 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменували в Харківську, немов підкреслюючи остаточне знищення регіональних особливостей колишніх слобідських полків.

Власне поняття «Малоросії», «Росії», «України» не мали тривалий час ані історико-політичної, ані географічної визначеності, лише певним осердям Малоросії повсякчас вважали територію колишньої гетьманської держави. Назва «Україна», поширена в козацьких літописах та фольклорі¹¹ сприймалася як «країна», «земля», однак мала певну забарвленість насамперед «окраїни»,

⁹ Там само. №12733. С. 950.

¹⁰ Див. Наказы представителей Слободскоукраинской губернии // Сборник Русского исторического общества. Санкт-Петербург. 1889. Т. 68. С. 251–324, наприклад, С. 298.

¹¹ Про назву «Україна» та її поширення традиційно є багато думок і досліджень, серед останніх: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність. Київ, 2009. С. 57–95. Див. також: Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 1995. Т. 5. С. 3–16; Його ж. Ім'я для України, в: Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. С. 11–44; Острась Е. С. Звідки пішла назва Україна//Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. Донецьк, 2008. Вип. 1. С. 109–116; Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. К., 2009; Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер

прикордонного краю: як щодо Речі Посполитої (Польщі) існувала «Україна» в розумінні старих козацьких вольностей на правому березі Дніпра, так і щодо Московської держави (Росії), де «Україною» виявлявся великий прикордонний регіон (у тому числі слобідські полки). Ця ситуація почала утверджуватися і стала питомою наприкінці XVIII ст.

Поняття «України» для Слобідської України, власне Слобідсько-Української губернії 1765–1780 рр., набувало свого поширення з огляду на другий складник офіційної назви адміністративної одиниці, у зв'язку з чим місцеве населення подеколи іменували «українцями». В дуже важливій для історика праці «Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим преуведомлением» 1788 р.¹² населення Харківського намісництва названо «українцями» (с. 30, 33, 37). Це означення є засадничо регіональним (автор уживає також «слободские жители», «слободские земледельцы» (с. 32), водночас «из Малой Росии» (тобто колишньої Гетьманщини) пролягає Сагайдашний шлях (с. 39), однак йдеться і про «южных россиян», «черкас» (с. 36) вочевидь як ширше поняття у порівнянні з «великорусами» (росіянами). Водночас це «описание» — один із творів, де виокремлюється «південна Росія» у межах етнічного розселення українців (с. 17), а мова місцевого населення називається «малоросійский, украинский диалект, как удельный язык славенского племени» (с. 19), назва «Україна» має подеколи ширший конотативний зміст, аніж Слобожанщина (с. 20, 22, 47), водночас «Многочисленные на Украине ярмонки» (йдеться про Харківське намісництво) (с. 40) тощо. Дещо раніший опис 1785 р. відверто називає населення намісництва малоросіянами: «касательно ж украинских малоросиан» (с. 65), «малороссиане любят во всем чистоту и опрятность» (с. 66), «о хлебопашестве малороссиане мало пекутся» (с. 69), водночас йдеться про «украинских мужиков» (с. 70). Тобто можемо стверджувати і про поєднання населення обох регіонів на місцевому інтелектуальному рівні, і про досить суперечливі й заплутані ознаки регіоналізму як щодо сусідньої скасованої потужної козацької автономії, так і щодо імперського центру.

Осмислення єдності регіонів підсилювалося саме після скасування автономії слобідських полків. Відомий історик і компілятор історії «Малоросії» Олександр Рігельман в своїй праці 80-х р. XVIII ст. зазначав, що «Малоросія» й слобідські жителі «отмены не имеют»¹³. Свідомо слобідських і малоросійських мешканців поєднував племінник видавця Василя Рубана, Григорій Калиновський, у першій великій етнографічній розвідці про весільні обряди україн-

А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. 2011. № 108. С. 9–27

¹² Тут цитую за виданням: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991.

¹³ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію... (Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают). Київ, 1995. С. 747.

ців 1776 р. (при цьому обряди Слобідської України та «Малоросії» він називав «українськими») ¹⁴. Автор «Історії Русовъ (Малой России)», знакового твору «малоросійської історії», виразно мітологізував взаємини між Гетьманщиною й слобідськими полками. Зазначивши, що раніше слобідські полки перебували під владою гетьмана, й виокремилися через інтриги своїх полковників ¹⁵. Слобідська Україна залучалася до історії «Малоросії»-Гетьманщини. Власне, великий знак єдності між населенням регіонів поставили бюрократичні інструкції та етнографічні описи другої половини XVIII ст. Для подорожнього академіка Васілія Зуєва у 1781–1782 р. населення Харкова та околиць «малоросійське» ¹⁶. Однак питання етнічності на прикордонні досить складне для однозначних трактувань. Знак рівності міг викликати і непорозуміння. Така «регіональна» плутанина «українського» та «малоросійського» помітна уже й в одній з найперших мовознавчих надрукованих праць про українську та російську мови харківського вчителя Івана Переверзева: «Краткія правила російскаго правописанія, изъ разныхъ гамматикъ выбранныя и по свойству украинскаго діалекта для употребленія малороссіянамъ дополненныя въ Харьковѣ», видану 1782 р. у Москві ¹⁷.

Має рацію і дослідник ідентифікацій на цьому прикордонні Володимир Кравченко про наявність протягом другої половини XVIII — XIX ст. кількох ідентифікацій населення Харкова та околиць, різноманітність спроб окреслити тотожність області не лише як «української» чи «малоросійської», але й «південноросійської», прикордоння між «Малоросією» і Росією ¹⁸. Але в цьому разі засадничим виявиться насамперед суперечність регіональних і національних конструювань: дилема «Малоросія» та «Україна».

Тим більше, що позначення «Україна» щодо Слобожанщини закріпилося як регіональне до 40-х рр. XIX ст., коли вже не могло вистояти перед романтичною конструкцією.

¹⁴ Описаніє свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ Малой Россіи и в Слободской Украинской губерніи також и в Великоросійскихъ слободахъ, поселенныхъ малороссіянами употребляемыхъ сочиненое Григорієм Калиновскимъ армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ в Украинской дивизіи прапорщикомъ. Санкт-Петербург, 1776.

¹⁵ *Исторія Русовъ или Малой Россіи*. Сочиненіє Георгія Кониского, архієпископа белорусского. Москва, 1846. С. 108, див. також : С. 152.

¹⁶ Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. Санкт-Петербург, 1787. С. 183, 186.

¹⁷ Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe...à l'usage des Ukrainiens» (1782). Paris, 2010.

¹⁸ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010. С. 104–166.

Україна як регіональна назва Слобідської України

Важливим виявиться і те, як осмислювалося поширення на територію Слобідсько-Української губернії назви «Україна», коли сусідню Гетьманщину називали Малоросією. Широкий термін «Малоросія» поволі звузився до Лівобережної України¹⁹. Досить яскраво це видно в життєписі філософа Григорія Сковороди, написаного його учнем Михайлом Ковалинським близько 1796 р.: «Не прошло и двух месяцев, как он приехал из Киева паки в Харьков. Украину предпочитал он Малороссии за воздух и воды. Реки почти все цветут в Малороссии, от чего воздух имеет гнилость. Он обыкновенно называл Малороссию матерью, потому что родился там, а Украину теткою, по жительству в оной и любви к ней»²⁰ Власне це відбиває і біографія філософа, що народився в Гетьманщині, але замолоду переїхав до Харкова й більшу частину життя промандрував Слобожанщиною. У подальшому висвітленні життєпису Сковороди Михайло Ковалинський чітко виокремлює «Малоросію» (як Гетьманщину і Київ) та «Україну» (як Слобідську Україну)²¹. Сучасний історик Наталя Яковенко дала досить влучну інтерпретацію поведінки Сковороди й любові до тієї «України», Слобідської, як спокійного регіону, втечу від реалій життя й політичної активності²².

Однак найбільшим патріотом назви «України» як регіонального означення Слобідсько-Української губернії виявиться ініціатор відкриття Харківського імператорського університету Василь Каразін. Слово «Україна» та означення «український» як регіональне дуже притаманне його творам. Є тенденція у зв'язку із цим вважати Василя Каразіна предтечею українського національного руху, «архітектором Відродження»²³, що наштовхується на надто переконливі контраргументи²⁴. Сам зміст писань Каразіна певно свідчить, що йдеться

¹⁹ Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 1995. Т. 5. С. 14.

²⁰ Житие Григория Сковороды. Писано в 1796 г. в древнем вкусе / Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные Д. И. Багалеем // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1894. Т. 7. С. 21–22.

²¹ «...пошел в Киев к приятелям просить, чтоб отправили его в Украину» (с. 27), «...и добрая и худая слава распространилася о нем во всей Украине, Малороссии и далее» (с. 29), «...проживя у друга своего <Ковалинського> ...просил он отпустить его в любимую им Украину» (с. 38).

²² «Села й хутори Слобідської України, яка ніколи не знала катаклізмів пережитих Гетьманатом, стануть його Аркадією поза часом і простором». Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. С. 528.

²³ Лавріненко Ю. Василь Каразін — архітект відродження. Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження 1773–1973. Мюнхен, 1975.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження, в кн: Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 203–220.

лише про Харків та Слобідсько-Українську губернію. Будучи адептом Просвітництва та уродженцем Богодухівської округи Харківського намісництва, Каразін ідеалізував провінційний регіоналізм саме як частину загальноімперської ідентичності, водночас виступаючи, наприклад, проти літературної творчості українською народною мовою Григорія Квітки-Основ'яненка та Тараса Шевченка²⁵. Сам «регіоналізм» Каразіна, як і вся його діяльність дещо суперечливі. Окреслення «Україна» як регіональне щодо імперії він вживає під час своєї «авантюри» з відкриття університету в Харкові 1802 р.²⁶, окремі свої публіцистичні писання підписує як «Украинец», однак 1827 р., між іншим, щодо Слобідсько-Української губернії зазначає, що її давно вже слід перейменувати в Харківську²⁷. Найяскравіше «регіоналізм» Каразіна та його асоціація «України» як «Харківської губернії» виявляється в його «Взгляде на украинскую старину» 1842 р. У цьому випадку «Україна» — заселена область, коли вже в «Малоросії» існували козацькі полки, тут лише починалося суспільне життя. «Українці», населення цієї освоєної території надто перемішалися з росіянами²⁸. Просвітницький регіоналізм Каразіна передбачав низку досить цікавих ініціатив щодо Слобідської України як нової області непозначеної надто впливом консерватизму, з високим рівнем освіти, що мав запевнити новоутворений університет. У майбутньому Слобідська Україна мала стати великим торговельним і економічним вузлом, про перспективи якого Каразін мислив у суто імперському контексті. Те чим Атени були для Давньої Греції, тим мав стати Харків для Російської імперії. Історію регіону та його майбутнє він мислив лише в імперському контексті.

Назви «Україна» щодо Слобідської України, а «Малоросія» щодо колишньої Гетьманщини вкорінилися на 30-ті р. XIX ст. Відомий мандрівник і симпатик українців Йоганн Георг Коль, що проїжджав повз Харків 1838 р. і далі мандрував «Малоросією», так і виокремлює «Україну» (Ukraine) та «Малоросію» (Malorossia)²⁹. Йоганн Коль удається до розлогих роздумів про Україну, вирізняє «польську Україну» та Слобідську, говорить, що землі, які лежать між цими Українами і є власне Малоросією, але на всіх європейських мапах і Малоросія і «України» позначено вже однаково – «Україна», а самі жителі називають

²⁵ Див. лист Г. Квітки-Основ'яненка до П. Плетньова від 5.02.1841 р., в кн: Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів в семи томах. Київ, 1988. Т. 7. С. 289–290.

²⁶ Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Харьков, 1910. С. 535, 622.

²⁷ Там само. С. 543, 565.

²⁸ Там само. С. 599, 601.

²⁹ Kohl J.-G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Leipzig; Dresden, 1841. Theil II: Die Ukraine, Kleinrussland. S. 136–137. У Коля сучасна українська територія постає «зібранням» регіонів: України, Малоросії, Південної Росії, Буковини, Галичини. Цікавими є й філологічні спостереження Коля: назву «Україна» він порівнює з назвою «Крайна» в Австрії.

себе «малоросіянами». Офіційна назва «Україна», за означенням Коля, збереглася лише щодо Слобідсько-Української (на той час уже Харківської) губернії.

Докази вірності царському урядові, наголошення на регіональній інакшості Слобідської України найяскравіше проявляються у творах кількох інтелектуальних постатей. Наголос на окремішності характерний для творця української прози Григорія Квітки-Основ'яненка, нащадка відомого роду і небожа цікавого історика Іллі Квітки. Тут слід зазначити вагому суперечність, ще характернішу для творів небожа, аніж дядькових писань. Квітка напрочуд щільно у своїх творах поєднав колишню Гетьманщину та Слобідську Україну, навіть свої повісті, написані в Харкові та на основі насамперед місцевої говірки, він назвав «малоросійськими», однак виявляв і регіоналізм. 1841 р. Григорій Квітка-Основ'яненко опублікував свою знакову для характеристики Слобідської України статтю «Украинцы», у якій упереджено схарактеризував місцеве населення. «Народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию, большею частию были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи, но со времени своего поселения значительно отделились от них до заметной разности...»³⁰. «Заметную разность» підкреслювали й багато інших інтелектуалів, зокрема відомий російський слов'янофіл Іваном Аксаков, що чимало часу провів у Харкові у 40-х — 50-х р. XIX ст³¹. Так само у 1859 р. Семен Кованько, добре знаючи специфіку як «Малоросії», так і Слобідської України, спостережливо зазначав про населення Харкова: «Но Украинцы вообще имеют один язык, одни нравы и обычаи с собственно Малороссиянами уже заметно отличаются от них и составляют с Черкассами Курской и Воронежской губернии переход от Малороссиян к Великороссиянам и в языке и в образе жизни... Украинцы слились с общею массою русского народа, более нежели собственно малороссияне»³².

Насправді імперська політика сприяла певною мірою усвідомленню єдності обох регіонів, спочатку адміністративно поєднуючи їх, стираючи регіональні кордони та визначаючи їх населення як «малороси». Та найбільшим каталізатором поєднання двох регіонів стало відкриття Харківського університету 1804 р. Причини та значення цього відкриття стали уже предметом істотної дискусії, одним із основних питань якої є: чому царський уряд вирішив відкрити університет не в Києві, не у щільніше заселеній Гетьманщині, шляхта якої багаторазово вимагала відкриття навчального закладу, а в непридатному

³⁰ *Квітка-Основ'яненко Г.* Украинцы, в: Квітка-Основ'янеко Г. Зібрання творів в семи томах. Київ, 1988. Т. 7. С. 84.

³¹ *Аксаков И. С.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858. С.50; *Аксаков И.С.* Три письма к А. И. Кошелеву, в: *Аксаков И. С.* Собрание сочинений. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Москва, 1892. Т. 3. С. XIV — XIX.

³² *Кованько С. И.* Историко-статистическое описание г. Харькова // Харьков (неофициальное прибавление к Харьковским губернским ведомостям) 1859 г. №6. С. 44–45.

для цього центрі провінційної губернії³³. До Харківського навчального округу увійшли землі колишньої Гетьманщини. Певна частина викладачів і головно значна маса студентів походили з земель колишньої Гетьманщини. Але найголовніше — Харків та околиці ще зберігали традиційну українську стихію: мову, звичаї, інакшість від сусідніх російських поселень. Харків немов поза волю імперської влади став центром регіонального впливу, що поволі набував інакших рис. Крім як освітній центр, Харків, завдяки університетській друкарні став потужним осерд'ям журналістики — одного із надзвичайних продуктів Просвітництва, зазнав впливу як приїжджої німецької професури, так і віянь зародження польського романтизму. Вже перші періодичні видання чітко прагнули поєднати місцеві назви «Харківський» та «Український» («Харьковский еженедельник», «Украинский домовод», «Харьковский Демокрит», «Украинский журнал»³⁴), визначальним тут став заснований Іваном Срезневським «Украинский вестник». Особливість «Украинского вестника»: широка представленість в ньому «малоросійської» проблематики, екскурсів ув історію саме «Малоросії», місцева ж історія Слобідської України залишалася поза обрієм, поступаючись значенням і колоритом. Однак під «Малоросією» розуміли насамперед тогочасні Полтавську та Чернігівську губернії. Саме так, з подорожніми заувагами і описами місцевих звичаїв у просвітницькому дусі, сприймає «Малоросію» і Алексей Левшін, автор важливих етнографічних заміток, уривки з яких друкував «Украинский вестник»³⁵.

Скасування козацьких автономій, потреба історично обґрунтувати ці процеси, зростання зацікавлення місцевою історією в Харкові, як науковому центрі, загострило проблему єдності Слобідської України та гетьманських земель, що яскраво почала проявлятися в історіографічній сфері. Досить показово з

³³ Тривалий час панувала думка, стверджена Дмитром Багалієм, про високий рівень освіченості та громадської активності місцевої еліти, що підтримала ініціативу вагомого діяча Василя Каразіна щодо відкриття університету, підтриману і російським урядом. Однак є твердження про культурну непридатність регіону до відкриття університету (Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820). Харків, 2004. С. 48–51), про швидше ініціативу близького до імператора Василя Каразіна, аніж місцевої спільноти — «стрибок, а не вияв еволюції» (Кравченко В. Харківський університет у першій половині XIX ст., в: Харківський національний університет за 200 років. — Харків, 2004. — С. 20–34); див. критику цих поглядів: Павлова Т. Про Дмитра Багалія, Харківський університет та сучасну критику // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2009. Т. 13. С. 11–20. Загальний історіографічний огляд див.: Кравченко В. В. Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій: короткий історіографічний нарис, в: Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Часть 1 (1802–1815). Харків, 2004. С. 5–52.

³⁴ Див. розширений огляд харківської журналістики того часу: Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917. Харків, 2007. С. 14–40.

³⁵ Левшин А. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков, 1816.

цього приводу висловився на сторінках харківського «Українського вестника» (уже в другому числі цього видання) Ілля Квітка. Для нього єдність Малоросії та слобідських полків, як і їхня різниця, мала особистий контекст. За батьковою лінією Квітка належав до одного з найпотужніших старшинських родів Слобідської України, а по матері був онуком гетьманського старшини і колишнього мазепинця, отже, сферою зацікавлень цього дворянина-аматора була як історія Слобідської України, так і Гетьманщини³⁶. Важливими є його пояснення назв і самоназв, спроба топонімічних студій. Ми натрапляємо на рішучий присуд назві «Україна» саме з боку Іллі Квітки. У своєму творі про «Малу Росію» Квітка дещо плутається та врешті визнає «Україною» козацьке Правобережжя. У іншому своєму творі про слобідські полки він наголошує на їхній вірності царському урядові та інакшості від «Малоросії», що й використав його небіж Григорій Квітка-Основ'яненко у своїх окремих працях. Та на відміну від небожа Ілля Квітка не визнавав назви «Україна» за слобідськими полками.

Помилки і плутанина з назвами у творі Іллі Квітки³⁷ досить швидко здобулися на заувагу цікавого шанувальника минувшини з Чернігова Михайла Маркова³⁸. На відміну від Квітки Марков прагне надати підтвердження своїм даним, покликанням, з яких дістав інформацію. Для нього важливо, як території «України» і «Малоросії» позначали на стародавніх мапах. За Марковим, назва «Малоросія» трапляється ще в XV ст., однак набуває національного політичного звучання під час виступу Богдана Хмельницького. Хмельницький, скликаючи ополчення, називав землі козацького повстання «Украиной малоросійською», а населення «народом малоросійським». Тобто назва «Малоросія» характерна для обох боків Дніпра, де козаки мали свої землі. Стосовно ж назви «Україна», як окреслення земель на лівому боці Дніпра, Марков, покликаючись на старі атласи, постає противником таких тлумачень. Назва «Україна» характерна для різних територій «у края», на прикордонні, при залюдненні просторів. Колонізовані чи опановані території козаки називали Україною, поширивши цю назву навіть на Чернігів і Стародуб. Землі ж Волині, наприклад, на думку Маркова, Україною не називали³⁹. У своїх творах Марков, будучи імперським чиновником та постаттю з імперським мисленням, висловив надзвичай-

³⁶ Про Квітку див. *Маслійчук В.Л.* Ілля Іванович Квітка — малознаний історик XVIII–початку XIX ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2006. Вип.10/11.С. 318–342.

³⁷ Сам Квітка визнав свої помилки, покликавшись на друкарські похибки: *И.К.* К издателям // Украинский вестник. 1816. №10. С.139–140.

³⁸ Див. спроби інтелектуальної біографії Михайла Маркова: *Журба О. І.* Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // Дніпропетровський історико-археграфічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип.2. С. 65–96.

³⁹ *Марков М.* Замечание на статью о Малороссии, помещенную в 2-й и 3-й книжках Украинского Вестника // Украинский вестник. 1816. №8. С. 128–137.

но важливу думку, поєднуючи «малоросійське» з великим духом повстання середини XVII ст., а українське — лише як означення колонізованих просторів.

Для початків українського національного руху в Російській імперії назва «малоросійський» виявиться засадничою і основною. Перша книжка народною мовою «Енеїда» Івана Котляревського (1798), «перелицьована на малоросійський язик», перша збірка українських дум Миколи Цертелева — «Опыт собрания старинных малорусских песен» (1819). Укладач граматики особливостей української народної мови Олексій Павловський називає 1818 року її «Грамматикой малоросийского наречія», не приводячи у вступі даних про його поширення, однак, подаючи приклад, не втримується від географічних конотацій: «як говорять наші батьки, діди і пращури, що живуть у Конотопах, у Кременчуці, у Сваркові [тут жарт, напевно ж у Харкові], Карижі, і там геть-геть за Києвом й около Миргорода, аж до самого Воронежа»⁴⁰. Знакова для українського руху збірка пісень Михайла Максимовича «Малороссийские песни» (1827). Основні історичні твори, що живили історичну уяву в першій половині XIX ст. теж з історії «Малоросії»: «История Русовъ или Малой России» невідомого автора (дата написання суперечлива, рукопис знайдено 1828 р.), «История Малой России» Дмитра Бантиша Каменського (1822), чи й навіть «История Малороссии» Миколи Маркевича (1842–1843).

Долання регіонального і ноширення назви

Романтизм поставив масу речей на свої місця. Назва «Україна» в розмінні Слобідської України поволі стала витіснитися «Малоросією», натомість, долаючи регіональне значення, назва «Україна» поширювалася на величезний простір прикордоння, заселений подібною етнічним населенням. Царський уряд адміністративними заходами, прагнучи знищити залишки козацьких автономій та провести адміністративну та правову уніфікацію, мимоволі підігравав романтикам. 1835 р. Слобідсько-Українська губернія стала називатися Харківською. Знищення регіональних особливостей і кордонів, навпаки, підсилювало романтичну тугу за втраченими часами і поєднувало подібні за населенням регіони. Та, певно, найемоційніше єдність цих регіонів підкреслив Вадим Пассек, захоплений Романтизмом та ідеалізмом молодик, родом з Харківської губернії, що під «Україною» розумів саме Слобідську Україну: «Да! Украина есть чистое произведение Малороссии; слита с нею, сближена климатом, самою местностью и доселе сохранила характеристику своего происхождения»⁴¹ Пассек під-

⁴⁰ Павловский Ал. Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург, 1818. С. 93.

⁴¹ [Пассек В.] Путевые записки. Вадима. Москва, 1834. С. 137.

креслює це і єдністю родинних звичаїв: розподілу родин, що виводить з давніх часів і поєднує з князівськими уособицями в Давній Русі.

Тридцять роки XIX ст. важливі постанням «Харківської школи романтиків», засадничу роль у якій відіграв Ізмаїл Срезневський. Багато мандруючи та захоплюючись слов'янською філологією, Срезневський зробив внесок і в регіональне вивчення Слобідської України⁴², і ширше чітко визначив великі простори заселені народом з однією мовою — від Галичини по Донські області. Для означення цієї мови Срезневський обрав слово «українська»⁴³, з огляду на фольклорний складник (окреслення як «землі», «країни», «прикордоння»). У цій своїй відомій статті Срезневський прямо заявляє про окремість української мови: «Язык украинский (или как угодно называть другим: малороссийский) есть язык, а не наречие русского или польского»⁴⁴, — і надалі автор винятково вживає як означення для мови «українська», так і назву території поширення цієї мови «Україна», а людей, що нею говорять усюди в цій статті називає «українцями». З часом такі тлумачення Срезневського виявилися визначальними і окреслили остаточно назву, сприйнятту романтиками. Поширення слова «Україна» на широкий контекст Срезневським мало низку цікавих суперечностей. Наприклад, широко вживати романтик став його у своєму альманасі «Запорожская старина» (1833–1838). Цей альманах відомий розміщенням в ньому не лише оригінальних дум, але й багатьох підробок. Найважливіше, як визначив дослідник творчості романтиків Агапій Шамрай, фальсифікації дум відрізняються від оригіналу вживанням висловів зі словом «Україна». В оригінальних творах поняття «Україна» лише подекуди розуміється географічно, як «земля», «край»: «на славу Україну прибувайте», «що тепер у вас на славіній Україні слишно». У фальсифікаті «Україна» подається як національний організм із висловами: «Вкраїну єднати», «Україну, рідну мати нашу», а Богдан Хмельницький «Вкраїну вправляв»⁴⁵. Тобто йдеться про набуття поняттям «Україна» завдяки романтикам, і зокрема Срезневському, інакшої, ніж регіональна, конотативної форми, як Вітчизни, історичної спільноти, притаманної

⁴² Одна з перших пам'яток історіографії Слобідської України (доволі компілятивна): Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Харьков, 1839.

⁴³ Срезневский И. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И. М. Снегиреву // Записки императорского Московского университета. 1834. Ч. 6. Октябрь. С. 134–150.

⁴⁴ Там само. С. 134 Власне, слід визнати й те, що Срезневський у цьому листі закликає російський уряд захищати і опікуватися цією мовою та літературою, щоб та мала надію на розвиток (С. 135).

⁴⁵ Шамрай А. «Запорожская старина» І. Срезневського як історико-літературний факт // Харківська школа романтиків. Харків, 1929. Т. 1. С. 62; важливі роздуми про це: Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996. С. 203.

національним рухам. Тут слід зробити важливу ремарку, насамперед щодо Ізмаїла Срезневського, що був родом росіянин і ставився до цього з пієтетом⁴⁶. Зважаючи на подальшу долю цього науковця, що виїхав із Харкова 1847 р. до Петербурга й продовжив кар'єру, вже заперечуючи права української мови на самостійне існування, твердження Срезневського про окремішність української мови й надання ширшого значення поняттю «Україна», було насамперед юнацьким захопленням романтизмом, інтелектуальним конструюванням, що мало в подальшому епохальні наслідки. Виникає резонне питання вибору, що рухало Срезневським, крім питомого для романтика захоплення фольклором у виборі назви. Висловлю здогад, що відповідь міститься уже в листах романтика до матері під час своєї подорожі на південь України. Вибір назви Срезневським не був випадковий. У листах до матері 1832 р. він відверто пише «наскучило читати Гердера, пора отдохнуть», «опять читаю Гердера»⁴⁷. Йоганн Готфрід Гердер — основна предтеча німецького романтизму, що підніс «народний дух» до особливого рангу для митця, в щоденнику своєї подорожі 1769 р. відверто прославляє «Україну» як майбутню Елладу, не завдаючи собі клопоту географічно окреслити ці землі⁴⁸. Поняття «Україна» було характерне для мапування з XVII ст.; ним позначали Подніпров'я; назва поширилася в Європі для позначення саме «країни козаків»⁴⁹. Таке окреслення цих земель, як «України», для позначення великих просторів долало обмеженість Гетьманщини-Малоросії і пасувало до європейського вживання слова.

Однак поняття «України» в таких формах не прижилося одразу. В тому ж числі «Записок імператорського Московського університета», що й стаття Ізмаїла Срезневського надруковано рецензію І. Мастака на збірку повістей Григо-

⁴⁶ Мандруючи Росією Срезневський відчував пієтет до своєї «великоруської» батьківщини. Зокрема, він пише матері з Курська, що переповнений враженнями: «о милой моей родине и о русских, он доставил мне удовольствие увидеть большое колличество родных мне по сердцу по духу, по желаниям». Листи Ізмаїла Срезневського до матері О. І. Срезневської, в кн: Харківська школа романтиків. Харків, 1929. Т. 1. С. 195; водночас у Старій Водолазі, поблизу Харкова, Срезневський чуйно плаче (по романтичному) щодо українців, коли восьмилітній син місцевого поміщика грає на бандурі («я никак не ожидал от хохленков») (*Там само*. С. 197–198).

⁴⁷ Листи Ізмаїла Срезневського до матері О.І. Срезневської, в кн: Харківська школа романтиків. Харків, 1929. Т. 1. С. 199, 202 (Письма 1829 г.).

⁴⁸ Herder J.G. Journal meiner Reise im Jahr 1769, in: Herders Werke. Weimar, 1963. Bd.1. S. 135.

⁴⁹ У німецькомовному середовищі прикладом використання терміну «Україна» може служити відома робота: Engel J. Ch. Geschichte der Ukraine und ukrainischen Kosaken. Halle, 1796. Та, напевно, більшість запозичень цієї назви походило від першого істотного друкованого опису Подніпров'я Гійома Боплана: Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. A Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1660.

рія Квітки-Основ'яненка («Малороссийские повести»), де «українці» та «малоросіяни» вживаються як стилістичні синоніми⁵⁰.

Але водночас романтики й поширювали назву «Малоросія» на Слобідську Україну. Певною мірою цьому сприяло існування Малоросійського генерал-губернаторства⁵¹, що охоплювало й Харківську губернію. Один із провідних українських романтиків Амвросій Метлинський назвав свою публікацію «Материалы к истории Малороссии», публікуючи там лише документи, присвячені слобідським полкам 20-х р. XVIII ст.⁵² Нарешті, за реформою по скасуванню кріпосного права через подібність умов його запровадження Чернігівська, Полтавська та основна частина Харківської губернії отримали єдине «малоросійське положення»⁵³. Термінологія малоросійськості затулила регіональну назву.

Однак саме на 40-і роки XIX ст. припала велика зміна. Саме тоді назва «Малоросія» витіснила «Україну» як регіональну, а назві «Україна» був наданий інший контекст. Істотним чином цьому прислужився значно вагоміший, ніж харківські романтики, на науковому полі Михайло Максимович (перший ректор Київського університету з 1834 р.). Він сприйняв назву «Україна», до цього вживаючи «Малоросія» та «малоросійський», і навіть видавав альманах «Українець», а при перевиданні своїх «Малоросійских песен» (1827) того ж 1834 р. у Києві назвав збірку вже «Украинские народные песни» (а в 1849 р. — «Сборник украинских песен»). Трансформація Максимовича є досить показовою. Саме в Києві відбулося повне навантаження терміну «Україна». Основні стовпи українського романтизму та предтечі українського національного політичного руху, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та Микола Костомаров, надали назві «Україна» абсолютно повноцінного національного звучання, широкий контекст не лише географічного, але й психологічного та політичного значення, відокремивши від політичної лояльності Малоросії. Кінець 30-х — 40-і роки XIX ст. стали визначальними для Харкова як центру українського національного руху — з міста виїхали молоді діячі (Костомаров та Срезневський),

⁵⁰ *Мастак И.* Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком. Кн. первая. М.: В типографии Лазаревых в институте Восточных языков // Ученые записки императорского Московского университета. 1834. Ч. 6. Октябрь. С. 287–313: Про «Наталку Полтавку» Івана Котляревського: «язык в ней чистый настоящий украинский, такой в котором говорят в губернии Полтавской, центре Малороссии» (с. 288); «очень странными покажутся так и вообще все обычаи малороссиян, но это их differentia specifica, ручательство, что украинцы жили и живут жизнью самобытною» (С. 311).

⁵¹ Див. цікаву роботу про це генерал-губернаторство: *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: Функції, структура, архів. Київ, 2001.

⁵² *Метлинский А.Л.* Материалы к истории Малороссии // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. 1840. №1. С. 1–6; №3. С. 23–26; №5. С. 43–48; №9. С. 93–94; №11. С. 108–111; №12. С. 115–118; №13. С. 122–126; №14. С. 131–135; №15. С. 139–140.

⁵³ *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. Київ, 1959. С. 96.

померли старші (Квітка-Основ'яненко). Центр культурного руху перемістився до Київського університету. Співіснування «Малоросії» та «України» продовжувалося ще тривалий час. Історик Степан Величенко позначив інтелектуальну добу від виходу праці Миколи Маркевича «Історія Малоросії» (1842–43) до Першої світової війни (1914) як час від «Малоросії до України»⁵⁴. З політизацією національного руху, що чітко пов'язують із київським Кирило-Методіївським товариством, назва національного простору вкорінюється. Для діячів товариства назви «Україна» та «українці» містили національне значення. Один із найяскравіших інтелектуалів, пов'язаних із Кирило-Методіївським товариством, Пантелеймон Куліш на початку 40-х р. XIX ст. прагнув об'єднати українські думи в епічну поему «Україна», а 1846 р. в Санкт-Петербурзі видав історичну працю «Повесть об украинском народе». У листах до основного ідеолога товариства Миколи Костомарова Куліш надає значенню «українець» широкого культурного контексту, даючи напівросіянину Костомарову «право громадянства» і переконуючи того, що він теж українець: «Можно ли так отвергать столь драгоценное для нас имя?»⁵⁵. Сам же Костомаров пише програмі «Книги буття Українського народу»⁵⁶, уводячи українську історію в політичний контекст майбутньої слов'янської федерації.

Але поєднання обох частин на інтелектуальному рівні містило низку особливостей і надалі. Ці суперечності були помічені 1863 р. У справах про виявлення «малоросійського сепаратизму» у вересні 1863 р., після Валуєвського циркуляру, до основних «малоросійських» губернських центрів відряджено одного із керівників російського жандармського корпусу Ніколая Мезенцева (майбутнього голову Третього відділу). Мезенцев надіслав перше повідомлення з Харкова, зазначивши, що «малоросійські» ідеї дістають тут слабке співчуття, бо, на відміну від «Малоросії», тут немає елемента старовинного козацтва, українофільство не проникло в маси, є кілька студентів та професорів, що співчують цим ідеям, і кілька представників інтелігенції з поляків, які вбачають майбутнє українців у відновленій Польській державі⁵⁷. Невелика кількість українофілів у Харкові не створювала політичної небезпеки, попри економічну кризу, що охопила губернію. Для жандармських керівників Харків — великий торговельний центр, місто, де є університет (частина «Малоро-

⁵⁴ *Velychenko S. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992. P. 165–185.*

⁵⁵ Кирило-Методіївське товариство. Збірник документів і матеріалів. Бутич І., Глизь І., Франко О. (Упоряд.). Київ, 1990. С. 269 (Лист 2 травня 1846 р.). Хоча визнаймо, Куліш сам інколи плутається у тому ж листі з Санкт-Петербурга: «В Малороссию в этом году не еду, мои домашние дела приняли самый дурной оборот, разумеется не здесь, а в Украине».

⁵⁶ Там само. С. 250–258.

⁵⁷ *Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. К., 1930. С. 194–195.*

сії»), але й має істотні відмінності, про що і зазначає Мезенцев. Але слабкість українського руху в Харкові, крім регіональної ідентичності, пояснювалася ще низкою чинників (мультикультурного характеру центру губернії, надшироким навчальним округом, репресіями уряду тощо).

Варто визнати, що саме в другій половині XIX століття український національний рух адаптував історію Слобідської України, зробивши її частиною вагомішого історичного простору. Історичні дослідження Дмитра Багалія та діячів національного руху уже чітко описували Харків і Харківщину не як окрему область, а як частину України, в широкому розумінні цього слова⁵⁸. Новий «регіоналізм» сходу України вже пов'язувався не з традиційною спільнотою, не з апеляцією до історії козацького часу, а з індустріальним проривом другої половини XIX — початку XX ст., коли Харків перетворився на «ворота» в Донбас. Але це був уже зовсім інакший регіоналізм, з протиположною Україні й дослідження цієї тематики — справа майбутнього.

Наприкінці XIX ст. з розвитком українського національного руху для свідомих українців слова «Малоросія» і «малорос» набули принизливого відтінку⁵⁹. Уже під час подій 1917 р. назва «Малоросія» діячі національного руху сприймали як ознаку імперського мислення та недолугий жарт. Старе твердження про «Україну» (як Слобідську) і «Малоросію» (колишню Гетьманщину) викликало кумедний опір, що класично зобразив свідок подій 1917 р. з містечка Охтирки (Харківської губернії) український прозаїк Борис Антоненко-Давидович, як старий громадivecь Олександр Твердохлібов не розумів нової політичної назви: «Зате на обличчях усіх просвітян, навіть у «другорядного елемента», немов витавровано: «За Україну!» І тільки старе, зморщене в дулю лице пана Твердохлібова ще вимовляє: «І за матір Малоросію!...» Але ж у сім'ї не без виродка»⁶⁰.

Попри низку перетворень і попередніх назв, поширена романтиками назва «Україна» стала визначальною для майбутнього національного нарративу, вона сполучала не лише широку назву прикордоння, містила вагоме історичне коріння, але й приєднувала регіональну назву Слобідської України та її університетського центру, Харкова. Тобто як альтернатива регіональна назва була відсунута на інший план, щоб посісти значне місце в новому національному баченні минулого.

⁵⁸ Див., наприклад, спроби визначити роль Харкова в історії України українськими націоналістами на початку XX ст. (Сніп. 1912. Ч. 1 (1 січня 1912 р.). Популярна, узагальнена робота Дмитра Багалія (Історія Слободської України. Харків, 1918) чітко вводила регіональну історію в національний контекст уже швидше як частину загальної історії України.

⁵⁹ Про це детальніше: Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: еволюція поняття до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. 2011. №108. С. 23–26.

⁶⁰ Антоненко-Давидович Б. Просвітяни, в: Борис Антоненко-Давидович. Твори у двох томах. Київ, 1991. Т. 1. С. 58.

Православний релігійний фонд Буковини: культурна боротьба та націотворення у дзеркалі однієї інституції

Ще сучасники називали Буковину «конгломератом народів в мініятурі»¹. З одного боку, цей стереотип мав на меті приховати справжню гостроту національних конфліктів, а з другого — навпаки, він був переконливим регіональним проявом наднаціональної ідеології австрійської (цислейтанської) половини централістської Габсбурзької імперії.

На зламі XIX — XX ст. дві найбільші за чисельністю групи населення Буковини — румуни та «русини»² — прийшли певною мірою до мирного співіснування, а їхні еліти засвоїли культуру дискусії. Але, зрештою, цей конгломерат тримався купи лише завдяки функціонуванню всієї імперії та центристській ідеології, що матеріялізувалися у виплеканій регіональній свідомості. Якщо 1910 р. завдяки реформі виборчого права на рівні коронної землі вдалося досягти політичного балансу інтересів і водночас створити запобіжний клапан для національних прагнень, то національний конфлікт між русинами та румунами на церковному рівні тлів і далі. Обидві групи поводитися дедалі непримиреніше. Те, що в імперському центрі цю ситуацію цілком добре бачили, нічого не міняло. Навпаки, сторони почергово звинувачували одна одну в румунізації, русинізації або (де)націоналізації. Наприклад, румунський письменник Теодор В. Штефанеллі вважав, що це «не питання церкви, а швидше національне питання, внаслідок якого розгорілася боротьба між румунським і руським народами Буковини...»³, натомість анонімний автор-русин з Чернів-

¹ *Simiginowicz-Staufe L.* Die Völkergruppen der Bukowina. Ethnographisch-culturhistorische Skizzen. Czernowitz, 1884. Тут процитувано заголовок останнього розділу (S. 195).

² У статті збережено вживаний до 1918 р. австрійський термін *Ruthene* (русин) для позначення українського населення. В українському перекладі вжито терміни *русин* і прикметник *руський*, як вони були поширеними в XIX ст. (Прим. перекладача).

³ «... nu este o chestiune pur bisericească, ci mai mult națională, a carei urmare sunt luptele înverșunate ce la poartă poporul român cu cel rutean din Bucovina ...». *Ștefanelli*

ців у 1907 р. запевняв своїх читачів: «Я як син руского православного селянина найбільше відчуваю в своїм серцю, як то тяжко терпите ви всі від наших ворогів, головно від попів румунізаторів...»⁴.

А у Відні в тому ж 1907 р. писали:

«...Проникнення національного в організацію і керування церквою видається взагалі дуже сумнівною новацією, бо є небезпека, що національні міркування відсунуть на задній план усі інші істотні аспекти...»⁵.

Виходячи з такої суспільної ситуації на Буковині на зламі XIX — XX ст., можна сформулювати такі запитання. Де була відправна точка (дискусії довкола якої в той час якраз загострювалися) окремої національної свідомості в раніше переважно православної ідентичності більшості населення (русинів і румунів) Буковини? Чи перетворилися в другій половині XIX ст. Православний релігійний фонд Буковини⁶ й сама православна церква в інструмент національної «культурної боротьби»? Хто визначав тодішній дискурс у фонді та церкві, а також довкола них? Які рівні та поля взаємного впливу можна виділити? І нарешті, в який спосіб ведеться культурна боротьба у національно забарвленому дискурсі православних церков після 1989/1991 р.? Ця стаття має на меті окреслити ситуацію русько-українських прагнень в австрійській Буковині порівняно та контекстно з румунськими в розрізі релігійний фонд — церква.

Церква, релігійний фонд та демографічні зміни

До половини XIX ст. колективна ідентичність селянської більшості населення Буковини незалежно від етнічної належності корінилася у православ'ї — навіть якщо тепер румунські автори по-різному намагаються перенести початок національного руху ще на останню третину XVIII ст. Володіння румунською і руською мовами в побуті полегшувало і сприяло несвідомій зміні ідентичності всередині православної церкви та через неї — залежно від того, яка група домі-

T. Chestiunea Bisericească in Bucovina (Extras din Revista «Țară-Nouă» Nr. 7 și 8 dela 15 Aprilie — 15 Maiu 1912). București, 1912, тут P. 3.

⁴ Анонім. Русини а «волоска віра». Написав Руский православний панотець. Передмова до другого доповненого видання. Чернівці, 1911. Передмова.

⁵ *Spaun J.* Die griechisch-orientalische Kirchenfrage in der Bukowina. Separatdruck aus der Zeitschrift «Das österreichische Verwaltungsarchiv». Wien, 1907. VII — X. S. 350–381, тут S. 370.

⁶ Православний релігійний фонд Буковини — структура створена 27 квітня 1786 р. окремим розпорядженням «про урегулювання діяльності духовних, церковних і шкільних установ на Буковині» (своєрідний «Духовний регламент» краю) австрійського імператора Йосифа II. До фонду входили уся нерухомість, земельні володіння та фінанси місцевих монастирів і церков. Прибутки фонду мали забезпечити тільки потреби церкви, духовенства та шкіл. — Ред.

нувала в тому чи іншому селі. Для румунів Габсбурзької монархії православ'я, яке перед тим зазнало впливу унійної Трансильванської школи, протягом XIX ст. поступово стало національною опорою. Віра та національні емоції дедалі більше зливалися воедино. У специфічних умовах Буковини румуни все більше вважали за потрібне утвердитися у православ'ї як у «первісно» румунській інституції і розглядати релігійний фонд як інстанцію для захисту своєї ідентичності. Ба більше, румунська еліта Буковини — вище духовництво, дворянство та вільні селяни — мала чітко виражену самосвідомість, що базувалася на неперервній традиції, яка починалася ще у XVIII ст.

Для буковинських русинів ситуація складалася принципово інакше. Буковина, що до 1775 р. підпорядковувалася Османській імперії, на відміну від Галичини, не потрапила під вплив Берестейської унії 1596 р. Буковинські русини залишалися переважно православними. Для них на цьому початковому етапі не було схожого за силою, первісно церковного центру для об'єднання довкола національної ідеї, понадто тут бракувало достатнього потенціалу для відмежування від російського православ'я⁷. Внаслідок інтенсивних торговельних стосунків на Буковині знали про труднощі українського руху в царській Росії, тому й тут не було ясної політичної перспективи. Хоча заснування університету та одночасне відкриття катедри руської (української) філології у Чернівцях 1875 р. й стало важливою подією, місцеву руську інтелігенцію, що почала розвиватися на цій базі, спочатку набагато сильніше приваблювала німецька культура. Лише поволі, завдяки створенню громадських організацій, як-от «Руської Бесіди», руській інтелігенції, до якої належали й православні священники, вдалося подолати цю прогалину національної свідомості.

Від 1880-х р. гарячі дискусії точилися довкола результатів переписів. Румуни побачили, що частка їхнього населення порівняно з русинами значно зменшилася. Якщо 1869 р. на Буковині нараховувалося 209 тис. румунів і 191 тис. русинів (при загальній кількості населення 511 тис.), то у 1900 р. тут жило 229 тис. румунів і 297 тис. русинів (загальна кількість населення становила 730 тис.), а в 1910 р. — відповідно 273 тис. та 305 тис. (795 тис. мешканців загалом)⁸. Частина еліти коронної землі з національно румунськими ідеями вважала, що таким чином вона потрапила у «небезпечну» позицію захисту, з якої пробувала вивільнитися шляхом пропагування «первісного» пріорите-

⁷ *Brüning A.* Orthodoxie als Element ukrainischer nationaler Identität, in: Thomas Bremer (Hg.) *Religion und Nation. Die Situation der Kirchen in der Ukraine.* Wiesbaden, 2003. S. 11–23, тут S. 22.

⁸ *Anonymus.* Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1910 im Herzogtum Bukowina nach den Angaben der k.k. statistischen Zentral-Kommission in Wien (XVII. Heft der Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina). Czernowitz, 1910; *Anonymus.* Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Czernowitz, 1872. Див. також кольорову вставку: Етнічний склад населення Буковини в середині XIX ст.

ту власної нації на цій території. Віра та мова щоденного вжитку не слугували чіткими критеріями для національного відмежування. Визначені під час переписів побутові мови (або ж встановлена на їхній підставі національна належність) сприяли такій індіферентності й посилили серед румунської еліти уявлення про «небезпеку денаціоналізації» аж до справді апокаліптичного сценарію «війни на винищення проти румунів». Русинам не довіряли, державу звинувачували у структурно однокорній та «штучній» підтримці й шукали союзників серед німецької меншини коронної землі⁹. Конфлікт зайшов так далеко, що румунські православні священники радили мирянам вказувати під час перепису, що їхньою мовою побуту є румунська, бо інакше їм пришлють руського священника, якому їхнім коштом треба буде збудувати «резиденцію і уніятську церкву»¹⁰. Натомість той факт, що саме великі румунські землевласники і бояри селили на своїх маєтках мігрантів-русинів з Галичини, не згадували.

Уявлення про умисну державну підтримку «політики русинізації» походило з періоду 1785(86) — 1849 р., коли Буковина була частиною коронної землі Галичини, заселеної переважно поляками та русинами, і перемішувалося з фантазією про спрямовану проти православ'я великопольсько-українську іреденту на основі католицизму та унії. Церковна політика у сусідній «Галичині та Лодомерії» посилювала ці страхи. До цього від самого початку додавалася прихована підозра православної церкви до австрійської (католицької) держави, що базувалася на цілісній уявленій моделі, в якій церква і держава хоч і були незалежні одна від одної, але тісно взаємодіяли. Ця модель уможливила широку співучасть державних чиновників у справах православ'я та його інституцій і набула особливої гостроти з розвитком націотворення.

Створений 1786 р. у рамках буковинського плану врегулювання духовного життя Православний релігійний фонд зібрав під одним дахом все майно православної церкви в провінції і мав на меті збереження церкви в широкому сенсі¹¹. 1870 р. через імперську дирекцію його майно підпорядковано міністерству сільського господарства. Кожен намісник Буковини був водночас і голо-

⁹ Див. *Hormuzaki K.* Die Slavisierung der Bukowina im 19. Jh. als Ausgangspunkt grosspolnischer Zukunftspolitik. Ethnographische und politische Betrachtungen von einem Bukowiner Rumänen. Wien, 1900; Nistor I. Români și Ruteni in Bucovina. Studiu istoric și statistic. București, 1915. P. 1.

¹⁰ *Скорейко Г. М.* Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XIX — початок XX ст.) // 3 історичного минулого Буковини. Збірник наукових статей. Чернівці, 1996. С. 59, цитується за: *Schattkowsky R., Osatschuk S., Wójtowicz-Huber W.* Kirche und Nation. Westpreußen, Galizien und die Bukowina zwischen Völkerfrühling und Erstem Weltkrieg. Hamburg, 2009. S. 209 покликання 149.

¹¹ Див. *Pumnul A.* Privire repede preste doue sute șese-decî și șapte de'n proprietățile așa numite Moșiile mînaestiresci, de'n carile s'a format maerețul Fund Religiunariu ale Bisericii dreptcredinčioase raesaeritene de'n Bucovina. Cernăuți, 1865. *Onciul I.* Der griechisch-orientalische Religionsfonds // Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bukowina. Wien, 1899. S. 154–174.

вою дирекції на місці. Найвищим патроном і останньою інстанцією у прийнятті рішень залишався цісар у Відні. 1910 р. фонду належали понад 250 тис. га лісів (з 440 тис. га на Буковині загалом), 17 тис. га землі та нерухомість вартістю понад 100 млн. крон¹². Майно фонду гарантувало православному духовництву порівняно з іншими православними церквами коронної землі добру платню та ґрунтовну освіту. Величезне підвищення вартості лісів завдяки розвиткові залізничної мережі та розбудова регіональної промислової залізниці, особливо в останній третині XIX ст., додатково сприяли зростанню економічного і політичного значення фонду. З другого боку, його майно, переважна частина якого була в південній, здебільшого румунській частині Буковини, в національній суперечці розглядали як головну власність румунського населення.

Православна консисторія як підпорядкована єпископові, але контролювана державою установа, і релігійний фонд безпосередньо зазнавали політичного втручання центральних органів влади. Хоча 1848 р. вдалося поступово звільнити православні початкові школи з-під адміністративної залежності від львівської католицької консисторії і передати їх у юрисдикцію власної коронної землі, істотний вплив Відня — насамперед через намісників — зберігся. Близькість до імператорського двору проявлялася, наприклад, у регулярному переказі коштів у нужденну державну скарбницю. Дехто навіть звинувачував уряд у Відні в тому, що вибори на Буковині проводилися коштом фонду. Але всі сторони розуміли, що потужна економічна позиція фонду створює можливості для його використання в коронній землі з політичною метою.

Перспективи культурної боротьби

Після того як Габсбурги 1774 р. приєднали до своїх володінь Північну Молдавію, з позиції територіальної цілості та церковної політики Йосифа II треба було відділити Буковину від молдавської церковної провінції Ясси і свідомо розпочати новий період, перенісши осідок єпископа з Радівців (рум. Rădăuți) до Чернівців. Через рік провінція увійшла до православної митрополії Сремські-Карловці. В цей спосіб консолідацію державної влади на цій території попередньо завершено й на церковному рівні. Піднесення регіону до рангу герцогства й відділення від «Галичини та Лодомерії», якого в ході революції 1848 р. вдалося добитися місцевим елітам, були з погляду держави подальшим кроком до зміцнення центру, хоча й через «помірквану» федералізацію. На регіональному та місцевому рівні — хоч як усі раділи створенню власної коронної землі — виникла низка нових конфліктів, що їх дедалі більше спричиняли національні вимоги.

¹² *Opletal J.* Das forstliche Transportwesen im Dienstbereiche der k.k. Direktion der Güter des Bukowiner griechisch-orientalischen Religionsfonds in Czernowitz. Hg. vom k.k. Ackerbauministerium. 2 Bde. Wien, 1913.

Політичний успіх, створення окремої коронної землі Буковини 1849 р., викликав і в колах православної церкви бажання створити самостійну архієпархію з митрополитом осідком, понадто частина еліт, як-от єпископ Євгеній Гакман (1793–1873) вже зіграли визначну роль у реалізації ідеї автономії¹³. Це бажання водночас суперечило закликам до національної єдності всіх румунів всередині монархії.

Особливо активно за об'єднання переважно румунського православ'я виступала румунська православна громада Трансильванії, яка набула ваги за пізнішого митрополита Сібіу (з 1864 р.) Андрія Шагуни. На думку Шагуни, це була приваблива перспектива, зокрема, й через майно релігійного фонду. Хоча його за це сильно критикувала румунська сторона в Буковині, Гакман рішуче виступив проти таких намірів, бо передбачав національні конфлікти серед православних мирян провінції. Гакман спростовував звинувачення в тому, що він намагається зашкодити румунській стороні, і звертав увагу на складне становище православної церкви у коронній землі. Водночас єпископ анітрохи не змінив свого негативного ставлення до створення церковного статуту з розширенням прав мирян. Хоча через це з ним серйозно конфліктували румуни, чернівецький єпископ, можливо, розраховував, що вдасться запобігти створенню руської більшості в органах самоврядування, що існували від 1869 р. Коли 1873 р. створено митрополію Буковини і Далмації та православне архієпископство з осідком у Чернівцях, здійснилася багаторічна особиста мета Гакмана. Проте національні конфлікти лише розпочиналися.

Наступники Гакмана перебували на посаді митрополита недовго. З призначенням Сильвестра Морар-Андрієвича конфлікт з русинами у коронній землі набув нової динаміки. Багато представників румунської спільноти вбачали у поставленому 1880 р. на престол митрополиті відвертого противника політики Гакмана, соратника у боротьбі за Буковину як колицу румунськості¹⁴ та «палкого націоналіста»¹⁵, з яким розпочнеться нова ера для православ'я на Буковині. З цієї перспективи час, коли Гакман очолював православну церкву, попри критику за його «авторитаризм», видавався русинам періодом поміркованого компромісу, якому тепер як негативний приклад свідомо протиставлялася політика румунізації Морар-Андрієвича.

Уродженець Буковини Сильвестр Морар-Андрієвич після закінчення духовної семінарії у Чернівцях (1843 р.) пройшов шлях викладача гімназії та священника. Після смерті дружини у 1873 р. він постригся в ченці. Ще з 1862 р.

¹³ Див. Scharr K. Die innere Verwaltungsentwicklung der Bukowina 1775–1918. Beharrlichkeit alter und Heranwachsen neuer politischer Strukturen // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2007. Bd. 55. S. 178–209.

¹⁴ Anonymus. Biografi'a lui Constantinu Morariu Andrievici. Gherla, 1889. P. 1.

¹⁵ Dimitrie D. Rolul preotimei Bucovinene în mentionarea românismlui dela robirea (1775) la desrobirea Bucovinei (15.11.1918). Un adaos la istoria bisericii române. Cernăuți, 1925. P. 12.

він був радником консисторії. На митрополичому престолі Морар-Андрієвич підтримував румунську культуру на Буковині, заснувавши 1889 р. «*Academia Ortodoxă*» — богословське об'єднання студентів — та Спілку церковної музики «*Armonia*» (1881 р.). Він уклав перші шкільні підручники румунською і витіснив 1880 р. руську (українську) як другу мову з консисторії. Цим рішенням він остаточно відмежувався від свого попередника, який 1838 р. спочатку ввів руську (українську) мову в письмовий обіг у консисторії та церкві, а 1871 р. добився для неї однакових прав з румунською. У самій коронній землі в зовнішньому діловодстві ще з часу її утворення всі мови були рівні. Внутрішньою службовою мовою була німецька. Після довгих дебатів ландтаг ще 1869 р. дійшов згоди щодо використання німецької, румунської та руської (української) мов в дебатах. Протоколи публікувалися трьома мовами.

Паралельно до цього із заснуванням у 1875 р. німецького університету буковинська еліта створила освітню установу, вплив якої незабаром поширився далеко за межі коронної землі. Регіональна ідентичність і національна самосвідомість мали відтепер ефективну платформу для дискурсу. Релігійний фонд значною мірою брав участь у будівництві університету, а той часто мав вплив на внутрішню ситуацію в церкві. Підросло національно орієнтоване політично активне студентство, яке поєднувало з навчанням гарантоване просування сходінками соціальної драбини, а на факультеті теології руські (українські) і румунські студенти конкурували між собою за стипендії фонду.

Православні й далі пильно та критично стежити за діяльністю греко-католицької церкви, віряни якої були майже без винятку русинами, та за національними «прагненнями русинів» супроти «автохтонного» населення Буковини. Тут був доволі чіткий образ «ворожої Галичини» та мігрантів-русинів. Страх перед ідеями «руських представників», які вважали, що «конфесійні межі» зникнуть самі собою, як тільки вдасться зруйнувати «генетичну стіну поділу між Буковиною і Галичиною», лише посилював такий образ¹⁶. Тому призначення в 1899 р. двох «русинів» — Євгена Козака (1857–1933) та Дениса Єремійчука — професорами факультету теології викликало сильний опір румунської сторони, що розглядала всі церковні справи як свою національну сферу. Якщо румунський історик Балан ще принаймні визнавав серйозність наукових робіт славіста Козака і його певну колегіальність, то відхилення кандидатури колишнього викладача Чернівецької гімназії Єремійчука було одноставним, понадто, що він, на думку Балана, захищав справу уніятив¹⁷.

Важлива частина дискусії про роль православної церкви і релігійного фонду відбувалася у пресі — здебільшого місцевій, але частково й у віденській. У

¹⁶ *Silvestr Morariu-Andriewicz. Apologie der orthodoxen griech.-oriental. Kirche der Bukowina. Czernowitz, 1885.*

¹⁷ *Bălan T. Din arhiva istoricului Teodor Bălan. Conflictul pentru Tricolor. Un Capitol din Istoria Politică a Bucovinei 1898–1904 // Glasul Bucovinei. 2002. № 3/4. P. 121–130, тут P. 130.*

полемічних статтях робилися спроби мобілізувати представників тієї чи іншої національності або ж звертатися безпосередньо до земельної адміністрації. Одного разу єпископ у відповідь на низку статей у пресі, в яких висувалися звинувачення на його адресу через урядування, мусив зробити офіційну заяву, після того як імперське міністерство у справах релігій та навчання і буковинське намісництво спонукали його до цього.

Як позиція православного митрополита, що мав однаково представляти всі групи православного населення коронної землі, так і позиція намісників, які підтримували в конфлікті певну сторону, давали досить підстав для критики. Наприклад, руська сторона звинувачувала намісника барона Геронімуса фон Алезані (1874–1887) у тому, що він є «протектором румунського дворянства», натомість барона Фелікса Піно фон Фріденталя (1887–1890) хвалили як «мудрого і енергійного чоловіка»¹⁸. Граф Антон Паче (1891–1892), який виступав за рівні права окремих народностей у консисторії та фондї всупереч лінії собору, в якому домінували румуни, теж зіткнувся з різкими нападами. Звинувачення, довкола яких подеколи велися інтенсивні дискусії, можна по суті звести до трьох аспектів.

- * Нерівноправність або ж непропорційно низька частка руських представників в органах церковної адміністрації (від рядового працівника до консисторії та адміністрації релігійного фонду).
- * Страх перед новим домінуванням римо-католицької церкви, який базувався на «галицькому досвіді», тобто перед «прихованою» небезпекою прозелітизму з боку греко-католицької церкви, що сприймалася як національна церква русинів.
- * Закріплена в плані врегулювання духовного життя «опіка» православ'я з боку держави або її представників¹⁹.

Хоча Морар-Андрієвич зробив декілька спроб (у 1882 і 1899 р.), щоб усупереч волі уряду у Відні скликати собор та прийняти новий статут, його наміри зазнали невдачі через опір чиновників та русько-румунський конфлікт щодо призначення на посади національних представників. Наприкінці XIX — на початку XX ст. уряд коронної землі та центральний уряд у Відні часто потрапляли в напружену ситуацію у тій самій національному конфлікті на Буковині, бо вони, з одного боку, надавали стипендії руським студентам, які майже не мали доступу до коштів релігійного фонду, а з другого — й надалі виступали за паритетний розподіл місць у православній консисторії, у якій все ще на три чверті домінували румуни. У цій ситуації частина національно орієнтованого румунського православного духовництва свідомо підтримувала проросійське старше покоління русинів, для того щоб опосередковано ослабити молодих у

¹⁸ *Anonymus*. Apologie der orthodoxen gr.-orientalischen Kirche der Bukowina Nr. I und II beleuchtet von einem griech.-kath. Seelsorger in der Bukowina. Czernowitz, 1891. S. 22.

¹⁹ Поп. Eugen E. Neșciuc (Ed.). *Istoricul biserici ort.or. din Bucovina (1885–1893)*. Cernăuți. P. 12.

їхньому прагненні до власної єпархії. Антиавстрійська російська пропаганда скористалася цією суперечкою і зайняла позицію на підтримку «пригноблених» слов'янських братів Буковини, в цьому випадку незалежно від конфесії.

Політика наступника Морар-Андрієвича значною мірою характеризувалася індіферентністю і браком рішень. Під час урядування Аркадія Чуперковича (1823–1902) конфлікт на Буковині між румунами, представниками центрального уряду у Відні та українцями знову загострився і подекуди перетворився на політичний фарс. Румунська сторона відкрито підозрювала намісника барона Фрідріха Бургвіньйона де Баумберга (1846–1907) та Чуперковича в тому, що вони стали на бік українців у призначенні радників консисторії, і навіть у національній зраді. Тижневик «*Patria*», який видавав Янку Флондор (1865–1924), зайшов навіть так далеко, що назвав митрополита, якого вважали виконавцем волі уряду, «неживим автоматом», який заслуговує на те, щоб відправити його в монастир²⁰. Коли митрополит всередині квітня 1899 р. покинув Чернівці та виїхав до Відня, щоб уникнути заворушень, спрямованих проти його особи, румунські студенти влаштували на вокзалі протести й постали пізніше перед судом. Повернення митрополита у липні того ж року супроводжувалося суворими поліцейними заходами безпеки²¹.

Єпископ Радівецький Володимир де Репта вступив на політично хиткий митрополичий престол у 1902 р. Репта намагався проводити наднаціональну, орієнтовану на Відень політику. Наприклад, свої двомовні пастирські листи він закінчував закликом до загальної гармонійної співпраці в сенсі імператорського гасла «*viribus unitis*» (з'єднаними силами)²². Ця політика, попри вдалий політичний компроміс 1910 р., майже зовсім не сприяла встановленню тривалого миру за напруженої ситуації всередині православної церкви, занадто вже руський національний рух дедалі впевненіше висував свої вимоги.

Одним з провідних інтелектуалів-русинів, які брали участь у публічній дискусії, був завідувач катедри руської мови та літератури Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький (1859–1938), що походив з Галичини. В його особі румунська сторона вбачала найкращий приклад втрати власного впливу на Буковині, через що до нього ставилася вороже, адже Смаль-Стоцький був ще й греко-католик. Але румуни, які вважали, що їх загнали в оборону, гостро реагували на відступників-націоналів й серед власної національної групи. Історик Теодор Балан (1885–1972) відверто називає барона Миколу Василька (1868–1924), який походив з румунського боярського роду з Молдови, але, на думку Балана, надто сильно симпатизував русинам, «інтриганом», «опортуністом» та «сумною постаттю в політичному житті Буковини»²³.

²⁰ *Patria* 1899. V. 11./23.07. Nr. 296. Цитується за *Bălan. Din arhiva...* P. 135.

²¹ Див. *Bălan. Din arhiva...* P. 136 і далі.

²² *Владимір Репта*. Лист пастирський. Должности християнина постунати не лиш взглядом розуму, но и сердца и воле. Чернівце, 1908.

²³ «o figură tristă a vieții politice din Bucovina». *Bălan. Din arhiva...* P. 125.

Вимога створити окрему руську єпархію, яка після 1900 р. ставала дедалі рішучішою, викликала серед православних румунів передчуття нової церковної мобілізації. Щоправда, надзвичайно актуальне напередодні війни питання про національний поділ єпархії наштовхувалося на проблему етнічно змішаного населення у багатьох православних громадах, розв'язати яку було майже неможливо. Подане ще 1908 р. урядові у Відні прохання про створення руського єпископства з осідком у Чернівцях, що вочевидь мало б наслідки й для релігійного фонду, однаково до останнього моменту в один голос політично відхилила румунська сторона.

1918. 1948. 1989/1991 — наслідки у трьох діях

Після приєднання Буковини до Великої Румунії скликаний 1921 р. собор вирішив перетворити колишню «східно-православну» митрополію у «*arhidieceza ortodox-română*» (православно-румунську митрополію); це стосувалося також релігійного фонду, який 1919 р. перейшов від регіональної церковної адміністрації Буковини під загальнодержавну румунську юрисдикцію. Протести руських членів не дали жодного результату; їх відхилили, аргументуючи це тим, що віднині існує унітарна румунська національна держава. Отже, в Синоді русини мали тепер лише три місця (румуні — тридцять)²⁴. Економічна криза, політика інтервенцій Бухареста й декрет, згідно з яким до 1936 р. для роботи на державній службі треба було скласти іспит з румунської, поставили релігійний фонд в економічно важке становище: багато лісників та робітників у лісництвах (німців та українців) втратили через це роботу, а фонд — спеціалістів на місцях. 1947 р. закріплено поділ території між Українською Советською Соціалістичною Республікою та соціалістичною Румунією. Релігійний фонд ліквідували 1948 р., а його майно конфіскували²⁵.

Після політичних змін 1989 р. румунська православна архієпархія Сучави-Радівців з успіхом намагається повернути собі це майно — щоправда, для власної церковної провінції, а не для всієї православної церкви Румунії²⁶. Правова держава часів Австрійської імперії навіть позитивно згадується порівняно з проблемами реституції в сучасній румунській державі²⁷. Значення національного центру — могили Стефана Великого у монастирі Путні — виходить

²⁴ Див. Kozak E. Benennung der Bukowinaer ort.-or. Erzdiözese im Kirchenkongresse 1921. Czernowitz, 1921.

²⁵ Стаття 27 румунської конституції 1948 р. «Форма організації та функціонування релігійних громад», пор. Suttner E. Kirche und Nation. Beiträge zur Frage nach dem Verhältnis der Kirche zu den Völkern und der Völker zur Religion. Würzburg, 1997. S. 514 і далі.

²⁶ Див. останню публікацію: Arhiepiscopa Sucevei și Rădăuților (Ed.). Fondul Bisericesc Ortodox Român al Bucovinei. Suceava, 2008.

²⁷ Sorin-Toader. Clipa Fundul Bisericesc al Bucovinei și Lichidarea Lui (1948–1949). Suceava, 2005, передмова архієпископа Пімена.

за межі Південної Буковини і дотепер є всерумунським (молдовським) місцем прощі. Натомість в Україні, де питання реституції землі ще не розв'язано на законодавчому рівні, суперечка довкола церковних споруд проявляється у ставленні до особи Євгенія Гакмана, на особу якого намагаються покликатися як Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), так і Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Сьогодні митрополита вважають покровителем української нації. З нагоди 135-ї річниці смерті УПЦ МП спорудила йому 2008 р. перед головною церквою Буковини у Чернівцях бронзовий пам'ятник у повний зріст²⁸. УПЦ-КП відкрила неподалік у боковій вулиці скромну меморіальну дошку²⁹.

Висновки

Як видно на прикладі описаного у статті суспільного значення Релігійного фонду Буковини, національна проблема не обмежувалася громадянськими свободами окремих груп, а їх покращення не могло зняти напруження надовго; вона поширювалася на всі сфери світського життя — як політичну та адміністративну, так і економічно-соціальну та релігійну. Національне пробудження, суспільна модернізація провінції, зміни в етнічно-демографічній ситуації коронної землі та їхня політична інструменталізація заклали підвалини для перетворення первісно спільної православної ідентичності в національно конотовану конфесіональність. Цю тенденцію можна розкласти на три рівні (див. іл. 3: «Первісна ідентичність та політична орієнтація» та іл. 4: «Модерна нація та політична орієнтація»):

1. Рівень централізованої держави з його впроваджуваною щонайпізніше з середини XIX ст. прямолінійною наднаціональною концепцією модернізації, яку намагалися реалізувати у провінції через урядові структури та намісників.
2. Регіональний рівень православних земельних церков (Буковина, з певними обмеженнями також Трансильванія) та їхніх організацій (релігійний фонд, консисторія), римо-католицької (польської) церкви «Галичини та Лодомерії», а також греко-католицької (переважно руської) церкви в Галичині та Буковині та рівень ландтагу.
3. Місцевий рівень, на якому реалізація та інструменталізація цієї політики проявлялася найсильніше у демографічних змінах, призначенні священників, освітніх установах і мовному питанні та який перетворювався у найважливішу арену культурної боротьби.

Архієпископ Євгеній Гакман позначив перехід від єдності у вірі русинів і румунів до відмінностей у національній свідомості, але символізував і різке неприйняття навіть обмежених прав вірян на участь у прийнятті рішень.

²⁸ <http://www.eparhia.cv.ua> (доступ: 2010.07.01.).

²⁹ <http://www.cerkva.info> (доступ: 2010.07.01.).

Його наступник Сильвестр Морар-Андрієвич поляризував своєю прорумунською політикою ситуацію як у консисторії, так і у фонді. Примордіяльні, тобто первісні, старі, не сконструйовані структури ідентичності сільського населення поступово втрачали значення в конкуренції з національною свідомістю, яка постійно підтримувалася політикою релігійного фонду. Спрямована опіка або підтримка румунського з боку місцевої церкви або фонду як реакція на демографічні зміни більшості населення привела до посилення самоорганізації русинів на Буковині. При цьому їхня політична орієнтація на Відень та дієва підтримка з центру збереглися. Національно-політичне об'єднання з греко-католицькими русинами Галичини обмежувалося співпрацею невеликих груп і набуло політичного значення аж тільки під час Першої світової війни. Регіональні еліти з ліберальними поглядами, які висловлювалися публічно, наприклад, Ліберальною спілкою, виступали за посилення регіональної (земельної) свідомості як протилежної до національної ідентичності, в сенсі підтриманої Віднем «*viribus unitis*». Тим часом компроміс у системі виборчого права від 1910 р., здається, дав змогу врівноважити регіональну внутрішню політику аж до літа 1914 р. Проте це був лише початок важкого процесу, продовження якого стало неможливим через світову війну. Православний релігійний фонд і, отже, безпосередньо православна церква Буковини, її майно та доступ до нього з 1849 р. дедалі більше ставали центральним пунктом у «культурній боротьбі» між русинами (українцями) та румунами коронної землі, яка ще перед Першою світовою війною нестримно вела до етнічно вмотивованого поділу православ'я, що колись об'єднувало людей.

З німецької переклав Юрій Дуркот

Русинська нація?

Назву есею «Русинська нація?» визначили організатори цієї конференції. Її формулювання потребує прояснення певних концептуальних моментів, що я й зроблю на початку цієї статті.

Термін «русини», який іноді може трапитися у варіанті «рутени», є досить загальною назвою з сильними релігійними конотаціями, якою в минулому позначали більш ніж один народ/національність. Назва «рутени» походить від латинського терміну *Ruthenus* (множина — *Rutheni*), який, починаючи з раннього Середньовіччя, використовували у західних джерелах для позначення руського населення, що сповідувало християнство східного обряду і проживало на території Речі Посполитої та Угорського королівства. Іншими словами, вона стосується сучасних білорусів, українців і карпаторусинів: усі вони в минулому називали себе «русинами» чи «рутенами»¹.

Предметом цього есею є саме карпаторусини: тобто група людей, яка в минулому і — частково — нині населяє територію під назвою Карпатська Русь, розташовану на південних і північних схилах Карпатських гір. На сьогодні Карпатська Русь складається з прилеглих територій, що розташовані в чотирьох державах: Лемківщина (Південна Польща), Пряшівщина (Північно-Східна Словаччина), Підкарпатська Русь (Закарпатська область України) і Марамуреш (Північно-Центральна Румунія)².

Тому замість «Русинська нація?» цю статтю можна назвати «Карпаторусинський народ?». Цікаво, що організатори конференції додали до заголовку знак питання, що одразу ж вказує на наявність сумніву в існуванні відповідно-

¹ Розгляд гіпотетичної можливості формування рутенської національності ви можете знайти у Джона-Пола Химки: *Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flight in Almost All Directions*, in: Ronald Gregor Suny and Michael D. Kennedy (Eds.). *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ann Arbor, 1999. — P. 150–153.

² З приводу концепту Карпатської Русі див. *Magocsi P.-R. Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians // Canadian Slavonic Papers*. 1997. XXXIX. № 3–4. P. 301–334.

го народу. Іншими словами, чи існує окремий карпаторусинський народ? Дозвольте мені відповісти на це питання прямо. Так, карпаторусинський народ існує.

Зрозуміло, я не настільки самовпевнений, щоб очікувати від мого читача повірити мені на слово. Тому слід звернути увагу на декілька фактів, пов'язаних із подіями, що відбувалися в Центральній Європі з часу революцій 1989 року та розпаду Советського Союзу.

Карпаторусини сьогодні

На сьогодні не менше семи держав у Центральній Європі — Польща, Словаччина, Чеська Республіка, Угорщина, Румунія, Сербія і Хорватія — офіційно визнають карпаторусинів (яких часто називають русинами чи лемко-русинами) окремою національністю або, точніше, національною чи етнічною меншиною. У кожній із семи перелічених вище країн карпаторусини володіють як індивідуальними, так і груповими правами. Як окрема група вони дістають різноманітну державну підтримку на власну культурну й освітню діяльність, а під час переписів населення їх вносять до анкет як окрему національність. Наприклад, згідно з результатами переписів населення 2001 року, більше 91000 осіб ідентифікували себе русинами. Ця цифра базується на даних переписів населення у Словаччині (55000 русинів), Сербії (16000), Україні (10000), Польщі (5900), Хорватії (2300), Чеській Республіці (1100), Угорщині (1100) і Румунії (200). Крім того, є підстави сподіватися, що, попри намагання держав асимілювати національні меншини, кількість карпаторусинів в Європі не зменшиться, а збільшиться, свідченням чого можуть стати переписи населення у 2011 році.

Такий обережний оптимізм ґрунтується на узгодженій кампанії щодо інформування громадськості про перепис населення, започаткованій 2009 року неурядовими організаціями (переважно культурного спрямування), що належать до Світового конгресу русинів, а також на досвіді однієї країни, щодо якої у нас є порівняльні дані. У Словаччині питання про національність та рідну мову ставили під час двох переписів населення — у 1991 і 2001 роках. За цей час кількість представників русинської національної ідентичності збільшилася на 41%: з 17197 осіб у 1991 році до 24201 особи в 2001-му. Кількість тих, хто назвав русинську мову рідною, була навіть більшою, хоча відсотковий приріст був менший і склав 12%: з 49099 до 54907 осіб. Слід також зауважити, що в ході зазначених переписів населення в Чехословаччині/Словаччині респонденти не могли сплутати «русинів» з «українцями»: в опитувальнику були зазначені обидві національності, і тому респонденти мали вибрати одну з них. Від 1991-го до 2001 р. кількість тих, хто вказав на свою належність до українців змен-

шилася на 28% (з 13 847 до 10 814 осіб), осіб, які вказали українську як рідну мову — на 20% (з 9 480 до 7 879 осіб)³.

У двох країнах карпаторусини володіють певними політичними правами. В Угорщині вони мають 52 автономні самоуправи, розташовані в сільських місцевостях і окремих міських районах, зокрема в Будапешті, який має 16 самоуправ, кожна з яких отримує фінансування від держави. У Румунії карпаторусинам гарантують одного депутата в національному парламенті. Зрештою, є і восьма країна — Україна — яка принаймні частково визнає карпаторусинів. 7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада абсолютною більшістю голосів (71 — за, 2 — проти, 2 — утримались) визнала русинів окремою національністю на території Закарпатської області.

Зрештою, як на переформульоване питання — «Чи існує окремий карпаторусинський народ?» — відповідають науковці? Перш ніж його розглянути, варто зробити одне концептуальне застереження. Попри те, що ця конференція присвячена Україні, карпаторусинський народ або національність мешкає не лише в Україні. Історична територія Карпатської Русі, де до середини двадцятого століття карпаторусини складали більшість населення, розташована в межах чотирьох країн: Польщі, Словаччини, України та Румунії. Тому, щоб дістати повну картину того, як розглядають карпаторусинів у науковій літературі, слід звертатися до публікацій принаймні з чотирьох вищевказаних країн і не обмежуватися лише Україною.

Проукраїнські та нрорусинські науковці

Починаючи від 1989 року, про різні аспекти карпаторусинського питання писали не лише в чотирьох названих вище країнах, а й у багатьох інших, де науковці також серйозно займаються цією тематикою: зокрема, у Чеській Республіці, Сербії, Сполучених Штатах, Канаді, Німеччині, Австрії, Угорщині та Росії. Хоча карпаторусинські студії поширюються на декілька гуманітарних дисциплін, ця публікація буде зосереджена на питанні, винесеному в її заголовок: «Чи існує карпаторусинський народ?». Однак навіть на цю тему написано велику кількість праць — не лише наукових, а й публіцистичних, більшість із яких зачіпали питання національної ідентичності та політичної автономії. У межах цієї статті будуть розглянуті лише наукові публікації, в яких намагаються притримуватися стандартів наукової неупередженості. При цьому увага буде зосереджена не на відносно великому обсязі літератури, присвяченій карпаторусинському питанню і написаній до 1989 року, а на тих публікаціях, які побачили світ пізніше і значною мірою стали реакцією на нещодавній фено-

³ Цифри взято з офіційних результатів переписів населення, відтворених у *Gajdoš M. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti*, in: Štefan Šutaj (Ed.). *Národ a národnosti: stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektivy*. Prešov, 2004. S. 148.

мен, названий «третьою хвилею карпаторусинського відродження». Таке формулювання ґрунтується на припущенні, що перша (1848–1867) і друга (1918–1938) хвилі національного пробудження вже відбулися.

Перші з цих публікацій з'явилися напередодні революцій 1989 року та одразу по їх завершенні, тобто в останні роки існування Советського Союзу, коли заклик Горбачова до гласності досягнув периферійних регіонів советського простору, зокрема Закарпатської області України. Спочатку так званим карпаторусинським питанням займалися не історики чи суспільствознавці, а літературознавці (Олекса Мишанич, Юрій Балега, Юрій Бача, Йосиф Сірка, Володимир Мокрий), лінгвісти (Павло Чучка, Микола Штець) і етнографи (Микола Мушинка, Мирослав Сополіга, Михайло Тиводар) з України, Словаччини та Польщі⁴. Ці науковці, здавалося, нічого не знали про сучасні теорії націоналізму та етнічної ідентичності, які мають справу з такими феноменами як соціальні та ідеологічні конструкти. Фактично вони підпадали під категорію примордіялістів, тобто прихильників погляду, згідно з яким національна ідентичність є реальним фактом, чий властивості можна описати і чию наявність можна довести у процесі пошуку «наукової істини». Після 1989 року до цієї філософської суміші додався наново віднайдений український патріотизм, доповнений твердим переконанням у тому, що карпаторусини є нелегітимною категорією, а три так звані етнографічні групи, чії представники мешкають у карпатському регіоні — лемки, бойки та гуцули — відгалуження української національності (навіть якщо не всі їхні представники думали так само). Відповідно, ніколи не було і ніколи не буде ніякої карпаторусинської національності чи окремої русинської літературної мови, а будь-які зусилля, спрямовані на їх визнання, є результатом діяльності антиукраїнських політичних сил або погано поінформованих (читай: недовчених) місцевих активістів.

Ці ранні публікації, втім, ввели нові терміни, які, на думку їхніх авторів, описували те, що відбувалося на посткомуністичному просторі: а саме, «політичне русинство» (або «політичний русинізм») та «етнокультурне русинство». Термін «політичне русинство» вперше вжив, скоріше за все, етнограф зі Словаччини Микола Мушинка у своїй праці з приводу міжнародної конференції з національних меншин (проведеної в Братиславі 1991 року), в ході якої більшість учасників із країн Західної та Східної Європи погодилися з тим, що карпаторусини — окрема національність⁵. Пізніше Мушинка та його проукраїнські колеги зі Словаччини, України, Польщі та Сербії у своїх працях на цю

⁴ Основу для наукової дискусії заклала велика газетна стаття з п'яти частин, написана професором лінгвістики Ужгородського державного університету Павлом Чучкою. Чучка П. «Как русины стали украинцами» // Закарпатская правда (Ужгород). 1989 р. 12, 13, 14, 15, 16 вересня.

⁵ Мушинка М. Політичний русинізм на практиці: з приводу виступу професора Павла Роберта Магочого на симпозіумі «Національні меншості Центральної і Південно-Східної Європи. Пряшів, 1991.

тематику зробили чіткий поділ у кращих традиціях марксизм-ленінізму: на «гарне» русинство (культурна діяльність, спрямована на збереження етнографічних особливостей окремої групи українців) та «погане» русинство (політична активність від імені вигаданої національності з метою порушити територіальну цілісність України). Цікаво, що останніми роками ці автори та їхні послідовники вживають лише негативний термін «політичне русинство», який асоціюється з усім карпаторусинським феноменом⁶.

У працях політичних науковців та істориків із Києва, які або працюють на органи державної влади, або змушені робити коментарі з приводу русинського питання, що час від часу привертає увагу центральних владних структур, дещо більше інтелектуальної витонченості. Провідним джерелом експертної думки з цієї проблематики є Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса⁷. Найважливішими представниками цієї «київської школи» є Олександр Майборода, Май Панчук і Ярослав Пилинський⁸. Ці автори не відкидають з порога русинський рух і в деяких випадках навіть погоджуються з тим, що всі нації є соціальними конструктами. Однак їхня позиція полягає в тому, що хоч русинську ідентичність і можна зберігати та поширювати, однак це слід робити з розумінням того, що русини — яких в офіційних державних документах називають «субетносом» — є невіддільною частиною української нації⁹.

Не дивно, що є й протилежний погляд — тобто прорусинський підхід, який виник трохи пізніше, в середині 1990-х років. Його провідними представниками є уродженці Закарпаття Іван Поп, Микола Макара, Іван Мигович, Михайло Болдижар і Валерій Падык¹⁰. Як і їхні проукраїнські колеги, ці автори апріорно

⁶ Серед ґрунтовних праць можна відзначити такі: *Мишанич О.* Карпато-русинство: історія та сучасність у кн.: Всеволод Наулко (Ред.). Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. Київ, 2001. С. 362–403; *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави. Ужгород, 2003; *Тиводар М.* Політичні та теоретичні аспекти етнічних процесів на Закарпатті ХХ ст., у кн.: Закарпаття: народознавчі роздуми. Ужгород, 1995. С. 107–133; *Буркут І.* Русинство: минуле і сучасність. Чернівці, 2001.

⁷ Серед праць вказаного інституту з цього приводу слід виокремити колективну монографію (на 680 с.) за редакцією Мая Панчука під назвою: *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ, 2008.

⁸ *Майборода О.* Політичне русинство: закарпатська версія периферійного націоналізму. Київ, 1999); *Pylyns'kyi Y.* Rising Ethnic Self-awareness: Carpathian Rusins — Birth of a New Nation or a Political Game? Kiev and Copenhagen, 1998.

⁹ З приводу проблеми термінології у науковій літературі в Україні див. працю: *Зана М.П.* Проблема використання етнологічної термінології в контексті дослідження етнічних процесів на Закарпатті в умовах української державності // *Карпатика*. 2001. том VIII. С. 135–145.

¹⁰ *Галас В., Поп І.* Закарпаття в контексті європейської політичної історії ХХ століття: історіософські роздуми. Ужгород, 1995; *Макара М. П., Мигович І. І.* Карпатські ру-

рі вважають, що русинська національність була завжди і що це можна довести шляхом вивчення її минулого правдивим і неідеологічним чином (читай: не з позицій українського націоналізму). Прорусинська позиція підкріпилася появою декількох масштабних енциклопедичних праць і досліджень, які побачили світ в Україні та за її межами.¹¹ Оскільки ці праці є історичними за своєю суттю, у них немає спроб проаналізувати ставлення нинішнього населення Закарпаття до власної національної ідентичності. Їхні автори швидше намагаються обґрунтувати вимоги і завдання русинського руху завдяки зверненню до історичних прецедентів, таких як існування регіональної автономії, визнання русинів окремою національністю з боку колишніх держав (зокрема, міжвоєнною Чехословаччиною) та результати колишніх переписів населення з приводу самоідентифікації населення¹².

Дослідженням карпаторусинства в історичній перспективі займалися також багато науковців поза межами України. Серед них — історики з сусідніх Словаччини (Людовіт Гараксім, Станіслав Конечний, Маріян Гайдош, Петер

сини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал. 1994. №1. С. 117–128; *Мигович І., Макара М.* Русинство в контексті сучасного етнічного ренесансу // Віче. 1999. № 7. С. 111–122; *Мигович І., Макара М.* Слово за русинів. Ужгород, 1999; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993; *Болдижар М.* Наука вимагає правди. Ужгород, 1999; *Болдижар М.* Русини учора, днесь, завтра. Ужгород, 2006; *Рушак М., Падяк В.* Система господарства в Закарпатській області в 1991–2004 роках. Ужгород, 2004.

¹¹ Найважливішою та всеохопною працею з цієї тематики є: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (Eds.). Toronto, Buffalo, London, 2002 — доповнене та розширене видання (2005); україномовне видання: *Енциклопедія історії та культури карпаторусинів*. Ужгород, 2010. Інші праці, присвячені конкретним регіонам, містять: *Енциклопедія Подкарпатської Русі*. Под редакцією Івана Попа. Ужгород, 2006; *Алмашій М.* Русинська педагогічна енциклопедія. Ужгород, 2005; *Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v letech*. Prague, 2005; *Horbal B.* The Lemko Region: A Handbook. New York, 2010.

¹² Зазначені аспекти є особливо важливими у працях закарпатського правника і громадського активіста Петра Годьмаша, про що, зокрема, свідчить книга Петра Годьмаша і Сергія Годьмаша. (*Годьмаш П., Годьмаш С.* Подкарпатская Русь и Украина. Ужгород, 2003). Ідея, що Підкарпатська Русь (Закарпатська область України) в минулому нібито була суверенною державою і тому — згідно з принципами історичного прецеденту та міжнародного права — має право знову дістати такий статус, є основною тезою, яка розглядається в другому виданні праці Годьмаша зі зміненою назвою: *История республики Подкарпатская Русь*. Ужгород, 2008 і у відповідному томі чеської серії книг про історії країн світу: *Pop I. Podkarpatská Rus*. Prague, 2005.

Шворц)¹³, Польщі (Ян Яцек Брускі)¹⁴, Угорщини (Йожеф Ботлік)¹⁵, Росії (Кірілл Шевченко)¹⁶ і більш віддалених Німеччини (Штефан Трьобст)¹⁷, Сполучених Штатів (Богдан Горбаль)¹⁸ і Канади (Павло Роберт Магочій)¹⁹, а також літературознавці Олена Дуць-Файфер і Елейн Русинко²⁰. Хоч і не намагаючись прямо відповісти на запитання «Чи існує карпаторусинська національність?», ці історики та літературознавці у своїх працях виходять із припущення, що окремий карпаторусинський історичний і культурний феномен дійсно існував у минулому. Можна також додати, що багато сучасних слов'янських лінгвістів з-поза меж країн Карпатської Русі — зокрема, Александр Дуліченко (Естонія), Стефан П'ю (Сполучені Штати), Роберт Ротштайн (Сполучені Штати), Марк Штеггер (Німеччина), Александр Тойтч (Німеччина), Іштван Удварі (Угорщина) і Юрай Ванько (Словаччина) — погоджуються з тим, що русинська мова є окремою східнослов'янською мовою²¹.

¹³ *Haraksim L.* Národnostná identita Rusínov na východnom Slovensku, in: Ľudovít Haraksim (Ed.). *Národnosti na Slovensku*. Bratislava, 1993. S. 71–80; *Konečný S.* Rusíni na prelome dvoch tisícročí, in: Anna Pliškova (Ed.). *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989*. Prešov, 2008. C. 5–37; *Gajdoš M.* Rusíni: nová etnická menšina Slovenska?, in: Viera Bačova and Zuzana Kusá (Eds.). *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice, 1997. S. 127–136; *Švorc P.* Krajinska hranica medzi Slovenskom i Podkarpatskou Rusou, 1919–1939. Prešov, 2003; *Švorc P.* *Zakletá zem: Podkarpatská Rus, 1918–1946* Prague, 2007.

¹⁴ *Bruski J.* Rusini Karpaccy – separatyzm czy przebudzenie narodowe? z genezy współczesnego rusinizmu, in: *Regionalizm a separatyzm: historia i współczesność*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Katowice, 1995. No. 1492. S. 158–179; *Bruski J.* Rusini w Polsce i na Słowacji: meandry świadomości narodowej, in: Stefan Bednarek (Ed.). *Świadomość narodowa w Polsce i Słowacji w XIX i XX wieku*. Wrocław, 2003. S. 107–129.

¹⁵ *Botlik J.* *Egestas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX — XX. századi történetéhez*. Budapest, 2000; *Botlik J.* *Közgazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. Nyiregyháza, 2005. Vol. I: 1918–1945 and Vol. II: 1939–1945.

¹⁶ *Troebst S.* Regionalismus und Autonomiestreben im Ostmitteleuropa der Nach-‘Wende’-Zeit: Mährer und Russinen im Vergleich, in: Heinz-Dietrich Löwe et al. (Eds.). *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Köln, Weimar, Wien, 2000. S. 67–104.

¹⁷ *Шевченко К.* Русины и межвоенная Чехословакия: к истории этнокультурной инженерии. Москва, 2006.

¹⁸ *Horbal B.* *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*. Wrocław, 1997.

¹⁹ *Magocsi P.-R.* *The Rusyns of Slovakia: An Historical Survey*. New York, 1993; *Magocsi P.-R.* *Of the Making of Nationalities There is No End*. New York, 1999. 2 Vols.; *Magocsi P.-R.* *The People From Nowhere: An Illustrated History of Carpatho-Rusyns*. Uzhhorod, 2006.

²⁰ *Duć-Fajfer H.* *Literatura lemківska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku* Kraców, 2001; *Rusinko E.* *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'*. Toronto, Buffalo, London, 2003.

²¹ *Дуліченко А.* *Письменность и литературные языки Карпатской Русі* Ужгород, 2008; *Pugh S.* *A New Historical Grammar of the East Slavic Languages*. Munich, 2007. Vol. I: Introduction and Phonology; *Rothstein R.* *Carpatho-Rusyns and Their Language and*

Водночас, на мою думку, найкращою допомогою у відповіді на питання «Чи існує окрема карпаторусинська національність/карпаторусинський народ?» є праці не істориків, лінгвістів чи літературознавців, а соціологів. Вони не намагаються довести, що карпаторусини можуть чи повинні існувати, на прикладах із минулого, а натомість аналізують результати репрезентативних вибірок із приводу самоідентифікації нинішніх жителів відповідного регіону. Найчастіше такі соціологічні дані засновуються на інтерв'юванні мешканців однієї країни — як у роботах Івана Миговича та Александра Пеліна про українське Закарпаття²², Маріяна Гайдоша, Марії Гомінішової та Франтішека Баумгартнера про Північно-Східну Словаччину²³ і Яцека Новака про польську Лемківщину.²⁴ Єдиним науковцем, який займається порівняльною соціологією у цій царині, є спеціаліст із Ягеллонського університету в Кракові Ева Міхна, яка піддала детальному аналізу карпаторусинське національне відродження в Польщі, Словаччині та Україні після 1989 року²⁵. Хоч ці науковці й не намагаються відповісти на питання, чи існує карпаторусинський народ, однак отримані ними дані свідчать про те, що на всій території Карпатської Русі існує пев-

«Advances in the Rusyn Language, in: Elaine Rusinko (Ed.). *Committing Community: Carpatho-Rusyn Studies as an Emerging Scholarly Discipline* New York, 2009. P. 20–32, 362–367; *Stegherr M.* *Das Russinische: kulturhistorische und sociolinguistische Aspekte.* München, 2003; *Teutsch A.* *Das Rusinische der Ostslowakei im Kontext seiner Nachbarsprachen.* Frankfurt am Main, 2001); *Удвари И.* Александр Духнович — продолжатель традиции русинского литературного языка // *Studia Russia.* 2003. Vol. XX. S. 456–461; *Vaňko J.* *The Language of Slovakia's Rusyns/Jazyk slovenských Rusínov.* New York, 2000; *Vaňko J.* *The Rusyn Language in Slovakia: Between a Rock and a Hard Place* // *International Journal of the Sociology of Language.* 2007. No. 183. P. 75–96. Деякі з цих, а також інші автори представлені в Paul Robert Magocsi (Ed.). *Русинський язык. Najnowsze dzieje języków słowiańskich.* Opole, 2004. Vol. 14 (2nd ed. 2007).

²² *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. Ужгород, 2000; *Мигович І.* Закарпатський соціум: виклики і випробування. Ужгород, 2009. 2 томи; *Пелин А. В.* Различия между официальной статистикой и результатами социологического исследования по проблемам национальных меньшинств в Закарпатье», в: Матеріали науково-практичної конференції Державне регулювання міжетнічних відносин у Закарпатті. Ужгород, 1997. — С. 199–210; *Пелин А. В.* Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995–1998 годов // *Ученые записки Симферопольского государственного университета.* 1999. № 11. С. 76–84.

²³ *Gajdoš M., Homišinová M. et al.* Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia: k vybraným výsledkom historicko-sociologického vyskumu v roku 2000. Prešov, 2001; *Baumgartner F., Gajdoš M.* K otázkam etnickej identity Rusínov, in: *Ján Lipinský (Ed.). Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku.* Prešov, 2002. S. 17–33.

²⁴ *Nowak J.* *Zaginiony świat?: Nazywają ich Łemkami.* Kraców, 2000.

²⁵ *Michna E.* *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej: ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce.* Kraców: Polska akademia umiejętności, 2004). Міхна також приділила особливу увагу лемко-русинам Польщі у своїй праці: *Łemkowie: grupa etniczna czy naród.* Kraców, 1995.

на кількість мешканців, які вірять у те, що вони є частиною окремої національності.

Наприкінці я хотів би повернутися до питання, яке визначили організатори конференції і яке своєю риторичною природою мало би спродувати очевидну відповідь. Іншими словами, навіщо питати про явище, якого нема? Можливо, доречніше було б виявити як, чому і до якої міри воно є? На мою думку, тут ще багато роботи, і саме соціологи і політичні науковці мають взяти її на себе. Попри порівняльні праці Еви Міхни, соціологічні дослідження карпаторусинської національності в Україні все ще дуже слабозвинені. Дійсно, Іван Мигович, як і деякі інші українські соціологи, визнає потребу в розрізненні українців і русинів, однак у той же час він використовує офіційні дані, в яких такого розрізнення немає. І хоч Александр Пелін у своїх дослідженнях також відрізняє українців від русинів (а також допускає можливість поєднання декількох ідентичностей), його праці зачіпають питання русинської національності в Закарпатській області лише поверхово. Що стосується сусідніх Румунії та Угорщини, то аналогічних соціологічних досліджень там просто немає.

Історики можуть і надалі вивчати маловідомі аспекти карпаторусинського минулого, однак саме соціологічні дослідження дозволять нам переглянути ті погляди на минуле й сучасність, які ми надто часто сприймаємо як апріорні істини.

З німецької переклав Юрій Дуркот

5. Від Першої світової війни до розпаду Советського Союзу

«У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни

«Держави витворюють війни, але й війни створюють держави», — цим твердженням Чарлз Тіллі підсумував свою класичну працю про державотворення¹. Логічним розвитком цього висновку є те, що війни також руйнують держави. Щось подібне стосується взаємозв'язку між війнами і націями, особливо коли останні ще не мають власної державності, а перебувають у рамках більшої багатонаціональної імперії під владою зазвичай етнічно чужих володарів. Україна — прекрасний приклад цієї динаміки війни та націотворення. Перша світова війна, а також революції і громадянська війна після неї дають багато прикладів того, як умови війни й окупації та перспективи великих геополітичних змін, хоча й зробили можливим виникнення сучасної української держави, але врешті-решт прирекли її на поразку і певною мірою повернули процес націотворення назад.

Друга класична праця, «Творення Советського Союзу. Комунізм і націоналізм» Річарда Пайпса, привернула мою увагу до того факту, як національні переконання несподівано швидко поширилися серед солдатів російської армії, тієї армії, що 1917 р. перебувала в процесі розладу². Я пішов цим слідом і почав досліджувати українізацію російської армії. Тут я швидко побачив, що хаотичний і водночас дедалі активніший рух серед українських солдатів від самого початку відбувався на фоні радикального досвіду інших солдатських рухів. Вони охоплювали поляків, чехів, росіян та євреїв на Південно-Західному фронті, що займав більшу частину території майбутньої України. Це є причиною того, чому ця стаття називається «Націотворення в Україні під час Першої світової війни», а не «Українське націотворення у Першій світовій війні». При

¹ *Tilly Ch.* Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990. Cambridge, 1990. Див. також Charles Tilly (Ed.) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975.

² *Pipes R.* *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*. Cambridge, Mass., 1954, перероблене видання 1964.

цьому війна не припинилася у 1917 р., яким закінчуються авторитетні виклади історії Росії у Першій світовій війні³. Ця історія не закінчується й договором у Брест-Литовську на початку 1918 р., коли завершилася фаза німецького-російського конфлікту. Це не стосувалося України, яка залишалася під окупацією Німеччини та Австрії, аж доки Центральні держави не вивели свої війська у листопаді 1918 р. Проте історію можна продовжити й на період громадянської війни та советсько-польської війни 1920 р. Щоправда, динаміка українських процесів націотворення змінилася з появою нових дійових осіб: більшовицької Росії, незалежної та іредентичної Польщі, а також антибільшовицьких російських «білих» армій добровольців під командуванням барона Петра Врангеля та Антона Денікіна, що подекуди відігравали неабияку роль.

У подальшому викладі я аналізую багато програм націотворення, що стосувалися території та населення недовговічної Української Народної Республіки та приблизно відповідали сучасній Українській державі. У цих програмах створено проекти бачення української нації, які враховували й конкурентні проекти російського і польського націотворення, що реалізовувалися на тій самій території. Без врахування цих проектів не можна насправді зрозуміти долю різних українських візій.

Одним із найважливіших наслідків війни для прикордонних територій і суспільств, наприклад, між кайзерівською Німеччиною й імперською Росією, був травматичний досвід цих суспільств на початку війни. У війні, яка принаймні частково легітимізувалася як зіткнення слов'янської та германської культур, а в подальшому (насамперед німецькою й з набагато меншим ентузіазмом російською і німецько-австрійською сторонами) як національно-визвольна війна, зростала роль ідентичності, особливо етнічної та релігійної. Той, хто під час мінливих окупацій України, Польщі та Литви мав «неправильну» ідентичність, міг зазнати депортації, конфіскації майна, культурних обмежень чи навіть загинути або бути страченим. Відносно гармонійне етнічне співжиття швидко політизувалося і значною мірою мілітаризувалося за режиму національної безпеки, який влада впроваджувала на окупованій території. Серед перших жертв були інституції громадянського суспільства, хоч війна водночас сприяла альтернативним формам соціальної мобілізації. Цей політичний вплив виходив не лише від супротивних держав, але й від нових організацій, які ми сьогодні визначили б як «неурядові». Вони діяли зазвичай з-за кордону, наприклад, «Галицко-Русское благотворительное общество» з російських міст, а «Союз визволення України» з Відня, Берліна та Стамбула. Хоч історики здебільшого орієнтувалися на «модерні» світські візії націй, значну роль релігії у війні не можна забувати.

³ Див., наприклад, новаторське дослідження Нормана Стоуна, яке закінчується зреченням престолу Ніколая II в лютому 1917 р.: Stone N. The Eastern Front 1914–1917. New York, 1975.

Україна і Центральні держави

Щонайменше два бачення майбутньої України народилися у Львові, столиці австрійської Східної Галичини. Андрей Шептицький, митрополит греко-католицької церкви, подав імператорові Францу Йосифу план, який виходив з перемоги Центральних держав над Росією. План передбачав, що російська Україна мала бути приєднана до Галичини і Буковини в рамках Австро-Угорщини. Укладений Шептицьким «Меморандум щодо організації України у військовому, соціально-правовому і церковному відношенні з метою її відділення від Росії» окреслює рамкові умови для автономної України в землях Габсбургів⁴. Авторитет митрополита в Галичині й Відні та його військовий досвід, набутий до висвячення, гарантували, що до нього прислухаються в міністерстві закордонних справ. Його план об'єднання двох частин України відповідав довгостроковій меті Шептицького щодо об'єднання східного і західного християнства. Греко-католицька (Унійна) церква Галичини була ідеальним інструментом для цього.

Автономія майбутньої України, як визначав меморандум Шептицького, мала спиратися на автономну українську армію, яка своєю організацією йшла за прикладом козацьких традицій. Військові питання стояли в центрі багатьох подальших бачень майбутнього України. План Шептицького передбачав призначення імператором гетьмана, який мав би політичні та військові повноваження. Гетьман мав би видавати «універсали», для формулювання яких передбачалося залучити історика, знайомого з козацькою історією. Гетьман правив би згідно з австрійським правом, яке вважалося значно цивілізованішим, ніж російське. Нарешті митрополит подав і свій проект єдності української церкви, яка мала б покласти край ролі російського Священного синоду в Україні і замінити вороже налаштованих єпископів священниками, що мали більше симпатій до України та Австрії. Для цієї святої справи Шептицький запропонував свої послуги.

Ідеї Шептицького не були ізольованими мріями честолюбного церковного сановника. Їх поділяли австрійський консул у міністерстві закордонних справ Емануель Урбас та його безпосередній начальник, голова секретаріату міністра граф Александер Гойос. Ідея про гетьмана, який підкорявся б австрійському врядуванню, з'явилася й через можливе призначення гетьманом України ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга. Австрійські амбіції габсбурзького гетьмана затьмарили українсько-австрійські стосунки ще під час окупації України Центральними державами в 1918 р., коли там уже врядував гетьман Павло Скоропадський. План Шептицького втратив актуальність після російського вторгнення і окупації Галичини в 1914–1915 р. Самого митрополита та його найважливіших єпископів заарештували і відправили на заслання в Росію.

⁴ «Pro memoria über die Organisierung der Ukraine in militärischer, sozial-rechtlicher und kirchlicher Hinsicht mit dem Ziel ihrer Loslösung von Russland», in: Theophil Hornykiewicz. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 4–16.

«Союз визволення України» та українізація військовополонених

Друга ініціатива теж виходила зі Львова; її розпочав Союз визволення України (СВУ). У ньому зійшлися активісти з Галичини та Буковини і десятки емігрантів з Російської імперії. Серед останніх багато хто набув досвіду в соціалістичних і революційних організаціях, як-от у Революційній українській партії (РУП), що доволі рано висловилася за незалежність українських земель. Напередодні війни СВУ заявив, що у війні з Росією підтримуватиме Центральні держави. Він виступав також за озброєння українців у легіонах добровольців, а його активісти відігравали провідну роль у наборі й озброєнні нових військових підрозділів. Після російського вторгнення та окупації Галичини більшість активістів СВУ втекли до Відня.

Своєю дипломатичною діяльністю СВУ зробив важливий внесок у те, що ідею української держави й української нації визнали на міжнародному рівні. Водночас провід СВУ докладав зусиль до підготування державних еліт для незалежної післявоєнної України. Для цього варто уваги експерименту напрошувалося використати десятки тисяч військовополонених у австрійських і німецьких таборах. З 1914 р. і до кінця 1917 р. в полон потрапили 3395105 солдатів і 14323 офіцери російської армії, що становило 74,9% втрат і 21,2% мобілізованих. Понад 99% російських військовополонених утримувалися у таборах на території Німеччини та Австро-Угорщини. Середньостатистичний військовополонений був неписьменним або напівписьменним селянином у віці від 25 до 39 років.⁵ Більшість із них провели в полоні від трьох до чотирьох років.

СВУ взяв на озброєння традиції українського національного руху в Східній Галичині та російській Україні, організував у таборах для військовополонених численні освітні й культурні спілки, споживчі кооперативи та об'єднання, які дозволяли полоненим тримати себе у формі й бути відносно боєздатними. Активісти СВУ провели серед українців з Галичини і Росії перші «наукові» опитування щодо етнічної, національної чи інших соціальних ідентичностей, щоб визначити їхню лояльність до української справи. Зібрані дані та їхня інтерпретація проливають світло на різноманітні спільноти в Російській імперії, до яких зараховували себе звичайні солдати. Вони вплинули на розвиток політичних програм і тактики СВУ⁶.

⁵ *Сергеев Е.* Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны // Новая и новейшая история. 1996. № 4. С. 65–78.

⁶ *Smolynec G.* The Union for the Liberation of Ukraine, 1914–1918. (Магістерська робота), Carleton University. 1993. Розділ 5 дає огляд діяльності СВУ в таборах для військовополонених. Подальший виклад ґрунтується на архіві українського активіста Андрія Жука (1880–1968). *National Archives of Canada. The Andry Zhuk Collection.* MG 30. P. 167.

Майже відразу після початку війни провід СВУ дістав дозвіл проводити інспекції та виявляти українських полонених. Їх селили в окремих бараках, і СВУ розпочинав серед них національну агітацію. У листопаді 1914 р. тисячі відібраних СВУ військовополонених перевели у Фрайштадт, де споруджено найважливіший «український» табір. Австрійські й німецькі табори налічували зазвичай декілька тисяч полонених, здебільшого росіян. Важливою меншиною були українці, крім цього, були ще невеликі групи поляків, татар і євреїв. Ув одному звіті повідомляється, що комендант табору вишикував вранці всіх солдатів і наказав українцям зробити крок вперед. Члени СВУ зареєстрували всіх, хто визнав себе українцем, в анкеті, куди вносили такі дані: ім'я, прізвище, «національність», релігія і місце походження.

Перші враження, які склалися про полонених у таборах, були визначальні для подальших методів роботи. Активісти СВУ повідомляли, що серед солдатів і нижчих офіцерів є багато «політично свідомих», серед них деякі підтримували ідею незалежної (*самостійної*) України. Більшість висловлювала обмежені побажання, як-от впровадження українських шкіл, української мови в установах, свободи слова і преси. Військовополонені мали палке бажання читати, особливо «Кобзаря» Тараса Шевченка. Зазвичай вони знали, що в Австро-Угорщині живуть українці, ба навіть, що у них є політичні права. Проте від самого початку на великій заваді стала їхня надзвичайна ворожість до Німеччини. Оскільки програма СВУ висловлювалася за союз з Австрією і Німеччиною і поразку Росії, багато солдатів різко негативно реагували на спроби залучити їх до українського визвольного руху в розумінні СВУ. Крім цього, посланці СВУ з розчаруванням установили, що хоч багато військовополонених й висловлювали свою прихильність до української справи, лише одиниці були готові братися за неї до зброї. Навпаки, значна більшість була досить задоволена тим, що на цей момент не мусила воювати, не кажучи вже про необхідність іти в бій проти російської армії в ім'я української незалежності.

Другою перешкодою для зусиль СВУ щодо поширення національно-українських поглядів серед солдатів були ворожі стосунки між російською більшиною та українською меншиною в таборах. Дискусії про українське питання, та ще й у вкрай антиросійській формі, яку сповідував СВУ, зазвичай закінчувалися жорстокими бійками у бараках. Росіяни наголошували, що вони ніколи не допустять, щоб Малоросію відірвали від Росії, натомість особливо відважні українці перечили, що вони здобудуть свободу Україні й без російського дозволу. Деякі українські солдати говорили посланцям СВУ у приватних розмовах, що вони уникали контактів з СВУ і приховували свою національність через масову кампанію залякування з боку росіян. Загалом спостерігачі були вкрай здивовані войовничим націоналізмом росіян і розчаровані його антиукраїнським спрямуванням. Проти діяльності українців у таборах протестували не лише росіяни, але й поляки. Польські унтер-офіцери часто забороняли солдатам виказувати себе українцями і наполягали на тому, що ті

є поляками. Щоправда, у таборах ворожість поляків спрямовувалася насамперед проти росіян.

Німецьке верховне командування вагалось прийняти пропозицію СВУ і поповнити армію «національно свідомими» українцями-добровольцями. І все ж таки протягом перших двох років війни СВУ вдалося зробити чимало. Його активісти почали прищеплювати проєкт націотворення людям, які потрапили в табори для військовополонених з надзвичайно різноманітними уявленнями про українську культуру й політику. Провід СВУ походив також з російської України, проте ще перед війною відійшов від федералістичних і, певною мірою, соціалістичних програм ранніх українських націоналістів і сформулював програму національної незалежності в союзі з Центральними державами проти Російської імперії. У таборах для військовополонених СВУ намагався переконати здебільшого змучених і хворих на тугу за домівкою солдатів. Тут закладено фундамент політичних, адміністративних, культурних і навіть військових еліт — для того повоєнного часу, коли здійснилася б мрія про вільну незалежну Україну.

Російська окупація Галичини 1914–1915 р.⁷

Як показав досвід СВУ, творення української нації серед військовополонених російської армії було пов'язане з труднощами, зокрема, й через опір російських (або таких, що визнавали себе росіянами) військовополонених, які залякували інших. Якщо повернутися до епізоду з Шептицьким, то й у цьому випадку російська окупаційна адміністрація та організації, які підтримували перед війною москвофілів, мали зовсім іншу концепцію майбутнього Галичини, Буковини та інших «українських» земель, ніж їхні суперники-українофіли.

Окупаційна адміністрація закривала та руйнувала українські освітні й церковні інституції, а натомість створювала за допомогою організацій, як-от «Галицко-Русское благотворительное общество», інституції російські. Архієпископ Євлогій, який приїхав в Галичину, мав на меті раз і назавжди покінчити з греко-католицькою «єрессю» і повернути населення до православної церкви і Священного синоду. Російська військова пропаганда від самого початку дотримувалася версії слов'янської віри, згідно з якою всі слов'янські народи вітають російську армію як визволительку і приєднуються до боротьби проти австро-угорських (і турецьких) поневолювачів. Ця визвольна риторика супроводжувалася пов'язаним із нею, але й водночас суперечливим посланням про іреденту, анексію і уніфікацію, особливо щодо Галичини та Буковини. Росія

⁷ Цей розділ ґрунтується на моїй праці: *Von Hagen M. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. Seattle, 2007.* Див. також *Бахтуріна А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000; Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 2003, Оп. 2, Д. 539. П. Лл. 1–85.*

вступила у війну як захисник слов'янської, православної Сербії та щоб звільнити слов'ян від їхніх неслов'янських поневолювачів. Головнокомандувач 8-ї армії Південно-Західного фронту генерал Алексій Брусілов у своїх перших наказах після переходу кордону чітко визначив «визвольну» мету: «Ми входимо в Галичину, яка хоч і складає тепер частину Австро-Угорщини, але це споконвічна руська земля, заселена головно руським народом...» (Мы вступаем в Галицию, хотя и составляющую теперь часть Австро-Венгрии, но это исконная Русская земля, населенная, главным образом, Русским же народом, для освобождения которого война ведется)⁸.

Особливо релігійна політика спричинилася до того, що колись лояльні русофіли і потенційно нейтральні галицькі селяни повернулися проти російських окупантів. Конфлікти всередині імперської адміністрації засвідчили небезпечний брак єдності як нагорі, так і між керівництвом та людьми, що працювали на місцях. Ще важливішим було те, що іредентистські міти й російський проєкт націотворення, який об'єднував російських державних службовців і націоналістичну суспільну думку в Росії, зазнав поразки через потужну і глибоко вкорінену в Галичині організацію греко-католицької церкви. Суперництво між Священним синодом у Петрограді, а точніше, між уповноваженим Синоду в Галичині архієпископом Євлогієм, і митрополитом Андреем Шептицьким стояло в центрі релігійної громадянської війни, що велася на окупованих землях за духовну ідентичність русинів Галичини (і Буковини).

Невдовзі після того, як російські війська перейшли кордон Східної Галичини, Священний синод скликав спеціальне засідання, на якому обговорювалася «організація релігійного і морального життя російського населення Галичини». Результатом стало призначення царем архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія, який відтепер мав піклуватися про духовні потреби православного населення Галичини. Ще перед прибуттям Євлогія до Львова 6 грудня 1914 р. місцева російська адміністрація та її союзники з «Галицко-Русского благотворительного общества» спровокували релігійну громадянську війну в десятках сіл, вигнавши унійних священників і замінивши їх православними. За цих щораз напруженіших умов генерал-губернатор Владімір Бобринський марно намагався відкласти приїзд архієпископа, побоюючись, що його присутність погіршить ситуацію. Проте Євлогій відразу провів богослужіння у найважливішому греко-католицькому соборі міста й виголосив проповідь, яку розцінили як смертний вирок для унійної церкви. Протягом окупації унійних священників дедалі більше розглядали як ворогів і як опору українського націоналізму та спротиву російщенню регіону. Прірва між офіційною політикою генерал-губернатора та практикою на місцях ставала щораз глибшою. Місцеві адміністрації інтерпретували політику таким чином, що тих греко-католицьких священників, які не перейшли на православ'я, слід виганяти з їхніх пара-

⁸ Лемке М. К. 250 дней в царской ставке. Минск, 2003. С. 199.

фій, і видавали накази про звільнення, переведення та вступ на посаду православних священиків, які прибували в Галичину з внутрішніх провінцій Росії. За оцінкою Бобрінського, діяльність Євлогія мала ще тривожніші наслідки під час відступу, коли тисячі галичан через страх перед переслідуваннями з боку австрійців та місцевого населення змушені були втікати разом з російськими військами, що відступали.

Українізація російської армії⁹

У 1917 р. спроби українського націотворення знову перемістилися в підросійську Україну. Вони зосередилися довкола Центральної Ради у Києві, органу, створеного українськими активістами в березні 1917 р. Війна та її продовження Тимчасовим урядом стали життєво важливим питанням для нових еліт, що прийшли до влади після того, як Ніколай II зрікся престолу. Більшість погоджувалася, що війна має продовжуватися в ім'я російської революції, але без імперіалістичних і анексіоністських цілей царського уряду. Проте доволі швидко залунали й голоси, які вимагали негайних мирних переговорів або навіть капітуляції. До суперечок долучилися солдати, що почали вимагати реформи армії¹⁰. Для солдатів, які вважали себе українцями, питання війни, миру та реформи армії ускладнювалися вимогами щодо різноманітних форм національної автономії та децентралізації влади, які передбачали й створення українських військових підрозділів. Протягом 1917 р. ці загальноросійські й українські суперечки призвели до конфліктів в армії та поставили військове командування й політичне керівництво в Петрограді, Києві та на фронті перед новими проблемами.

Вимога українізації імперської армії підкріплювалася багатьма аргументами:

- * Суперництво між Центральними державами та союзниками посилювало сподівання щодо реформування багатонаціональних імперій, особливо після того, як Німеччина та Росія пообіцяли відновлення Польщі під німецькою або російською протекцією. Цим створювався прецедент і для вимог українських активістів.
- * Ще важливішими для солдатів були експерименти, які обидві сторони проводили з національними арміями. Для австро-угорської армії це означало менш кардинальну новацію, ніж для російської. Проте дозвіл австрійського командування формувати русинські (українські) легіони Січових стрільців з представників тієї частини населення, яку не ре-

⁹ Детальніше про це див. у праці: *Von Hagen M. The Russian Imperial Army and the Ukrainian National Movement in 1917 // The Ukrainian Quarterly. 1998. Autumn-Winter. Vol 54. № 3–4. P. 220–256.*

¹⁰ Поп. *Wildman A. The End of the Russian Imperial Army. Princeton, New York, 1997; Френкин М.С. Русская армия и революция 1917–1918. Мюнхен, 1978; Ferro M. October 1917: A Social History of the Russian Revolution. London, 1980.*

крутували в інший спосіб, означав відмову від попередньої практики рекрутування русинів у багатонаціональні підрозділи. Для російської армії експеримент з національними підрозділами, до яких увійшли представники деяких слов'янських народів (поляків, чехів і сербів), що прагнули «визволитися» з-під влади Габсбурзької монархії, означав принциповий відхід від традиційного принципу багатонаціональної і екстериторіяльної структури війська. Ці нові підрозділи створювали в Росії з експатріантів та військовополонених. Оскільки ці експерименти проводили насамперед на Південно-Західному фронті в Києві, про них вочевидь знали в українських колах. Останні наводили аргумент, що російська влада має дозволити — як і для поляків — українські збройні формування. Адже поляки мали довгу історію повстань проти Росії, натомість українці завжди були лояльними і слухняними підданими.

- * Коли протягом 1917 р. в армії посилювалися більшовицькі та інші радикальні елементи, деякі члени російського верховного командування сподівалися, що більшовицькій інфекції можна було б протиставити «здоровий» український патріотизм, і що солдати в національних підрозділах матимуть кращий моральний стан, бо боротимуться за «батьківщину». Цим аргументом користувалися й українські соціал-демократи та соціал-революціонери в Петрограді й щодо військових органів.

Центральна Рада марно намагалася уникнути дискусії про військові справи. Проте вона поступово усвідомила, що солдати були її найважливішими прихильниками та що їхня підтримка була пов'язана зі сподіваннями на те, що їхні вимоги будуть виконані. Деякі українські депутати мали надзвичайно честолюбні цілі. Радикальні українські націоналісти на чолі з Миколою Міхновським, військовим правником і поручником, розглядали національні формування як ядро майбутньої української національної армії та майбутньої незалежної української держави. Більшість у Центральній Раді не підтримувала такої політики, а притримувалася офіційної позиції про автономну Україну в складі реформованої демократичної і федеральної Росії. Ця більшість опиралася усім прагненням створити українську армію, хоча й поділяла загальну соціалістичну любов до народного ополчення (гвардії). Міхновський поширював свої ідеї на деяких солдатських зібраннях на фронті та в Києві. Три українські військові з'їзди стали ареною конфлікту між поміркованими урядовцями Центральної Ради та російськими цивільними й військовими елітами в Києві й Петрограді, з одного боку, та дедалі радикальнішими солдатами — з другого. Навіть верховне командування почало дозволяти формування українських підрозділів з рекрутованих солдатів, що чекали відправлення на фронт. Прихильники Міхновського почали створювати такі загони на власний розсуд. На початку квітня 1917 р. верховне командування Київського військового округу видало дозвіл на створення свого українського піхотного полку. Передбачалося виділити українських солдатів та офіцерів для творення на-

ціональних полків і потім поповнювати їх тільки українцями. Рух за українські національні підрозділи швидко поширився на всю армію. На фронті й у тилу виникали *громади, товариства, гуртки, віча* та інші об'єднання з українськими назвами.

Перспектива українізованих військових підрозділів, що мали виникати через виокремлення тих солдатів, які вважали себе українцями, з регулярних формувань відразу викликала ворожу реакцію з боку офіцерів та солдатів з російською самоідентифікацією, а також з боку соціалістичних партій у Києві та Петрограді. Соціалісти та ліберали застерігали, що національні рухи загрожують єдності «великої російської революції». Загроза революційній єдності ніде не підкреслювалася так сильно, як у військових справах¹¹. Процес українізації армії пішов у новому напрямку, коли для розв'язання найважливіших питань Міхновський і Центральна Рада скликали Український військовий з'їзд. Він відбувся з 5 по 8 травня 1917 р. у Києві в Педагогічному музеї, де зазвичай збиралася Центральна Рада. Реформатори хотіли насамперед повернути в Україну всіх українських солдатів і офіцерів, які служили по всій імперії. Багато делегатів, передусім прихильники Міхновського, відкрито заявляли, що вони прагнуть створення української армії, щоб прогнати з України всіх *кацанів*. Заколот генерала Корнілова в серпні загострив невизначені стосунки між офіцерами й солдатами і спричинив хвилю насильства в армії. Недовіра до органів влади стосувалася тепер також і Тимчасового уряду в Петрограді та його представників на місцях.

Брест-Литовський договір і Україна

Перша реакція більшовиків на нову українську державу була ворожа. Ленін і Сталін прозвали її керівництво «буржуазними націоналістами». Натомість більшовики визнали легітимним урядом раду в Харкові й організували наступ на Київ. Загони Червоної гвардії затримували і страчували православних священників і царських офіцерів. Вони вели війну й проти української культури, міняли україномовні надписи на російські й обстріляли з гармат будинок Михайла Грушевського, знищивши при цьому велику частину його цінного архіву. Щоправда, Центральну Раду запросили у Брест на мирні переговори з Центральними державами і більшовицькою Росією. Через умови договору, який ослабив Центральну Раду і більшовиків, її представники повернулися до Киє-

¹¹ Доброю ілюстрацією дилеми, на яку російські соціалісти наразилися в Україні та в інших частинах імперії, є випадок Костянтина Оберучева. Про це див. працю: *Von Hagen M. A Socialist Army Officer Confronts War and Nationalist Politics: Konstantin Oberuchev in Revolutionary Kyiv*, in: Olga Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokhly, Larry Wolff (Eds.). *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday*. Edmonton, Toronto, 2010 (= *Journal of Ukrainian Studies*. 2008–2009. Vol. 34. P. 171–198).

ва, коли саме розгортався новий німецько-австрійський наступ. Договір змусив більшовиків визнати уряд Центральної Ради, а Центральні держави започаткували дипломатичні стосунки з українською протодержавою. За іронією долі договір значною мірою зреалізував те, чого прагнули від початку війни Шептицький і СВУ: німецький та австрійський протекторат над українською державою, який об'єднував російські та габсбурзькі території. З ліквідацією УНР та проголошенням Павла Скоропадського, колишнього генерала російської імперської армії, гетьманом Української Держави здійснилися деякі інші елементи довоєнних мрій, зокрема щодо впровадження козацької ієрархії та військової термінології й підтримки української мови та культури. Єдиним важливим винятком був релігійний устрій Гетьманату, який залишався православним, хоча й автономним від Священного синоду (якого, зрештою, взагалі вже більше не було).

Однак ще перед проголошенням гетьманства на початку 1918 р. керівництво Центральної Ради, яке спочатку стримано ставилося до створення національної української армії, до питань національної оборони почало підходити серйозніше¹². Навіть тепер переважно соціалістичне керівництво підтримувало українську «армію-ополчення», добровільні загони самооборони. Вишкіл нового ополчення мали взяти на себе вже наявні гайдамацькі корпуси. Передбачалося також звести незліченні ініціативи українізації під дахом однієї установи; при цьому поняття і політика українізації по-різному інтерпретували окремі «козацькі керівники». У січні 1918 р. Центральна Рада офіційно підтвердила створення Української народної армії, а в квітні — політичні права її солдатів. Перше свято нова армія святкувала в день народження Тараса Шевченка 9 березня. Трохи згодом Центральна Рада сформулювала — також і на територіальній основі — принципи українського громадянства: вона встановила, що всі громадяни, які народилися на території України і постійно тут проживали, зобов'язуються підтримувати державу всіма своїми силами і можливостями, дотримуватися її законів і захищати її від ворогів.

Військове міністерство УНР закликала всіх солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів до активної служби в українізованих і неукраїнізованих підрозділах, «які не брали участі в більшовицькому повстанні проти України і залишалися лояльними супроти України». Заклик спрямовувався і до всіх українців на інших фронтах, «які могли доказати свою симпатію до України та роль у боротьбі з більшовиками». Більшовизм став найважливішою точкою відліку нової української національної лояльності. Ці заклики показали громадянський і етнічний виміри українського громадянства. Армія стояла перед тими самими питаннями, які цивільна Центральна Рада дебатовала вже впродовж місяців. З урахуванням українських військових традицій нова армія до-

¹² Ця частина статті, що присвячена намаганням УНР створити національну армію, базується на матеріялах *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ)*. Ф. 1076. Оп. 1–3.

пасувала імперську систему ієрархії до козацької традиції: всі солдати стали козаками. Бажана кооптація історичних козацьких традицій надихала всілякі воєнізовані формування, які називали себе козаками в душі нового «традиціоналізму». Часто траплялися конфлікти авторитетів. Спроби сильніше закріпити українську ідентичність, які супроводжувалися вимогами укладати всі офіційні документи українською, наштовхувалися на перешкоди, бо службовці походили з колишніх російських інституцій і не знали української.

Той факт, що Центральна Рада й надалі вбачала майбутнє Росії у федерації, мав наслідком контакти з іншими регіональними, етнічними і національними елітами, які теж намагалися створити власні військові сили. Генеральний секретаріат вів переговори з Тимчасовою сибірською обласною радою (Временный сибирский областной совет) про формування сибірської армії з сибірських солдатів на українській території, натомість мусульманські, молдавські, білоруські, чехословацькі і польські солдати почали створювати власні формування. Звісно, ці загони сподівалися на те, що їх відішлють додому, де вони могли б воювати; вони апелювали до Центральної Ради з проханням організувати їх перевезення та нерідко фінансувати саму реорганізацію. Інший виклик для федералістського принципу Центральної Ради йшов від «великоросів», які вимагали для себе права формувати власні підрозділи на українській території. Російські соціал-революціонери (есери) вже створили загони, які ґрунтувалися на «національно-федералістських» засадах і мали захищати національно змішані Всеросійські установчі збори. Крім цього, на фронті російські загони есерів допомагали українським військам роззброювати більшовиків. Попри загальне сподівання, що російські війська є демократичними, ставало дедалі зрозумілішим, що російські організації офіцерів перетворилися на ядро контрреволюції. Після детальної дискусії Генеральний секретаріат усе ж таки вирішив створити комісаріят, щоб організовувати великоросійські війська на «контрактній основі».

Гетьманат і українська національна держава¹³

Невдоволення німецького керівництва українським соціалістичним урядом постійно зростало. В очах німців уряд не тільки не зміг зберегти спокій і порядок, але й не спромігся забезпечити збір пшениці та інших харчових продуктів, що мали експортуватися до Німеччини й Австрії за Брест-Литовським договором. Наприкінці квітня 1918 р. Павло Скоропадський у перевороті від імені

¹³ Тут я спираюся на архівний матеріал у Києві: ЦДАВОБУУ. Ф. 1074. Оп. 2. Див. також Hunczak T. The Ukraine under Hetman Pavlo Skoropadskyj, in: Taras Hunczak. (Eds.). The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1977. P. 61–81; Von Hagen M. I Love Russia, but Want Ukraine: How a Russian Imperial General Became Hetman Pavlo Skoropadsky of the Ukrainian State, in: Frank Sysyn, Serhii Plokhly (Eds.) Synopsis: A Collection of Essays in Honor of Zenon E. Kohut. Edmonton, Toronto, 2005. P. 115–148.

Української Держави повалив Центральну Раду. Новий режим означав своєрідне «малоросійське» розв'язання завдань для майбутнього України. З одного боку, новий володар узяв титул *Ясновельможного пана Гетьмана* і залишив незмінною ієрархію української армії. З другого — здавалося малоімовірним, що він збереже засади формування армії на базі ополчення. Крім цього, навесні 1918 р. Україна стала притулком для сотень колишніх імперських офіцерів, які втекли від залякувань і репресій більшовиків. Для багатьох із них український націоналізм ледве чи був кращим за більшовизм. Він не міг пробудити у них лояльність до гетьманського уряду, хоч яким російським той би був за своїм складом. Після того, як більшість несоціалістичних українських політиків відмовилися увійти в Кабінет міністрів, Скоропадський створив його з колишніх царських урядовців. Сам гетьман прийшов з руху за українізацію на Південно-Західному фронті. Він віддав наказ українізувати свій 34-й піхотний корпус і підготувати його до військових дій на фронті. Тепер перед ним стояло важке завдання реорганізації української армії за допомогою переважно російських офіцерів і всупереч активному опоріві німців.

Окупаційні сили надзвичайно стримано ставилися до формування окремої української армії і пообіцяли лише обговорити цю справу в майбутньому. Скоропадський спробував використати цю нечітку обіцянку, щоб розробити плани такої армії. Він створив комісію в справах військовополонених, перед якою стояло завдання сформулювати рекомендації про можливе використання українських полонених у німецьких і австрійських таборах для закладення підвалин української армії. Виконувач обов'язків військового міністра Олександр Лігнау у травні 1918 р. видав розпорядження, згідно з яким уся офіційна документація мала вестися державною, тобто українською, мовою, а в усіх підрозділах мали бути організовані курси українознавства. Він проголосив, що українська армія готова прийняти всіх придатних осіб будь-якої національності за умови, що вони присягнуть незалежній Україні на беззастережну вірність. Коротко кажучи, армія брала участь у проекті націотворення нового режиму. Нація була здебільшого громадянською і територіальною, проте з резерансами в бік української культури та мови.

Гетьманський режим витворив нову ідентичність для своєї армії, що мало його відмежувати від прямих попередників. Це була дивна суміш російсько-імперських і козацьких традицій, які, з одного боку, характеризували нову армію і водночас — з другого, намагалися привабити колишніх царських офіцерів, що служили в білих арміях добровольців на периферії колишньої імперії. Для української армії і флоту замовили новий стрій і суворо заборонили носити відзнаки «колишньої російської армії». Усі кінні полки останньої мали дістати назви українських міст. На противагу попередньому урядові Центральної Ради гетьман підкреслив важливий внесок козаків, особливо запорожців, у боротьбу за українську незалежність і охарактеризував їх як ядро майбутньої української козацької армії. Уряд підготував універсал, проголошений Скоро-

падським 16 жовтня 1918 р. «Про козацький стан, його права і привілеї, які ґрунтуються на стародавніх традиціях універсалів і грамот гетьманської України». Проте в тій самій прокламації гетьман скасував усі приватні й «вільні» козацькі організації і наказав усім козакам слухатися Загальної козацької ради військового міністерства.

Українська армія мала неабиякі успіхи в залученні російських офіцерів. Скоропадський доклав у своїх закликах багатьох зусиль, для того щоб росіяни змогли відчутти себе частиною спільної боротьби проти більшовиків на півночі. У прокламації він підкреслив, що «тепер національних конфліктів і політичного розбрату не може бути. Україна та Росія кличуть нас усіх до захисту нашого політичного існування». Він закінчив обіцянкою, що як голова української держави покладе всі свої сили на справу «коханої батьківщини».

Після поразки Гетьманату невдовзі після укладення перемир'я наприкінці Першої світової війни та виведення німецьких і австрійських військ з України національна утопія Скоропадського про козацьку республіку з «малоросійською» ідентичністю зникла з переліку можливих перспектив для України. Хоча конструкція української нації і української держави в 1919 р. зазнала невдачі, більшовики не змогли цілком проігнорувати спадщину першого періоду сучасного націо- і державотворення. Советська держава визнала цей спадок у федеративній конституції, хай якою порожньою вона виявилася пізніше, та в галузях, що були тісно пов'язані з досвідом війни, в програмі українського націотворення в Червоній армії під командуванням Міхаїла Фрунзе. Ця спадщина знову ожила в часи політичних реформ перебудови і в незалежній Україні.

З німецької переклав Юрій Дуркот

Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 роки

Революції та процеси націотворення взаємно впливають одне на одного. Якщо революція є переломним моментом і означає глибокі зміни політичного ладу протягом доволі короткого періоду, то процеси націотворення є комплексними проявами різноманітних перетворень, що беруть під сумнів стабільність суспільств і політичних систем, бо вони через нові конотації, значення, способи мислення і логічні моделі ставлять панівні режими перед необхідністю відповідного пристосування і легітимізації. Там, де ці виклики заперечуються, де на них через неправильне сприйняття та/або брак ресурсів не реагують, там загрожує заміна чинної системи влади на нову, тобто зміни через революцію. Показовою ілюстрацією цього взаємного впливу революції та націотворення є спроби українців і України відділитися від Російської імперії наприкінці Першої світової війни. У цій статті проаналізовано історично-політичні, особистісні, імперські, воєнні та інституційні аспекти цього процесу. При цьому йдеться про сприйняття, уявлення, ідентифікації та базовані на них принципи і політичні програми, що проявилися або зазнали переоцінки в часи війни та революції.

Історично-політичний вимір

22 січня 1918 р. Українська Народна Республіка проголосила свою незалежність, так би мовити, в першій історичній спробі, яка спочатку зазнала невдачі, проте водночас позначила початок нового розвитку, що врешті привів до проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності Української ССР та до референдуму 1 грудня 1991 р. Безперечно, зрозуміло, що події, які відбувалися між цими двома датами, не можна розглядати ні як телеологічні, ні як неминучі, вони лише окреслюють історичний проміжок часу, який а posteriori сконструювали історики. Тому спокуса побачити взаємний вплив обох дат полягає не в намірі інтерпретувати їх як початок і кінець, а як приклад революційних змін, обумовлених в обох випадках кризами, катаклізмами і випадковими подія-

ми. 1991 р. лояльність Української Советської Соціалістичної Республіки щодо Советського Союзу вичерпалася внаслідок довгого процесу ерозії, а катастрофа в Чорнобилі 1986 р. та її наслідки врешті-решт стали вирішальним чинником розриву з давно вже делегітимізованим комуністичним режимом. Паралель до проголошення незалежності Центральною Радою у 1918 р. тут є, бо цей акт теж можна розглядати і аналізувати як результат відмови у лояльності та зміни уявлень про легітимність.

УНР Центральної Ради та Директорії є епохою української історії, що мала вирішальне значення для процесу державо- і націотворення та для ідентичності сучасної України¹. Символи та емблеми незалежної держави вказують на той період, який для витворення модерної української державності в полі конфлікту між постулатами права на самовизначення та прагненням до національно-державного відділення слід розглядати як результат складних історичних подій. Причому відділення є швидше випадковим явищем.

Проте історія УНР в роки революції, громадянської війни та зовнішньої інтервенції є надто складною, а погляди і концепції політичних діячів надто гетерогенними, щоб без жодного обмеження надаватися для побудови національно ствердого розуміння історії. Крім цього, відмова Директорії від Західної України у грудні 1919 р. ділить Україну на два табори аж донині. Мабуть, певне значення має і брак знань у великої частини населення про події того часу. Постає «зрадника» гетьмана Івана Мазепи (1639–1709) та битва під Полтавою 1709 р., Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська Повстанська Армія (УПА) у Другій світовій війні, здається, аж напрошуються для відповідної «історичної політики» Києва та для політичної інструменталізації проти Росії.

Націотворення як процес соціально-економічної трансформації та соціальної і політичної мобілізації, проявляється у різноманітних формах у часі й просторі та створює «уявлені спільноти» різного політичного спрямування. Зовнішні чинники, як-от катастрофи, економічні кризи, зміни систем і революції прискорюють або сповільнюють такі процеси, внаслідок яких «уявлені спільноти» набувають реальних рис або зазнають поразки перед умовами реального світу. Це стосується й подій в Україні в зазначений період. Українське питання перетворилося в політичне внаслідок Першої світової війни та російських революцій 1917 р. Для істориків революція в Україні первісно теж була предметом досліджень у її політичному вимірі, тобто йшлося насамперед про політичну інституціоналізацію, партійну систему, зовнішні рамкові умови та підстави для дій, які з них випливали.

Водночас советська історіографія, наскільки вона взагалі могла займатися цією темою, керувалася цілком іншими, сильно ідеологізованими парадигмами пояснень та наративами. Проте з її вимушеним наголосом на класовому

¹ Див. *Jilge W.* Exklusion oder Inklusion? Geschichtspolitik und Staatssymbolik in der Ukraine // *Osteuropa*. 2003. № 7. S. 984–994.

характері тогочасних подій в Україні вона не зовсім схибила проти історичної правди. Щонайпізніше у 1980-х р. — безперечно, під впливом праці Стівена Гутье² — питання про народну базу (*popular base*), поєднання національних і соціально-економічних чинників стало провідним у дослідженнях рушійних сил і факторів української революції і в західній науці. Відповідну растрову модель і евристичний інструментарій перед цим надав Мірослав Грох, запропонувавши компаративне пояснення національних умов розвитку «малих» і «великих» народів. Питання про національний характер України на початку Першої світової війни та визначення відповідних прогалин стало з того часу одним із головних напрямків досліджень про Україну періоду 1914–1921 р.

Особистісний вимір

Український національний рух, особливо в крайніх проявах українського сепаратизму, ледве чи можна собі уявити без постаті Симона Петлюри (1879–1926). Він походив з сім'ї дрібних міщан з Полтави, був серед засновників Революційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), 1917 р. у Центральній Раді відповідав за військові справи та 1919 р. очолив Директорію УНР. Петлюра, якого також називали «президентом України»³, уособлює, так би мовити, боротьбу за незалежність і, як і всі історичні постаті лідерів, викликає як захоплення, так і неприйняття, ба навіть ненависть. Здобуття в 1991 р. незалежності, здається, із запізненням легітимізує його зусилля і боротьбу, тому критики припинили, а Петлюру тим часом ввели в коло національних героїв. Насамперед в 1990-х р., в час важкого витворення нової орієнтації та переорієнтації, історики зайнялися його реабілітацією; вони характеризували його як незвичайну «постать нової української історії» та як «символ української боротьби за свободу і незалежність»⁴. Він присвятив усе своє життя «боротьбі за єдність і незалежність українського народу», що гарантує йому визначне місце не лише в історії України, але й у світовій історії⁵. Цей канон унаочнює редуکتивне трактування, якого зазнала складна постать Петлюри в частині української історіографії. Звісно, про Петлюру можна говорити як про приклад для національного самовизначення

² Guthier S. The Popular Base of Ukrainian Nationalism 1917 // *Slavic Review*. 1979. Issue. 38. P. 30–47.

³ Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. Торонто, 1952.

⁴ Михальчук В. Вступ. Симон Петлюра та українська національна революція, в кн.: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Упорядкування та передмова В. Михальчука. Київ, 1995. С. 8.

⁵ Срібняк І. Симон Петлюра — на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років, в кн.: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Упорядкування та передмова В. Михальчука. Київ, 1995. С. 162. Див. також Сергійчук В. Симон Петлюра та його родина. До 70-ї річниці його трагічної загибелі. Документи і матеріали. Київ, 1996. С. 16 і далі.

і державної самостійності України, але не як про когось, хто від самого початку мав на меті відокремлення або розглядав його як реалістичну і доцільну перспективу. Після початку війни в 1914 р. він не лише захищав українців Російської імперії від звинувачень у нелояльності до імператора та імперії, але й підкреслив аргумент, який визначив позицію провідних кіл українців у царській Росії: як вірні піддані, що виконують всі свої обов'язки під час війни, вони зможуть розраховувати на задоволення своїх національних вимог після перемоги над Центральними державами, до того ж Петлюра не окреслив їх конкретніше⁶.

Він сам подав найкращий приклад, працюючи на керівній посаді в організації для допомоги фронтам. Діяльність привела його в тил Західного фронту, де він пізнав життя, турботи і проблеми солдатів. Здається, він здобув серед них визнання, про що свідчить обрання Петлюри в лютому 1917 р. головою Української фронтової ради в Мінську. Він добре почувався «серед сірих шинелей»⁷ й пізніше. Цей досвід, мабуть, став йому дуже помічним і на посаді генерального секретаря військових справ Центральної Ради та головного отамана Директорії. В кожному разі він умів здобувати прихильність солдатів, а це був цінний талант в часи революції та громадянської війни. Вони зробили Петлюру дійовою особою, лідером і символічною постаттю українських сподівань на власну державність.

Попри це, треба згадати й ті події в Україні, що, як-от єврейські погроми 1919 р., кидають тінь на історичну постать голови Директорії й понадто, здається, створюють враження про зв'язок між формуванням української нації і антисемітизмом. Хоча в членів Директорії й немає особистої провини за злочини, вчинені майже не контрольованими допоміжними загонами звірства з того часу шкодять репутації Петлюри та його соратників. Те саме стосується принципу «соборності», тобто об'єднання всієї України, від якого Петлюра відмовився, віддавши Західну Україну за союз з Польщею. Ці різноманітні грані надають історії УНР та її «президентові Петлюрі» яскравого характеру. Можливо, саме це і є однією з причин, чому досі немає сучасної біографії головного отамана Директорії.

Щоправда, детальних історико-біографічних праць немає й про діячів революції, які відігравали важливу роль разом і поруч з Петлюрою — Володимиром Винниченком (1880–1951) та Ісааком Мазепу (1884–1952). Письменник Винниченко як голова уряду Центральної Ради, голова Директорії після повалення

⁶ *Петлюра С.* Війна і українці, в кн. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Видано в тридцяті річницю з дня смерті Симона Петлюри 1926–1956. Нью Йорк, 1956. С. 184–187. Див. також. *Mark R. Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropads'kyj bis zum Exil in Polen.* Berlin, 1988 (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 40). S. 20–23.

⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). В чотирьох частинах. Вид. 2-ге. Мюнхен, 1969. С. 157.

Скоропадського, а також як один з ідеологів революції належить до проводу УНР так само, як і Мазепа, що був у 1919–1920 р. міністром Петлюри та прем'єр-міністром.

Імнерський вимір

Андреас Каппелер в різний спосіб указував на роль та значення імперських — утім також українських — еліт у царській Росії, чия розділена між служінням трону, регіоном їхньої походження та етнічною культурою лояльність надавала імперії опору та стабільність. Окрім цього, Алексей Міллер цілком справедливо висловився за те, щоб досліджувати національні рухи також у їхній взаємодії з імперським центром⁸. Цікаво було б також установити, наскільки поширеними і стабільними були імперська ідентичність або відчуття спільноти серед нижчих верств населення в Україні. Згадану статтю Петлюри від серпня 1914 р. теж можна розглядати як відображення цього. В літературі в цьому контексті підкреслюється, що в Україні на початок Першої світової війни дійшло до певного добробуту, і що тому її не обов'язково сприймали лише як експлуатовану російську колонію⁹.

Хоч уявлення про незалежність існували в політичному дискурсі України перед Першою світовою війною, вони, очевидно, не мали широкого впливу. А там, де такі думки висловлювали — наприклад, у працях Юліана Бачинського (1870–1940), Миколи Міхновського (1873–1924) чи Івана Франка (1856–1916) — національну незалежність зазвичай розглядали як перехідний період, а не як кінцеву мету в сенсі національної телеології¹⁰. Незалежність інтрепретували швидше як політично-тактичну, а не стратегічну. Імплицитний дискурс, як його започаткували члени Кирило-Методіївського братства, вівся про автономію та/або федерацію. Цей дискурс ліг також в основу філософії та політичних уявлень *Товариства українських поступовців* (ТУП), яке заснували 1908 р. в Санкт-Петербурзі представники ліберальної української інтелігенції. Його головні засади ґрунтувалися на конституціоналізмі, парламентаризмі та вимозі автономії для України. ТУП, яке зібрало під своїм дахом і членів лівих та правих партій і груп, хотіло встановити й координувати контакти з російською громадськістю, публіцистикою та російськими партіями, щоб спонукати їх зайнятися українським питанням¹¹.

⁸ Miller A. The Value and the Limits of a Comparative Approach to the History of Contiguous Empires on the European Periphery // *Slavic Eurasian Studies*. 2007. Issue 19. P. 22.

⁹ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками 1917–1921. Документы и материалы. Ред. М. И. Куликова и др. Москва, 1996. С. 8.

¹⁰ Керстін Йобст першою вказала на властиво соціал-демократичну концепцію «Ukraina irredenta». Див. Jobst K. *Marxismus und Nationalismus: Julijan Bačyns'kyj und die Rezeption seiner «Ukraina irredenta» (1895/96) als Konzept der ukrainischen Unabhängigkeit?* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1997. Bd. 45. S. 34, 38 і далі.

¹¹ Дорошенко. Мої спомини... С. 30; Mark. Symon Petljura und die UNR. S.18 і далі.

Ні Михайло Грушевський, ні Володимир Винниченко, ні Симон Петлюра, які були членами ТУП, не були українськими сепаратистами, які намагалися за всяку ціну відокремити Україну від царської Росії. На початку воєнних дій у 1914 р. вони приєдналися до представників російської інтелігенції, що спочатку розглядали світову війну як «війну надії»¹², яка об'єднала всіх підданих довкола царського трону. Вони сподівалися, що після перемоги над Центральними державами конституційні реформи і широка модернізація приведуть до змін також на Україні. Петлюра сам зробив внесок у те, щоб довести лояльність українців у війні.

Те, що історик Грушевський в проголошеній ним 1904 р. концепції російської історії, як наголошує Франк Гольчевскі, «дискурсивно відділив українців від росіян»¹³, Петлюра цілком міг підтримувати, однак він не міг або не хотів визнати цього публічно. Та ще й у напружений час на початку війни. До того ж напередодні в політичній дискусії з Петром Струве, Сергеем Щоголевім, Анатолієм Савенком й іншими він домагався визнання того факту, що «є українці на світі»¹⁴ та що їх треба захищати від наклепів та підозр з боку панславистів і націоналістів. Поза сумнівом, Петлюра розумів, що маса українського населення, робітники і селяни, мала дуже слабку національну самосвідомість. Тому серед його головних вимог були поширення й інтенсифікація освітньої роботи та створення українських наукових структур. Лише тоді, як постійно підкреслював у своїй аргументації Петлюра, буде створена стабільна основа для національного визволення українців і передумови для самовизначення й автономії. Йому йшлося про «українство як процес культурно-національного відродження українського народу», писав він 1908 р.¹⁵

У цьому сенсі відокремлення не могло бути засадничою метою національного руху. До того ж Петлюра був соціал-демократом, який тоді орієнтувався на програмні засади німецької й австрійської соціал-демократії і тому не в останню чергу цікавився моделями розв'язання національного питання, проекти яких запропонували Отто Бауер і Карл Реннер. Але насамперед їхні концепції мали також допомогти захистити сільське українське населення від опі-

¹² Носков В. «Война, в которую мы верим»: начало первой мировой войны в восприятии духовной элиты России, в кн: Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium), Санкт Петербург, 1999. С. 335; Chlebowczyk J. Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu. Warszawa, 1988. S. 186.

¹³ Golczewski F. Zur Konstruktion der ukrainischen Geschichte, in: Alexander Kratochvil (Hg.). Ukraina ad portas. Ist die Ukraine europäisch genug für die EU? Beiträge zum X. Greifswalder Ukrainicum im Alfred Krupp Wissenschaftskolleg Greifswald. Aachen, 2006 (= Greifswalder Ukrainistische Hefte. 3). S. 43.

¹⁴ Лист Петлюри до Донцова від 1.7.1913 р. в кн: Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 2, Нью Йорк, 1979. С. 209.

¹⁵ Ідейна боротьба з українством в кн.: Симон Петлюра. Статті... Т. 1. С. 84.

ки та домінування з боку його гнобителів, від поміщиків, фабрикантів, капіталістів та зверхніх чиновників, але передусім від польської буржуазії¹⁶.

Російські партії на той час також шукали шляхи, щоб через децентралізацію, федералізацію та надання автономії піти назустріч вимогам щодо національного самовизначення українців; при цьому, наприклад, статус Польщі — меншою мірою Фінляндії — розглядали як парадигму. Це означає, що треба було шукати рішення у складі Російської імперії, де Петлюра покладав сподівання на культуру і особливо на її здатність прокласти Україні шлях в Європу. 1912 р. він писав Дмитру Донцову (1883–1973), який згодом став ідеологом ОУН:

[Д]умаю, що для даного моменту в розвитку українства вплив російської культури є єдиноможливий засіб розвинути національну нашу культуру, бо безпосередніх доріг до Європи у нас так мало, що дороги сі скидаються більше на вузьенькі доріжки, а тих, хто повів би маси народні сими доріжками так замало, до того ж і «провідники» європейської культури так не сильно озброєні та підготовлені до сеї ролі...¹⁷

Саме Петлюра вважав українців та їхню територію інтегральною частиною царської Росії, коли він на початку війни у 1914 р. писав, що «в ідеалах українців і у практичних постулятах українського суспільства, починаючи з Кирило-Методіївського Братства і аж до наших днів, національний розвиток тієї частини українського народу, що увійшла в склад Росії, завжди розглядався в межах останньої і в тісному союзі з народами, що її заселяють». Окремо він додав, що попри свідомість національної єдності та той факт, що українці поділені між різними державами, вона [свідомість] «не може бути прирівнювана до сепаратизму». До того ж він різко критикував сепаратизм у формі «мазепинства або австрофільства» як міти, створені гарячими головами та ворогами українства. На його думку, розв'язання українського питання ставилося «у тісну залежність від ходу загального розвитку громадського життя в Росії». Крім цього, він тепер навіть бачив шанс, що відірвані внаслідок «історичної помилки» українські землі зможуть об'єднатися з рештою українців та іншими імперськими народами в оновленій Росії¹⁸.

Аргументація Петлюри є надто пристрасною, щоб розглядати її лише як тактичну або ж викликану конкретним моментом. Вона є результатом роздумів, бачень і поглядів, які протягом тривалого часу визначали російсько-український дискурс. Зрештою, українське питання не стояло на порядку денному

¹⁶ Нова дума і національне питання в кн.: Симон Петлюра. Статті... Т. 1. С. 115; Про з'їзд слов'янської молоді. С. 141.

¹⁷ Лист Петлюри до Д. Донцова, в кн.: Симон Петлюра. Статті... Т. 2. С. 191.

¹⁸ Війна і українці... С. 184–187; лист до д-ра Назарука, в кн.: Симон Петлюра. Статті... Т. 1. С. 190.

політики Петербурга, але воно було темою суспільного дискурсу серед політикуму царської Росії. Перші висловлювання російського керівництва на початку війни про те, що воно хоче піти назустріч полякам в національному питанні і особливо, що метою Росії у війні є захоплення території коштам Австро-Угорщини, мабуть, підтримували надії Петлюри. Те, що він водночас переоцінив військові й економічні ресурси Російської імперії, має тут лише вторинне значення. Проте тоді виникає питання про зміну національної парадигми, яка відбулася щонайпізніше 1917 р.

Розрив з Росією та відділення України в 1918 р. не були результатом систематичної політики, а наслідком радикальної зміни внутрішньої і зовнішньої ситуації після більшовицького жовтневого перевороту в імперії, що розпадалася. Центральна Рада не мала іншого виходу. Попри суперечки між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, її найавторитетніші політики та ідеологи Винниченко і Грушевський не проводили політики незалежності. Вони могли і хотіли бачити самовизначену Україну лише як автономну республіку у федеративній демократичній Російській республіці, яка мала увійти у федерацію Європи і врешті-решт усього світу. В установчих документах Центральної Ради та в III Універсалі від 7 листопада 1917 р., яким проголошено УНР, теж містяться відповідні твердження. Ще навіть у січні 1918 р., коли ідея російської федерації практично втратила сенс, ця концепція зберегла своє головне значення. Тоді, наприклад, обговорювали можливості об'єднання причорноморських держав і регіонів, а саме України, Румунії, Бесарабії, Грузії, Криму та Облaсті війська Донського, у федеративну республіку із столицею в Одесі¹⁹.

У літературі вказувалося на те, що не лише згадані ліві революціонери, але й гетьман Павло Скоропадський (1873–1945) виступав за стосунки між регіонами та народами в демократичній Росії на новій федеративній основі²⁰. Щоправда, це справедливо лише тому, що призначений Центральними державами головою залежної від Берліна та Відня України Скоропадський шукав політичного виходу після поразки обох окупаційних сил у жовтні 1918 р. Політичні сили розігнаної німцями Центральної Ради готувалися підняти повстання проти режиму Скоропадського. Тому гетьман у виданій 14 листопада 1918 р. грамоті проголосив, що «давня могутність і сила всеросійської держави» мають бути відновлені на федеративних засадах. Далі він виступав за утворення «всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»²¹. Оскільки він вважав важливими партнерами свого проекту антибіль-

¹⁹ Денеша Лерснера. Головна ставка. 1918.06.01 (Bericht Lesners. Grosses Hauptquartier. 6.1.1918). *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Berlin*. R 11072.

²⁰ Von Hagen M. Federalisms and Pan-movements: Re-imagining Empire, in: Jane Burbank, Mark V. Hagen, Anatoly Remnev (Eds.) *Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*. Bloomington, Indianapolis, 2007. С. 495.

²¹ Цитується за: Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 р. Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року*. Ужгород, 1930 (передрук: Нью Йорк, 1954). С. 414 і далі.

шовицькі козацькі армії, які водночас були запеклими противниками революційних змін, тодішні спостерігачі не могли сумніватися в тактичному характері планованої федерації. З концепціями федерації, які розглядалися, її поєднає лише назва. У власних спогадах, які Скоропадський виклав на папері через декілька тижнів після падіння його уряду, він відмежовується від великоросійських кіл, для яких Україна не існувала²².

Після більшовицького перевороту та розпуску Установчих зборів у січні 1918 р. виглядало, що відділенню України від Советської Росії альтернативи більше немає. Отож IV Універсалом від 9 (22) січня 1918 р. проголошено незалежність УНР, а 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську з Центральними державами підписано договір про мир і співпрацю. Подальша ліквідація УНР та її заміна Гетьманатом були логічними наслідками цього. Відтоді долю України вирішували насамперед зовнішні сили та держави. Адже:

- * Дотеперішніх адресатів лояльності, Російську імперію та Тимчасовий уряд, ліквідували революція та державний переворот.
- * Більшовики були ще менше готові обмежити свою владу на користь автономних прав УНР, ніж Тимчасовий уряд, який завжди міг бути певним лояльності Центральної Ради.
- * Ідеї та ідеали центральних постатей УНР, що ґрунтувалися на інтернаціоналізмі та пацифізмі й передбачали соціальні утопії, доведено до абсурду, а їхні можливості вичерпано.
- * Оскільки держави Антанти в інтересах їхнього російського партнера не були готові визнати УНР, для неї практично залишалася лише одна можливість — зближення з Центральними державами.

Війна та революція як політичні каталізатори

Війна з її докорінними змінами, з політичною і суспільною мобілізацією населення імперії розвивала і посилювала все більшу етнічну і національну самосвідомість неросійських народів, яка ставила під питання легітимність режиму та лояльність до Російської імперії. Або, як висловився Марк фон Гаген: «Війна не лише посилила багато осередків конфліктів, які існували ще у передвоєнному суспільстві імперії, але й спровокувала різкі якісні зміни у відносинах між народами, що її населяли»²³.

Війна та революція означали руйнацію і хаос та пробуджували бажання нових принципів порядку. Вимога «нового порядку в нашій землі» чи поряд-

²² *Skoropads'kyj P.* Erinnerungen 1917 bis 1918. Günther Rosenfeld (Red.). Stuttgart, 1999. S. 339 і далі.

²³ *Фон Хаген М.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи, в кн: Н. Н. Смирнов (Ред.). Россия и первая мировая война. Санкт-Петербург, 1999. С. 387; Реент О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 17.

ку в «цей час безпорядку і великого хаосу» була з часу створення Центральної Ради тим аргументом, який часто наводився для легітимізації власних державних структур. У жовтні 1917 р. можна було дедалі частіше чути, що Центральна Рада має «взяти у свої руки всю владу на Україні»²⁴. До цього долучився страх перед анархією і громадянською війною, який врешті змусив навіть таких запеклих автономістів і федералістів, як Грушевський, шукати порятунку для України в незалежності. Українізація військових формувань теж не в останню чергу обґрунтовувалася вимогою покращення дисципліни та порядку²⁵. А після жовтневого путчу більшовиків у 1917 р. провід УНР легітимізував проголошення незалежності в IV Універсалі й тим аргументом, що лише у вільній республіці можна зберегти досягнення революції і миру²⁶. Крім цього, з часів Лютневої революції поруч з прихильниками федерального розв'язання українського питання лунали й голоси, які розглядали державну незалежність країни як передумову для культурної і соціально-економічної революції, яку ще слід було здійснити. В одній із перших відозв петроградського Тимчасового українського революційного комітету в березні 1917 р. зазначалося, що «найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу»²⁷. А через декілька днів соціал-демократ Євген Неронович аргументував, що для такої території, якою є Україна, «найвисший розвиток ... продукційних сил і зв'язана з ним найвисша форма організації робітництва, що дає можливість переходу до соціалістичного ладу, можливими є лише в державно-незалежній Україні».²⁸

Навіть якщо безпосередньо після Лютневої революції такі погляди ще відбивали думку меншості серед представників національного руху, вони були в дискурсі й могли поширитися у будь-який час, як це сталося в жовтні 1917 р.

Інституційний вимір

Деякі українські історики й нині добачають головні причини поразки УНР і спроби створення власної держави у нестачі мобілізовчої ідеї чи ідеології. На їхню думку, ці причини полягали у «слабкому керівництві, відсутності

²⁴ Документ № 464 в кн: Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали [далі: УНВР]. В. Верстюк та ін. (Ред.). Київ, 2003. С. 831.

²⁵ Документи № 307, 464, 478 в кн. УНВР. с. 584, 831, 853; див. також *Prymak T. Mykhajlo Hrushevs'ky: The Politics of National Culture*. Toronto, Buffalo, London, 1987. P. 148–157.

²⁶ Четвертий універсал Української Центральної Ради в кн: Тарас Гунчак, Роман Сольчаник (Упорядкування). Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали [далі: УСПД]. Т. 1. Мюнхен, 1983. С. 371–374.

²⁷ Документ № 1, в: УНВР. С. 36.

²⁸ Документ № 16, в: УНВР. С. 52.

сильної і войовничої ідеології, яка витворила і зміцнила б відповідний національний характер»²⁹. Насправді реальне життя було складніше.

Під час українізації у 1917 р. сотні тисяч солдатів українського походження організовано в національні підрозділи або ж перейменовано військові частини — це робилося або командуванням, або внаслідок революційної спонтанності. Яку кількість солдатів насправді охопила українізація, неясно й донині. Відповідні дані сягають від «105000 багнетів і шабель» до 300000 чи навіть до 4 млн³⁰. Важливо, що вона взагалі відбулася, бо, якщо вірити тогочасним спостерігачам, зовнішні ознаки «українізації» війська справляли враження на широкі маси і зміцнювали авторитет національного руху³¹. Проте зрозуміло також, що УНР мала лише невеликий зиск від українізації, бо в жоден момент не існувало української армії, яка б справді була спроможна слугувати інструментом для утвердження політичної незалежності. Добровольців, готових зі зброєю в руках битися за українську незалежність, було дуже мало. Навіть інтенсивна агітація серед українців у німецьких таборах для військовополонених не була надто успішна.

Попри ці недоліки, надійніші частини армії були єдиною національною інституцією, яка забезпечувала існування УНР аж до кінця громадянської війни — наприкінці на боці Пілсудського. Це означає, що нечисленні формування Директорії були достатньо сильні, щоб навіть після евакуації з Києва на початку 1919 р. й надалі воювати під жовто-блакитним прапором і тримати його до 1920 р. або подекуди й довше.

Українізація — як спонтанна, так і організована — була в очах солдатів не стільки шляхом до формування національної армії, скільки означала можливість покинути фронт і повернутися на батьківщину, з чим пов'язувалися надії на дезертирство або звільнення. Наприклад, у травні 1917 р. Одеська українська військова рада звернулася з вимогою до Тимчасового уряду, «щоб українці в першу чергу з глибини Росії, а потім і з фронтів, були переведені, по можливості негайно, на Південно-західний і Руминський фронти, Київську і Одеську Військові Округи і в Чорноморський флот» і «щоб у військових частинах, дислокованих на території України, залишалися лише українці». Схо-

²⁹ Дробот І. І. Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 111.

³⁰ Тинченко Я. Діяльність Симона Петлюри за часів першої українсько-радянської війни: грудень 1917 — лютий 1918 року, в кн: Симон Петлюра та українська національна революція. С. 92; *Subtelny O. Ukraine. A History*. Toronto, Buffalo, London, 1988. Р. 347 (*Субтельний О. Україна. Історія*. К., 1993. С. 428); Іван Курас, Юрій Шаповал (Ред.). Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти томах., Київ, 2003. Т. 2. С. 94 і далі.

³¹ Дорошенко. Історія України. Т. 1. С. 62.

жі побажання висловлювали також інші підрозділи³². Солдати небезпідставно сподівалися на таку передислокацію, бо вважали, що треба якомога швидше потрапити додому, щоб не пропустити революцію на селі.

Отже, вимоги українізації не мали ані свідомо національного, ані антиросійського поштовху. Навпаки, українізацію й автономізацію інтерпретували як внесок у боротьбу й службу «спільній нашій отчизні, оновленій Державі Російській» чи «на пользу свобідної Росії», у захист «нашої спільної Матері, оновленої Росії», як звучать відповідні формулювання.³³ Попри це, вони підтримували національне, бо в цій оновленій Росії був простір для місцевих і регіональних особливостей, для автономії та самовизначення.

Оскільки Україну визначали як батьківщину, її не можна було довше ігнорувати у політичному дискурсі; цього не могли робити навіть більшовики. Мабуть, велику роль тут відіграли їхні поразки 1919 р. Тому вони побудували місток до лівих українських соціал-революціонерів і соціал-демократів, для яких курс УНР та політика Директорії за Петлюри вели у безвихідь і передусім не відповідали справжнім інтересам маси українського населення. Українські комуністи, як Сергій Мазлах і Василь Шахрай, 1919 р. звернулися з геть патетичним листом до Леніна в якому, покликаючись на право народів на самовизначення, вимагали визнання «історичної самобутності» України. В своїй аргументації вони вказували, що Україна — це більше, ніж географічний термін чи інша назва Південної Росії³⁴. Володимир Винниченко і Михайло Грушевський, які обидва вбачали в соціалістичній революції найвищу мету бажаних змін, віднайшли в такий спосіб дорогу до зближення з більшовиками і врешті-решт дістали почесні посади в Советській Україні. Українська Соціалістична Советська Республіка теж була продуктом революції і громадянської війни, в якій більшовики врешті здобули перемогу завдяки тому, що змогли долаштуватися до специфічних умов в Україні.

Висновки

Перша світова війна зруйнувала царську Росію і форсувала події, які мало хто з сучасників міг собі уявити перед 1914 р. Це стосується також тогочасних подій в Україні та розв'язання національного питання українців. Хоча окремі діячі й розглядали сепаратистські концепції, вони на початку практично не мали впливу на програмні засади національного руху. Національну емансипацію

³² Пор. документ № 174, в кн: УНВР. С. 356; див. також документи № 105, 136, 168, 176, в: УНВР. С. 263 і далі С. 316, 344, 358.

³³ Пор. документи № 13, 135, 128, в кн.: УНВР. С. 49, 315, 296, пор. документ № 457, 459. С. 823, 824.

³⁴ Мазлах С., Шахрай В. Запитання т. Леніну, в: УСПД. Т. 1. С. 415. Див. також. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Cambridge, 1983. P. 47 і далі.; Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. New York, 1954.

розглядали насамперед в контексті модернізації та сподіваної реформи царської Росії — аж до утворення демократичної федеративної республіки — та в дискурсі з представниками російського імперського центру. Тому не може бути й мови про те, що українська й російська «культурні ідеології» віддалилися одна від одної ще у 1910-ті р. і в такий спосіб вже тоді створили ситуацію, яка склалася в 1991 р.³⁵, хоча поодинокі явища, напевно, й траплялися. Насамперед на український процес націотворення впливали руйнації, спустошення і випадковості війни та її наслідки; вони прискорили його і врешті привели до незалежності.

Процес суверенізації чи унезалежнення України, що перебувала під царською владою, розгортався в тісному зв'язку з радикалізацією російської революції 1917 р. Лише після того, як можливість розв'язати українське питання у формі широкої автономії в рамках федеративної, демократичної російської республіки, на яку сподівалися провідні політики Центральної Ради та більшість населення, зійшла нанівець внаслідок жовтневого перевороту та претензій на повну владу з боку Советів, проголошення незалежності УНР змінило національну парадигму. До цього відокремлення від Росії не було серед прагнень, які підтримувала більшість представників національного руху.

Від самого початку вирішальну роль відігравали випадкові та непередбачувані події. Очевидно, лише жовтневий переворот і досвід советської окупації під час громадянської війни в Україні розвинули й посилили національне самосприйняття більшої частини українського населення і сприяли тому, що погляди почали змінюватися. Більшовики теж помітили цей феномен. Негативний досвід під час першої фази окупації став для них дороговказом. Тому 1919 р. проголошено Українську Советську Республіку, яка мала визначити рамки української державності в майбутньому ССРСР.

З німецької переклав Юрій Дуркот

³⁵ Див. *Ilnytskyj O. Modelling Culture in the Empire: Ukrainian Modernism and the Death of the All-Russian Idea*, in: Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen (Eds.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Edmonton, Toronto, 2003. P. 304.

«Одеські лекції»: українізація школи, установ і національної ідентичності в неукраїнському місті в 1920-х роках

У травні 1928 р. батьки трудової школи № 41 в Одесі, на півдні України, надіслали звернення до регіональної влади, у якому просили поступово, але повністю перевести школу з російської на українську мову навчання. Очевидно, їх переконав директор, який проголосив: «Через два роки ви рідко будете чути російську мову. У вас є діти і ви мусите подумати проте, щоб вони добре опанували українську мову, яка вважається на Україні державною мовою, без якої важко буде отримати і службу, і роботу». «Час йде вперед!», вважав директор школи, і школа мусить іти в ногу з часом¹. Це було тим визнанням, яке наполегливо намагалася здобути рання советська національна політика в Україні. І все ж звернення батьків свідчить про спонтанний перехід від російської на українську мову навчання, що, вочевидь, траплялося рідко.

У цій статті проаналізовано мотиви, які стояли за українізацією шкільництва, та проблеми, пов'язані з реалізацією програми в специфічному регіоні, Одеській окрузі. Автор пробує дати відповідь на принципове питання — чому, попри місцевий опір, советські урядовці від освіти вважали таким важливим перехід на систему шкільництва рідною мовою. З другого боку, у статті проаналізовано наслідки, які ця програма мала для розвитку української національної ідентичності.

1923 р. советська влада почала впроваджувати національну програму, що обіцяла перетворення в Українській Соціалістичній Советській Республіці (УСРСР) та побудову нового суспільства. У формі українізації кампанія була частиною політики *коренізації*, стратегії розвитку неросійських мов і куль-

¹ *Державний архів Одеської області (ДАОО)*. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1047. Арк. 14 зв. : «Через года два вы редко будете слышать русскую речь . . . У вас есть дети и вы обязаны подумать о том, чтобы они хорошо овладели украинским языком, который считается на Украине государственным языком без которого будет трудно получить и службу и работу».

тур у цілому Советському Союзі. Найкращим майданчиком, щоб дослідити, як впроваджувалася коренізація, були початкові школи. Тут ця політика найшвидше досягла успіху, а тиск української влади щодо освіти рідною мовою був сильніший, ніж деінде в Советському Союзі. Комуністична партія мала намір перетворити школи на місце для готування нового покоління здібних, політично свідомих та економічно поінформованих советських громадян, а українізацію розглядали як первинний інструмент для досягнення цієї мети.

Попри всі сподівання, українізація початкових шкіл у 1920-х р. ніколи не була простою справою, а надто в переважно російськомовних областях Східної та Південної України. Одеська округа на узбережжі Чорного моря ставила місцеву владу і урядовців від освіти, що мали виконувати завдання українізації, перед особливими викликами через етнічне розмаїття та місцеву культуру, якій не можна було приписати якісь чіткі «національні» ознаки через її багатоетнічну природу. Мешканці Одеси ще й сьогодні наголошують: Одеса не є ні українською, ні російською, Одеса — це просто Одеса. За переписом 1920 р. українці становили 53,6% населення Одеської округи². Проте у самій Одесі 1926 р. українці з часткою 17,6% були меншістю, натомість переважну частину решти населення становили росіяни та євреї. В цілій Советській Україні українці становили майже три чверті населення, щоправда жили вони переважно в селах. Одеський окружний відділ комісаріату освіти (*Наросвіта*) у 1925 р. визнало, що досі специфічні «одеські умовини» гальмували перехід на українську мову, і що він потребує більше часу³. Батьки були налаштовані скептично щодо користі від українізації дітей у цьому найменш українському з усіх українських міст. Учителям бракувало знань української мови. Значних зусиль потребувала від них уже реалізація методологічних реформ у школі, що вимагали прогресивні політики у столиці України Харкові. Щоб активізувати цю політику, місцева влада мусила проводити регулярні іспити з української мови серед місцевих урядовців і вчителів.

Без цього тиску українізація в Одесі не відбулася б, а її результати до 1929 р. аж ніяк не давали підстав радити. Водночас досягнуто недвозначних успіхів, і є факти, які вказують на те, що попри недостатню підготованість вчителів для викладання українською мовою, деяких батьків захопила ідея українізації, й вони визнали для себе і своїх дітей модерну міську українську ідентичність. Я досліджую процес українізації в Одеській окрузі загалом. Через прогалини в наявних архівних джерелах мої висновки є вимушено неповними. Хоча у статті зроблено деякі загальні висновки про ранню советську національну політику, мені йшлося переважно про те, щоб показати, якою була реакція на українізацію на базовому і найвагомішому рівні початкової школи.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 862. Арк. 107.

³ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1849. Арк. 135.

Перший захід: перевірка вчителів

Архівних матеріалів про ранню українізацію в Одесі небагато. Наприкінці 1924–25 навчального року в місті було лише чотири українські школи. Відділ *Наросвіти* в Одесі скаржився, що на заваді зусиллям українізації стоїть брак вчителів, які б знали українську і могли б працювати у класах початкової школи. Процес українізації мав проводитися в місті поетапно, наприкінці кожного року мала створюватися лише одна повністю українська школа. Загалом українізацію оптимістично заплановано провести за три роки, на рік швидше, ніж цього вимагали органи влади Советської України. Місцеві планувальники в галузі освіти думали, що врешті-решт українські школи ледь не становитимуть більшість серед усіх шкіл міста, бо до міста з'їжджалося дедалі більше селян. Водночас ситуація для місцевих українізаторів в довколишніх районах була набагато краща. Автори проєкту *Наросвіти* стверджували, що більшість сільських шкіл є українськими, і вважали, що треба перевірити російські школи щодо їхньої можливої українізації, бо значна частина їхніх учнів є українцями. 1924–25 навчальний рік був критичним для початку нової хвилі українізації. В центрі цієї кампанії стояла перевірка знань української мови серед учителів і визначення предметів, на основі яких можна було б оцінювати процес українізації. Крім цього, вчителі мусили мати мотивацію до вивчення української, щоб перехід на рідну мову навчання відбувався не лише «на папері». Вчителів мали заздалегідь попереджати про іспит, а за його підготовкою та перебігом мали наглядати комісії з трьох осіб (*трійки*)⁴.

Протоколи трійки про українізацію трудової школи № 5 міста Одеси дають нам змогу побачити, якими були очікування комісії за найкращих обставин. У своєму звіті від 21 грудня 1925 р. комісія встановила, що більшість вчителів школи вступили в групи з вивчення української мови і зацікавлені в тому, щоб добре її опанувати. Щоправда, були й винятки. Серед двадцяти працівників школи п'ятеро (двоє вчителів і три працівники) не записалися в навчальні групи, бо вони ще не розмовляли українською, а троє пообіцяли записатися згодом⁵. Цікаво, що від лекцій відмовилися ті, хто найбільше їх потребував. Попри це, комісія вирішила, що більшість учителів школи зможуть скласти запланований іспит з українознавства, який згідно з інструкціями *Наросвіти* мав відбутися 1 січня 1926 р.

Довіра комісії школи № 5 до того, як учителі знали українську й готові були її вивчити, варта уваги. Звіт про опір учителів проведенню іспиту в Петроврівському районі від квітня 1926 р. підкреслює стурбованість останніх перевіркою їхніх знань української. Районний відділ профспілки працівників освіти *Робос* провів засідання, щоб визначити, чому вчителі відмовилися брати участь в іспиті. В протоколі засідання вказано, що іспит заплановано за ініці-

⁴ Там само. Арк. 149–150.

⁵ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1849. Арк. 175.

ятивою Альвайля, уповноваженого регіональним відділом *Наросвіти* інспектора з перевірки стану українізації району. Як зазначено, він не поінформував учителів відразу після свого прибуття про те, що прибув для проведення іспиту. Другого ж дня він закликав учителів зібратися у «головній школі району», попросив їх зайняти місця і лише тоді відкрив їм свої плани щодо іспиту⁶. Районний інспектор з питань освіти Кюнц отримав завдання пояснити зміст екзамену.

Повідомлення про іспит одразу викликало паніку серед учителів. За словами одного з них, Альвайль зайняв антагоністичну позицію, коли на початкові протести відповів: «Я повинен виконати завдання. Ви повинні скласти іспит. Хто відмовиться, того буде усунуто з посади»⁷. Він навіть погрожував закрити школу й не виплачувати компенсацію за ті дні, коли вона буде закрита. Одному вчителю, очевидно, сказали, щоб той покинув школу, бо він так знервувався, що ніяк не міг узяти участь в іспиті. Інший змушений був чотири рази покидати приміщення, щоб випити води й заспокоїтися. Як стверджували інші вчителі, вони так збентежилися через несподіване оголошення, що не могли писати. У більшості заяв повторюється, що Альвайль погіршив ситуацію своєю поведінкою, перебиваючи питання вчителів і розмовляючи з ними в грубому тоні⁸. Врешті-решт Альвайль не зміг провести іспит через опір учителів.

Альвайль репрезентував загальну тенденцію серед українізаторів на регіональному рівні, готових використовувати для досягнення мети механізми тиску і нагледу. Утворення місцевих екзаменаційних комісій, до яких частково входили й учителі, свідчило про прозорий і компромісний процес, але влада однаково залишалася в окружного інспектора. За цією логікою не вірили, що вчителі самі можуть українізуватися. Хоч у цьому районі вчителі були готові взятися за завдання власної українізації, думка про те, що вони мусять довести свої знання, наганяла на них страх. Поведінка Альвайля та запланований ним іспит взагалі брали під сумнів авторитет учителів. Наприклад, одна вчителька початкових класів була геть ображена, коли Альвайль вичитав їй перед її класом, коли діти вишикувалися перед уроками, і наказав іти на іспит до будинку школи⁹. Одна річ — регулярно відвідувати курси української, зовсім інша — підкорятися «втручанням», зовнішньому нагледу.

Виклики, які поставали перед учителями, що розпочинали вчити українознавство, були серйозні. У серпні 1926 р. екзаменаційна комісія Тарасо-Шевченківського району дійшла висновку, що місцева влада приділила українізації недостатньо уваги. Вона ані не організувала курсів української для вчителів, ані не потурбувалася про те, щоб бібліотеки замовили вдосталь книжок для українізації. Школи ж лише недавно отримали книжки, та й то дуже мало.

⁶ ДАОО. Ф. 3-134. Оп. 1. Спр. 1876. Арк. 8–9.

⁷ Там само. Арк. 9.

⁸ Там само. Арк. 9–11.

⁹ Там само. Арк. 10.

Отже, вчителі не могли вчитися ані самі, ані забезпечити справжній перехід своїх класів на навчання українською мовою. Щоправда, наявність формально запроваджених курсів чи навчальних груп української не гарантувала того, що вчителі покращать свої знання. Організована відділом *Наросвіти* внутрішня перевірка навчальних груп виявила, що їх відвідуваність від часу створення істотно впала, а керівники груп були присутні лише 30% часу. Як і вчителі Петроверівського району, керівники груп стверджували, що вони перевантажені для серйозного навчання, проте у звіті *Наросвіти* це виправдання відкинули¹⁰.

Під тиском центрального уряду та Комуністичної партії відділ *Наросвіти* все ж продовжував наполягати на необхідності українізації, зокрема у шкільництві. Як підкреслювали місцеві урядовці, без українізації шкіл україномовні учні не зможуть зрозуміти політичного значення освіти, й подальша українізація всього населення буде неможлива¹¹. Коли вчителі йшли на складання іспиту з українознавства, вони, очевидно, розуміли нагальність цього завдання. З цього погляду особливо цікавими є твори, що їх учителі Одеського району писали як частину іспиту в травні 1926 р.¹² Такі документи, які показували б справжній зміст іспитів з українознавства, дуже рідкісні. Їх треба ретельно читати як відбиття думок учителів, але і як доказ того, що вони визнавали наукові та політичні вимоги екзаменів.

Багато вчителів писали на тему «Значіння українізації в політичному та педагогічному відношенні», хоча, здається, іспит дозволяв обирати тему на власний розсуд. У всіх творах відверто зображено гноблення української мови та культури царським режимом і наголошено на тому, що звільнення принесла Жовтнева революція, яка за словами вчителя Байдури, «поставила собі завдання дати змогу розвиватися всім націям і збудувати освіту в близьких та рідних умовах»¹³. Загалом учителі, здавалося, визнавали, що «природною» мовою етнічно української дитини є українська, і тому україномовна освіта є ефективнішою і справедливішою. Це твердження, мабуть, розходить з особистим досвідом учителів та їхнім знанням ситуації з мовною мішаниною в Одесі, навіть у цьому порівняно «більш українському» сільському районі. Необережне розширення вжитку російської (або іншої «іноземної») мови у школах для етнічних українців завдало б дітям шкоди, як висловився інший вчитель: «Тільки рідна мова забезпечує всебічний та нормальний розвиток дитини»¹⁴.

Приклади творів свідчать про те, що в основі українізації були чіткі політичні наміри. Вчителька Мельникова пояснювала українізацію просто: «Діти тепер мають змогу чути в школі ту мову, яку вони чують у своїй родині, щоб

¹⁰ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1849. Арк. 178.

¹¹ Там само. Арк. 210, 213–214.

¹² ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1876. Арк. 19–67.

¹³ Там само. Арк. 20.

¹⁴ Там само. Арк. 53.

готуватися до свідомого комуністичного життя, бути корисними членами робітничо-селянського громадянства»¹⁵. Інший учитель наголошує, що українізація є головною частиною політики охоплення селянства та підвищення його культури: «Наша Україна в сучасній момент, а також в значній мірі і по далі [підкреслено в оригіналі] є і залишається державою селянською, хліборобською». Українізація «побиває націоналістичний рух, котрий запевняв, що комуністи не провадять нац. політики»¹⁶. Вчителі є головними дійовими особами у здійсненні цього курсу, пише інший: українізація адміністративних і культурних центрів залежить від українізації школи як «відповідальної одиниці» у селі¹⁷. Найповчальнішу думку висловила вчителька на прізвище Єфремова: «Яким смішним мені здається тепер моє юнацьке бажання їхати на українське село і працювати для народу — на російській мові... Наш прямий обов'язок як інтелігенції, а, зокрема, учителів знати мову народу, для якого ми працюємо»¹⁸. Як вважає Єфремова, вплив учителів був би невеликим, якби вони й надалі користувалися російською, щоб прищеплювати селянам цінності советської системи.

Один з членів екзаменаційної комісії на більшості творів зробив позначку олівцем: «добре/дуже гарно», «задовільно» або «незадовільно». Без інформації про критерії, які застосовувала комісія, важко зробити висновок про те, що мали показати вчителі для того, щоб отримати оцінку «добре». Підкреслені подекуди екзаменаторами правописні чи граматичні помилки, здається, не стояли на заваді оцінкам «добре» чи «задовільно» для тих творів, де наводилися розгорнуті коментарі. Тобто, для того щоб виконати вимоги українізації, потрібна була й політична свідомість. Самі вчителі це зрозуміли. Не зважаючи на те, чи особисто вони дисципліновано вивчали українську, логіку політичної лінії вчителі засвоїли.

Як показують подальші іспити з українознавства, після початкового імпульсу в 1925–26 р., надалі реальні знання серед учителів покращувалися нерівномірно. Перевірка як державних службовців, так і вчителів, що відбулася у березні 1928 р. у Комінтернівському районі, виявила, що з 15 вчителів, які прибули на іспит, жоден не набрав достатньо пунктів для першої категорії (оцінка «добре»). Все ж комісія зробила виняток для дванадцяти осіб, серед яких були й учителі. Сталося це з різних причин: якщо хтось склав іспит з українознавства в 1926 р., отримавши першу категорію, протягом довшого часу викладав українською або ж був випускником Інституту народної освіти¹⁹. Цей підхід був невдалий, якщо йшлося про те, щоб установити погіршення мовних знань або оцінити справжні мовні навички україномовних учителів-практиків. У зві-

¹⁵ Там само. Арк. 21.

¹⁶ Там само. Арк. 32.

¹⁷ Там само. Арк. 22.

¹⁸ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1876. Арк. 67.

¹⁹ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1923. Арк. 1.

ті комісії окружного виконавчого комітету Одеси в справі українізації від кінця грудня 1928 р. говориться, що рівень знань української як серед сільських, так і серед міських учителів є таким незадовільним, що ті вчителі, яких атестовано за другою або третьою категорією, мають знову пройти атестацію наприкінці 1928–29 навчального року²⁰.

Найцікавішим у цих перевірках з українознавства було те, що отримана вчителями оцінка могла змінюватися. Результати перевірки, проведеної в червні 1929 р. у місті Жовтневому, засвідчили, що багатьох учителів, які отримали раніше другу категорію, переведено в третю. Проте їх не звільнили, а наказали вчитися далі²¹. Під час перевірки вчителів і державних службовців, яка відбулася в Гросулівському районі у листопаді 1928 р., комісія перевела двох іспитантів з другої категорії в третю через начебто їхнє вороже ставлення до українізації. Обидва іспитанти були службовці, а не вчителі, проте, як показав екзамен, переважним настроєм у районі щодо українізації була апатія. Багато іспитантів запізналися на екзамен (окремих даних щодо вчителів немає), а 55% від усіх екзаменованих отримали третю категорію. На загальних зборах учителів і державних службовців голова фінансового відділу району Бартнико відмовився звітувати українською і розсміявся з того, що від нього цього чекали²². Схожу нетерпиму позицію щодо українізації засвідчили вчителі Ленінського району міста Одеси²³.

Обіцянка українізації? Зміна настроїв серед батьків

Архівні записи про українізацію в початкових школах Одеської округи обриваються 1929 роком. У Державному архіві Одеської області нема документів про освітні інспекції 1930-х р. Проте скромні результати деяких вчителів на іспитах 1928–29 рр. та загальне уповільнення українізації дають підстави вважати, що знання української мови серед вчителів не покращувалися. Як і вчителі Петроверівського району, що в 1926 р. відмовилися брати участь у «іспиті-несподіванці», щонайменше значна частина вчителів і тепер вороже ставилася до формального визначення рівня їхніх знань української. Безперечно, що у них було досить часу для навчання, попри необхідність дотримуватися шкільного плану та брак відповідної літератури. Ширша громадська українізація буксувала, бо з усіх учителів лише невелика частина могла виконувати цю громадську роботу. Докорінна зміна мовної ситуації в Одесі без активної участі вчителів була неможлива.

Попри такий стан, здається, що тенденція певною мірою все ж почала мінятися. В Одесі перехід на українську мову навчання відбувся загалом «безбо-

²⁰ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1884. Арк. 3.

²¹ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1937. Арк. 15–16.

²² Там само. Арк. 11

²³ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 3. Спр. 42. Арк. 16.

лісно» в трудовій школі № 67, як можна виснувати з протоколу зустрічі вчителів шкіл у 1929 р. Не всі батьки були позитивно налаштовані щодо українізації, а оскільки в деяких сім'ях удома не розмовляли українською, то такі діти говорили по-українськи лише в школі. Та збори вчителів зробили висновок, про певне зростання національної свідомості [серед батьків], що приписувалося впливові школярів на життя у сім'ї²⁴. Ба більше, повертаючись до аргументу директора Одеської трудової школи № 41, наведеного на початку цієї статті, батьки, які були зацікавлені у професійних шансах своїх дітей, були зацікавлені й віддавати їх в українські школи.

Невідомо, яким насправді був етнічний склад учнів у школах № 41 і 67. Власне, українізація шкіл мала обмежуватися установами з українським однорідним складом школярів, однак це швидше було бажанням, а не реальністю. Школи, які проводили або зверталися з прохання про українізацію, часто були етнічно змішаними. Хоч у самій Одесі українці мали статус меншини, місцеві освітні урядники вважали неминучим розвиток українських шкіл у місті для зміцнення зв'язків між містом (а отже, й комуністичної партією) з переважно українськими околицями та для посилення авторитету партії у цьому краї. Коли неукраїнських дітей, а особливо російських чи єврейських, «тимчасово» записували в українські школи, це означало принципову перемогу вищих політичних цілей українізації. Крім цього, урядники з *Наросвіти* та деякі керівники комуністичної партії розглядали створення шкіл з навчанням на їдиші та шкіл інших «національних меншин» як визнану стратегію для послаблення асиміляції неросіян, разом з українськими мігрантами-селянами, в історично вкоріненій міській російській культурі.

Погляди батьків учнів шкіл № 67 та 41 відбивають і трансформують офіційне пояснення українізації. Вона була необхідним засобом, щоб легітимізувати панування комуністичної партії серед україномовного населення, підготувати молодше покоління до його майбутньої політичної та економічної ролі в уявній переважно україномовній республіці та надати можливість для кар'єрного зростання тим, хто вчив мову навіть у таких російськомовних містах, як Одеса. Ці батьки — були вони етнічні українці чи ні — вирішили, що знання української є ознакою урбаністичної модерності та майбутнього добробуту. Для батьків-українців рішення перевести школи на «їхню» мову навчання могло забезпечити довіру до нової національної ідентичності. Українська була вже не лише мовою села, але й соціалістичного міста, яке будуватимуть їхні діти.

Як свідчить попередній матеріал, українізатори в Одеському окружному виконавчому комітеті та відділі *Наросвіти* мусили спиратися не лише на переконання, але значною мірою й на примус. Хоча наявні джерела не дають змоги чітко оцінити українізацію після 1930 р. і в подальші роки, ситуація в Укра-

²⁴ ДАОО. Ф. Р-134. Оп. 1. Спр. 1071. Арк. 104.

їні загалом відома. Українізація тривала й після 1929–30 р., риторика щодо необхідності українізації посилилася під час сталінської культурної революції, а кількість українізованих інституцій формально й надалі зростала. Проте врешті-решт репресії проти українських національних еліт, і особливо проти педагогів, знекровили лінгвістичний складник і надіслали сигнал тим, хто, можливо, надто енергійно виконував завдання: «Тепер українська мова перестає бути основним засобом модернізації. Ті, хто бажав здобути поважний соціальний статус чи отримати доступ до нової інформації, до сучасної наукової думки та знань, змушені були вдатися до російської мови»²⁵. Приклади трудових шкіл № 41 та 67 показують гідну уваги картину визнання української національної категорії і консолідації національної ідентичності в цьому найменш українському місті регіону та окреслюють можливість альтернативного перебігу українізації.

З німецької переклав Юрій Дуркот

²⁵ Смолій В.А. (Ред.). Українізація 1920–30-х р: передумови, здобутки, уроки. Київ, 2003. С. 183.

Суперечлива традиція: ОУН/УПА та паціотворення

19 листопада 2009 р. тодішній президент України Віктор Ющенко видав указ «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», у якому він з метою «відновлення національної пам'яті та історичної справедливості, [а також] сприяння процесу національного примирення і взаєморозуміння»¹ визначив заходи щодо визнання діяльності українських організацій, які боролися за незалежність. До таких указ зараховував Карпатську Січ, Організацію українських націоналістів (ОУН), Українську повстанську армію (УПА) й Українську головну визвольну раду (УГВР). Після того, як ще 12 жовтня 2009 р. посмертно присвоєно звання Героя України командирові батальйону «Нахтігаль» і провідникові УПА Роману Шухевичу, 20 січня 2010 р. Ющенко доповнив цей указ ще одним — «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України»². Новообраний український президент Віктор Янукович з нагоди свого першого візиту до Москви пообіцяв президентові Росії Дмитрію Медведєву скасувати ці укази свого попередника³.

Цим «визнанням» українських націоналістів, які подекуди співпрацювали з німцями, Ющенко хотів завоювати виборців серед націоналістично налаштованих західних українців і створити противагу проросійській позиції східних регіонів країни. Проте під час президентських виборів він не зміг навіть пройти в другий тур. При цьому стало зрозуміло, що культурний поділ у сучасній Україні дає про себе знати й ув історичній політиці — в царині конструювання історії.

Тому питання про місце ОУН/УПА в українській історії аж ніяк не є лише історичною проблемою, воно істотно сприяє розумінню сучасної української

¹ Указ Президента України № 946/2009. <http://zakon.nau.ua/doc/?code=946/2009> (Доступ: 2009.31.12.).

² Указ Президента України № 46/2010. <http://www.president.gov.ua/documents/10353.htm> (Доступ: 2010.08.03.).

³ Повідомлення Українського радіо від 5.03.2010. http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=475&listid=113131&lng_id=470 (Доступ: 2010.08.03.).

нації та державності. Подобаються комусь ці організації чи ні — вони зробили внесок у сприйняття українцями себе як нації, і цього не можна оминати в історичному наративі.

Зміни національної програми

1991 р., на початках незалежності України, від внутрішніх конфліктів серед української націоналістичної еміграції, характерних для 1920-х р., мало що залишилося. Петлюрівців, які первісно були «лівою» емігрантською організацією Української Народної Республіки (УНР), практично поглинула ОУН. УНР потрапила під керівництво «правих», коли 1967 р. її президентом в екзилі став Микола Ливицький. Його наступник Микола Плав'юк з часів Другої світової війни був членом ОУН. Усі інші національні течії цілком втратили значення.

Ліві з національною орієнтацією з часів Першої світової війни ще вважали, що буде досить «визволити» пригноблену українську націю. Їхні противники, росіяни та поляки, розглядали українців — якщо взагалі визнавали їх окремою нацією — як групу людей у стані донціональної свідомості. 1915 р., коли поширилися перші чутки, що німці могли б провести національну мобілізацію українців проти росіян, польський славіст Александер Брюкнер, який викладав у Берлінському університеті, писав, що для українського народу

«традиції боротьби за незалежність [...] мають таке саме практичне значення, яке [мали б] традиції короля-жаби чи діви-лебідки, тобто вони є лише атрибутами його фантазії, а прагнення до власної держави в українців нема вже тому, що їм була і є цілком чужою будь-яка ідея національної держави»⁴.

Політичних успіхів українці досягали лише «з татарами», вони були «на доброму шляху» до асиміляції з поляками, «з західною культурою та звичаями», натомість тепер (1915) вони лишень животіють як «етнографічна маса»⁵.

Такі погляди були колись доволі поширені: багато європейців мріяли про те, як вони принесуть близьким і далеким народам вищу цивілізацію і при цій нагоді інтегрують їх у власну націю. Наприклад, 1871 р. російський міністр внутрішніх справ Александр Тімашев дійшов висновку, що латвійців й естонців не можна вважати автономними народами, вони — «етнічний матеріал», якому потрібна нація з вищою культурою, щоб приєднатися до неї⁶. Та й Фрідріх Енгельс 1849 р. писав про «руїни народів» і «відходи народів», яким «у найближчому майбутньому доведеться загинути у вогні світової револю-

⁴ Brückner A. Der «ukrainische» Staat. Eine politische Utopie // Das neue Deutschland. 1915.13.03.S. 157–160. Тут S. 158.

⁵ Там само. S. 159–160.

⁶ Див. Wohlfart K. Der Rigaer Letten Verein und die lettische Nationalbewegung von 1868 bis 1905. Marburg, 2006. S. 48.

ції. Тому вони тепер контрреволюційні»⁷. Натомість серед українських політиків, які 1917 р. прагнули побудови власної держави, в одному питанні панувала згода: вони виходили з того, що українці вже є нацією, і їм потрібен лише шанс, щоб створити міцну українську націю. Сталося інакше: якийсь сурогат національної держави виник лише в Советському Союзі. Хоча тут після перших років умисного російщення далася взнаки так звана політика *коренізації*, що проводилася з метою зміцнення впливу партії серед неросійських народів СРСР і сприяла розвиткові їхньої культури⁸. Поза межами Советського Союзу українське націотворення зазнало невдачі. Тут зіграли роль стосунки з Німеччиною та Брестський мир України з Центральними державами. Польський націонал-демократ Роман Дмовський, що представляв поляків на Паризькій мирній конференції, презентував українців (і литовців) перед державами Антанти як німецьку вигадку, що мала на меті завдати шкоди Польщі⁹. Оскільки всупереч проголошеним принципам держави Антанти були зацікавлені не так у «справедливості», як у балансі сил в Європі та зміцненні своїх прихильників, ці твердження досягли мети.

Під враженням від цієї катастрофи націоналісти ставали дедалі критичнішими до своєї нації. Ліві сподівалися на трансформацію советської системи і поверталися в Советський Союз, як це зробив Михайло Грушевський. Частина незалежників, які залишилися в Центральній Європі, сильно розчарувались в Антанті, тепер теж орієнтувалася на СРСР.

Натомість не-ліві націоналісти мусили переосмислити свої прагнення і пристосувати їх до реальних умов. Для цього було два шляхи: хоч польські державні органи зазвичай ставилися до них погано, українські легалісти створили Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО), через яке вони намагалися брати участь у політичному житті Польщі та подекуди навіть знаходили *modus vivendi* з урядом Пілсудського. Між власними національними проектами та умиротворенням Польщі маневрував і Фронт національної єдності Дмитра Палієва й так звана Українська католицька народна партія станіславського єпископа Григорія Хомишина. Остання втратила значення, інші закінчили співпрацю з німцями у Другій світовій війні. Отже, політичні погляди поміркованих націоналістів залишалися в межах старих моделей й були розмитими, натомість радикали створили нове політичне кредо.

⁷ Engels F. Der magyarische Kampf [NRZ 194/13.1.1849], in: Karl Marx, Friedrich Engels. Werke. Berlin, 1959. Bd. 6. S. 165–173. тут S. 172. (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. К., 1960. Т.6. С. 174).

⁸ До цього питання див.таку, щоправда, контрверсійну працю: Martin T. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939. NY, 2001.

⁹ Протокол засідання Ради десяти 29.01.1919, подано за: Remigiusz Bierzanek/Józef Kukułka (Red.). Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Warszawa, 1965. T. 1. Doc. 10. S. 45–56, тут S. 51.

«Нові націоналісти» розробляли свої політичні програми на базі досвіду «Української революції» 1917–1920 р. Вони розчарувалися не лише в Антанті, але й у самих українцях. Здавалося, що українських націоналістів з відповідними переконаннями було замало. Результатом цього стала зміна програми: замість «визволення» наявної української нації вони поставили собі завдання «створити» українську націю. Звичний сьогодні термін «*націотворення*» не випадково вказує на цю загальну тенденцію. Для нового покоління нація не існувала наперед, вона потребувала свідомих дій для її творення.

До цих «нових націоналістів» належали радикальні об'єднання емігрантів, які частково підкреслювали зміну поколінь і нові напрямки, що виникли вже після Першої світової війни, як-от *Група української національної молоді* (ГУНМ) та *Легія українських націоналістів*, до якої, зокрема, належав *Союз українських фашистів*. *Галицький Союз української націоналістичної молоді* (СУНМ), що мав зв'язки з *Українською військовою організацією* (УВО), західноукраїнською терористичною групою, яку заснували демобілізовані українські солдати та офіцери і яка діяла насамперед проти польських «окупантів» у Східній Галичині. Ці організації досить різного гатунку зблизилися протягом 1920-х р. і об'єдналися 1929 р. в ОУН.

Ще перед формальним злиттям з'явилася спільна керівна структура — *Провід українських націоналістів* (ПУН), і створено теоретичний часопис «*Розбудова нації*». У першому числі часопису один з організаторів нового націоналістичного руху писав, що українці дотепер досягли лише стадії «етнічної групи, аморфної маси»¹⁰. Юліян Вассиян, що пізніше став керівником ідеологічної секції та «першим ідеологом ОУН»¹¹, у той самий час писав, що український народ нічого не взяв для себе з європейської історії, він став анархічним і не розвинув у собі «почуття влади»: «Нація не жила культурним життям у повному сенсі». Її історія була історією «етнографічної маси»¹².

Що, на перший погляд, виглядало як використання антиукраїнської риторики, було лише заклик відмовитися від попередніх політичних постулатів і взятися за творення української нації. Польські противники України, як-от Брюкнер чи Дмовський використовували ті самі слова, щоб довести, що немає сенсу припускати існування української нації та робили висновок з цього, що краще відразу вести цю «аморфну масу» у «вищу» культуру, ніж «штучно» сприяти творенню української.

Для українських націоналістів той сам діагноз означав політичне і культурне завдання створити таку націю. Не випадково, що до цього висновку ді-

¹⁰ Андрієвський Д. Наша позиція // *Розбудова нації*. 1928. Ч. 1. С. 8–11, тут С. 8.

¹¹ Так назвав його Олег Баран з «Наукового-ідеологічного центру ім. Дмитра Донцова» у Дрогобичі: Баран О. Філософ-воїн // *День* 2008.03.10. www.inosmi.ru/world/20081003/244412.html (доступ: 2010.06.01.).

¹² Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // *Розбудова нації*. 1928. Ч. 1. С. 33–42, тут С. 36.

йшли саме ті політики, які займалися створенням організації «нового типу». Вони формально не визнавали партійно-політичних поділів. Тому не вживали слова «партія», яке імпліцитно містило в собі поділ, а говорили про рух чи організацію — зрештою, протягом перших років (а пізніше знову) їхньою метою було понадпартійне об'єднання, до якого мали долучитися наявні партії. Ця мета на початку залишалася нереалізованою — жодна з більш-менш визнаних і легалістичних національно орієнтованих груп не вступила в ОУН. Організація українських націоналістів, яка в Галичині й надалі діяла під вивіскою УВО, стала новим елементом на українському політичному ландшафті.

Українські націоналісти хотіли виростити народ у націю, навчаючи його державності. У 1920-х р. націоналізм набув нової якості. З формули визволення виросла формула творіння: жодна з наявних течій вже не вдовольнялася тим, щоб взяти те, що є. Замість такого підходу прийшла віра, що суспільство можна змінити у бажаному сенсі. Проте якщо у частини «лівих» ця «здійсненність» залежала від позірних історичних «закономірностей», пропагандисти нових націоналістів покликалися на здебільшого вільний від «реалій» волюнтаризм, який мав зробити можливими перетворення. Його метою було не толерантне суспільство рівних шансів, а суспільство нерівності, у якому обрана група мала здобути всю владу.

Під впливом теорій Вільфредо Парето про зміну еліт та Жоржа Сореля про необхідність використання мітів для мобілізації емоційних сил та креативний вплив насильства українські мислителі 1920-х р. розробляли плани для українського суспільства. Дехто з них вульгаризував філософські та соціальні концепції для політичного вжитку: найкращим прикладом є Дмитро Донцов, який послуговувався тезами Ніцше про волюнтаризм і заперечення моралі. Дуже суперечливу «волю до влади» у Ніцше він витлумачив як національну волю, так само як для критики «рабської моралі» запропонував як рішення «національну мораль», в обох випадках це була протилежність до того, що мав, певно, на увазі Ніцше. Віднайдена Донцовим (на його думку) «нова мораль» насправді була доволі старенькою «національно егоїстичною мораллю», яку Ніцше категорично заперечував. Насправді, тут перетворилася в систему прихована ворожість — вона стала зброєю у боротьбі з тими, хто стояв на заваді української національної будови. Щось схоже можна сказати й про інші концепції (наприклад, Вячеслава Липинського). Проте Донцов тут важливий тому, що ОУН покликала на нього, хоч він ніколи до неї не вступив, насамперед через особисті причини та політичні міркування.

Якщо для ОУН, прихильників гетьмана, західних українців, соціалістів та УНР й була спільна база, то це була українська державність, яка вважалася незаперечною метою. Мета державної нації витіснила всі інші й створила ґрунт для роздумів про те, як цю державну націю будувати. Отже, різні шляхи націотворення поєднувалися насамперед з метою державності.

Практична реалізація

Погляди на те, як досягти державності, а отже, і «правильного» націотворення, докорінно розходилися. Липинський бачив цей шлях через стану державу, з якої мала вийти нова еліта, творена з усіх мешканців України. УНДО пропагувала, принаймні офіційно, шлях реформ, радикальні націоналісти — насильство. УВО, яка була одним із засновників ОУН, добачала вихід у терорі: на початку (та й вряди-годи потім) здійснювалися замахы на представників Польщі (як-от Пилсудського), пізніше до цільової групи потрапили також особи, які займали позицію примирення (як поляки, так і українці), та советське представництво у Львові. Крім цього, для забезпечення фінансування відбувалися напади на поштові відділи тощо.

Проте, крім чистого терору, який своїм акціонізмом приваблював молодь більше, ніж тактичні маневри «старих», націоналістичні організації перетворили націоналізм у Галичині ще й у педагогічний проєкт. Залишимо відкритим питання, чи сталося це свідомо, чи це був швидше ненавмисний наслідок подій — важливим був результат: інженер Михайло Селешко описав, як він у 20-річному віці повернувся в гімназію у Долині, не маючи за собою нічого, крім досвіду війни. Треба лише трохи фантазії, щоб уявити собі, який авторитет на початку 1920-х р. мали ці старші школярі, що вже понюхали пороху, серед своїх молодших колег, як мало треба було зусиль, щоб об'єднати останніх у націоналістичні групи і потім проводити з ними замахы на польські маєтки й напіввійськові установи¹³. Трансфер від активного покоління учасників війни (саме від молодших, а не від «ідеологів» національного руху) до молодих націоналістів 1930-х р. відбувався в цьому середовищі. Про цей стрибок поколінь говорить і Зиновій Книш, коли пише про покоління, яке народилося у 1903–1908 р., що було молодістю зміною ОУН і для якого «романтика конспірації» стояла на передньому плані:

«Спосіб думання цього покоління був емоційно-революційний, а не військовий. [...] Це були чисті серця, опромінені святим огнем любови своєї Батьківщини. [...] Основним ґрунтом їхніх душ була ідейність і жертвенність аж до посвяти. Багато з них без надуми йшли пізніше на всяке діло»¹⁴.

Своїм революційним акціонізмом УВО/ОУН (як майже сто років тому Мадзіні) та прикладом зраджених чужинськими політиками й українськими примиренцями «борців революційної доби» (тут аж напрошується паралель до «легенди про удар ножем у спину») посіяли зерна, які зійшли у похмурих

¹³ Див. *Мартинець В.* Українське підпілля. Вінніпег, 1949. С. 29–42.

¹⁴ *Книш З.* Євген Коновалець в очах молоді генерации УВО, в кн: Юрій Бойко (Ред.). Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 274–287, тут С. 279–280.

реаліях польської Східної Галичини, де українці (й інші меншини) не мали багато шансів.

Основою для політичного планування служили, на сучасний погляд, досить плутані твори Донцова, який однак своїм безапеляційним тоном і хизуванням освіченістю знайшов широку підтримку серед шкільної молоді, а потім і серед студентів. Починаючи з 1922 р., новий видавець заснованого Михайлом Грушевським та Іваном Франком «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ) пропагував «суб'єктивізм у критиці, енергетизм у філософії, волюнтаризм у політиці». Спрямовуючи свою критику проти «всесвітництва» та «об'єктивізму», Донцов, який незабаром вже сам писав більшість статей часопису, зазмірявся на те, щоб розглядати всі «економічні, культурні, церковні та політичні справи», висвітлювати «традицію нашого славного минулого» та представляти найновіші національні рухи¹⁵. Хоч він перетворив поважаний ЛНВ у націоналістичний памфлетний листок, це був успіх. Школярі, студенти та інтелектуали Галичини читали Донцова. Як стверджувала Дарія Ребет, його тексти були «підвалиною і до певної міри Євангелієм»¹⁶ молодих націоналістів. Мирослав Прокоп визнавав його величезний вплив на думки тодішньої західноукраїнської молоді. Донцов був найважливіший постачальник гасел для тих українців, які приєднувалися до ОУН¹⁷.

Оскільки Донцов писав з доволі високими інтелектуальними претензіями, він мав успіх у молоді інтелігенції в гімназіях й університетах. Однак, якщо інтегральний націоналізм хотів стати народним рухом, він мусив спиратися на простіші тексти. Ярослав Гайвас у своїх спогадах описує, як у польських в'язницях інтелектуальніші в'язні давали уроки історії та ідеології українським селянам, але згадує й мороку з тим, щоб пояснити селянам книжку Донцова¹⁸. Тому йшов пошук легших шляхів.

Кар'єру зробив так званий «Декалог» — «Десять заповідей українського націоналіста» — укладений членом проводу СУНМ Степаном Ленкавським. Безперечно, наслідування десяти заповідей з гори Сінаю як секуляризація поширених поглядів теж мало вплив на релігійно небайдужих прихильників ОУН¹⁹. «Декалог» та деякі інші доступні тексти мали успіх серед простих людей, що звикли до мови та стилю релігійних книжок, як-от Катехизису. Таким чином нерелігійна ОУН змогла перетягнути на свій бік простий україн-

¹⁵ Реклама для передплатників // Літературно-науковий вісник. 1930. Вип. 39. Число 1.

¹⁶ Ребет Д. Націоналістична молодь і молодечий націоналізм, в кн.: Юрій Бойко (Ред.). Євген Коновалець... С. 482–501, тут С. 491–493.

¹⁷ Прокоп М. Володимир Стахів — публіцист (1972), в кн: Володимир Стахів. Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля. Гадяч, 2005. С. 5–15, тут С. 6.

¹⁸ Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто, 1971. С. 90–91.

¹⁹ Текст надруковано у: *Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn, 2010. S. 598.

ський народ у селах. Якщо подивитися на справу з теологічного боку, то «Декалог» ОУН секуляризував релігійну структуру, ба більше, він навіть був майже блюзнірський, бо ставив на місце Бога українську державу та націю. Але він зробив свою справу: якщо Донцов створив враження про залучення Заходу в український дискурс та в цей спосіб й інтелектуальну основу для національних почуттів, то радикальні акціоністи витягли з домівок молодь з її релігійним підґрунтям і спрямували їхню діяльність на національно-радикальні рейки. При цьому релігійний компонент міг спиратися на структуру релігійного тоталітаризму. В сільських місцевостях Галичини, де мала успіх ОУН, спостерігалася успішна переорієнтація наявних повсюдно релігійних переконань разом з обіцянкою власного спасіння. У цьому сільському середовищі ОУН мала найбільше прихильників. Певна частина галицької молоді добачала у боротьбі за державність з фундаменталістським завзяттям єдиний сенс життя. 1979 р. Любомир Гірняк писав: «ОУН була тією кузнею, яка гартувала молодь вогнем найвищої любови до своєї поневоленої Батьківщини і таким же вогнем ненависти до всіх її окупантів»²⁰.

Отже, якщо про Першу світову війну не можна говорити як про час націотворення, бо для цього потрібне існування нації, то рухи 1920-х і 1930-х р. виходили з необхідності процесу її конструювання. ОУН та її попередники й попутники були тут найпоспідовніші й найуспішніші. Вони змобілізували українців через школи — не тільки міське, а й сільське населення — і тому, з одного боку, змогли уникнути переслідувань, а з другого — завдяки покращенню освіти серед галицьких українців у міжвоєнний час за 15 років між 1924 і 1939 р. справді здобули широку базу серед студентів і молодих інтелектуалів²¹. Антиукраїнські заходи польської влади посилювали українських націоналістів і мобілізували їх. Сучасні націоналістичні рухи, насамперед фашизм і націонал-соціалізм, служили зразками, хоча велика вага надавалася тому, щоб їх не копіювати.

Розбудова у Другій світовій війні

Якщо час до 1939 р. можна характеризувати як фазу ментального націотворення, то після окупації Польщі Німеччиною та за взірцем останньої йдуть фази «конкретної» розбудови нації. В рамках статті можна лише позначити цю тенденцію, вона потребує ще детальнішого предметного дослідження. Безпосередню роль фракцій ОУН та їхніх більшою чи меншою мірою відвертих прихильників теж ще потрібно вивчити.

²⁰ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Нью Йорк, 1979. С. 274.

²¹ Про кількість членів та прихильників є різні цифри, які не можна перевірити. Мирослав Юркевич говорить про 20 тис. членів у 1939 р. Див. Encyclopedia of Ukraine. Toronto, 1993. Т. 3 (Organization of Ukrainian Nationalists).

На початках німецького панування головними у фактичних діях стали економічні потреби від німецько-української співпраці супроти поляків та євреїв на окупованих територіях. З ліквідацією єврейського підприємництва в Люблінському повіті та у східній частині Західної Галичини (тобто в тій частині Польщі, яку частково заселяли українці та яка була окупована німцями ще до 1941 р.) впроваджено посади так званих «комісарів» або «опікунів» (Treuhänder), які могли бути німцями, що жили за межами Райху (Volksdeutsche), поляками, а в цих районах ще й українцями. У газеті *Краківські вісті* такі опікунські фірми давали оголошення як, наприклад, від *Української комісарської управи*, почасти навіть під іменем колишніх власників (якщо ті мали відоме ім'я), що свідчили про перехід частини економіки у власність Райху. Тут треба лише вказати, що перебрання на сході Європи частини економічних функцій, які виконували євреї, було від середини ХІХ ст. доповнювальним елементом розвитку національних суспільств. Аналогічні події після 1939 р. розглядали як творення суспільства, а отже, як націотворення. Таку ж роль виконував розвиток українського кооперативного руху, який Польща до 1939 р. не дозволяла за межами Східної Галичини і який розглядали як елемент розбудови суспільства та перебрання нацією економічних функцій²². У деяких місцевостях українці тепер ставали бургомістрами та могли обіймати інші адміністративні посади.

Якщо поставити питання, яку роль у зв'язку з цим відіграла ОУН, то треба визнати, що представники УНДО мали видаватися німцям швидше підозрілими, група Скоропадського та інші малі об'єднання не мали практичного значення, а отже, залишалися лише ОУН та її прихильники. Вони опанували *Українську установу довір'я в Німецькому Райху*, поглинули у 1937–1938 р. засноване прибічниками Петлюри *Українське національне об'єднання* і співпрацювали з вермахтом.

Український центральний комітет (УЦК) у Кракові під керівництвом географа Кубійовича, хоч і був формально «позапартійний», своєю функцією вів до посилення українського націоналізму, який ідентифікували з ОУН: якщо аналогічні польські та єврейські організації займалися первісно питаннями добробочинності, то УЦК дістав квазіполітичні функції (Кубійовичу вдалося добитися в генерал-губернатора Ганса Франка економічних преференцій для українців) і контроль за українським шкільництвом і видавничою справою (вони розбудовувалися в той час, коли відповідні польські галузі сильно скорочувалися або закривалися); йому вдалося також українізувати частину Польської автокефальної православної церкви та перетворити Холм у новий український церковний центр²³.

²² Див. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. Warszawa, 1997.

²³ Див. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Чикаго, 1975.

Як і у випадку з УЦК, український варіант «будівельної служби» в Генеральній губернії, створеної під набагато «національнішою» назвою «Українська служба Батьківщині», властиво був лише ресурсом дешевої робочої сили (як і *Служба праці Райху*). Проте українські національні функціонери добачали в ній зародок національної мобілізації молоді.

Найочевиднішим зажди був зв'язок між військовим питанням та націотворенням. Це — специфічно українська риса, бо тут через інтерпретацію історичних умов робився висновок, що військові є однією з підвалин української нації. Військо Запорозьке інтерпретувалося як Українська держава, а *Українські січові стрільці* в Австро-Угорщині мали той самий «державний» авторитет, що й *Українська галицька армія* та війська Петлюри після 1918 р. Ідентифікація державності та війська спричинилася й до того, що німцям щоразу вдавалося створювати українські військові або напіввійськові формування та використовувати їх у власних цілях. Ця співпраця, яку українська сторона завжди інтерпретувала як етап на шляху до державності, повсякчас спрямовувалася проти спільного ворога, а це були на зміну полякам Советський Союз та євреї. Такі вороги давали змогу регулярно мобілізувати українську молодь на службу.

Якщо райхсвер в часи Ваймарської республіки до 1928 р. співпрацював з УВО як з попередником ОУН і використовував її для розвідки у Польщі, а українська карта (за винятком 1932–1933 р.) через співпрацю між націонал-соціалістичною Німеччиною та Польщею часами розігралася приховано, то з 1938–1939 р. за справу взялися відкритіше. *Карпатська Січ*, напіввійськове угруповання в автономній Карпатській Україні Другої Чехо-Словацької республіки, була продуктом галицької ОУН та радикальнішою за доволі таки авторитарний уряд клірика Волошина. Вона брала участь у численних, подекуди суперечливих, боях, чинила опір угорцям і вважалася й у пізніших історичних роботах як перше «справді» національне формування.

Почасти з її решток улітку 1939 р. створена *Допомога селянам-горянам*²⁴. Невеликий підрозділ, яким командував полковник Січових стрільців «революційного часу» Роман Сушко (що згодом під час розколу ОУН залишився у крилі Андрія Мельника) і який німці у зв'язку з укладенням пакту Молотова — Ріббентропа використовували лише обережно та незабаром розформували або перетворили у загони фабричної охорони, не виконував бойових завдань, а мав насамперед забезпечувати чи приводити до влади українські місцеві адміністрації в етнічних українських районах²⁵.

²⁴ Див. *Бояновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. С. 35. — Див. також *Golczewski.* Deutsche...С. 979–992. «Допомога селянам-горянам» — легіон мав кодову назву (від скорочення з німецької) ВВН, яка вважалася скороченням від німецької словосполуки «Bergbauernhilfe», українці розшифровували це скорочення як «Військові відділи націоналістів».

²⁵ Див. *Бояновський А.* Українські військові формування... С. 36.

Дальшим етапом військової співпраці були *дружини українських націоналістів*, що краще відомі під назвою батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд», які у складі навчального полку абверу особливого призначення «*Бранденбург 800*» укомплектовано колишніми українськими солдатами та емігрантами за допомогою ОУН та — у випадку батальйону «Нахтігаль» — під політичним керівництвом Романа Шухевича, що згодом став командиром УПА. У червні 1941 р. вони брали участь у нападі на Советський Союз.

Окрім цього військового складника, за який відповідала ОУН, її крила, що тим часом уже конфліктували між собою, зробили інші спроби державотворення. Однією з найважливіших у цьому контексті були так звані *похідні групи* ОУН, створені обома крилами²⁶, щоб просуватися в 1941 р. за німецькою армією і формувати у східних регіонах України (на заході в цьому не було потреби) адміністративну інфраструктуру ОУН, що мала б стати основою для творення української державності. Обидва крила ОУН (і меншою мірою також посланники УНР) на окупованих німцями українських землях аж до Донбасу, де, наприклад, розгорнув діяльність Євген Стахів, займалися будівництвом українських структур, які збереглися навіть тоді, коли німецька співпраця з ОУН тимчасово (в 1942–1943 р.) припинилася. Німецька влада на місцях у керованому цивільною адміністрацією Райхскомісаріяті «Україна» та в оперативному тилі армії не заперечувала проти можливості спертися на допомогу дружньо налаштованих до німців українців, а ті, в свою чергу, під захистом цієї «неполітичної» співпраці створювали українські адміністрації.

Сюди належить також формування українських охоронних команд (шущманшафтів), допоміжної поліції для чергування, що як «поліцаї» значною мірою репрезентували для місцевого населення служби порядку. На службі в німців ці люди були органом окупантів, який допомагав рекрутувати примусових робітників, але коли ті — що згодом траплялося часто — втікали до УПА, то фактично і в очах націоналістів вони перетворювалися на елементи українського національного опору та будівництва.

Те, що на цьому нижньому рівні часто приводило до успіху, закінчилося невдачею у державно-репрезентативній сфері. Як ОУН(б) (у Львові 30 червня 1941 р.), так і ОУН(м) (у Києві з *Українською національною радою* у жовтні 1941 р.) спробували проголосити українську державність під німецькою окупацією, що кожного разу заборонялося і призвело до того, що прихильників цих спроб арештовували, розстрілювали, або ж вони мусили йти в підпілля.

Ставлення німців до ОУН та українців було напрочуд амбівалентне. З одного боку, німці показували себе «визволителями», а з другого — українців й українців безжально депортували на примусові роботи до Райху, а з партизанським рухом (як з просоветським, так і з націоналістичним), який не в останню чергу посилювався саме через це, вели боротьбу. Тут з 1942–1943 р. на арену

²⁶ ОУН поділилася на «мельниківців» (прихильників Андрія Мельника, ОУН(м)) та «бандерівців» (прихильників Степана Бандери, ОУН(б)).

виходить УПА, яка (поруч з іншими меншими українськими національними підпільними групами) виникла під керівництвом Романа Шухевича на Волині та згодом в Галичині з колишніх колаборантів та українців, що втекли від німців. З іншого боку, на початку 1944 р. вермахт та політичне керівництво УПА досягли низки домовленостей про взаємну допомогу проти спільного советського ворога.

УПА, у якій політично домінувала ОУН(б), вела ще й іншу боротьбу. Коли 1942 р. бійці польського підпілля в Люблінському повіті напали на українських селян, на Волині, що межувала на сході, у 1943 р. розгорнулася кампанія зі знищення тамтешнього польського населення. Метою цієї кампанії було насамперед вигнати місцевих поляків, щоб перетворити без них етнічно змішану Волинь (де німців у 1939 р. переселили назад у Райх, а євреїв винищили німці) в однорідний український район, який без проблем увійшов би до складу майбутньої Української держави. Наприкінці 1943 р. на цих «визволених землях» справді панувала ОУН, яка тут уперше спробувала взяти на себе державну відповідальність.

Усі спроби зруйнувало повторне здобуття цих територій Советським Союзом, але ретроспективно значна частина населення Західної України й сьогодні вбачає в цій фазі важливу частину української боротьби за незалежність.

Проблемні винаддки

Не всі фази діяльності ОУН можна так легко проаналізувати. Серед «проблемних випадків» ще найлегше пояснити розвал ОУН. 1940 р. дійшло до поділу на крила Бандери і Мельника, до того ж «революційні» бандерівці відразу націлилися навпростець на незалежність, а їхні аж ніяк не поміркованіші, а лише обережніші у маневруванні мельниківці налаштувалися на тривалішу співпрацю з німцями. Цей конфлікт гальмував процес націотворення насамперед тому, що велика частина енергії обох крил марнувалася на те, щоб переслідувати та доносити німцям на членів іншого крила.

Трохи інакше виглядає історія дивізії СС «Галичина». Коли після Сталінграда потреба німців у військовій допомозі змусила їх залучати «східні народи», на початку 1943 р. під час комплектування 14-ї гренадерської дивізії СС дозволили створення українського формування в дистрикті Галичині Генеральної губернії. Якщо галицькі українці, греко-католицька церква та УЦК святкували цю подію як давно сподіваний акт, то ОУН(б) її на початку не схвалило, оскільки ставило на передній план саме суперництво з німцями. Але протягом 1943 р. їхня позиція змінилася, і бандерівці почали інтерпретувати та підтримувати дивізію СС «Галичина» як елемент майбутньої української військової сили. Ці зміни зайшли так далеко, що перейменування дивізії в *Українську національну армію* навесні 1945 р. серед сучасників і в популярній інтерпрета-

ції історії з боку емігрантів ретроспективно проектувалося на всю історію цього формування.

Схожою є ситуація з *Українським національним комітетом*. Після того як влітку 1944 р. німці втратили українські території, комітет за участі Бандери і Мельника, що їх для цього випущено з ув'язнення, та інших українських груп (прихильників гетьмана, УНР) і поважаних осіб (Кубійович) мав стати органом, що репрезентував би українців і укладав би з німцями «договори». Частина істориків намагається створити враження, що тут ішлося вже про післявоєнні справи. Насправді ж мова про останню спробу продемонструвати на боці німців (тепер вже дозволений) шматок державності²⁷.

Паралельно до цього можна розглядати історію *Української головної визвольної ради* (УГВР), яка влітку 1944 р. під керівництвом ОУН(б) з участю інших груп українського підпілля на зборах під Самбором у Галичині спробувала звільнитися від свого авторитарного минулого і пропагувати думки, що сподобалися б західним державам, з якими вона хотіла співпрацювати²⁸.

Після Другої світової війни

У Західній Україні та Східній Польщі Друга світова війна не закінчилася ані з визволенням цих земель від німців Червоною армією (у період між літом 1944 р. та січнем 1945 р.), ані з капітуляцією Німеччини у травні 1945 р. УПА продовжувала свою боротьбу проти советів, подекуди контролюючи територію по обидва боки нового советсько-польського кордону, співпрацювала в обставинах «холодної війни» зі спецслужбами західних союзників в американській зоні окупації Німеччини, але з 1948 р. втрачала щораз більше теренів і формально припинила свою діяльність на вимогу УГВР у 1949 р. Ставлення представників ОУН(б) до проголошених у 1944 р. ліберально-демократичних принципів залишалось проблематичним. Міжфракційна боротьба та зміни напрямків продовжувалися.

У польській і советській частині України ОУН та УПА в 1950-х р. цілковито втратили значення, хоч на початку ще й вчиняли акти саботажу. Проте на еміграції ОУН стала політичним напрямком, що формував ідеологію, а націоналізм, який вона представляла і який добре пасував до антирадянських настроїв холодної війни, став широким консенсусом у багатьох українських громадах Канади і США. Заснований ОУН у 1943 р. *Антибільшовицький блок народів* (АБН) став центральним форумом цієї антисоветської пропаганди —

²⁷ УНК діяв у прямій конкуренції зі створеним теж восени 1944 р. «Комітетом визволення народів Росії» (КОНР) під керівництвом генерала Андрея Власова, куди теж входили українці. В такий спосіб німці навіть тут ще проводили політику *divide et impera*.

²⁸ Див. *Potichnyj P. Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951. Edmonton, 1986; Олександр Панченко (Упоряд.). УГВР. Гадяч, 2004.*

ним до 1986 р. керував Ярослав Стецько, що 30 червня 1941 р. проголосив Українську державу у Львові, а потім аж до припинення діяльності АБН в 1996 р. — його вдова Слава Стецько.

Оскільки під час третьої хвилі української еміграції (після Другої світової війни) виїхали насамперед національно мотивовані українці, їхні моделі держави замінили аналогічні уявлення попередніх хвиль. Якщо хтось без обмежень хоче говорити про функцію творення національної свідомості ОУН, то щодо емігрантів це справді можна робити. В Україні ж головними правилами ОУН керувалися переважно деякі мешканці західних регіонів, які до 1939 р. були під владою Польщі. Але советська антиоунівська пропаганда та західні ліберальні тенденції, що їх ОУН насправді ніколи переконливо не обстоювала, мали більший успіх. На перших парламентських виборах 1994 р., у яких вони самостійно взяли участь, *Конгрес українських націоналістів* (під проводом Слави Стецько) і право-радикальна *УНА-УНСО* (керована Юрієм Шухевичем, сином командира УПА)²⁹ отримали всього 5 з 336 мандатів³⁰.

Отже, ОУН подеколи виконувала певну функцію в процесі українського націотворення, особливо, коли Польща та держави Антанти нехтували українськими прагненнями власної держави та політичної партиципації. Наслідками цього були радикалізація і брутальна нетолерантність, а ідеалом — авторитарна держава. На заході своєї території розселення багато українців здобули національну свідомість через ОУН. Під час Другої світової війни ОУН та УПА спробували реалізувати теорію на практиці. Вони мали «неправильних» друзів, і зазнали поразки зі своїми моделями. Якщо на еміграції позитивна згадка про ці часи залишилася, до того ж гасла ОУН у пом'якшеній формі поширювалися й надалі, то ні советські, ні постсоветські українці у своїй більшості на них не орієнтувалися. Їхня державна модель вже у 1990-х р. первісно виходила не з етнічного, а з державно орієнтованого визначення України. Від 2004 р. суперництво між «синьо-білими» та «помаранчевими» точилося доволу зближення з Росією чи Західною Європою/Америкую. Модель ОУН майже ніхто не вважав привабливою. Спроба Ющенка надати більшого значення ОУН і здобути в цей спосіб голоси зазнала нищівної поразки. ОУН/УПА брала участь у будівництві нації, але пустити їх в готову будівлю більшість не захотіла.

З німецької переклав Юрій Дуркот

²⁹ Юрій Шухевич був у 1990–1994 р. і потім знову з 2006 р. головою УНА — УНСО. У 2006 р. йому (роком раніше, ніж батькові) присвоєно звання Героя України.

³⁰ <http://www.brama.com/ua-gov/el-94vrg.html> (доступ: 2010.13.04). Після першого туру голосування обрало лише 336 з 450 депутатів.

Українці та «Велика вітчизняна війна»: комплексність воєнних біографій

Дослідження історії Другої світової війни, німецької окупації та повоєнного часу в Україні сьогодні просунулося набагато далі, ніж, наприклад, у Росії чи Білорусі. Це, мабуть, пов'язано з тим, що мітологізація перемоги тут не є такою домінантною, а накладається на різноманітні інші культури пам'яті. За останні роки українські історики доклали значних зусиль для подальших студій, до того ж подеколи їм вдалося продовжити традиції їхніх західноєвропейських і північноамериканських колег¹. Приємно відзначити, що доступ до архівних матеріалів про воєнний і повоєнний час в Україні простіший, ніж у Росії. Після здобуття незалежності науковці вперше дістали доступ до низки джерел, що у майбутньому дасть змогу ще краще дослідити історію Другої світової війни в Україні².

Наслідки «Великої вітчизняної війни» для українців західні та українські дослідники добачали насамперед ув об'єднанні всіх українців в українській державі, Українській Советській Соціалістичній Республіці, а також у величезних людських втратах і завданій окупацією шкоді. Після розпаду Советського Союзу в українській історичній науці відбулося переосмислення советської історіографії з позицій національного бачення, а головну увагу українські історики тепер спрямували на дослідження ролі Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), які намагалися мобілізувати населення у справі самостійної Української держави. Це зрозуміло у зв'язку з досвідом советського періоду, але щодо історії України у Другій світовій війні знову створюється спотворена картина, тим паче, що український національний рух не відігравав однакової ролі у різних українських регіонах, а

¹ Чудовий огляд з численною рекомендованою літературою можна знайти у праці: Pohl D. Schlachtfeld zweier totalitärer Diktaturen — die Ukraine im Zweiten Weltkrieg // Österreichische Osthefte. 2000. Bd. 42. № 3/4. S. 339–362.

² Див. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials Against Collaborators // Slavic Review. 2005. Issue 64. P. 780–790.

зосереджувався насамперед у західноукраїнських областях. Натомість, як показують регіональні дослідження, для більшості населення у Центральній та Східній Україні «національне питання» в роки війни мало лише вторинне значення³.

Про роль активістів ОУН і УПА донині ведуться суперечливі публічні дискусії. Це питання розглядали багато парламентських слідчих комісій та комісій істориків⁴. Проблематичною є насамперед участь членів ОУН та УПА у погромах єврейського населення та в німецьких масових злочинах. Окрім цього, від 1943 р. частини УПА на Волині й у Східній Галичині втілювали політику «етнічних чисток» проти польської меншини та проти євреїв.⁵ На Західній Україні члени ОУН та УПА і навіть члени дивізії СС «Галичина» прославляються як борці за свободу та герої. Натомість участь українців у злочинах досліджено лише частково; вона ще й сьогодні є «білою плямою» у колективній пам'яті навіть серед української діаспори, як констатував Джон-ПолХимка. Він особливо критикує той факт, що в українській діаспорі донині панують різні стандарти при оцінюванні воєнних злочинів, скоєних українцями на противагу злочинам, скоєним проти українців. Часто дискурс про українські жертви йде паралельно до заперечення вчинених воєнних злочинів⁶.

Проте українські історики впродовж останніх років дедалі більше досліджують і такі довго табуйовані в советській історіографії аспекти Другої світової війни, як будні окупації, Голокост чи українська колаборація. У трьох центрах вивчення Голокосту — Києві, Харкові та Дніпропетровську — вбивства українських євреїв досліджують дедалі більше й неєврейські історики. Водночас за останні роки сприйняття жертв націонал-соціалізму постійно розши-

³ Див. *Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* Cambridge, Mass., London, 2004. P. 205–231 (*Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою.* Київ, 2011); *Kiromiya H. Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s — 1990s.* Cambridge, 1998. P. 277–282 (*Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки.* Київ, 2002); *Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953.* Essen, 2010.

⁴ Див. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* Київ, 2005; *Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН — УПА. 1996–1998 р.* Київ, 1999; *Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/ 2005) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 2006. Bd. 54. S. 50–81.

⁵ До цього питання див. *Motyka G. Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalizien,* in: Bernhard Chiari (Hg.). *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg.* München, 2003. S. 531–548.

⁶ Див. *Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora,* на домашній сторінці Віденського університету (Universität Wien): www.univie.ac.at/spacesofidentity/_Vol_5_1/_HTML/Himka.html, (доступ: 24.4.2010).

рювалося, тож у поле зору істориків вперше потрапили й колишні примусові робітники та військовополонені, а також роми. Німецькі програми відшкодувань і зустрічей відіграли тут почасти роль двигуна для історичних дебатів та суспільного визнання нових жертв. Нарешті — властиво, із запізненням на десятиріччя — у численних проєктах з усної історії почали збирати й записувати спогаді-розповіді покоління років війни⁷.

Досвід війни та німецької окупації був для населення регіонів України дуже різний — він відрізнявся насамперед для старих советських регіонів Центральної та Східної України й анексованих внаслідок пакту Молотова — Ріббентропа лише в 1939 р. західноукраїнських областей. Це видно ще й нині в регіонально неоднорідних культурах пам'яті, де у складному клубку переплітаються советські та українські національні символи і традиції⁸.

Якщо в Центральній та Східній Україні домінує пам'ять про перемогу у Великій вітчизняній війні, а Червону армію розглядають як визволительку, то багато західних українців інтерпретують війну насамперед як боротьбу активістів ОУН та УПА проти советської окупації. Отож, донині є багато різних наративів про історію України в Другій світовій війні, які можуть створити враження, що йдеться про цілком різні події.

Тут я хотіла б висловитися за інтегративніші дослідження, що на противагу поширеному дотепер окремому розглядові поодиноких феноменів намагалися б аналітично об'єднати широкий спектр різноманітних досвідів українців (та неукраїнських меншин, які жили в Україні).

По-перше, це означає, що значення Другої світової війни для українців розглядалося б головно не з перспективи націо- та державотворення, а бралися б до уваги й інші аспекти пережитої війни та окупації, які однаковою мірою стосувалися більшої частини населення України, як-от робота на окупантів чи депортації до Німеччини, що дало б змогу краще інтегрувати дослідження націоналізму в соціальну історію та історію повсякдення. Це не означає, що національна перспектива, розглянута в іншій статті цієї книжки на прикла-

⁷ Див. Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld (Hg.). *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien, Köln, Weimar, 2008; *Грінченко Г.* Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. Харків, 2003; *Zabarko B.* «Nur wir haben überlebt»: Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente. Berlin, 2004; *Desbois P.* Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden. Eine Spurensuche. Berlin, 2009. Результати ще одного інтерв'ю-проєкту Дмитра Титаренка й Тані Пентер про досвід окупації та післявоєнних років населення Донбасу мають незабаром вийти (російською мовою). Крім того, Джон-Пол Химка разом зі своєю донькою зараз працює над інтерв'ю-проєктом з активістами ОУН — УПА.

⁸ До цього питання див. виданий Штефаном Требстом та Вільфрідом Ільге том: Stefan Troebst, Wilfried Ilge (Hg.). *Divided Historical Cultures? World War II and Historical Memory in Soviet and post-Soviet Ukraine // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd 54. № 1.

ді ОУН та УПА⁹, не важлива. Йдеться швидше про те, щоб розширити перспективу на інші аспекти історії України у Другій світовій війні, які залишалися недостатньо вивченими особливо щодо аспектів значення війни для розвитку української нації.

По-друге, у вивченні війни та окупації видається доцільним більше враховувати різний досвід населення в передвоєнний період і в такий спосіб поєднати дослідження націонал-соціалізму та сталінізму, які дотепер значною мірою проводилося окремо, та краще вивчати долю українців міжвоєнного періоду в Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині¹⁰.

По-третє, окремий розгляд націонал-соціалізму, колаборації, пристосуванства чи опору, що домінує дотепер в історіографії, мабуть, не відбиває належним чином складні біографії людей у час війни, для яких значною мірою характерними є сильне змішування, а частково й одночасність усіх цих явищ. Визначені історіографією лінії поділу не збігаються з реальним досвідом покоління часів війни. Можливо, така спрямованість досліджень допоможе переглянути старі стереотипи, за якими українці — націоналісти й антисеміти і які дотепер поширені серед західноєвропейської громадськості.

Нарешті, по-четверте, інтегративніший погляд, на мою думку, потрібен і щодо німецьких окупаційних злочинів. Окремий розгляд Голокосту, що домінує донині й ґрунтується на центральному місці останнього в західноєвропейській етиці та культурі пам'яті, замінив би тоді погляд, який сильніше вводить та інтегрує Голокост в контекст інших окупаційних злочинів, як-от вбивства радянських військовополонених, винищення сіл, етнічні чистки чи примусові роботи. Підкреслення страждань євреїв, як це робить німецька сторона у зв'язку з програмами компенсацій для жертв націонал-соціалізму, часто нашоується на неприйняття як в українському, так і в інших пострадянських суспільствах і викликає конкуренцію між єврейськими та неєврейськими жертвами. Це частково пояснюється придушенням єврейських спогадів про Голокост в Радянському Союзі, яке тривало десятиріччями, а також наявними й нині антисемітськими тенденціями в Україні. З іншого боку, таке ставлення базується й на тому факті, що на окупованих радянських землях жертвами німецьких масових злочинів стали дуже багато людей серед цивільного населення чи військовополонених, що не були євреями. Населення пережило німецькі масові злочини в загальному контексті, як це щоразу видно з інтерв'ю зі свідками тих подій, тому вони часто не розуміють підходу істориків і непов'язаного дослідження окремих аспектів війни та окупації. Далі я зупинюся докладніше лише на двох із них.

⁹ Див. статтю Франка Гольчевскі.

¹⁰ Я спробувала застосувати такий підхід до східноукраїнського Донбасу. Пор. *Penter T. Kohle für Stalin und Hitler...*

Українська нація і досвід примусової праці

Значна частина населення України в роки війни пережила специфічний досвід роботи під німецьким пануванням. Ледве чи можна переоцінити його значення для розвитку України після війни, проте дослідники дотепер рідко звертали увагу на цей аспект. Німецька окупаційна політика, що мала насамперед на меті економічну експлуатацію України, якій відводилася роль колонії, передбачала від самого початку й експлуатацію робочої сили місцевого населення. У серпні 1941 р. німецький міністр окупованих східних територій запровадив загальну трудову повинність для всіх мешканців східних територій у віці від 18 до 45 років та примусову працю для євреїв у віці від 14 до 60 років, за недотримання яких загрожувала сувора кара¹¹. Політика примусової праці була центральним елементом окупаційної політики, який значною мірою визначав будні більшості українського населення. Про кількісні виміри такої праці на підставі наявних джерел можна подати лише приблизні дані. У липні 1943 р. трудова повинність охоплювала 7,5 (44%) з 16,8 млн. осіб у Райхскомісаріяті «Україна»; до цього слід додати ще 3,2 (46%) з приблизно 7 млн. населення східноукраїнських областей, які перебували під військовою адміністрацією. Понад 80% зайнятих працювали в сільському господарстві. Згідно з приблизною статистикою Головної групи у справах праці економічного штабу «Ост» наприкінці 1942 р. на окупованих східних територіях у сільському господарстві працювали 20,8 млн. людей, натомість у промисловості лише 1,1 млн. До цього слід додати ще й мільйони робітників, зайнятих на будівництві залізниць, доріг, аеродромів, мостів та фортифікаційних споруд і сотні тисяч — на допоміжних роботах для вермахту¹².

Крім цього, багатьох українців депортували на примусові роботи в Райх. Загалом з України вивезено в Німеччину приблизно 2,14 млн. з десь 3,1 млн. так званих «остарбайтерів»¹³. До цього слід додати сотні тисяч советських вій-

¹¹ Детально про це див. наступну працю: *Penter T. Arbeiten für den Feind in der Heimat. Der Arbeitseinsatz in der besetzten Ukraine 1941–1944 // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 2004. №1. S. 65–94; Penter T. Zwangsarbeit — Arbeit für den Feind. Der Donbass unter deutscher Okkupation, 1941–1943 // Geschichte und Gesellschaft. 2005. Bd. 31. S. 68–100.*

¹² Див. статистику Головної групи у справах праці економічного штабу «Ост» про трудову повинність на окупованих східних територіях до кінця 1942 р. *Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 700. Оп. 1. Д. 82. Лл. 1–2, а також Müller R.-D. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. Boppard am Rhein, 1991. S. 477.*

¹³ Приблизно 55% з 3,1 млн. були етнічні українці. Див. *Penter T. Arbeiten für den Feind... Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. München, 2001. S. 80.*

ськовополонених-українців¹⁴. У районах з військовою адміністрацією мобілізація робочої сили для служіння Райху у відношенні до кількості населення була суттєво вищою, ніж у Райхскомісаріяті «Україна», що перебував під цивільним керуванням; це ставить під сумнів все ще поширений погляд про «м'якшу» окупацію за німецької військової адміністрації. Хоч дослідники вже давно встановили, що життя людей у районах з військовою адміністрацією ледве чи було легше, ніж у Райхскомісаріяті «Україна», вони розглядали це питання з позиції масових вбивств і злочинів проти окремих груп населення. Натомість трудова повинність — це та сфера, яка безпосередньо стосувалася більшості місцевого населення. Але й тут військова адміністрація не була кращою для місцевих мешканців.

Рекрутуючи робочу силу, окупаційна влада у разі необхідності від самого початку спиралася на примус і фізичне насильство, до того ж головну роль тут відводили силам поліції з місцевого населення. Щоправда, не в кожному випадку доводилося застосовувати силу, бо як для роботи в Райху, так і для роботи на місцях зголошувалися й добровольці. Треба сказати, що робота в Райху тим більше втрачала свою початкову «привабливість», чим більше ставали відомими подробиці про справжні умови життя «остарбайтерів», а харчування робітників в Україні покращувалося. Крім цього, «готовність працювати» у населення залежала й від подій на фронті. Особливо у прифронтових районах траплялося, що люди відмовлялися йти на роботу через страх перед поверненням Червоної армії та перед каральними акціями проти всіх, хто працював на окупантів.

Конкретні умови праці на окупованих територіях — як і в Райху — могли сильно відрізнятись для советських громадян і залежали від багатьох чинників. У сільській місцевості умови праці та життя, особливо доступ до харчових продуктів, були набагато кращі, ніж у містах. Окупаційна влада добре розуміла, що для успішного сільськогосподарського виробництва вирішальною є насамперед добра воля населення до співпраці, оскільки неможливо «поставити за кожним плугом поліцейа», а німецьких наглядачів бракувало¹⁵. Як показав Карел Беркгофф, під час окупації більшість українських селян — з регіональними та місцевими відмінностями — в середньому мала більше харчових продуктів, ніж за передвоєнних часів у Советському Союзі, що свідчить насамперед про страшенні злидні за советського панування¹⁶.

¹⁴ Див. *Poljan P.* Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im «Dritten Reich» und ihre Repatriierung. München, 2001. S. 165.

¹⁵ Див. *Programm für die Ostbesprechung unter Vorsitz des Reichsmarschalls* (без дати). РГВА. Ф. 700. Оп. 1. Д. 49. Л. 64, а також запис Робочої групи в справах харчування при уповноваженому за чотирирічний план від 27 листопада 1942 р. Там само. Л. 69–70.

¹⁶ Див. *Berkhoff.* Harvest of Despair. S. 93–143 (*Беркгоф К.* Жнива розпачу. С. 121–146).

За німців роль жіночої праці й далі зростала, при цьому вони продовжували советські традиції передвоєнного часу. Жінки не лише становили понад половину депортованих «остарбайтерів», їх щораз більше використовували як робочу силу на місцях. У липні 1943 р. в районах з військовою адміністрацією 60% усіх зайнятих були жінки¹⁷.

Під час примусових робіт українські робітники набули різноманітного культурного досвіду від контактів з німцями, до того ж під час прямих контактів закріплювалися або ламалися різноманітні власні образи та образи інших осіб і давніші стереотипні уявлення. Поруч з повсюдним терором у робочих стосунках проявлялися й елементи нормальності. Робота на ворога інколи означала й захищеність і для декого могла стати порятунком від знищення або від депортації в Райх. Головне значення цього досвіду видно вже з того, що ті, хто вижив, ще й сьогодні (наприклад, в інтерв'ю) дуже детально пам'ятають про свій (порівняно короткий) період життя за німецької окупації або про «остарбайтерство» в німецькому Райху. Для багатьох це стало єдиним близьким контактом із західними іноземцями чи єдиною «подорожжю» на Захід аж до розпаду Советського Союзу. Центральне значення «людського виробничого чинника» для німецької військової економіки та велика економічна користь від примусової праці советських громадян для Райху сьогодні не викликають сумнівів у дослідників. Натомість майже не досліджували питання про зворотний вплив цієї праці на українське суспільство після війни, який — навіть не розглядаючи економічної шкоди — видається доволі великим. Ті, хто працював на ворога, перебували після війни під загальною підозрою у «зраді Батьківщині». Особливо відчули це у формі репресій та дискримінацій «остарбайтери» та військовополонені, які поверталися додому. Численних советських громадян, які співпрацювали на керівних посадах з німцями, советські військові трибунали засудили як «колаборантів». Багато колишніх примусових робітників після повернення додому в Советський Союз мусили знову працювати на примусових роботах, наприклад, на відбудові шахт Донбасу. Їх стигматизували і дискримінували професійно аж до кінця советських часів. Тобто ті, хто повернулися додому, стали жертвами двох диктатур. Проте точні методи і обсяги репресій проти репатріантів є нез'ясованими навіть дотепер. Біографії колишніх примусових робітників не дають однозначної картини. Серед них є такі, кого впродовж усього життя сильно обмежували у професійній кар'єрі, але є й ті, хто зміг стати професором університету чи в одному випадку в Білорусі навіть міністром. На те, які закономірності визначали життя після репатріації і які чинники були вирішальними для подальшої кар'єри кожної окремої людини, зможуть пролити світло відповідні майбутні мікрорівневі дослідження, на-

¹⁷ Див. *Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* Berlin, Bonn, 1985. S. 272; *Müller. Die deutsche Wirtschaftspolitik...* S. 304.

приклад київського історика Тетяни Пастушенко, яка вивчає подальшу долю репатріантів у Києві.

Дискримінація і стигматизація зачепили не лише репатрійованих з Райху «остарбайтерів» та військовополонених, але й багато мільйонів мешканців окупованих територій, яким з 1943 р. ставили відповідну позначку в паспорті. Вона могла часом впливати на кар'єрні шанси або спричиняти інші проблеми. Хто в обов'язковій анкеті вказав, що жив на окупованій території, практично не мав шансів потрапити на навчання до вишу або в інший спосіб досягти керівних посад у своїй професії. Валентина Іванівна з Донецька, яка 14-річною дівчиною пережила німецьку окупацію, згадує повоєнні роки так: «Дискримінація не проявлялася аж так відкрито. Вона була швидше прихована. Але людина відчувала, що вона не повноправний член колективу. На моєму робочому місці бухгалтера я відчувала, що до мене ставилися не так, як до тих, кого евакуювали»¹⁸.

Що означали ці примусові робітники нацистського режиму для повоєнного розвитку України? Яке значення мав для України той факт, що мільйони людей заглянули за «залізну завісу» і через досвід, здобутий на Заході чи на окупованій території, можливо, виробили певну стійкість супроти мітів совєтської пропаганди? Реінтеграція репатріантів та населення окупованих територій у совєтське суспільство була величезним викликом для сталінського режиму в повоєнні часи. Якими тепер були колективні біографії колишніх примусових робітників у Совєтському Союзі? Які були у них можливості для роботи над пережитими травмами воєнного часу? Як їх репрезентували в публічній культурі пам'яті? Особливістю совєтської традиції є те, що аж до розпаду Совєтського Союзу не було жодної ширшої суспільної дискусії про примусову працю для націонал-соціалістичного режиму і що імпульс для початку такої дискусії в останні роки існування ССРСР дали головню німецькі дебати про компенсації.

Досвід примусової праці під німецьким пануванням був спільним для українців у гетерогенних регіонах Східної, Центральної та Західної України. Колишні українські примусові робітники лише недавно почали публічно презентувати свої спогади про примусову працю, наприклад у формі ритуалізованих публічних виступів чи під час театральних вистав, які сьогодні дуже популярні в Києві. Досвід примусової праці є тим спільним спогадом з часів Другої світової війни, який виходить за межі регіональних і етнічних ліній поділу.

Залишається ще один особливо похмурий і до цього часу майже не досліджений розділ історії окупації: примусова праця совєтських військовополонених, що перебували на самому дні в ієрархії робочої сили. Якщо про примусову роботу совєтських полонених на території Райху з кінця 1960-х р. з'явилися численні докладні дослідження, а з початку 1980-х є ще й багато праць про

¹⁸ Див. інтерв'ю з Валентиною Іванівною (1927 р. н.), записане у грудні 2003 р. в Донецьку.

окремі табори для військовополонених, то про становище советських полонених на окупованих територіях ми знаємо дуже мало¹⁹. Україна була одним із найбільших місць масової смерті військовополонених на очах у місцевого населення²⁰. Тисячі полонених померли ще під час довгих переходів до таборів. Маса військовополонених померла в жовтні 1941 р. у пересильних таборах (Dulag) на сході і насамперед у великих стаціонарних таборах (Stalag) у Райхскомісаріяті «Україна» — значна більшість з голоду²¹. У східноукраїнських вугільних районах Донбасу десятки тисяч полонених працювали на примусових роботах у шахтах. У таборах шахтарів смертність становила часами понад 12% на місяць. У багатьох таборах лютував тиф²². За советськими даними, лише в Сталінській області (Донецькій) під час окупації загинули до 150000 советських військовополонених²³. Продуктивність їхньої праці була низька — опріч поганого стану здоров'я, ще й тому, що більшість із них становили селяни, а гірників чи інших фахових робітників було дуже мало. Хоч військовополонені коштували для вугільних підприємств десь удвічі дешевше від цивільних робітників, їхня робота не відповідала економічним інтересам підприємств.

У спогадах є багато свідчень про солідарність і допомогу військовополоненим з боку місцевого населення, проте такі спроби щоразу брутально припинялися німцями. Цей топос, у якому спостерігаються певні паралелі до поширеного в повоєнному німецькому суспільстві нарративу про те, що німецьке населення таємно давало примусовим робітникам бутерброди, можливо, слу-

¹⁹ Багатий перелік літератури можна знайти у праці: *Penter. Arbeiten für den Feind...* Першим оглядом примусової праці військовополонених в Україні є книга Олександра Потильчака: *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. Київ, 1998.

²⁰ За найновішим і дотепер найповнішим переліком таборів, тюрем і гетто в Україні, тут було загалом 242 табори для військовополонених. Див. *Handbuch der Lager, Gefängnisse und Ghettos auf dem besetzten Territorium der Ukraine (1941–1944) / Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)*. К., 2000. Книга видана німецькою та українською мовами.

²¹ Див. *Pohl. Schlachtfeld zweier Diktaturen*. S. 349–350. Наприкінці 1941 р. у таборах Райхскомісаріяті «Україна» щоденно помирили приблизно 2500 полонених. Див. *Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn, 1997. S. 133.

²² Детально про це див. працю: *Penter T. Zwischen Hunger, Terror und einer «glücklichen Zukunft»*. Der Arbeitseinsatz im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943, in: Klaus Tenfelde, Hans-Christoph Seidel (Hg.) *Zwangsarbeit im Bergwerk*. Bd. 1: Forschungen. Essen, 2005. S. 433–466.

²³ *Іонов О. Злочинства німців у Донбасі*. Київ, 1946. С. 15. Про ставлення до советських військовополонених в Україні див. також *Berkhoff K. The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre // Holocaust and Genocide Studies*. 2001. № 15. P. 1–32.

гував (в обох випадках) загладженню вини. Більша чи менша солідарність місцевого населення з відповідними переслідуваними групами мала (хоча й обмежені) наслідки для шансів вижити на окупованих територіях і заслугоує на більшу увагу дослідників у майбутньому. Більшою готовністю українського населення допомагати ромам історики пояснюють тепер той факт, що велика частина ромів вижила в окупованій Україні, тоді як українські євреї пережили німецьку політику винищення лише в поодиноких випадках²⁴.

Комплексність біографій часів війни

Упродовж десятиріч у науці панували погляди, які перейняли шаблонні чорно-білі картини советської історіографії, що ділила советське населення на націоналістів, колаборантів, борців опору або жертв і досліджувала ці явища в окремих працях. Унаслідок більшої уваги до індивідуальних біографій людей в часи війни ця картина тепер похитнулася. Лояльність під час війни постійно мінлася і для багатьох воєнних біографій характерні одночасність неодночасного і поєднання протилежностей. Чітких ліній поділу, створених пізніше істориками, в реальних буднях війни не було. Я хотіла б показати це на деяких прикладах.

Під час розгляду воєнних біографій людей, засуджених у післявоєнній Україні за колабораціонізм,²⁵ довелося переглянути численні стереотипи²⁶. Поліцаями, членами місцевих адміністрацій або працівниками підприємств на керівних посадах, які співпрацювали з німцями, були не лише українські націоналісти, але й росіяни та інші національні меншини, що мешкали в Україні. У Донецькому басейні, на сході країни — через тутешню етнічну структуру населення — у лавах «української допоміжної поліції» працювало, очевидно, багато росіян, але також і українські німці та представники інших меншин. Твердження, що колаборанти походили з кола осіб, які вороже ставилися до советської влади, бо постраждали від її репресій, правильне теж лише частково. Нерідко на керівних позиціях у місцевих адміністраціях працювали багаторічні члени Комуністичної партії, які ще до війни обіймали відповідальні посади в со-

²⁴ Див. про це у тематичному числі часопису «Голокост і сучасність» (2009. №2 (6)).

²⁵ Українська історіографія до цього часу майже не досліджувала колаборації груп населення з окупантами, часто її нехтують як незначне явище. Перші приклади можна знайти у праці: *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування в 1941–1943 рр. // Березіль. 1996. Ч. 7–8. С. 139–162; Ч. 9–10. С. 145–164. *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. Крім того, нещодавно вийшла друком перша монографія про колаборацію в Україні: *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території Райхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг, 2005.

²⁶ Детально про це див. працю: *Penter T.* Local Collaborators on Trial. Soviet War Crimes Trials Under Stalin (1943–1953) // *Cahiers du Monde russe.* 2008. Vol. 49. № 2–3. P. 341–364, а також *Penter T.* Collaboration on Trial...

ветському апараті²⁷. Партійна організація східноукраїнського Сталіно (сьогодні — Донецьк) після визволення області встановила, що у деяких районах на окупованих територіях залишилася велика кількість комуністів і що «частина комуністів виявилася боягузами, інші — баластом, ще інші — ошуканцями і зрадниками батьківщини»²⁸. У Ворошиловградській області серед 450 осіб, затриманих незабаром після звільнення як «зрадники», за даними НКВД лише деякі зазнали раніше переслідувань від советської влади, натомість більшість, на перший погляд, не мала жодної причини відкидати советську систему²⁹. І навпаки, є приклади, коли люди, що через вчинені проти них репресії мали достатні підстави ненавидіти советську владу, працювали на підпілля.

Мотиви співпраці з німцями були дуже різноманітні: матеріальні, здається, були щонайменше такі ж важливі, як політичні або національні: насамперед той факт, що поліцаї разом з іншими привілеями отримували такі самі пайки продуктів, як і німецькі військові. Поліцаї часто були не надто надійними партнерами німців; вони швидко переходили на інший бік, як тільки мінялася ситуація на фронті.

Поширений на сьогодні стереотип про українців як антисемітів теж дуже часто коригується судовими справами та біографічними оповідями. У рядах «допоміжної поліції» в найстрашніших злочинах німців проти євреїв чи погромах брали участь не лише українці, але й росіяни та представники інших національностей. А українці, як і представники інших народів, були й серед тих, хто рятував євреїв від винищення. Пазючим прикладом, який унаочнює комплексність воєнних біографій, є доля Маргарити Євстахіївни Шевченко з Донецька. Її маму-єврейку незабаром після початку окупації вбили німці. Її батько-білорус, спеціаліст гірничої справи, допомагав німцям у відбудові шахт; після війни його засудив советський військовий трибунал як «зрадника Батьківщини». Марія та її молодший брат вижили насамперед завдяки їхній няні-українці, простій жінці з села, яка під час війни і після її закінчення жертовно турбувалася про них³⁰. З другого боку, були євреї, які співпрацювали з німцями, брали участь у злочинах і яких советські військові трибунали засудили після війни як колаборантів³¹.

²⁷ Про колаборацію на Донбасі див. *Penter T. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. 2003. Bd. 19: Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. S. 183–223.*

²⁸ Див. звіт про роботу партійної організації Сталінської області: *ЦДАВОВУУ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 60. Арк. 1–24, тут Арк. 1, 12.

²⁹ Див. *Kurotiya. Freedom...*, Р. 283 і далі.

³⁰ *Інтерв'ю з Маргаритою Євстахіївною Шевченко у грудні 2003 р. в Донецьку.*

³¹ Див. *Penter. Local Collaborators on Trial...*

Але ще важливішим є висновок, що всі ці явища перемішувалися під час війни у біографіях людей, тож жертви могли в інший момент ставати злочинцями, колаборанти — борцями опору і навпаки. З судових справ видно, що серед поліцаїв було багато військовополонених, які намагалися в такий спосіб утекти від жахливих умов таборів. Це стосується, зокрема, до так званих «травників», як-от Івана Дем'янюка, який нещодавно постав перед судом у Мюнхені. Так само часто трапляються випадки, коли советські громадяни, які співпрацювали з німцями, потім приєднувалися до партизан. Це все свідчить про те, що вживані дотепер істориками абстрактні категорії погано надаються для розуміння суспільств у часи війни. Часто нема чітких ліній поділу між «колаборацією» і «лояльністю», натомість вчинки людей швидше перебувають у моральних сірих зонах. Такі явища, як колаборація, рух опору чи примусові роботи фактично значно сильніше пов'язувалися між собою і не були статичні, а набагато динамічніші, ніж уявляли собі дотепер історики.

Схожі висновки можна зробити й у зв'язку з останньою німецькою програмою виплат колишнім примусовим робітникам в Україні. На основі сотень тисяч описів поодиноких доль видно розмаїття і комплексність воєнних біографій, які часто ускладнюють однозначну категоризацію, якої прагнуть «архітектори» процесу відшкодувань. Наприклад, визначений у законі про відшкодування склад злочину депортації не завжди можна чітко встановити, бо особливо під кінець війни межі між депортацією, вигнанням або втечею були дедалі розмитішими. Крім цього, поділ між депортованими всупереч їхній волі примусовими робітниками і «добровільними» колаборантами поставив бюрократів від компенсацій перед проблемами дефініції. Це означає, що спроби провести заднім числом чіткі (часто моральні) лінії поділу не можуть відобразити реальні будні війни та окупації. Багатошарові політичні та суспільні наслідки, а також вплив на політику пам'яті останньої програми компенсацій для колишніх примусових працівників є предметом міжнародного наукового проекту, що реалізує катедра сучасної історії Рурського університету в Бохумі. У його рамках Юлія Ландау готує наукове дослідження про виплати відшкодувань колишнім примусовим робітникам в Україні та роль Українського національного фонду «Взаєморозуміння та примирення» при Кабінеті міністрів України.

Перспективи

Позитивний результат німецьких програм відшкодувань для колишніх примусових робітників полягає в тому, що люди створили власний специфічний наратив, який історики зможуть різнобічно опрацьовувати в майбутньому. До нього належать численні бази даних примусових робітників, на основі яких можна проводити емпіричний аналіз шляхів міграцій у воєнний і післявоєнний час, моделей сімей, соціальної ситуації тощо. Вже під час програми виплат

із свідчень очевидців можна було дістати нові факти про табори, гетта та інші місця ув'язнення на окупованих територіях.

Особливо цікавою частиною джерел є листування. Під час останньої та попередньої програми виплат національні фонди з початку 1990-х р. отримали сотні тисяч листів, зокрема нейтральних запитів, скарг або й невелику кількість подяк від жертв націонал-соціалізму. Обсяги і форма цих листів дуже різні: деякі складаються лише з декількох рядків, у інших на тридцяти або й більше сторінках описано весь життєвий шлях дописувача. Серед авторів листів є всі соціальні верстви та освітні групи — цей факт також значно підвищує вартість цього джерела для історика. У листах видно комплексність індивідуальних воєнних біографій та різноманітні власні й чужі сприйняття жертв націонал-соціалістичного режиму та образ німців. Окрім цього, листи, що відбивають перші 15 років після розпаду Советського Союзу, показують, як покоління учасників війни, що найбільше програло від зміни системи, пережило загальні процеси політичної, економічної і соціальної трансформації і які уявлення про справедливе суспільство та новий державний лад воно розвинуло.

З німецької переклав Юрій Дуркот

6. Націотворення в незалежній Українській державі

Демократія та нація: демократія та загрози

Передумови пародовладдя

Яскраво виражений регіоналізм в Україні становить великий виклик для утворення нації та демократії. З одного боку, він є загрозою для стабільності: знову й знову призводить до гальмувань демократичних процесів. З другого — напружені стосунки між регіонами змушують вдаватися до переговорів і компромісів. Тому для демократії немає альтернативи. Оскільки демократія є культурою суперечок і дискусій, вона для врівноваження потребує консенсусу. Національна ідентичність — це ресурс для досягнення консенсусу. Однак лише інклюзивна національна ідентичність, відкриваючи великий простір як для політичних, так і для етнічних чинників, може зробити свій внесок у визнання регіонального розмаїття, яке неможливо усунути.

Україна — лабільна, не сконсолідована демократична держава. Її політична система відповідає передумовам, необхідним для демократичного устрою. Від грудня 2004 р. проводилися вільні та чесні вибори, існували політичні партії та об'єднання, які конкурували між собою. Політичні суперечки точилися публічно. Парламентська коаліція більшості створювала уряд. Був можливий перехід влади від уряду до опозиції, що в минулі роки відбувалося неодноразово. До 2010 року було розмаїття засобів масової інформації, опозиція мала рівноправний доступ до них.

Україна була єдиною східнослов'янською державою з реальним, а не віртуальним демократичним устроєм. Якщо протягом першого десятиліття після розпаду Советського Союзу Україна та Росія рухалися подібними шляхами до встановлення президентської системи з авторитарними ознаками, то пізніше ці шляхи розійшлися — в Росії та Білорусі консолідувалися авторитарні системи, Україна ж вирушила до демократичного майбутнього. Помаранчева революція у листопаді — грудні 2004 р. стала переломним моментом. Суспільство зупинило, здавалося б, нестримне сповзання до напівавторитарної системи та добилося проведення вільних виборів, які привели до влади президента Віктора Ющенка та прем'єр-міністра Юлію Тимошенко. Вільні вибори є необхідною,

але не достатньою передумовою демократії. Завдяки мобілізації мас проти режиму Кучми вдалося зупинити фальсифікацію виборів, проте така мобілізація не змогла забезпечити взаємодію демократичних інституцій.

Через п'ять років після Помаранчевої революції можна підбити підсумки — демократія функціонувала погано. Демократичні інституції вдавалися до взаємного блокування, еліти зловживали інституціями задля безцеремонної реалізації приватних владних інтересів. Про загальне благо забули. Починаючи з 2005 р., загрозу для демократії становили не авторитарні, а анархічні тенденції. Дієздатність уряду, де з осені 2007 р. панував надзвичайний розбрат між президентом Віктором Ющенком та прем'єр-міністром Юлією Тимошенко під час її другого перебування на цій посаді, була обмежена. Парламент, у якому, починаючи з осені 2008 р., ані уряд, ані опозиція не мали надійної більшості, часто сам блокував свою діяльність. Рішення або ухвалювали з запізненням, або взагалі не приймали. Протягом тижнів та місяців Верховна Рада не спромагалася збиратися на чергові засідання, бо депутати то однієї, то іншої сторони перешкождали цьому, маніпулюючи регламентом або блокуючи сесійну залу. Голові Верховної Ради неодноразово заважали зайняти його місце, зводячи барикаду зі стільців. Подекуди депутати навіть вчиняли бійки.

Ті, хто сподівався на краще та вірив в обіцянки Помаранчевої революції, були розчаровані. «Помаранчевий капітал» повністю втрачено; це знайшло свій символічний відбиток у тому, що *Блок Юлії Тимошенко* відмовився від помаранчевого кольору та обрав своїм логотипом червоне серце на білому тлі. Отже, ера Ющенка закінчилася з балансом, що викликав розчарування: вікно у демократію, щоправда, залишалося відкритим, проте від консолідації демократичних інституцій Україна опинилася набагато віддаленішою, ніж на це можна було сподіватися навесні 2005 р.

Якими причинами це можна пояснити? Як завжди, відбувалася взаємодія багатьох факторів структурного, особистісного та «випадкового» характеру. Нездатність героїв Майдану разом здійснювати владу, яку вони спільно вибороли взимку 2004 р., протестуючи проти фальсифікації виборів, належить до особистісних і «випадкових» чинників. Особиста антипатія та програмні суперечності між Ющенком і Тимошенко вже у вересні 2005 р. призвели до завершення першого перебування прем'єр-міністра на посаді та до її звільнення президентом, який на той час ще мав на це повноваження, перш ніж набрали чинності зміни до конституції, що позбавляли президента цього права.

Програмні відмінності були очевидні у сферах економічної та соціальної політики. Ющенко виступав за курс, що більше відповідав засадам ринкової економіки; Тимошенко проводила популістську соціальну політику. Помітна різниця в акцентах була в політиці щодо Росії та у пов'язаній з нею національній історичній політиці. Після п'ятиденної війни на Кавказі між Росією та Грузією у серпні 2008 р. та загрозливих газових конфліктів між Україною та Росією Тимошенко стала прихильницею політики умиротворення, тоді як Ющенко

дедалі більше вбачав у Росії загрозу, якій слід було протиставити національну згуртованість.

Помаранчевий табір сам зруйнував себе через багаторічні конфлікти, які виносив на очі громадськості, та зробив цим погану послугу консолідації демократичних правил гри. Крім цього, помаранчеве самошматування, з одного боку, уможливило блискуче повернення Віктора Януковича, головного суперника під час Помаранчевої революції, та його Партії регіонів. З іншого — повернення вчорашнього політичного суперника внаслідок слабкості та неспроможності переможців є доказом функціонування елементарних механізмів демократії.

Не лише нездатність помаранчевих переможців 2004 р. добре керувати країною стала причиною негативного сальда після п'яти років. Додалися ще й структурні чинники. Перегляд конституції під час грудневої бурі Помаранчевої революції 2004 р. посилив парламент та уряд і послабив повноваження президента. Відтоді Україна мала парламентсько-президентську конституцію. Обмеження повноти влади президента повинно було запобігти будь-якому поверненню до авторитаризму та наблизило українську конституцію до найпоширенішого в Європі типу. Проте її текст готували нашвидкуруч; він містив численні суперечності й неузгодженості та в конституційній практиці фактично запрошував до маніпуляцій і вибіркового застосування. Отже, конституція також стала причиною нескінченної кризи влади. Конституційний суд не мав ані авторитету, ані політичної незалежності, щоб розв'язувати конфлікти.

Хоча свого часу зміни до конституції підтримала широка парламентська більшість, уже через кілька років всі політичні сили дійшли єдиної думки, що переглянуту в грудні 2004 р. конституцію необхідно змінити принаймні в її процедурних положеннях. Віктор Ющенко під час свого президентства навіть безуспішно намагався домогтися прийняття цілком нової конституції з розширеними президентськими повноваженнями. На відміну від нього, прем'єр-міністр Тимошенко віддавала перевагу балансові влади за зразком німецької канцлерської демократії. Отже, і через 20 років після здобуття незалежності Україна не має конституції, яку б політичні кола визнавали основою для дії та не ставили постійно під сумнів. Контраст з основним законом Федеративної Республіки Німеччини від 1949 р., який відразу знайшов широке схвалення у політичних колах і суспільстві, занадто очевидний¹.

Міжнародна політика додатково ускладнила консолідацію демократичних сил. Щоправда, Європейський Союз пропонував Україні різноманітні програми інтеграції у рамках Європейської політики сусідства та Угоди про асо-

¹ *Simon G. Delegitimierung des Autoritarismus durch Demokratisierung: Die Ukraine vor und nach dem Winter 2004/2005*, in: Jerzy Mackow (Hg.). *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa*. Wiesbaden, 2009. S. 306–322, тут S. 313–316. *Bredies I. The 2004 Constitutional Reform: Driving Forces and Consequences*, in: Juliane Besters-Dilger (Hg.). *Ukraine on its Way to Europe*. Frankfurt/Main, 2009. S. 27–43.

ційоване членство, однак це завжди робив із застереженням — що з цим не пов'язується перспектива майбутнього членства в ЕС. Саме ця перспектива відіграла в минулому головну роль у процесі консолідації демократичного устрою у країнах Центральної та Східної Європи. Україні доводиться розбудовувати демократію не лише без цієї мотивації та пов'язаних з нею важелів для внутрішніх реформ. Росія наполягає на інтеграції зовсім іншого гатунку. Адже, без сумніву, авторитарний устрій у внутрішньому житті міг би полегшити втягнення України в орбіту Росії — до своєрідного відновлення Русі. Отже, Україна, як і раніше, залишається в полі напруженості між Росією, що заявляє про свою прихильність до Європи швидше віртуально, аніж реально, та Польщею, що цілковито стала частиною західного світу.

Нація як ресурс копсепсусу

Чи є Україна беззахисною та безсилою перед цим випробуванням, чи їй вдасться мобілізувати сили та структури, які не лише забезпечать подальшу державну незалежність, а й сприятимуть консолідації демократичних сил і в такий спосіб залишать відчиненими двері на Захід? Чи нація та національна свідомість зміцнюють демократію, чи, навпаки, суперечать їй? Консолідація нації та становлення демократії є паралельними чи антагоністичними процесами?

Стосовно України та українців є стереотипи, які, власне кажучи, взаємнесумісні. З одного боку, кажуть, що українці нібито не самостійна нація, адже в історичному контексті їм бракує власної державності, а також цілісної недержавної етнічної традиції. З другого — їх звинувачують у крайньому націоналізмі та шовінізмі, які пов'язані з принциповою антиросійською позицією, до того ж уже саме наполягання на існуванні власної мови та дистанціювання від російської достатні для обґрунтування цього закиду, який передусім адресується західній частині України та її мешканцям. Обидва стереотипи мають своє коріння у багаторічній советській пропаганді, яка залишається живою у новій Росії. «Ми живемо у дивний час, — читаємо в «історичному дослідженні» про «Україну» та «українців», — коли створюються штучні держави, штучні народи та штучні мови»².

Інший російський націоналістичний автор у цьому нібито штучному утворенні на ймення Україна вбачає чи не найбільшу загрозу для Росії. Українство він отожднює з українським націоналістом і «фашистом» Степаном Бандерою (1909–1959). Тому він дає своїй книжці просту і чітку назву «Бандеризація України — головна загроза для Росії»³. Подібні стереотипи щодо, з одного боку, забраклої, а з іншого — гіпертрофованої національної ідентичності українців знайшли свій відбиток і в сприйнятті цієї проблеми на Заході. Зазвичай

² Родин С. Отрекаясь от русского имени. Украинская химера. Историческое расследование. Москва, 2006. С. 5. Лапки до слів «Україна» та «українці» вжито в оригіналі.

³ Козлов Ю. Бандеризация Украины — главная угроза для России. Москва, 2008.

такі стереотипи у спотвореній формі відтворюють і частину реальності. Серед завдань нової Української держави — поєднання покищо слабо вираженої національної свідомості на сході країни із сильно вираженим усвідомленням національної ідентичності на заході.

В Європі та Північній Америці демократія всюди зростала на поживному ґрунті націй. В історичному плані демократизація та утворення нації були тісно пов'язані між собою. Демократія потребувала потенціалу модернізації народного суверенітету та рівності громадян, які нерозривно пов'язані з належністю усіх до однієї нації. Серйозні конфлікти виникали внаслідок того, що ніде немає етнічно гомогенних націй, проте постійно була спокуса їх створити. У цьому проявився тоталітарний потенціал націоналізму, що вже наприкінці існування комуністичної системи призвів, насамперед на Балканах, до насильства та війни. Однак націоналізм має і ліберальний потенціал — без нього були б неможливі ненасильницький розпад Советського Союзу та розбудова нових національних держав на колишній советській території⁴.

Посткомуністична Європа підтверджує, що національна держава — легітимна та сучасна форма державності; їй і досі немає альтернативи. Проект європейської інтеграції у жодному разі не суперечить цьому, навпаки, передумовою для нього є національні держави як його складові частини. Важливий критерій успішної консолідації сучасної української та інших посткомуністичних націй полягатиме в тому, як вони поєднують етнічні та політичні маркери, тобто як вони збалансують інклюзивні та ексклюзивні чинники. Лише етнічних націй практично нема, лише політичних — теж. Такі чинники, як мова, культура, історія, завжди повинні взаємодіяти та справляти спільний вплив з такими, як громадянське суспільство, конституційний патріотизм, суб'єктивне усвідомлення належності. В Українській державі національна свідомість зможе розкрити свій ліберальний потенціал лише за умови, що інклюзивним громадянським чинникам надаватимуть пріоритет порівняно з етнічними ексклюзивними чинниками без втрати українською мовою та культурою політичного значення.

Шанси на те, що ліберальний, інклюзивний націоналізм матиме успіх в Україні, є непоганими. Екстремістські націоналістичні групи та партії, які неодноразово виникали в Західній Україні, протягом минулого десятиліття не спромоглися потрапити до загальнодержавного парламенту — Верховної Ради. Тривідсотковий бар'єр виявився для них нездоланим. А націоналістичний кандидат Олег Тягнибок на президентських виборах у січні 2010 р. здобув 1,4% голосів виборців; найбільшою його частка була у Львівській області, де він зміг завоювати 5,3% голосів⁵.

⁴ Щодо вимірів націоналізму див.: *Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion*. Baden-Baden, 1986. S. 27–29; *Kuzio T. Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism*. Stuttgart, 2007. P. 132, 137–139, 219–225.

⁵ Українська правда. 2010. 19.01, www.pravda.com.ua/articles/4b537cbbca600.

Такими ж маргінальними явищами політичного спектру залишилися сепаратистські угруповання на сході України та в Криму, які не спромоглися досягти жодного впливу на загальнодержавному рівні. Інтегральний націоналізм і сепаратизм ставлять під сумнів існування Української держави, бо вони не допускають відмінностей або прагнуть їх усунути. Тому широка більшість відхиляє їх. «Нації — якщо вони хочуть бути союзниками свободи — повинні допускати та підтримувати внутрішні відмінності...» — пише американський соціолог Крейг Келгун. Ліберальний націоналізм залишає простір для «різних ідентичностей та масштабного публічного дискурсу зі спірних тем». «Якщо демократія має процвітати, націоналізм не має права ставати ворогом відмінностей»⁶.

В Україні утворення нації може успішно відбутися лише тоді, коли цей процес виходитиме з історично успадкованої мовно-культурної та ментальної відкритості мешканців на сході та півдні країни стосовно Росії. Росію та російську мову сприймає тут багато людей не як щось «інше», чим можна відмежуватися від власного, українського. Якщо на заході України російські минуле та сучасність розглядають як загрозу, від якої може захистити тільки інтеграція із Західною Європою, то чимало людей на сході, навпаки, вбачають небезпеку для своєї ідентичності в орієнтації на Захід та ліберальні демократії.

Отже, немає консенсусу щодо того, хто та що є «іншим»⁷. З одного боку, це ускладнює процес утворення нації, з іншого — примушує вдаватися до переговорів та до пошуку компромісу, тобто виникає примус до демократичних процедур. Успадковане історично, але в політичному плані завжди сучасне фракціонування України містить у собі загрозу, адже воно призводить до стагнації та самоблокади, хоча й захищає від національного й політичного екстремізму, бо вони розірвали б країну.

Мета полягає в тому, щоб перетворити мешканців на громадян, щоб громадянська свідомість належності була спрямована на Україну, а не на іншу державу. В цьому сенсі сепаратизм та ірредента (прагнення до об'єднання з «материнською» державою, часто з тією, де розмовляють «рідною» мовою. — Прим. перекл.) несумісні зі становленням нації. Однак ця мета залишає багато простору для множинних ідентичностей і політичних чинників при формуванні національного складника; самих лише етнічних маркерів не досить. Чіткий традиційний регіоналізм зумовлює те, що належність до певного регіону, місцевості чи міста для багатьох людей перебуває на першому місці; бути українцем — другорядний фактор. Це так само сумісно з національною ідентичністю, як і українство в російськомовному середовищі.

Помаранчева революція показала, що український політичний патріотизм говорить і російською. Майдан був двомовний. Проте цей факт не повинен

⁶ Calhoun C. Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream. London, New York, 2007. P. 98–99.

⁷ Kuzio T. Theoretical and Comparative Perspectives... [виноска 4]. P. 253–278.

применшувати конфліктний потенціал, який містить у собі мовне питання. Воно давало й даватиме в майбутньому приводи для інструменталізації. Українська держава повинна і проводитиме політику повільної, але систематичної українізації системи освіти. Однак це не можна ототожнювати з впровадженням української одномовності. Для більшості людей мовне питання не пріоритетне, бо вони можуть спілкуватися обома мовами. Це дає гарантію того, що мовне питання не перетвориться на перешкоду для розвитку демократії.

В Україні та за її межами наявний широкий консенсус, що творення нації так само не завершене, як і консолідація демократії. До речі, ці обидва завдання у жодному суспільстві не можна розглядати як завершені раз і назавжди. Процеси націотворення не обмежуються «запізнілими країнами» на кшталт України. Вони відбуваються й у «старій» Європі, навіть якщо тут конкретні завдання інші. Наприклад, у Німеччині й деяких інших країнах Західної Європи головним викликом для націотворення стала інтеграція іммігрантів. Як і в Україні, тут йдеться про збалансоване співвідношення громадянських та етнічних критеріїв інтеграції. Без знання мови країни проживання не може бути політичної інтеграції; водночас інтеграція не означає, що іммігранти мусять відмовитися від свого культурного походження. Сучасний ліберальний націоналізм живе за рахунок диверсифікації й у диверсифікації.

Які функції виконують нація та національна свідомість під час консолідації демократії? Що корисного дає нація для демократії? Демократія — це публічний дискурс про спільне благо, боротьба за владу в спільноті. Культура суперечки становить одну з підвалин демократії, тому демократичне суспільство не може не бути розділеним. Воно не спроможне продовжувати своє існування без конфліктів і внутрішніх суперечностей. При цьому є небезпека, що суперечки можуть призвести не до ухвалення рішень, а до стагнації, а політичні опоненти перетворяться на непримиренних ворогів. Параліч політичного життя, який випливає із цього, можна було неодноразово спостерігати в Україні після 2005 р.

Оскільки демократія — процедура для врегулювання конфліктів та розбіжностей, вона потребує фундаментального консенсусу для розв'язання конфлікту. Один із ресурсів консенсусу — це нація та національна свідомість спільноти. Інший ресурс — це відмова від насильства у розв'язанні внутрішніх політичних конфліктів. Обидва аспекти тісно пов'язані між собою, адже населення, яке веде громадянську війну, не є нацією. У цьому сенсі відмова від насильства є конституювальною ознакою нації. Однак відмови від насильства не досить — необхідна солідарність. Вже згаданий Крейг Келгун нагадує про це:

«Серед різних форм солідарності, мобілізованих для політичних дій, національна солідарність була особливо здатна до політичної самоорганізації в процесі виникнення та трансформації держав»⁸.

⁸ Calhoun. Nations Matter... [виноска 6]. Р. 155.

Нації сприяють тому, щоб «об'єднувати людей, виходячи за межі соціальних класів. Вони допомагають подолати регіональні, етнічні, а часом і релігійні відмінності». Отже, від національної ідентичності не можна відмовлятися.

«Центральний аспект роботи, яку виконує націоналізм, полягає в тому, щоб надавати культурну підтримку структурам соціальної інтеграції. Насправді, він сам є джерелом цієї інтеграції, бо структурує колективні ідентичності та солідарності»⁹.

Демократія не може функціонувати без соціальної солідарності, а національна ідентичність є одним із «постачальників» останньої. Спільна належність до нації є неначе захисною оболонкою, яка накриває конфлікти та розбіжності у поглядах; щоправда, через це вони не зникають, але поводження з ними полегшується. При цьому такі ознаки, як спільна мова або принаймні комунікація, що виходить за межі мовних кордонів, спільна культура спогадів і спільність території, відіграють важливу роль. Сюди слід додати суб'єктивне визнання причетності до нації, яке має рівні права з «об'єктивними» маркерами та надає можливість подолати межі етнічних та інших кордонів. У реальному світі — на відміну від світу візій — націю як ресурс консенсусу не можна замінити глобалізацією чи визнанням правової держави та конституції, хоч ці елементи аж ніяк не суперечать національному консенсусові.

Подолання комуністичної системи ні в Центральній та Східній Європі, ні в Советському Союзі було б неможливе без такого ресурсу консенсусу, як націоналізм. Рух за національне визволення 1989 р. у Центральній та Східній Європі продемонстрував, що «ліберальний націоналізм може стати опорою для зародкової ліберальної демократії». У цьому сенсі є позитивна кореляція між демократією та ліберальним націоналізмом¹⁰. З іншого боку, після краху комунізму в деяких країнах Центральної та Східної Європи, насамперед у Словаччині, сформувалися екстремістські націоналістичні рухи, які навіть спромоглися увійти до уряду. Тут знову виявляється, що націоналізм може бути небезпечним союзником, який потребує постійного контролю та нагляду з боку лібералів. Врешті-решт, польським, чеським та словацьким елітам вдалося «маргіналізувати вплив крайнього націоналізму»¹¹. Загроза з боку правого націоналістичного радикалізму в колишніх комуністичних країнах сьогодні в якісному та кількісному планах суттєво не відрізняється від відповідних тенденцій у Західній Європі.

Несподівано ефективними виявилися національні рухи в Советському Союзі, що розпадався. Спектр націоналістичних рухів сягав від інклюзивних, громадянських форм аж до ексклюзивних націоналізмів, які принесли наро-

⁹ Calhoun. Nations Matter... [виноска 6]. Р. 152.

¹⁰ Auer S. Liberal Nationalism in Central Europe. London, New York, 2004. Р. IX.

¹¹ Там само. Р. 175.

дам насильство та війну. На початку членами «Народних фронтів» у прибалтійських республіках були й численні етнічні росіяни, які спільно з естонцями, латвійцями та литовцями виступали за державну незалежність. Це був приклад ліберального націоналізму. З іншого боку, конфлікти між вірменами та азербайджанцями призвели до війни та вигнання сотень тисяч людей з обох сторін.

Нації та національні рухи уособлювали надії, позаяк советська система не була конкурентна ані з економічного, ані з політичного погляду, а советські еліти втратили віру у власну систему. Національні рухи досягли успіху та стали ядром кристалізації антисоветської мобілізації, адже вимога національного самовизначення була заряджена економічним та соціальним розчаруванням людей, а також антисоветськими ліберальними вимогами й вимогами щодо впровадження правової держави, які висувала національна інтелігенція. Як це часто буває, таємниця успіху національної мобілізації крилась у тому, що вона увібрала в себе широкий спектр надій і сподівань, протестів та опору, що виходили далеко за межі її ядра — усвідомлення національної самобутності. Саме з цієї причини спектр націоналізму сягав від ліберального до тоталітарного.

Творення української нації: поступ та перешкоди

Як дослідники з різних країн коментували та оцінювали розвиток процесу творення української нації у перші два десятиліття незалежності? Науковці дотримуються єдиної думки, що український національний рух наприкінці 1980-х р. був слабким, а досягнення Україною незалежності було швидше наслідком розпаду Советського Союзу, ніж результатом національного визвольного руху. Вирішальне значення мало те, що, починаючи з 1988 р., КПРС в Україні, як майже в усьому Советському Союзі, не виступала за збереження старої системи. Цього виявилось досить для повалення занепаłego режиму, який продемонстрував свою неспроможність до здійснення глибоких реформ. Вираженням загального заперечення старої системи став референдум 1 грудня 1991 р., коли 90 % учасників голосування підтримали проголошення незалежності України. Водночас українці більшістю голосів обрали першим президентом комуніста-реформатора Леоніда Кравчука, а не його суперника, кандидата від ліберально-демократичного Народного руху В'ячеслава Чорновола.

Протягом подальшого півтора десятиліття більшість науково-аналітичних праць позначені розчаруванням від того, що українці та Україна виявилися не такими, якими вони, власне кажучи, мали б бути, якщо виходити з нормативної перспективи. Не було національного консенсусу, громадянського суспільства, натомість замість них — роздрібненість країни, подальше панування советської ментальності та ностальгія за советськими часами. Відомі

спостерігачі, як-от Тарас Кузьо, скаржаться на «множинну ідентичність» десяти мільйонів мешканців Донбасу¹².

«Великі урбаністичні центри України, символи сучасної держави та її належності до другого світу не мають жодної національної ідентичності й тому не можуть брати повноцінну участь у громадянському суспільстві»¹³.

Фантом національної єдності та страх перед браком цієї єдності визначили характер найпопулярнішої версії в Україні й на Заході та створили картину поділеної на дві частини країни, що у сприйнятті журналістів дотепер залишається неподоланною. Назви таких книжок, як «Український націоналізм у 1990-х. Віра меншості»¹⁴ або «Дві України»¹⁵ утверджують картину нестабільної української нації та, можливо, історичної помилковості створення незалежної Української держави.

Фатальною виявилась назва книжки про дві України, оскільки вона підтверджувала дуже поширений стереотип. Насправді автор, український публіцист і письменник Микола Рябчук, у цій книжці та в багатьох подальших публікаціях ставив під сумнів цей міт¹⁶. Тепер у фаховій літературі — на відміну від журналістського сприйняття та цілеспрямованої дезінформації ззовні — загалом панує єдність стосовно того, що існує не дві, а багато Україн, які не відмежовані одна від одної чітко позначеними кордонами, переходять одна в одну та завдяки цьому полегшують дотримання єдності.

Провідні автори, як-от фахівець з проблем України Ендрю Вілсон, протягом останнього десятиліття — на відміну від 1990-х р. — висунули на перший план успіхи та досягнення «неочікуваної нації»¹⁷. У будь-якому разі українці «тепер є і будуть».

«Можливо, Україна розвиватиметься як «постмодерна» нація, з поліфонією ідентичностей, мітів та символів замість культурної уніфікації, яка була характерною швидше для націоналізму XIX ст.»¹⁸.

Тарас Кузьо, який раніше скаржився на брак єдності, у своїх пізніших працях наголошував на зростанні консенсусу щодо підвалин «національної держави серед українських еліт». «Творення політичної (англ. *civic*) нації підтримують усі некомуністичні еліти». «Кучма також вважає, що українська політична

¹² Kuzio. Theoretical and Comparative Perspectives... [виноска 4]. P. 108.

¹³ Там само. P. 110.

¹⁴ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990's. A Minority Faith. Cambridge, 1997.

¹⁵ Рябчук М. Дві України: Реальні війни. Київ, 2003.

¹⁶ Rjabtschjuk M. Die reale und die imaginierte Ukraine. Frankfurt/Main, 2005.

¹⁷ Wilson A. The Ukrainians. Unexpected Nation. New Haven, London, 2002 (Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К., 2004).

¹⁸ Wilson A. The Ukrainians. Unexpected Nation. P. 312–313.

нація потребує етнокультурного ядра»¹⁹. Головний консенсус, який утворився з часів Кучми, полягає у переконанні, що Україна є суверенною державою, яка має бути консолідованою та здатною захищати себе. Відтоді незалежність та територіальну цілісність уже не ставлять під сумнів. Визнання суверенності української політичної нації об'єднує партії та табори країни, що ворогують між собою. Під враженням від Помаранчевої революції наукова література подекуди зайшла надто далеко у своєму оптимізмі, від якого, здавалося, забулися конфлікти, пов'язані з нацією, демократією та регіональною дезінтеграцією²⁰.

Два десятиліття незалежності є, очевидно, достатнім часом для того, щоб серйозно вплинути на політичну свідомість і національне самосприйняття та змінити їх. Це підтверджує погляд на Білорусь, керівництво якої у 1990-х р. нібито прагнуло «союзу» і, отже, об'єднання з Росією. Тепер зрозуміло, що про це не може бути й мови, і що уряд Лукашенка розглядає білоруську незалежність як невідчужуване надбання і як символ національної ідентичності. Білорусь є останньою державою колишнього Советського Союзу, в якій з великим запізненням виникає національна ідентичність. Найважливішою передумовою для цього була й залишається власна державність. Водночас порівняння з Білоруссю переконує в тому, що політика суверенітету аж ніяк автоматично не веде до демократичної системи²¹. У Росії еліти та населення ще й донині не розуміють, які далекосяжні наслідки має невідчужуваність національного суверенітету для самосвідомості в Україні та Білорусі. Якщо б російські політики будували своє ставлення до цих країн на базі такого факту, це могло б привести до суттєвого зменшення напруженості.

Регіональна дезінтеграція та демократія

Чітко виражений регіоналізм є характерною ознакою держави та суспільства в Україні. Таким він і залишиться. З одного боку, це тягар, який ускладнює ухвалення рішень, сприяє стагнації та утруднює відвернення внутрішніх і зовнішніх загроз. Проте регіональна роздрібненість створює і шанси — вона спонукає до порозуміння та компромісів. Демократія — єдина сучасна відповідь на виклики, які несуть із собою розмаїття, відмінності в походженні, ментальності та очікуваннях майбутнього. Однак усе це правильно лише за умови, що члени спільноти розглядають себе громадянами держави і що внаслідок цього розпад чи відділення не можливі. Зрештою, політично активний регіоналізм є у

¹⁹ Kuzio. Perspectives... [виноска 4]. P. 220–221.

²⁰ Diuk N. The Triumph of Civil Society, in: Anders Åslund, Michael McFaul (Hg.). The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough. Washington D. C., 2006. P. 69–83; Yekelchik S. Ukraine Birth of a Modern Nation. Oxford, 2007. P. 227–228.

²¹ Simon G. Belarus ist nicht die Ukraine, in: Walter Feichtinger, Martin Malek (Hg.). Belarus zwischen Russland und der EU. Wien, 2008 [= Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, 9/2008]. S. 97–118.

багатьох країнах Європи, зокрема, в Бельгії, Іспанії та Великій Британії. Отже, Україна не поодинокий випадок.

Проте особливість України полягає в тому, що напружені відносини між регіонами значною мірою спричинені належністю до колишньої імперії, яка зберігає свій вплив і на сучасність. Після того, як пішла на спад короткочасна ейфорія, пов'язана із здобуттям Україною незалежності, виявилось, що для багатьох людей на сході та півдні України Советський Союз залишився емоційною батьківщиною. Багато хто очікував, що у майбутньому на його місці виникне східнослов'янське об'єднання. Сьогодні зрозуміло, що реставрації Советського Союзу вже не буде, а ідея об'єднання трьох східнослов'янських держав у союз не має реалістичної бази. Лояльність до Києва та процеси зрощування України в єдину державу полегшуватимуть тим, що альтернативи двадцятилітньої давнини дедалі більше зникатимуть у тумані минулого чи майбутнього.

Це виразно засвідчують емпіричні дослідження лояльностей та ідентичностей у Донбасі. Якщо 1994 р. 40% мешканців Донецька під час репрезентативного опитування назвали себе советськими людьми, то у 2004 р. таких було лише 10%. 1994 р. 30% заявили, що вони росіяни; через десять років їх залишився 21%. Частка осіб, які сприймали себе українцями, незначно збільшилася — з 39% до 43%. Натомість регіональна самосвідомість протягом цього десятиліття продовжувала зростати — 1994 р. 56% визначили себе «донецькими», через десять років їхня чисельність становила вже 70 %²². Донецький регіональний патріотизм діставав систематичну підтримку від місцевого партійного керівництва. У такий спосіб *Партія регіонів* зуміла взяти на себе роль провідника інтересів сходу країни, не ставлячи під сумнів загальноукраїнську лояльність. Навпаки, до регіональної самосвідомості належить переконання в тому, що Донецьк — це власне і є Україна; в поширеному уявленні про себе саме Львів є «чимось іншим». Отже, регіональний патріотизм не є антиукраїнським або сепаратистським. Дослідження, проведене у середині 1990-х р., вже показало, що територіальну єдність України в Донецьку під сумнів не ставлять. Тоді лише 5% донеччан та 1 % львів'ян виступали за поділ України на окремі країни²³.

²² Hrytsak Y. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk // Harvard Ukrainian Studies. 1998. 22. P. 263–281. Ярослав Грицак через десять років продовжив своє дослідження, яке засвідчує, що відбулися дуже помітні зміни. Ярослав Грицак. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Віктор Сусак (упоряд.). Львів — Київ, 2007. С. 27–60, насамперед див. С. 50. При визначенні ідентичності можна було вибирати декілька ознак.

²³ Hrytsak. National Identities... [виноска 22]. P. 272.

Львів і Донецьк є не символами поділу України на дві частини, а свідченням розмаїття країни, яка різними шляхами рухається у новий час, позаяк вона вийшла з різного минулого. Тому львівський історик Ярослав Грицак доходить до такого висновку:

«Львів і Донецьк, попри численні відмінності, демонструють багато подібностей, і попри дрейфування у різні боки — виразні тенденції до зближення»²⁴.

Регіональні відмінності всередині України не можна усунути, проте їх можна враховувати. Важливий внесок у єдність країни полягає в тому, щоб регіони та регіоналізми взаємно визнавали один одного, і щоб частини не вважали себе за ціле та єдино допустиме.

Процеси зближення та зрощування можна спостерігати й у церковному житті України, яке теж істотно позначене регіональними рисами. Чотири різновиди візантійської традиції²⁵, прихильниками яких визнають себе загалом понад 95% християн країни, протягом 1990-х р. перебували у стані жорстких суперечок, які були насамперед зумовлені тим, що УПЦ МП втратила свою монопольну позицію та опинилася у становищі конкурентної боротьби з іншими конфесіями. Після Другої світової війни внаслідок державної заборони та примусового церковного об'єднання з Московським патріархатом УГКЦ змушена була перейти у підпілля. Тепер УПЦ МП вже протягом певного часу веде переговори з двома іншими, канонічно не визнаними православними церквами, з метою об'єднання. УГКЦ підтримує такі зусилля, оскільки вбачає у цьому крок до відновлення єдиної Київської церкви.

Візія єдиної Київської церкви, в якій усі вбачають спільне коріння, окрилює екуменічні контакти та надію на те, що буде створений канонічний автокефальний православний патріархат в Україні. Це наведення мостів через регіональні кордони базується насамперед на двох передумовах — існуванні Української держави та поступальній українізації УПЦ МП, яка дедалі менше сприймає себе філією Московського патріархату²⁶.

Щоправда, після зміни влади у Києві навесні 2010 р. зворотні процеси почалися й у цій царині. Президент Янукович однозначно став на бік УПЦ МП; для теперішнього українського політичного керівництва патріарх Московський і

²⁴ Грицак. Історія... [виноска 22]. С. 59.

²⁵ Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Щодо цього див.: Thomas Bremer (Hg.). Religion und Nation. Die Situation der Kirchen in der Ukraine. Wiesbaden, 2003; Thomas Bremer: Zur kirchlichen Situation in der Ukraine // Ukraine-Analysen. 2008. № 43. S. 21–24.

²⁶ Simon G. Die Kirchen der byzantinischen Tradition in der Ukraine // G2W. 2010. № 1. S. 24–27.

всієї Русі є єдино можливим легітимним главою всіх православних християн в Україні. Таким чином переговори про об'єднання православних конфесій, здається, знову зайшли у глухий кут.

Заходи, спрямовані на взаємне зближення, у жодному разі не усувають помітну регіональну дезінтеграцію, напружені стосунки між регіонами та відмінності в поведінці на виборах. Блокування демократії стало наслідком того, що Помаранчева революція не охопила 40% країни. Переможці Майдану після свого тріумфу чи то не бажали, чи то були не в змозі залучити переможених внутрішньополітичних суперників до формування політики. Водночас вони виявилися не здатними зберегти коаліцію між собою. Помаранчеві переможці не спромоглися врівноважити регіональні суперечності; занадто через напружені стосунки всередині помаранчевого табору вони додали до конфліктів новий вимір. Це означає, що лінії політичних конфліктів пролягають дедалі більше не лише територіально, а й вертикально через територіальні одиниці.

Помаранчеву революцію підтримали виборці в центрі та на заході країни. Погана робота помаранчевого уряду призвела до феноменального повернення блакитного табору, який має виборчу базу на сході й на півдні, й у лютому 2010 р. принесла Вікторіві Януковичу президентську посаду. Внаслідок цього Янукович та *Партія регіонів* здобули від виборців мандат на керівництво всією країною. Загалом це був нормальний процес для демократії та внесок в об'єднання України — політичне керівництво по чергово переходить то до однієї, то до іншої політичної сили, кожна з яких має базу в іншому регіоні.

Коли Віктор Янукович був кандидатом у президенти, в багатьох своїх виступах він позиціонував себе як представника інтересів усієї України. Він заявив: «Я поведу Україну європейським шляхом»²⁷. Він стверджував, що не проти лозунгів помаранчевих політиків. «Я буду реалізовувати їх у своїй подальшій роботі»²⁸. Безперечно, ці висловлювання спрямовувалися на те, щоб добитися прихильності націонал-демократичних громадян на виборах, проте вони також сигналізували, що лінії поділу не такі глибокі, як це інколи виглядає у політичній полеміці. Лозунг Януковича «Україна — наша Батьківщина» не викликає суперечок; він об'єднує між собою схід та захід країни²⁹.

Але обіцянки Януковича напередодні президентських виборів пізніше не були реалізовані. Перехід влади до нього весною 2010 року викликав істотні зміни в політичному розвитку. Як демократія, так і творення нації, зазнали сильної поразки і конфлікти усередині суспільства внаслідок цього загострилися.

²⁷ Янукович узявся за проєвропейський електорат // Українська правда. 2010. 19.01.

²⁸ Янукович: Тимошенко у розпачі, і це не дивно // Українська правда. 2010. 17.01.

²⁹ Віктор Янукович: Вопрос не в том, что делать. Вопрос в том, каким // Зеркало недели. 2009. № 29. 8–14.08. С. 3.

Інтеграція регіонів аж ніяк не завершена. Чи є регіоналізм загрозою для демократії, чи, може, у ньому криється шанс для демократичного устрою³⁰? Регіоналізація змушує до взаємного зближення та до пошуків компромісів. Жоден регіон не може нав'язувати всім іншим певне рішення, поки є консенсус щодо цілісності держави, тобто поки визнання нації об'єднує політичні сили в усіх регіонах. У цьому сенсі роздрібненість України змушує її до створення демократичного устрою — якщо не через переконання, то принаймні через інстинкт самозбереження.

³⁰ *von Werth C. Die Ukraine: Vielfalt der historischen Kulturlandschaften als Chance, in: Hans-Heinrich Nolte (Hg.). Transformationen in Osteuropa und Zentralasien. Polen, die Ukraine, Russland und Kirgisien. Schwalbach/Ts., 2007. S. 23–40.*

Нація та мова після 1991 р. — українська та російська в мовному конфлікті

Незалежна українська держава дотепер намагалася здійснювати націотворення, зокрема, на основі єдиної державної (української) мови, при цьому вона аж ніяк не перша з держав, що переслідували таку мету. Насамперед розпад багатотетнічних імперій у ХХ ст. і виникнення після цього нових країн, та навіть ще створення німецької й італійської держав у ХІХ ст. добре ілюструють ґрунтований на мові процес націотворення, що проходив або до, або вже після заснування держави. Усі випадки, хоч би як вони відрізнялися між собою, мають одну спільну рису: мова як підґрунтя або принаймні важливий чинник націотворення виходить на передній план тоді, коли бракує інших ознак нації. Це стосується й України — про давно і чітко визначену територію, спільну історію, культуру, релігію чи тривалу державність не може бути й мови. Ці факти не роблять українське націотворення неможливим апріорі, вони лише пояснюють, чому особливий наголос був, зокрема, на мові. Мова має велику перевагу, що обґрунтовує неперервне існування протягом століть певної групи, і зазвичай це твердження не можна точно (як, наприклад, щодо територіального розмежування) перевірити.

Проте специфічна проблема України полягає в тому, що на її державній території розмовляють не однією, а двома мовами у приблизно однаковому обсязі, й «інша», російська, протягом довгого часу домінувала, й те, що сусідом України, який постійно присутній у свідомості, є Росія — політична й культурна потуга, що, крім того, ще й постійно здійснює інформаційне та політичне втручання. Яскравим прикладом є висловлювання російського міністерства закордонних справ від 27 вересня 2006 р., де у зв'язку зі становищем російської мови в Україні говориться про «ворогів», «гноблення», «абсурдність» та «інквізицію»¹. В цей спосіб Росія має на меті змобілізувати проти мовної політики українського уряду не лише росіян, але й усе російськомовне населення України. Росія виходить з того, що всіх російськомовних громадян Украї-

¹ www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/04229E7BB01f013FC32571F6003F6DC0 (доступ: 2010.24.04.).

ни слід розглядати як гомогенну групу, або пробує таку групу з них створити. Проте, якщо говорити про ставлення цих людей до української мови, вони аж ніяк не є такою гомогенною групою, про що свідчить проведене Центром Разумкова в 2007 р. опитування.

Три згадані чинники надзвичайно ускладнюють процес націотворення на мовній основі в Україні. На мій погляд, вони створюють ситуацію, за якої важко застосувати концепцію *державної нації*, яку Алексей Міллер² вважає гіпотетично можливою: його приклади держав, де співіснують дві нації, дві державні мови, а регіони мають часткову автономію, порівнювати з ситуацією в Україні не можна — через політичну, культурну та мовну вагу нетитульної нації, тісну спорідненість обох мов і народностей та значною мірою не сегреговане розселення. Мовна ситуація в Україні не така сама, як у Бельгії чи Канаді.

У цій статті я висуваю дві гіпотези. По-перше, Україна від самого початку, тобто від 1989 р., намагалася віднайти баланс між українізацією і правами меншин. Однієї українізації, яку можна було б очікувати для підтримки процесу націотворення, всупереч деяким іншим твердженням у фаховій літературі та масмедіях (насамперед російських) не відбувалося. По-друге, ідея націотворення на основі української мови зазнає або й вже зазнала невдачі; значну роль у цьому ненавмисне зіграла й Рада Європи.

Стаття ділиться на чотири хронологічні розділи, які йдуть один за одним: ранній період, період Кравчука (1991–1994), період Кучми (1994–2004), період Ющенка (2004–2009). Матеріалом є, зокрема, висловлювання того чи іншого президента, положення законів та їх застосування, відтворені у медійних повідомленнях суспільні реалії (щоправда, з необхідними застереженнями) та результати опитувань громадської думки.

Ранній період (1987–1991)

Є вагомій підстави вважати, що зародження початкового етапу періоду проголошення української незалежності припадає на 1987 р. У 1987–1988 р. засновано аж 125 культурних та політичних організацій³. Однак лише у 1989 та 1991 р. виникли дві найважливіші: *Товариство української мови «Просвіта» імені Тараса Шевченка* та *Народний рух України за перебудову*. Якщо перша мала культурну мету і в цей спосіб, так би мовити, «за своєю природою» пропагувала й далі пропагує українську мову, то друга об'єднала політичні сили і виникла під впливом Спілки письменників України, у газеті якої «*Літературна Україна*» 16 лютого 1989 р. опубліковано програму нового об'єднання. У ній є таке формулювання: «Нині український народ стоїть перед необхідністю відродження національ-

² Государство и нация в Украине после 2004 г. — анализ и попытка прогноза // Политическая наука. 2008. № 4. С. 109–125.

³ Див. Шановська Е. А. Хвиля національного відродження в Україні (1988 — липень 1990): www.nbuv.gov.ua/Articles/OSPU/opu_99_2/R8/8_1.htm (доступ: 2010.24.04.).

ної культури, всебічного розвитку української мови — визначального чинника існування нації»⁴. Тут не лише висловлюється ідея про мову як одну з ознак нації, а й підкреслюється її першість порівняно з іншими ознаками.

Ця думка не була новою в Україні. Серед її попередників можна назвати:

- * Гельсінську групу 1976 р., яка взяла за мету контролювати дотримання прав людини в Україні й уже через п'ять днів після заснування, 14 листопада 1976 р., опублікувала відкритий лист її голови Миколи Руденка, у якому він вже в першому абзаці скаржився, що в Україні не розмовляють українською і що в Советському Союзі всіх змушують вживати російську мову;
- * видану 1965 р. у самвидаві книжку Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (особливо розділ «Русифікація і механізм русифікації», пункт 2 «Мова»);
- * протест української Спілки письменників проти шкільної реформи Хрущова 1958 р.⁵ та, якщо піти ще далі,
- * мовну політику Центральної Ради та Советського Союзу десь до 1930 р.

Врешті Гергард Зімон та інші дослідники дійшли висновку, що неприйняття советської політики російщення відіграло важливу роль під час демонтажу Советського Союзу⁶.

Знаменною віхою ранньої фази став чинний дотепер закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.⁷, у преамбулі якого читаємо: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». Ледве чи можна сформулювати зв'язок між мовою і націотворенням чіткіше. Водночас цей закон надає російській мові та мовам інших національностей далекосяжні права. Він позначає початок «шпагату» між українізацією і збереженням прав інших народностей.

Підсумок цього раннього періоду такий: ідеї про те, що «мова і нація нерозривно пов'язані» та «російське поневолення української культури і мови є історичною несправедливістю» вкорінилися в Україні ще в советські часи й навіть раніше, вони не є продуктом здобутої у 1991 р. незалежності й уже аж ніяк не розробленою Ющенком концепцією. Все ж закон «Про мови», який у пре-

⁴ <http://arch.rbone.ci.net.ua/expos/temat/nru/29.jpg> (доступ: 2010.24.04.).

⁵ Інформацію про українську мову в советські часи можна знайти, наприклад, у праці: Solchanyk R. Language Politics in the Ukraine, in: Isabelle Kreindler (Ed.). Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. Berlin, 1985. P. 57–105.

⁶ Див. Simon G. Ukrainisch — Russisch: Sprachen, Sprachgebrauch, Sprachenkonflikt in der Ukraine // Ukraine-Analysen. 2007. № 19. S. 6–17, тут S. 7.

⁷ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11> (доступ: 2011.12.08.).

амбулі чітко сформулював зв'язок між мовою і нацією, не визначав односторонньої українізації суспільства.

Період Кравчука (1991–1994)

Як і його наступник Леонід Кучма, Леонід Кравчук був кандидатом Східної України, де живе більшість населення і мешканці якої є здебільшого «російськомовними». Обидва президенти зробили різний внесок у реалізацію концепції «нація базується на мові».

Кравчук (1991–1994) багато разів говорив (востаннє у квітні 2008 р.⁸): «Немає мови — немає нації». З іншого боку, він завжди наголошував, що вважає неправильною односторонню підтримку української мови. Українські реалії є такими, що більшість населення послуговується російською. Треба дотримуватися захисту меншин⁹.

Процес націотворення за Кравчука збігся в часі з посткомуністичною трансформацією політики та економіки. Це привело до втрати старих і комплексного творення нових ідентичностей, змішаних на етнічних і соціальних чинниках, як показують щорічні (від 1992 р.) опитування Інституту соціології НАН України. Основа для творення ідентичності в кожного окремого індивіда була різна; головними критеріями були регіон, релігія та мова. За цих умов і з урахуванням багатоетнічного характеру України формування єдиної етнокультурної і політичної спільноти було надзвичайно комплексним завданням. Українська нація мала б мати етнічний і водночас цивільний характер. Це унаочнює ухвалена 1996 р. після п'ятирічної дискусії Конституція, в першому реченні якої записано: «український народ — [це] громадяни України всіх національностей». Ухвалений під час президентства Кравчука в 1992 р. закон «Про національні меншини в Україні»¹⁰ міжнародна спільнота вважала взірцевим.

Від самого початку було зрозуміло, що потрібна повна перебудова системи освіти, якщо вона мала, з одного боку, поширювати демократичні цінності, а з другого — підтримувати формування української нації. З розробленням нової концепції змісту освіти у багатьох частинах країни відбулася зміна мови навчання. Вважалося неможливим, що українські національні відчуття можна поширювати російською мовою, однак — кожен школяр мав навчатися мовою свого народу. У законі «Про мови» Україна зобов'язалася надати меншинам у місцях компактного заселення можливість навчатися рідною мовою. Крім цього, згідно з законом про мови кожен україномовний школяр мав вивчати російську, а кожен російськомовний — українську, тобто всі мали бути щонай-

⁸ http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?u_nas_ne_mozhe_buti_tri_ukrayini&objectId=1052976 (доступ: 2011.12.08.)

⁹ Див., наприклад, <http://forum.kiev.ua/3-46-2006/46-7.htm> (доступ: 2010.24.04).

¹⁰ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12> (доступ: 2010.24.04.).

менше двомовними. Підґрунтям для визначення регіональних мовних відмінностей став перепис населення 1989 р.

Сьогодні Кравчукові можна закинути наївність, з якою він намагався українізувати систему освіти. Він планував збільшити кількість українських шкіл так, щоб їхня частка відповідала частці етнічних українців, тобто тих, хто під час перепису 1989 р. вказав на свою належність до української нації (72,7% від усього населення). Ця спроба зазнала цілковитої невдачі. Кравчук недооцінив опору цій моделі з боку влади на місцях, а також з боку російськомовних українців. Неправильною виявилася й часто висловлювана на початку 1990-х р. ідея, що особи, які визнали свою належність до української нації, але водночас вказали на те, що їхньою рідною мовою є російська (12,3% від осіб української національності), насправді є зросійщеними українцями і, отже, жертвами вимушеної асиміляції, які страждають від своєї деформованої ідентичності й хотіли б віддати своїх дітей на навчання в україномовну школу. В переплетінні ідентичностей, які створює у собі кожна людина, той факт, що вони не розмовляють українською, мав для російськомовних українців лише маргінальне значення. З того часу на сході та півдні України не стихають розмови про «насильницьку українізацію». Проте проєкт Кравчука не спрямовувався проти етнічних росіян та інших меншин, а мав лише на меті «повернути» мову етнічним українцям.

Помилка, у якій його звинувачують інші, а саме україномовна еліта, полягає в тому, що він нічого не зробив проти швидкого російщення засобів масової інформації, яке спостерігалася від 1992 р. Хоча в грудні 1993 р. ухвалено закон «Про телебачення і радіомовлення», який передбачав, що всі загальнонаціональні радіо- та телекомпанії мають транслювати свої передачі українською мовою, а контролювати дотримання цього положення має Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, його положень, як це часто трапляється в Україні, не дотримувалися. Загалом мовна політика Кравчука як у російській, так і в українській фаховій літературі оцінюється негативно, однак різкість оцінок є невиправданою.

Період Кучми (1994–2004)

Під час першої виборчої кампанії Леоніда Кучми в 1994 р. вперше розігрувалася «російська карта», тобто найважливішою метою поруч з боротьбою проти корупції проголошено захист російської мови і надання їй статусу офіційної. Таке формулювання, яке в подальшому щоразу в ідентичній або схожій формі з'являлося на кожних президентських і парламентських виборах¹¹, забезпечи-

¹¹ Про політичну інструменталізацію мовного питання див.: *Kulyk V. Nationalismen in der Ukraine 1986–1996*, in: Egbert Jahn (Ed.). *Nationalismus im spät- und postkommunistischen Europa Baden-Baden*, 2009. Bd. 2. *Nationalismus in den Nationalstaaten*. S. 99–124.

ло Кучмі (1994–2004) переконливу перемогу над його конкурентом Кравчуком, який походив з Рівного і якого Кучма зображав агресивним «українізатором» та «західноукраїнським націоналістом». Російськомовний Кучма, виходець з Дніпропетровська, переміг свого суперника, що перетворився тим часом в кандидата Західної України, з перевагою в 6%. Водночас Кучма подав знак до переорієнтації на ідею «одна нація — дві мови», яку сьогодні в невідповідно зміненій формі «дві мови – один народ» можна знайти в програмі Партії регіонів.

Проте є ознаки того, що й Кучма не цілком відкидав ідею українського націотворення за допомогою української мови. У нього теж бачимо вислови на кшталт «без українських громадян немає української культури та держави»¹² або «зміцнювати мову — зміцнювати державу» (так сказав Кучма 23 квітня 1997 р. на першому засіданні Ради з питань мовної політики, яку він скасував 2001 р.). У своїй книжці «Україна — не Росія», яка, що цікаво, вийшла лише наприкінці його другої й останньої каденції, він у розділі про російську мову в Україні навіть визначає українську мову як характерну ознаку держави: «Одним із важливих параметрів держави є мова. В Україні це, природно, українська мова»¹³. Щоправда, такі усні висловлювання Кучма робив лише в ситуаціях, коли він виступав перед проукраїнською публікою; в інших своїх формулюваннях про українську націю він зазвичай не згадував про українську мову або ж водночас наголошував на особливій ролі російської. До того ж за його усними висловлюваннями майже ніколи не йшли дії.

Ухвалена під час його президентства Конституція 1996 р. містить відому статтю 10, яка проголошує українську мову державною. Її укладачі усвідомлювали, що вони в цей спосіб проводять позитивну дискримінацію; причиною була їхня впевненість у тому, що жоден росіянин або російськомовний українець ніколи не вивчить української, якщо російська також буде державною мовою¹⁴. Водночас ця стаття гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин, тобто продовжує традиції подвійної мовної політики.

Якщо Кравчук завжди захищав принцип державної мови і важливу мету своєї політики добачав у тому, щоб вирізнити Україну як незалежну націю на протигагу Росії, Кучма проводив відомий мінливий курс: 1994 р. він зламав свою виборчу обіцянку зробити російську мову офіційною і звинуватив у цьому згодом парламент. Дехто припускає, що він вчинив так з політичного розрахунку. 1999 р. перед виборами він дозволив складати вступні іспити до вищих навчальних закладів, під час яких мали перевірятися й знання української, ро-

¹² Народна армія (1997.03.04.), цитується за Kuzio T. Language Policies, in: Taras Kuzio. Ukraine: State and Nation Building. London, New York, 1998. P. 167–197, тут P. 177.

¹³ Кучма Л. Украина — не Россия. Москва, 2004. С. 258.

¹⁴ Приватна інформація від Тараса Кияка. До речі, такий самий підхід, який ґрунтується на цілком схожих міркуваннях, можна побачити в канадському Квебеку, де офіційною мовою є лише французька.

сійською мовою. Він довго виношував ідею зробити російську мову офіційною, аж поки Конституційний суд 14 грудня 1999 р. не пояснив, що в його інтерпретації термін «офіційна мова» означає те саме, що й «державна мова», а друга державна мова суперечить Конституції. Загалом він просто не заважав українізації, яка вже пустила коріння в системі освіти. «Збалансованої мовної політики», яку йому дехто приписує¹⁵ і яка вимагала хоча б якоїсь активності, у нього не видно. В медійній галузі для зміцнення позицій української мови він не зробив нічого. Кучма часто проголошував гасло, що про мовну політику потрібно менше говорити, а натомість працювати над розв'язанням мовних питань¹⁶. Він хоча б не заветував ухвалений 1998 р. закон «Про кінематографію», який передбачав, що в Україні можуть транслюватися лише фільми з українською синхронізацією або субтитрами. Щоправда, цього закону в реальному житті взагалі не дотримувалися.

Під час президентства Кучми в травні 2003 р.¹⁷ вдруге ратифіковано Європейську хартію регіональних мов (далі — Хартія). Хоча Рада Європи цього й не усвідомлювала і аж ніяк не планувала, цей документ — поруч з іншими чинниками — зіграв важливу роль у поразці концепції «націотворення на основі української мови». Попри реальне домінування, російська мова дістала в ньому статус мови меншини, яка має право на підтримку.

Період Ющенка (2005–2009)

Наприкінці 2004 р. Ющенко став першим кандидатом Західної і Центральної України, який переміг на президентських виборах. Помітне вже напередодні виборів вороже ставлення до нього Східної та Південної України призвело до майже неперервного ланцюга протестів проти «примусової українізації», висловлюваних то проросійськими об'єднаннями громадян, то Партією регіонів Віктора Януковича, то Росією. Доброзичлива байдужість російськомовного населення до української мови, яка на початку 1990-х р. спостерігалася майже повсюдно, у багатьох випадках змінилася відкритим неприйняттям. Останнім політичним протестом став відкритий лист Медведева до Ющенка від 11 серпня 2009 р., в якому російський президент звинуватив свого українського коле-

¹⁵ Наприклад, *Stepanenko V.* Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building, in: Farimah Daftary, François Grin (Eds.) *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Budapest, 2003. P. 107–135, тут P. 121.

¹⁶ Виступ у Верховній Раді, 2000.22.2, <http://www.infoukes.com/ukremb/pr000223u.shtml> (доступ: 2010.24.04.).

¹⁷ Складну генезу ратифікації Хартії описують Білл Боврінг та Мирослава Антонович: *Bowring B., Antonovych M.* Ukraine's long and winding road to the European Charter for Regional or Minority Languages, in: Robert Dunbar, Gwynedd Parry (Eds.) *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities*. Strasbourg, 2008. P. 157–182.

гу в тому, що той хоче витіснити російську мову з українських масмедій, освіти, культури та науки¹⁸.

І справді — Ющенко активніше за свого попередника Кучму проводив політику українізації і багато разів давав зрозуміти, що притримується концепції «без української мови немає української нації». Метою своєї політики він обрав масмедію, сферу, яку так довго нехтували обидва його попередники. З одного боку, медіа дуже сильно — сильніше, ніж школа — впливають на мовні звички молоді, крім цього, телебачення ретранслює цінності та впливає на національну свідомість. Але у цій сфері набагато важче провадити мовну політику, ніж у державній системі освіти, бо тут можливості впливу держави є меншими і виникають колізії з приватною економікою.

Найпростіше було впливати на радіо і телебачення, оскільки тут Національна рада з питань телебачення і радіомовлення може чинити тиск за допомогою надання частот і ліцензій. Нацрада, яка офіційно є незалежним органом, насправді формується за певним порядком, який до цього часу давав президентові значний вплив — її вісім членів призначали парламент і президент (по чотири), до того ж й запропоновані парламентом кандидатури потребували згоди президента. В такий спосіб вона перетворилася на найважливіший орган мовної політики. Сьогодні Нацрада визначає для кожної телерадіокомпанії частку мовлення українською мовою, а крім цього, частку передач, які мають бути виготовлені в Україні. Все це передбачав ще ухвалений у грудні 1993 р. закон «Про телебачення і радіомовлення» Кравчука, однак його положення не виконувалися. У новій редакції цього закону від січня 2006 р. відкрито мовиться про протекціоністську політику та захист інтересів держави¹⁹.

Іншим полем діяльності стало переведення кінотеатрів на українську мову після того, як Конституційний суд 20 грудня 2007 р. встановив, що відповідна стаття закону «Про кінематографію» від 1998 р. все ще є чинною і мусить виконуватися. Оскільки ліцензію на прокат іноземних фільмів видавало Міністерство культури та туризму, від 2008 р. вдалося добитися виконання цих правил. Окрім цього, підтримувалася вітчизняна кінопродукція українською мовою. Загалом у цій сфері під час президентства Ющенка практично не ухвалювали нових законів, а лише послідовно дотримувалися ухвалених раніше.

Є численні висловлювання Ющенка, у яких він пояснює свою політику українізації. Я підсумовую їх в такий спосіб:

- 1) немає держави без нації і нації без мови;
- 2) українці становлять 77 % (за даними перепису 2001 р.), а отже, більшість населення населення України;

¹⁸ www.rosbalt.ru/2009/08/11/662285.html (доступ: 2010.24.04.).

¹⁹ Закон «Про телебачення і радіомовлення» від 12 січня 2006 р. можна знайти за такою адресою: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3759-12> (доступ 2011.12.08.). Найважливіші положення містяться у статтях 4, 9 та 10.

- 3) кожна суверенна держава має державну мову, і це — мова титульної нації;
- 4) українська мова за часів царизму та Советського Союзу силою пригноблювалася²⁰, цю несправедливість потрібно ліквідувати;
- 5) без підтримки українська мова буде витіснитися російською.

Отже, ми знаходимо в Ющенка майже весь перелік аргументів, які завжди наводила україномовна еліта.

Як показало всеукраїнське опитування у грудні 2006 р., українська мова за останні роки справді стала престижнішою і обігнала російську, щоправда, лише у двох сферах: як мова системи освіти та державних інституцій. Це якраз ті галузі, в яких держава має найбільший вплив. Отже, порівняно з пізнім советським часом виникла не взаємна, а цілком нова двомовність з незвичним поділом на сфери домінування: якщо зазвичай мова А використовується майже винятково у приватній сфері, а всі публічні функції виконує мова Б, то в Україні як приватні, так і публічні функції ділять між собою мови А і Б. 53% від опитаних вважали, що єдиною державною мовою має бути українська, натомість статус російської мав би бути нижчим і перебувати між статусом офіційної і регіональної мови. За рівний статус російської та української як державних мов висловилися 24,8% від опитаних²¹.

З другого боку, найвищим пріоритетом Ющенка був вступ до ЕС. Рада Європи взяла на себе завдання підготувати можливих кандидатів, спрямовуючи свою увагу на захист меншин та їхніх мов, а також на зняття перешкод для транскордонних медій. Україна ратифікувала відповідні документи (зокрема, *Конвенцію про транскордонне телебачення* у грудні 2008 р.). Історичні аспекти, як-от «ліквідацію наслідків» можливого попереднього російщення, Рада Європи не бере до уваги й погоджується тут з аргументацією Росії. Якщо первісно Україна добровільно взяла на себе зобов'язання щодо захисту меншин, то тепер вона перебуває під посиленням міжнародним контролем; до цього додається ще й зобов'язання не перешкоджати приймати засоби масової інформації інших держав і надавати особливу підтримку мовам національних меншин. Як свідчить звіт України про імплементацію Хартії від 2007 р.²², вона

²⁰ Відповідні документи зібрані у праці: *Масенко Л.* Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. Київ, 2005.

²¹ *Juliane Besters-Dilger* (Ed.). *Language Policy and Language Situation in Ukraine. Analysis and Recommendations.* Frankfurt am Main та ін., 2009. Р. 373 і далі, однак результати опитування Центру Разумкова сильно відрізняються: *Центр Разумкова*. 1. Ідентичність громадян України: стан і зміни. 2. Особливості ідентичності російськомовних громадян // *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9 (93). С. 2–14, www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD93_ukr.pdf (доступ: 2010.24.04.), тут с. 5.

²² Звіт України можна знайти за такою адресою: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/Default_en.asp (доступ: 2010.24.04.).

справді докладає значних зусиль, щоб подолати суперечність між українізацією і підтримкою мов національних меншин. Жодна європейська країна не зобов'язалася підтримувати таку кількість мов національних меншин (тринадцять). Але наслідком ратифікації Хартії є те, що противники політики українізації можуть тепер покликатися на європейські приписи, і що вона, на мою думку, сприяє мовній сегрегації. Адже ті, хто після набуття Хартією чинності 1 січня 2006 р. оголосили у багатьох містах та регіонах російську «регіональною мовою», зарезервували частину регіонального чи міського бюджету для підтримки російської і відмовляються визнавати українську мовою службового спілкування, можуть тепер покликатися на Хартію. Насамперед вона призвела до зміни у свідомості: якщо у 1993–1994 р. багато міст та областей проголошували російську «офіційною» чи «другою державною» мовою без законної бази, то тепер противники українізації відчують свою правоту, підкреслюють відповідність своєї політики до європейських стандартів і діють рішуче. Українська держава, яка цілком може вимагати від своїх громадян достатніх знань державної мови, є надто слабкою, щоб забезпечити виконання цієї вимоги. Сьогодні молоді люди зі Східної України констатують, що вони доволі швидко забувають вивчену в школі українську мову, бо ніколи нею не користуються.

Підсумки і прогност

Від самого початку було дуже сумнівним, чи за наявних в Україні особливих, описаних у вступі мовно-етнічних умов могло вдатися націотворення на основі єдиної мови. З одного боку, цей шлях обрали тому, що не було надто багато інших можливостей, а з другого — тому, що українська мова в советські часи мала велику символічну силу як ознака — щонайменше внутрішнього — опору проти режиму, і чимало дисидентів впливали на ранню фазу постсоветської політики в Україні.

Фундамент невдачі заклала здійснена на хвилі нової незалежності спроба Кравчука провести українізацію системи освіти. Він не врахував, що люди згодні змінити мову чи визнати зміну мови їхніми дітьми лише за певних, обмежених чіткими рамками умов (імміграція в іншомовне середовище або тотальна дискредитація власної мови), а адміністративні заходи не надаються до того, щоб добитися такої зміни. Під час президентства Кравчука зростає чутливість сходу і півдня до мовних питань, і сформувався опір проти запровадженої «згори» українізації системи освіти. Але навіть Кравчук не проводив односторонньої політики українізації, й ніколи не губив з очей ролі російської мови та прав національних меншин.

Якщо Кучма обмежився визнанням української головно на словах і в мовні питання не втручався, то за Ющенка зріс опір проти української мови на сході і на півдні країни, що фактично робить неможливим націотворення на всій те-

риторії країни на мовній основі. Це стало добре видно 2006 р., коли російську мову проголосили регіональною у низці міст та областей Східної та Південної України, після того як 1 січня набула чинності *Хартія регіональних мов*²³. Проведені в грудні 2006 р. інтерв'ю²⁴ свідчать про те, що багато людей на сході й на півдні України відкидають українську мову (також як мову службового спілкування та масмедій). Доказом щораз більшого опору проти української мови ще задовго до Ющенка є, наприклад, зростання визнання російської мови як рідної в Донецькій області між 1989 та 2001 р., тобто між двома останніми переписами населення²⁵, хоч за той сам період у тому самому регіоні кількість тих, хто визнавав себе росіянами, зменшилася (з 43,6 до 38,2%). Зростання частки тих, хто назвав російську мову рідною, насправді не обов'язково означає посилене вживання російської, але воно означає, що 2001 р. більше людей, ніж у 1989 р., лояльно ставилися до російської мови, а не до української.

Зближення з ЕС додатково ускладнює бажаний для Ющенка процес націотворення на основі української мови, оскільки Рада Європи недвозначно надає підтримку не титулярним, а міноритарним мовам (див. преамбулу Хартії). Більшість мовознавців — на відміну від багатьох юристів і політологів — дотримуються думки, що положення Хартії не пасують до реалій в Україні, бо вона виходить з наявності стабільної нації і маргінальних меншин (з їхніми мовами) і не враховує випадку, коли державна мова повинна ще утвердитися²⁶. Зокрема, намірам Хартії аж ніяк не відповідає той факт, що російська мова

²³ Опір проти української мови не є ізольованим явищем. Домінік Арель у численних публікаціях (див., наприклад, *Arel D. Orange Ukraine Chooses the West, but Without the East*, in: Ingmar Bredies, Andreas Umland, Valentin Yakushik (Eds.). *Aspects of the Orange Revolution III: The Context and Dynamics of the 2004 Ukrainian Presidential Elections*. Stuttgart, Hannover, 2007. P. 35–53) говорить, зокрема, про відмінності в історичній пам'яті, ідентичності, ставленні до Росії як до чогось чужого (на заході) та добре знайомого (на сході й на півдні) як причини або супровідні явища мовної поведінки.

²⁴ Див. *Besters-Dilger. Language Policy...*

²⁵ Див. результати за адресою www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language (доступ: 2010.24.04.).

²⁶ Див., наприклад, *Dunn J. The Slavonic Languages and European Charter for Regional or Minority languages // Papers to be presented at the XIV International Congress of Slavists, Ohrid, 10–16.09.2008*. P. 2–10: «... [the Charter] ... is not a suitable instrument for addressing the issue of Russian in the post-Soviet space. There is no doubt that the problem exists, and it may well be the Council of Europe is suitable placed to contribute towards finding a solution, but it would seem more helpful to recognise that the problem is sui generis, and thus needs an individual solution specifically tailored to the circumstances.» (с. 8). «... [Хартія] ... не є належним інструментом для розв'язання питання російської мови на постсовєтському просторі. Без сумніву, проблема є, і цілком можливо, що Рада Європи є підходящим місцем для того, щоб зробити внесок у пошук рішення, але було б доцільніше визнати, що проблема є своєрідною і тому потребує інди-

як мова меншини опинилася серед мов, які заслуговують на підтримку, адже Хартія підтримує лише міноритарні мови (російська такою не є), а не етнічні меншини. Не випадково, що три балтійські країни, які намагаються утвердити свої титульні мови щодо російської, не підписували і не ратифікували Хартію.

На цей момент годі собі уявити, що націотворення може вдатися цілком без врахування української мови; вона тим часом здобула велике символічне значення і серед україномовних, і серед російськомовних. Як показує проведене в грудні 2006 р. репрезентативне опитування, для понад 70% населення українська мова є символом української державності²⁷. Якщо відмовитися від політики націотворення на мовній основі, це загалом могли б зрозуміти як відмову від проекту націотворення взагалі.

Політика українізації може похвалитися принаймні частковим успіхом: хоча кількість тих, хто визнає українську мову рідною, не зростає, збільшується кількість тих, хто називає рідною обидві мови — російську та українську; це відбувається коштом тих, хто вказує рідною мовою лише російську²⁸. Можливості вказати дві рідні мови під час перепису 2001 р. не було. Здається, що ідея подвійної національної ідентичності теж має щораз більше прихильників серед росіян, які живуть в Україні.

Після другого туру президентських виборів, який пройшов 7 лютого 2010 р., тема «націотворення через українську мову» більше не відіграє жодної ролі. Вже під час виборчої кампанії було зрозумілим, що обидва кандидати визначають цілком різні пріоритети. Якщо у виборчій програмі Віктора Януковича відведено багато місця питанням підтримки російської мови та надання їй статусу другої державної (до речі, з підкресленим покликанням на європейські традиції), то висловлювання Юлії Тимошенко на тему «української мови як єдиної державної» протягом останнього часу були швидше рідкими і завжди залежними від конкретної ситуації. В програмі Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) лише одним рядком згадувалося «відродження та розвиток національної культури і мови». Через відсутність інших кандидатів представники національно-демократичної інтелігенції закликали голосувати за Тимошенко, хоча й без особливого ентузіазму. Обидва кандидати вважали пріоритетним покращення стосунків з Росією.

Відколи Янукович став президентом, він — попри широкі протести — не лише призначив міністром освіти та науки Дмитра Табачника з його відверто антиукраїнськими висловлюваннями, але й ужив заходів для скасування запровадженої за часів Ющенка чи навіть ще до нього підтримки української

відуального рішення, пристосованого до специфічних обставин». http://www.rees.ox.ac.uk/data/assets/pdf_file/0007/8809/Papers_to_be_presented_at_the_XVI_International_Congress_of_Slavists.pdf (доступ: 2010.24.04.).

²⁷ Див. *Besters-Dilger*. Language Policy. P. 374.

²⁸ *Центр Разумкова...* С. 4.

мови²⁹ синхронізації або субтитрування українською російських фільмів на телебаченні та в кінотеатрах, високої частки української мови на телебаченні та радіо, вступних іспитів до вишів українською мовою. Оскільки на цей час у парламенті не набереться двох третин голосів для внесення змін до Конституції, Янукович має намір залишити українську єдиною державною мовою, але фактично оголосити російську в багатьох областях привілейованою, вживаною у всіх публічних сферах регіональною мовою і таким чином «виконати європейські зобов'язання України, що впливають з Хартії регіональних мов».

Науковці, що цікавляться Україною, у майбутньому мають спостерігати, чи продовжуватиметься процес націотворення і чи це буде можливим після відмови від української мови як єдиної державної.

З німецької переклав Юрій Дуркот

²⁹ Тимчук У., Коваль М. Гуманітарний шок. Гуманітарна політика нового уряду буде антиреформаторською та антиукраїнською // Тиждень. 2010. (19–25.03). № 11. С. 24 і далі.

Історія і пам'ять: ампезія, амбівалептність, активізація

У центрі австрійської столиці, недалеко від будинку Гундертвассера, хтось написав на стіні: «Коли оголосять кінець світу, я поїду до Відня, бо тут все відбувається на двадцять років пізніше». Ці слова певним чином можуть бути застосовані до сучасної української ситуації з дослідженнями історичної пам'яті. Коли на Заході те, що називається «memory industry» в історіографії переживає свій занепад, й історики обговорюють, яким буде її кінець — катастрофою чи «м'якою посадкою»¹ — в Україні подібні дослідження лише входять у моду.

З одного боку, цей стан відбиває ще не вижити наукову провінціалізацію України, коли вона змушена, і то зі значним відставанням, повторювати інтелектуальні дискусії, що точаться на Заході. З другого — ця ситуація є прямим наслідком політичних обставин, пов'язаних з посткомуністичною трансформацією. Україна у цьому разі не є унікальною: подібні зміни спостерігаємо у випадку її двох найближчих сусідів, Польщі та Росії. Специфікою України є те, що загострення дискусій пов'язане насамперед з Помаранчевою революцією 2004 р. Тут особлива заслуга належить її головному героєві, українському президентові Вікторові Ющенку. Ющенко буквально одержимий минулим і провокував історичні дискусії з потреби і без потреби. Обидві обставини — як наукова, так і політична — потребують окремого обговорення. Тут обмежується лише власним спостереженням: якщо перед Помаранчевою революцією історики скаржилися на брак серйозного обговорення історичного минулого в Україні, то після 2004 р. відчувається сильна втома від дискусій на історичні теми².

¹ *Rosenfeld G. A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory «Industry»// The Journal of Historical Memory. 2009. № 81 (March). P. 122–138.*

² Див. для прикладу *Мейс Дж.* «Земля на крові. В Україні чимало говорять про важку спадщину тоталітаризму й геноциду, але реальних кроків до її щасливого майбутнього робиться дуже мало» // *День*. 1998. 14 листопада.

Я брав досить активну участь у цих дискусіях,³ тому моя розповідь про них неминуче матиме відбиток суб'єктивності. Мій головний суб'єктивізм полягає, однак, не так у прийманні позиції тієї чи іншої політичної сторони, як у спробі витворення певного компромісу щодо минулого, який забезпечив би мінімум політичної стабільності в Україні та уможливив її успішне реформування.

Перш ніж перейти до самої розповіді, хочу зізнатися у певній нехиті до самих досліджень історичної пам'яті. Знаю, що серед фахових істориків я не один такий. Багато з моїх колег, як в Україні, так і поза нею, надають перевагу вивченню «твердих факт» (*res gestum*). Мене буквально втягнули в обговорення історичної пам'яті. Тепер, коли я вже у ньому, не можу позбутися відчуття, що більшість цих досліджень мають досить поверховий характер. Звичайно, є декілька дуже добрих винятків⁴ — але це швидше винятки, які підтверджують загальне правило.

Щоб бути краще зрозумілим, вдамся до прикладу. Наприкінці червня 2009 р. в Україні святкували 300-річчя Полтавської битви. У зв'язку з тим на російському телебаченні пройшов сюжет, що горілка «Петро Перший» продається у Полтаві набагато краще, аніж горілка «Мазепа». На декілька місяців раніше місцеві жителі надавали перевагу горілці «Карл», але тепер вони змінили свій вибір⁵. З цього виводили такий висновок: мешканці Полтави сприймають російську версію Полтавської битви і байдужі до української національної, яка возвеличує Мазепу. Один з блогерів гостро прокоментував ці новини (що важливо, російською мовою): «Хто п'є горілку у таку спеку?» Він пояснив, що насправді на вибір полтавців вирішальний вплив мав розмір: кожна з трьох горілок випускалася у пляшках різного об'єму, а тому з наближенням спеки люди надавали перевагу меншому розмірові.

Цей приклад допомагає проілюструвати мій аргумент: більшість з досліджень історичної пам'яті в Україні обмежилися б констатацією, що Мазепа поступається у популярності Петру Первому. Вони не бралися б, однак, пояснити, що стоїть за цією різницею, і чи є які-небудь інші причини, аніж клопоти з пам'яттю. Іншими словами: дослідження історичної пам'яті зосереджують-

³ Див. окремі статті, що вміщені у двох недавніх збірках моїх есеїв: *Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004); *Життя, смерть та інші неприємності* (Київ, 2008).

⁴ Див., наприклад: *Портнов А. «Упражнения с историей по-украински»* (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине) // *Ab Imperio*. 2007. № 3. С. 93–138 (див. розширену версію *Портнов А. Упражнения с историей по-украински*. Москва, 2010. С. 13–103), а також недавнє число (№ 4 (15) за 2009 р.) журналу «Україна модерна» під назвою «Пам'ять як поле змагань».

⁵ «Водку Петра Первого в Полтаве разобрали быстрее чем Мазепы»/ <http://www.livestory.com.ua/news/2009/06/28/080404.html>

ся на історичній політиці — що і для чого роблять ті чи інші політичні діячі чи партії в царині пам'яті — так ніби *тільки* ця політика *єдина* визначає саму пам'ять. Натомість залишається в тіні суспільна рецепція цих політик. В основі такого підходу лежать очевидні хоча й сумнівні припущення, що політичний електорат слухняно зважає на накази своїх лідерів, і що публічною думкою можна успішно маніпулювати.

Мій підхід інший. Я пропоную аналізувати історичну пам'ять не лише на рівні політичних еліт і масмедійних дискурсів, але й на рівні їх суспільних рецепцій — приймаючи при тому, історична пам'ять формується не лише «згори вниз», але й «знизу вгору». А тому кожен її дослідник мусив би принаймні намагатися показати взаємодію усіх цих рівнів, як і контекст, в якому ця взаємодія відбувається⁶.

Заради цього я звертаюся до соціологічних опитувань. Головним об'єктом моєї уваги є популярність різних історичних фігур, пов'язаних минулим Україною. Про їх важливість писав ще Ернест Ренан у своїй відомій лекції «Що таке нація?» (1882). «Історичні герої, — твердив він, — становлять певний «соціальний капітал», на якому будується національна ідея. Цей капітал цінніший для стратегічних ідей на майбутнє, аніж спільні звичаї, прикордонні стовпи і самі кордони»⁷.

Наведені нижче міркування — висновки моїх попередніх досліджень у дуже стислій формі. Щоб мене краще зрозуміли, спробую проілюструвати кожний із цих висновків декількома прикладами.

Отже, перший і найбільший висновок: еволюцію історичної пам'яті в Україні можна описати з допомогою *трьох «А» — амнезія, амбівалентність, активізація* — значною мірою, хоча й не лише в такому порядку.

⁶ Тут я користаюся з підходу, який запропонував ще на початку 1990-х р. київський дослідник Володимир Кулик — див.: Кулик В. Новий український націоналізм (три поверхи вертепу) // Сучасність. 1993. № 1. С. 150–167. На жаль, більшість українських дослідників, разом з автором цього підходу, рідко слідуєть цій пораді, коли переходять до аналізу емпіричного матеріалу — див.: Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. Київ, 1999.

⁷ Цитую за: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (Eds.). *Becoming National. A Reader*. New York, Oxford, 1996. P. 52–53. Я застосовував подібний підхід у своїх попередніх публікаціях про становлення національної пам'яті в Україні: Hrytsak Y. History of names: a case of constructing national historical memory in Galicia, 1830–1930s // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2001 № 49. P. 163–177; Ruslan, Bohdan and Myron: Three Constructed Identities among Galician Ruthenians/Ukrainians, 1830–1914, in: Marsha Siefert, ed. *Extending the Borders of Russian History. Essays in Honor of Alfred J. Rieber*. Budapest, New York, 2003. P. 97–112 (Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. 2008. Число 8. С. 25–50); Hrytsak Y., Susak V. Constructing a National City: The Case of Lviv, in: John J. Czaplicka and Blair A. Ruble, eds. *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. Washington, DC, Baltimore and London, 2003. P. 140–164.

Амнезія, чи забування «незручної історії» — характерна риса кожної політики історичної пам'яті. Незалежна Україна виросла з Советської України, а советська політика доводила цю амнезію до крайньої межі. За словами Івана Лисяка-Рудницького, історичний канон Советської України скидався на величезний палац, з постаментів якого були усунуті більшість історичних фігур — але кожен кут якого нагадував про цих «страшних примар»⁸. Мета советської політики 1950–80-х років щодо українців була досить чітка: зробити їх, разом з росіянами і білорусами, головними партнерами у збереженні советської імперії⁹. Для цього їх треба було звести з рівня нації до рівня етнічної групи, позбавленої власних політичних устремлінь. А прагнення до власного політичного відокремлення, словами одного з найвідоміших теоретиків націоналізму Карла Дойча, «в далекосяжній перспективі залежить від [історичної] пам'яті». Самоврядне суспільство мусить отримувати «повний потік інформації» про минуле. Якщо воно позбавлене цього, то «[в]оно втрачає панування над своєю власною поведінкою»¹⁰. Відповідно, з української історичної пам'яті усували чи негативно характеризували всі історичні фігури, які символізували автономні чи самостійні прагнення — такі як Мазепа, Петлюра, Грушевський, Хвильовий чи Бандера. Це не була політика російщення у стислому розумінні цього слова: російську історію теж піддавали подібним маніпуляціям, хоча, зрозуміло, значно меншою мірою. Це була політика советизації¹¹. Тому іншим стратегічним напрямком було формування «короткої пам'яті»: пересічний советський громадянин мав передусім знати советську історію — тобто ту, що починалася з більшовицької революції 1917 р. Советський період займав ліву частку шкільних програм з історії України та популярних історій України чи її окремих населених пунктів.

Таку дозу історичної амнезії можна було підтримувати тільки силою. Природно, що як тільки реформи Горбачова привели до значного послаблення советської політичної системи, зразу ж почалося відродження старої, забороненої пам'яті. Насамперед йшлося про відродження т.зв. «схеми історії Михайла Грушевського» — української національної парадигми, яка здобула велику популярність серед українців на територіях, що перебували поза ССРСР: міжвоєнної Західної України та української діаспори у Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, дві групи були особливо активні в утвердженні цієї парадигми наприкінці 1980 — на початку 1990-х років: національні демократи з їхньою головною територіальною базою у Західній Україні та українська

⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Київ, 1994. Т. 2. С. 303.

⁹ Solchanyuk R. Molding «the Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia // Journal of Ukrainian Studies. 1983. № 1. Summer. P. 3–18.

¹⁰ Цит. за: Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу. Київ, 2010. С. 53.

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. С. 471–476.

діяспора.¹² Відновлена схема теж мала свої фігури замовчування (як от співучасть українців у Голокості). Але своєю альтернативністю до советської та самим фактом репресованості майже автоматично здобула статус кращої і правдивішої.

Новий канон історії так швидко утвердився у свідомості багатьох українців — передовсім серед україномовної інтелігенції. Це, серед іншого, засвідчило перше соціологічне опитування, проведене на тему історичних постатей серед читачів та експертів «Літературної України» 1991 р. — газети, що у горбачовські часи була флагманом національно-демократичної опозиції. Серед опитаних найпопулярнішими посталями були заборонені у советські часи Грушевський, Мазепа і Бандера, а «антигероями» української історії були визнані власне центральні символи комуністичного режиму в Україні — Ленін, Скрипник, Хрущов, Сталін і Щербицький¹³.

Швидкість, з якою відроджувався популярний український національний канон, підсилювала враження, що з падінням СРСР цей канон удасться утвердити по всій Україні. Нова політична еліта, яка прийшла до влади у незалежній Україні, користалася з цього канону для своєї власної легітимації. Вона робила це, однак, досить обережно й вибірково. Скажімо, культ Михайла Грушевського як «першого українського президента» набрав масового офіційного вжитку¹⁴. Однак пропозиція зобразити Мазепу на одній із перших (1992) українських грошових купюр викликала опір у першого українського президента Леоніда Кравчука: він боявся, що це послужить причиною розбрату у державі¹⁵. Натомість покликання на Петлюру чи Бандеру й надалі залишилося майже винятково заняттям національних демократів та україномовної інтелігенції¹⁶.

¹² Особливо важливими були діяспорні історики. Як писав Орест Субтельний, на початку 1990-х років деякі з них були набагато важливіші, аніж кілька тисяч постсоветських істориків. *Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 1993. 18. № 1–2 (Summer-Winter). P. 36.* Книжка самого Ореста Субтельного «Україна. Історія», видана вперше в Канаді англійською мовою 1988 р., після перекладу українською мовою стала у перші роки української незалежності головним вишівським підручником з української історії та найавторитетнішою версією для загалу читачів. Серед фахових українських істориків подібний вплив справили «Історичні есе» Івана Лисяка-Рудницького, видані українською мовою у Києві 1994 р.

¹³ *Бебик В., Полохало В. Дума про Україну // Літературна Україна. 1991. 19 грудня.*

¹⁴ Див. мою статтю: *Грицак Я. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: партія влади платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично // День. 1996. 28 жовтня.*

¹⁵ «Василь Лопата не лише малює гривні, а й пише про них» / <http://culture.unian.net/ukr/detail/185575>; «Как появилась гривна» / <http://podrobnosti.ua/economy/2006/09/04/344955.html>.

¹⁶ Хоча й тут не було одностайності: колишній дисидент і головний супротивник Кравчука на перших (1991) президентських виборах в Україні В'ячеслав Чорновіл

«Націоналізація історії» навіть у такому поміркованому виконанні викликала спротив у советизованого населення Східної і Центральної України і стала одною з причин (звісно, не головною) поразки на виборах першого президента Леоніда Кравчука у 1994 р. Його супротивник Леонід Кучма виграв президентські вибори завдяки підтримці сходу та півдня України. Але як тільки Кучма прийшов до влади, він спробував утримувати рівновагу між головними політичними акторами і різними регіонами. Десятиліття його врядування (1994–2004) у царині історичної політики позначилося радикальним заміщенням акцентів до свідомо практикованої **амбівалентності**. Він та його апарат влади намагалися поєднувати національну та советську парадигми, з одного боку, старанно уникаючи та замовчуючи ті фігури та події, які несли у собі загрозу політичних антагонізмів, — з другого. Але намір і в першому, і в другому випадку був однаковий: «не будити сплячу собаку».

Промовистим прикладом такого підходу до історії є виборчі матеріали з президентської кампанії, коли Кучма переобирався на другий термін 1999 р. Усі зусилля його команди були спрямовані тоді на те, щоб нейтралізувати поміркованих суперників — таких як соціаліст Олександр Мороз — та вивести у фінал свого суперника комуніста Петра Симоненка. Таким чином Кучма сам ставав поміркованим кандидатом і забезпечував собі більшість голосів як на Сході, так і на Заході. У рамках виборчої кампанії був підготовлений рекламний кліп під назвою «Весілля», що мали транслювати головні телевізійні канали. Основна сцена кліпу — довгий і заставлений багатими наїдками стіл на тлі стіни з прикрашеним рушниками портретом Тараса Шевченка та вишневим садом за вікном — традиційними українськими символами. За столом сиділи весільні гості, які представляли різні верстви і різні регіони: олігарх зі своєю персональною лікаркою, сивочолий ветеран війни, який заводить українську народну пісню, демобілізований з армії юнак, школярка і, головне, шахтар, представник найпростестнішої групи з індустріялізованого Сходу. Наприкінці кліпу шахтар проголошував фразу «Все буде добре!» — і за столом з'являлася фігура самого Кучми як весільного старости, людини, що дбає про порядок за столом. На підкріплення цього кліпу був підготовлений великий настінний календар, який тиражував цей образ українського весілля і Кучми як весільного старости. Як цей кліп, так і цей календар не побачили світу, бо видалися надто цинічними навіть самим керівникам президентського виборчого штабу. Рекламні засоби були замінені іншим настінним календарем, що проводив цю саму ідею, але в прихованіший спосіб, до того ж звертаючись до набагато потужнішого джерела політичної мобілізації — історичної пам'яті. Календар вийшов під назвою «Знай наших!» і представляв новий канон української історії. У самому його центрі був «головний українець» Леонід Кучма, оточений

протривався тому, щоб надати одній з головних вулиць Львова ім'я Бандери, вважаючи, що «Україна нас не зрозуміє» — див.: *Hrytsak Y. Susak V. Constructing a National City: The Case of Lviv*. P. 155.

двома головними символами старої і нової України — Тарасом Шевченком і футболістом Андрієм Шевченком. Навколо цієї трійці були зорганізовані інші фігури: історичні діячі, які однаково були чільними як для советської, так і національної схеми історії (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Україна), фігури з виразно советським звучанням (маршал Павло Рибалко, тричі Герой Советського Союзу Іван Кожедуб) та постаті з національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський). Окрім цілком очікуваних нових символів незалежної України (як попередник Кучми Леонід Кравчук та боксер Віталій Кличко), несподіванкою була поява на цьому календарі зображення єврейського письменника Шолом-Алейхема, народженого в Україні, але однаково замовчуваного як советською, так і національною парадигмою. Це був явний сигнал, що Кучма та його оточення надає перевагу політичній (поліетнічній) концепції української нації. І, що найголовніше, в календарі не було жодної фігури, яка б відверто антагонізувала — дарма советської (як от Ленін, Хрущов чи Щербицький) чи національної (Петлюра, Шухевич чи Бандера)¹⁷.

Значною мірою, ця політика амбівалентності збігалася з домінантною в Україні колективною пам'яттю: значна частина українських громадян намагаються у своїй свідомості поєднати два наративи — советський й національний, вилучаючи при цьому конфліктні події та постаті. Опитування щодо історичної пам'яті в Україні 2002 р. показало, що головні герої й антигерої української історичної свідомості чергуються власне у такому порядку: Хмельницький і Пйотр Первий, Брежнев і Грушевський, Чорновіл і Хрущов у першому випадку (герої) та Горбачов і Сталін, Бандера і Кравчук, Ленін і Петлюра — у другому (антигерої). Можна, звичайно, припустити, що таке чергування є сумарним ефектом сильних регіональних поділів в Україні: «Захід» вибирає, скажімо, Грушевського і Чорновола, а «Схід» — Брежнева і Хрущова. Але це не так, принаймні — не зовсім. Що доводить відповідь на питання, внесене в це саме опитування: «Як Ви собі уявляєте майбутнє України?» Дві опції — «у Європейській Спільноті» та «у східнослов'янському союзі Росії, Білорусі й України» — дістали однакову підтримку: 69%. Це означає, що принаймні 19% (кожен п'ятий) український громадянин вибрав водночас два взаємонесумісні сценарії¹⁸.

Амбівалентність свідомості зовсім не є винятково українським явищем. У ширшому, постсоветському, контексті, її добре помітно серед населення усіх трьох держав — Білорусі, Росії й України — які в недавньому минулому були головні мішені політики творення «нової історичної спільноти — советського народу»¹⁹. Важливим є факт, що Кучма і його команда намагалися послідов-

¹⁷ «Знай наших». Календар-плакат з 1999 р., з приватного архіву автора.

¹⁸ *Utkina L.* Back to the USSR // Українська правда. 2003. 14 січня. *Смішко І.* Українець — це звучить загадково // Поступ. 2003. 16–22 січня.

¹⁹ Див.: *Головаха Е.И.* Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов), в: *Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства. Т. III. Международные*

Все буде добре, календар з відеокліпу «Весілля».
 Приватний архів Ярослава Грицака

Календар «Знай наших», витяг.
Приватний архів Ярослава Грицака

но використовувати цю амбівалентність для своїх політичних цілей. Їй навпаки: провокувала своїх опонентів зайняти виразну, «екстремальну» позицію, тим самим зводячи їхню електоральну підтримку до виразних, але маргінальних груп (таких як комуністи чи націоналісти). Це забезпечувало певний мінімум політичної стабільності в країні, але водночас перекреслювало можливість будь-яких радикальних реформ.

Ця тканина українського суспільства різко змінилася з Помаранчевою революцією. Прихід Віктора Ющенка до влади ознаменував різку *активізацію* історичних дискусій, значним чином спровоковану ним самим та його командою. Але не було б чесно покласти усю відповідальність тільки на нього. Насправді, активізація цих дискусій була частиною цілеспрямованої політики Леоніда Кучми та головного опонента Ющенка, Віктора Януковича, який представляв донецький клан. Під час президентської кампанії вони послідовно застосовували екстремну риторику щодо Віктора Ющенка²⁰. Їх головним розрахунком було повторення сценарію 1994 р., коли «російськомовний Схід» виграв над «україномовним Заходом». З цієї метою вони намагалися максимально етнонаціоналізувати образ Ющенка як українського націоналіста-«нашиста» (гра слів, побудованого на схожому звучанню «фашист» і «наший» — тобто члена блоку «Наша Україна», який очолював Ющенко).

Ця політика закінчилася фіаско з перемогою Помаранчевої революції. Однак, як і Кучма, після своєї перемоги у 1994 р. Ющенко теж пережив радикальну трансформацію. Політик з невиразною програмою та амбівалентними заявами — що, разом з його особистою харизмою, значною мірою забезпечили йому широку підтримку під час виборів²¹ — перетворився на президента з виразною амбіцією витворити культурно однорідну українську націю за формулою «одна церква, одна мова, одна історія». Крайнім виявом його історичної політики було посмертне присвоєння звання Героя України Романові Шухевичу (2007) та Степанові Бандері (2010) — двом лідерам, що символізують український воєвничий націоналізм. З того часу і дотепер українське суспільство втягнуте у безперервні війни пам'яті.

симпозиум 12–14 января 1996 г. (Москва, 1996). С. 43–53; Рябчук М. «Постсоветська шизофренія» чи «шизофренічна постсоветскість»? Явище суспільної амбівалентності в Україні та Білорусі // Україна модерна. 2009. № 4 (15). С. 186–205.

²⁰ Pavlyuk L. Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Division // Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes. 2005. Vol. 47. № 3–4 (December). P. 290–316.

²¹ Коли Віктор Ющенко за Кучми став прем'єр-міністром у 2001 р., політтехнологи довго працювали над його образом, і нарешті вирішили, що найкраще йому залишатися самим собою — невиразним у своїх політичних заявах (інформація, якою зі мною поділився Костянтин Бондаренко).

Якщо говорити про загальний ефект історичної політики Ющенка, то він очевидний: це — потужна поляризація українського суспільства²². Найконтр-оверсійнішою в цьому разі була й залишається історія Української повстанської армії. Без перебільшення можна сказати, що нема жодної іншої події, яка так істотно розділяє українське суспільство. Щоправда, тут Ющенкові вдалося досягти певних успіхів: кількість тих, хто ставиться негативно до УПА впала впродовж 2006–2007 р. з невиразної більшості (52%) до меншості (46%). Але ніде, крім Західної України, УПА не викликає виразно позитивного почуття.²³ Політика Ющенка увінчалася, однак, успіхом принаймні щодо одного, а власне — активізації національної пам'яті про Голод 1932–1933 років. Значною мірою під тиском Ющенка український парламент визнав 28 листопада 2006 р. Голод 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу. Опитування, проведене роком пізніше, показало драматичні зміни: число українців, які вважають Голод геноцидом, зросло з меншості до більшості (з 39% до 63%). Ця зміна охопила навіть російськомовний Південь (55%) — але не Схід (35%). Більшість на Сході (57%), однак, згідна з тими 72% у межах усєї України, які вважають, що Голод мав штучний характер²⁴.

Попри помірковані успіхи Ющенка у політиці активізації історичної пам'яті, залишаються живучими два інші «А» — амбівалентність й амнезія. Порівняння двох опитувань щодо історичних фігур, проведених, відповідно, за два роки до і через два роки після Помаранчевої революції, показують той самий набір українських героїв й антигероїв — так ніби Помаранчевої революції взагалі не було. Ті ж самі опитування показують відносно високий рівень амнезії: майже кожен шостий українець у 2006 р. не знає, хто такий Мазепа, а майже кожен десятий немає жодного уявлення про Грушевського. І це при тому, що і Мазепа, і Грушевський фігурують на грошових знаках — тому

²² Згідно з недавнім опитуванням Центру ім. О. Разумкова, частка тих, хто вважає, що треба примиритися і вважати, що у минулому не було ні правих, ні винних, за 2003–2009 роки впала з 65.3% до 46.2% — див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454.

²³ Див. дані опитування, які провели з 5 по 18 грудня 2007 року Фонд «Демократичні ініціативи» та фірма «Ukrainian sociology service» під назвою «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань», доступне за адресою: <http://dif.org.ua/ua/press/8>.

²⁴ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 р. під назвою «Населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc. *Недавнє опитування, зроблене майже через три роки після рішення українського парламенту, показало стабільність цієї тенденції — крім того, що вперше число тих, хто вважає Голодомор геноцидом проти українського народу, становить більшість на Півдні, Сході й Донбасі — див. «Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами» / info@ratinggroup.com.ua.*

кожен українець повинен був би мати бодай-якесь уявлення про ці історичні фігури!²⁵.

Загальний баланс трьох напрямків історичної політики — амнезії, активізації та амбівалентності — підбити важко. Тут можна обмежитися лише декількома принагідними спостереженнями. Добру нагоду тут дало велике телевізійне шоу «Великі українці». Проведене у 2007–2008 р. за зразком «Great Brits», воно тішилося великою популярністю та відкрило безпрецедентні можливості для публічної дискусії навколо минулого України. Шоу скінчилося великим скандалом: один з представників Партії регіонів (і, додам, сам фаховий історик) Дмитро Табачник стояв за фальшуванням бл. 600 000 голосів, щоб перешкодити перемозі Степана Бандери і вивести на перші два місця історичні постаті, які серед усіх фіналістів найкраще відбивали уподобання російськомовного населення України — князя Ярослава Мудрого та київського хірурга Миколу Амосова²⁶. Скандал, однак, затьмарив цікавіший результат півфінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та советську імперські спадщини в Україні. Видається, що дискусія навколо «Великих українців» виявила та певною мірою спричинила до появи нового історичного канону. Це припущення тим більше правдоподібне, якщо порівняти його з результатами аналогічного шоу «Ім'я Росії», яке проводили фактично у той же час. Жоден з фіналістів українського шоу не повторився у російських списках, і навпаки²⁷.

Можна припустити, що двадцять років нової української історичної політики, з усіма її непослідовностями і суперечностями, привели до розходження історичних пам'ятей українського та російського суспільства. Найчевиднішим є ставлення до Сталіна: наскільки Сталін є героєм Росії, настільки він є антигероєм в Україні²⁸. Натомість й надалі спостерігається близькість пам'яті

²⁵ Див. *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності. С. 80.

²⁶ *Гриценко О.* «Величання регіонального масштабу»// Критика. 2008. Рік XII. Число 12 (134). Грудень. С. 3–7. Див. також мою статтю «Великі українці» у кн.: *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності. С. 79–87.

²⁷ Див. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Greatest_Ukrainians та <http://www.nameofrussia.ru/>. Разючу відмінність українського та російського вибору підтвердили соціологічні опитування, проведені в обох країнах одразу після шоу — див.: *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності. С. 86; «До проекту «Великі українці»»/ www.kiis.com.ua; «Результаты социологического исследования»/ <http://www.nameofrussia.ru/rating.html>; «Ярослав Київський: Суспільно нелегітимні «Великі українці»»/ <http://polityka.in.ua/info/78.html>.

²⁸ «Социологи об отношении россиян к Иосифу Сталину»/ <http://www.svoboda.org/hotnews/2003/03/04/42.asp?newstopic>; *Гавенко А.* «Иосиф Сталин: 55 лет спустя. Сталин остается кумиром для россиян», <http://smi2.ru/konbel/c83700/>. Останніми роками, на фоні сильної політичної кризи, популярність Сталіна в Україні дещо зростає: він уособлює добре зрозуміле за таких обставин прагнення багатьох українців до «сильної руки». Варто зазначити, що це погляд виразної мен-

українського та російського суспільства щодо Київської Русі як спільної спадщини трьох народів (на противагу схемі Грушевського, яка націоналізувала Русь як українську державу)²⁹ та щодо Другої світової війни (більшість українців 56.9% — воліє називати її Великою Вітчизняною війною)³⁰.

Порівняння спільностей і відмінностей української та російської пам'ятей підтверджує стару тезу української ліберальної історіографії: головна різниця між Україною та Росією полягає не в мові чи культурі, а швидше в різних політичних традиціях, у різних типах стосунків між суспільством і державою³¹. Помаранчева революція закріпила цей ефект, викликавши занепокоєння російських політиків та ідеологів, що їх обслуговують, чи вичленування України з єдиного «загальноруського» простору не досягло точки неповернення (point of no return)? Щоб протидіяти цьому, найдалекоглядніші з них пропонують офіційно засудити Іосіфа Сталіна, щоб ліквідувати найсуттєвішу різницю між українською та російською історичними пам'яттями³².

Особливістю українського націотворення є те, що воно проходило в умовах протистояння зразу двом великим і значною мірою взаємоантагоністичним націям — російській та польській. Завжди була загроза, що свідоме дистанціювання від однієї нації приведе до розчинення українського національного проекту в іншій. У польсько-українському випадку провести цю дистанцію було набагато легше: національно-етнічні чинники накладалися на соціальні («поміщики — селяни») та релігійні («католики — православні») і, відповідно, посилювалися ними. До того ж польсько-українські відносини мали довгу історію кривавих конфліктів, особливо під час двох світових воєн. Ці конфлікти — польсько-українська війна 1918–1919 р., Волинська різанина 1943 р. та Акція «Вісла» 1947 р. — були свідомо замовчувані за комуністичного режиму як у Польщі, так і в Україні. Однак пам'ять про них продовжувала жити на рівні особистих спогадів. Тому не дивно, що зразу після падіння комунізму в

шості (14% весною) 2009 р., й щодо цього він поступається Петру Первому (23%), Ярославу Мудрому (17%) та Брежневу (16%). Цитоване опитування викликає, однак, певні сумніви щодо своєї коректності. Зокрема, у ньому бракує центрального питання: скільки власне опитаних (більшість чи меншість) хоче «сильної руки» в Україні — див. «Государь» по-українски/ <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/2009/3975.html>.

²⁹ Згідно з опитуванням кінця грудня 2005 р., 43.9% українців вважає, що історія України є невіддільною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії й Білорусі — і лише 24.5% бачить Україну єдиною спадкоємницею Київської Русі — http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285.

³⁰ http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286.

³¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Т.1. С. 152. Іван Лисяк-Рудницький покликається на погляди таких видатних українських мислителів, як Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський.

³² *Ципко А.* «Сталин, голодомор и дружба народов»// Известия. 2008. 16 декабря.

Польщі українці входили у трійку найнешанованіших (разом з румунами і циганами) народів.

Цій суспільній тенденції протистояла група польських ліберальних інтелектуалів, зосереджених навколо еміграційного паризького журналу «Kultura». Власне вони запропонували формулу польсько-українського примирення на основі відмови від польських територіальних претензій на Західну Україну (яка перед 1939 р. належала Польщі) та взаємного визнання своїх історичних провин обома сторонами. Ця формула утвердилася серед покоління «Солідарності» та посткомуністичних польських еліт, але могла б залишатися мертвою буквою без відповіді української сторони. Після довгих дискусій політикам й інтелектуалам Польщі та України таки вдалося у 2002–2003 р. досягти польсько-українського примирення навколо пам'ятей про взаємні конфлікти під час двох світових воєн³³. Помаранчева революція закріпила цей успіх. Серед іншого, вона радикально змінила образ українця у польському суспільстві — з негативного на позитивний³⁴. Однак недавнє рішення Віктора Ющенка про присвоєння звання Героя України Степанові Бандері — особі, яку багато поляків вважають відповідальним за масове винищення польського населення на Волині 1943 р. — знову різко змінило ситуацію. Ця зміна ставить питання про те, що взагалі залишилося від формули «Kultura» та польсько-українського примирення.

У широкому геополітичному контексті польсько-українське примирення могло стати для Східної Європи тим, чим німецько-французьке 1950-х років було для Західної: наскільки останнє заклало підвалини під створення об'єднаної Європи, настільки перше відкривало нові шанси для її поширення далі на Схід³⁵. Ці шанси були суголосними з європейськими амбіціями української владної еліти — без різниці чи йшла мова про команду Кучми чи Ющенка. Однак задоволення цих амбіцій передбачає радикальну реконфігурацію української історичної пам'яті. Насамперед українці повинні мати мужність і мудрість визнати певну причетність до Голокосту, що становить центральний символ спільної європейської пам'яті. Словами Тоні Джадта, «[в]изнання [причетності до] Голокосту є вступним квитком у сучасну Європу»³⁶.

³³ *Berdychowska B.* Українці wobec Wołynia // *Zeszyty Historyczne*. 2003. № 146. P. 65–104; *Мотика Г.* Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // *Україна модерна*. 2009. №4 (15). С. 127–136; *Wolyn 1943–2008. Pojednanie. Zbiór artykułów pulbikowanych w «Gazecie Wyborczej»*. Warszawa, 2008.

³⁴ CBOS. *Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na Stosunek Polaków do Ukraińców*. Komunikat z badań. Warszawa, 2004 Grudzień. P. 1.

³⁵ Це є головною тезою моєї статті «*Co po Gedrojsiu*», опублікованої в кн. *Hryciak Y.* *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje*. Wrocław, 2009. S. 269–276.

³⁶ *Judt T.* *Postwar. A History of Europe since 1945*. London, Sydney, Auckland, Houghton, New Delhi, 2007. P. 803.

Завдання, яке стоїть перед українцями, не з легких. За їхнім уявленням, у минулому вони постраждали не менше, ніж євреї. Тому їм важко згодитися на центральність Голокосту у колективній пам'яті. До того ж образ «єврея» в українській традиційній культурі має виразне негативне значення: на відміну від менш або більш чужих росіян чи поляків, євреї були абсолютно «чужі» — зокрема, тому, що взагалі не були християнами. Ресентимент між євреями та українцями був взаємним. У єврейській пам'яті населення українських земель ідентифікувалося з масовими погромами під час Хмельниччини і Гайдамаччини, 1881 р., 1903–1906 р., революції 1917–1920 р. і перших місяців німецько-советської війни 1941 р. Ситуація додатково обтяжувалася советською політикою, яка, з одного боку, демонізувала український націоналізм, а з другого — намагалася свідомо маргіналізувати пам'ять про євреїв в Україні. Так, у великій офіційній історії Української ССР, надрукованій 1982 р., не було жодної згадки про євреїв, дарма чи в контексті Голокосту, чи поза ним³⁷.

Спроби українсько-єврейського примирення у 1970–1980-х роках робилися у двох середовищах: советських дисидентів та в діаспорі. Однак ці спроби оминали питання причетності українців до Голокосту — а в тих поодиноких випадках, коли все-таки доходило до обговорення цього питання, діалог моментально перетворювався у конфронтацію³⁸. Ця ситуація повторилася у більш-менш схожих рисах після падіння комунізму і проголошення української незалежності. Тому що Голокост належав до вибухонебезпечних тем, а обговорення і дослідження про пам'ять щодо нього в українському суспільстві залишалася змаргінальованими, ця трагедія ніколи не була в центрі історичних дискусій.

Новий шанс відкрився після Помаранчевої революції. Однак цей шанс повністю змарнували революційні лідери, передусім Віктор Ющенко. Він вживав пам'ять про Голокост головню в одному контексті й з однією метою: порівняння єврейської трагедії з українським Голодом 1932–1933 р., з тим щоб досягти міжнародного визнання останнього як українського геноциду³⁹. Ці спроби не могли знайти визнання міжнародної спільноти хоча б тому, що Ющенко у той самий час героїзував постаті українського націоналізму — Петлюру, Шухевича, Бандеру — яких вважають винними в антиєврейських акціях. У внутрішньоу-

³⁷ Gitelman Z. Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991, in: L.Dobroszycki, J.S. Gurock(Eds.) The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945.Armonk, N.Y., 1993. P. 3, 9–11.

³⁸ Див.: Peter J. Potichnyj (Ed.). Poland and Ukraine: Past and Present. Edmonton — Toronto, 1980.

³⁹ Це, зокрема, була головна теза виступу Віктора Ющенка в ізраїльському парламенті 2007 р. Однак ця тактика не нова: вперше її застосувала українська діаспора у 1980-х роках: Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund, 2006. P. 124–134.

країнському контексті Голокост залишається затертим в історичній пам'яті як на україномовному Заході, так і російськомовному Сході⁴⁰ — що ще раз наче підтверджує, що європейські амбіції України залишаються порожнім звуком. Еволюцію української історичної пам'яті впродовж останніх двох десятиліть щодо найближчих історичних сусідів — росіян, поляків та євреїв — можна представити короткою формулою: Україна таки відійшла від советської історичної моделі, але її наближення до спільноєвропейської моделі пам'яті є досить проблематичним і часто малопереконливим.

Замість висновків. Українська історична пам'ять А.Д. 2009 глибоко поділена і фрагментарна. Це значною мірою хоча й не тільки, є ефектом останніх п'яти років. Однак, якщо розглядати цю пам'ять у ширшому контексті посткомуністичної трансформації останніх двадцяти літ, то її стан може бути представлений у вигляді чотирьох пар дихотомій: 1) високий рівень амнезії супроти відносно високої швидкості її подолання; 2) високий рівень амбівалентності супроти взаємонесумісних наративів; 3) наявність зон консенсусу щодо минулого супроти глибоко поділених пам'ятей; 4) можливість відносно легкої маніпуляцій з пам'яттю супроти відносно високого рівня суспільного опору таким маніпуляціям.

Українських політиків та їхні політики історичної пам'яті можна кваліфікувати за тим, де вони розміщуються на шкалі між цими взаємонесумісними твердженнями. Завжди є спокуса вибрати й експлуатувати лише одну або другу лінію («амнезія — амбівалентність» — компроміс» проти «подолання амнезії та амбівалентності — виразна однорідна пам'ять») заради короткотривалого успіху. Але на довшу мету, як показують приклади політики президентів Кучми та Ющенка, подібні зусилля приречені на поразку і ведуть до наростання суспільної конфронтації. Насправді, українським політикам варто вийти з цього порочного кола і запропонувати нову модель, яка б свідомо визнавала множинність різних пам'ятей як певну суспільну норму.

Подібно історики, які вибирають лише одну лінію розповіді, характеризують не так стан історичної пам'яті українського суспільства, як самих себе, свої упередження і свої уподобання. Як і щодо інших тем минулого, українським історикам варто вчитися послідовно вживати множину замість того, щоб наполягати на єдиному правильному баченні історії.

⁴⁰ Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford, 2007. (Див. переклад українською: *Бартів О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Переклад з англійської Сергія Коломійця. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2010*). *Іванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине // Голокост і сучасність. 2008. № 2(4). С. 9–28.*

«Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні

Саркастичну формулу «сяк-так, абияк» (*muddling through*) на позначення українських реформ і, взагалі, посткомуністичної трансформації вперше, здається, вжив Олександр Мотиль у статті «Як зрозуміти Україну», опублікованій 1997 року у березневій «Критиці», а невдовзі й у «*Harriman Review*» (Winter, 1998). В подібних термінах описали розвиток України й Домінік Арель («плутаний шлях»), Андрій Лужницький («рух зигзагами») та Марта Дичок («рух без змін, зміни без руху»)¹. Всі ці та інші звороти вказують на те саме: брак чітких, послідовних та ефективних реформ у країні, котра, попри високі початкові сподівання, так і не стала позитивним прикладом посткомуністичних змін.

Двадцять років тому, коли розпався Советський Союз, Україна була однією з найрозвиненіших країн регіону. Безумовно, комуністична модернізація була перверсивною й Україна успадкувала від неї ресурсомістку, технологічно відсталу, гіпермілітаризовану промисловість, неефективне сільське господарство, недорозвинену інфраструктуру. Проте за більшістю соціально-економічних показників вона виглядала не гірше від країн Балтії та Центрально-Східної Європи, не кажучи вже про Балкани. Навіть коли врахувати характерну для всіх постсоветських держав низьку соціальну згуртованість і взаємодовіру, глибоко закорінений правовий нігілізм, повсюдну корупцію, дисфункційність усіх інституцій та специфічну советську (чи східноєвропейську, як вважає Джордж Шопфлін) політичну культуру,² Україна все одно мусила б трансформуватися принаймні на рівні Румунії та Болгарії чи Албанії — Македонії.

А проте, на відміну від відсталіших балканських країн, Україна зіткнулася з двома специфічними проблемами, які істотно ускладнили її інтеграцію у

¹ Див. *Arel D. Ukraine: The Muddle Way // Current History. 1998. №8. P. 342 —346; Lushnycky A. Ukraine on Its Meandering Path between West and East. Bern, 2009; Dyczok M. Ukraine: movement without change, change without movement. Amsterdam, 2000.*

² *Schopflin G. The Political Traditions of Eastern Europe // Daedalus. 1990. № 1.*

євроатлантичний світ і посткомуністичну трансформацію загалом. По-перше, це проблема національної ідентичності, що її українці схильні недооцінювати й заперечувати, а європейці навпаки — перебільшувати й есенціалізувати. І, по-друге, це проблема уявної належності України до російської сфери впливу, до «упривілейованих інтересів» Кремля, що її європейці на словах заперечують, проте практичними діями лише підтверджують, посилюючи цим українські неврози та ресентименти і непрямо заохочуючи росіян до ще агресивнішої поведінки. Першу проблему добре ілюструють журналістські кліше про гаданий поділ України на буцімто «націоналістичний» Захід і так званий «про-російський» Схід. Другу проблему відбито в поширених стереотипах цинічного Заходу та зловмисної Росії, що потайки домовляються коштом України за її спиною.

Жоден стереотип не є цілком безпідставним. Проблема ідентичності та пов'язану з нею проблему ціннісних орієнтацій засвідчують найрізноманітніші соціологічні дослідження. Деякі з них показують високу кореляцію між типом/силою національної ідентичності та соціально-політичними настановами,³ що ретранслюються, зокрема, й у різну електоральну поведінку та, відповідно, чітку регіональну поляризацію, помітну в результатах усіх виборів⁴. «Російську» проблему підтверджують досить численні приклади застосування Заходом подвійних стандартів як у Східній Європі, так і в цілому світі, де цинічна Realpolitik раз-у-раз спонукає до жертвування ідеалами й цінностями задля практичних інтересів⁵.

³ Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine // *Slavic Review*. 2005. № 1.

⁴ Arel D. The 'Orange Revolution': Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine, in: Third Annual Stasiuk-Cambridge Lecture on Contemporary Ukraine. Cambridge University, 25 February 2005; http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/Arel_Cambridge.pdf.

⁵ Українці зіткнулися з цією Realpolitik іще в 1918–1920 роках, коли держави Антанти не лише не підтримали їхніх національно-визвольних змагань, а й стали на боці їхніх сильніших супротивників. Ще драматичнішим і абсолютно ганебним було цілковите ігнорування західними урядами організованого більшовиками Голодомору. Суто інструментальне ставлення до України — підрядне щодо значно важливіших стосунків з Росією — помітне і в сьогоденні діях та висловлюваннях західноєвропейських політиків. Робоча записка, підготовлена Міністерствами закордонних справ Франції та Німеччини 2000 року, напередодні великого розширення Євросоюзу, стверджує зокрема, що «прийняття України до ЄС означатиме ізоляцію Росії. Тому досить обмежитися тісною співпрацею з Києвом. Євросоюз не повинен розширюватися далі на схід...» Цит. за *New Neighbourhood — New Association. Ukraine and the European Union at the beginning of the 21st century* // Batory Foundation Policy Papers. Warsaw, 2002. 6. S. 11. Докладніше про це у моїй статті: *Metaphors of Betrayal* // *Eurozine*. 2009. 14 October; українська версія: «Метафори зради» // *Критика*. 2009. Число 7–8.

Стереотипи виникають тоді, коли реальні явища сприймають некритично, однобоко, у містифікованому, есенціалізованому та спрощеному вигляді. Журналістське кліше України, поділеної на «націоналістичний» Захід та «проросійський» Схід, безумовно, відбиває певну реальність (ідентичнісні та політико-регіональні відмінності), проте водночас спотворює цю реальність, накидаючи досить фальшиве уявлення про суть самого поділу. Що, наприклад, означають терміни «націоналістичний» та «проросійський» у поширеній журналістській мантрі? Чому бінарну опозицію створено з двох прикметників, які не є насправді бінарно опозиційними? І які наслідки цієї мовної маніпуляції? Чи не підказує вона, що «націоналістичний» Захід є більш ксенофобським і тому небезпечним, аніж ненаціоналістичний (себто інтернаціоналістський? космополітичний? толерантний?) Схід? І чи не впливає з тої фальшивої бінарної опозиції, що сам факт «проросійськості» (хоч би що вона означала) робить когось менш «націоналістичним», а отже, морально зрілішим і політично респектабельнішим від того, хто не є «проросійським» (або є недосить «проросійським»)? Чи не стає так «проросійськість» синонімом «нормальності», а її брак — цілком у дусі советської пропаганди — синонімом «націоналізму»?

Тож чи не було б правильніше й інтелектуально порядніше підставити реальні антоніми у цю псевдобінарну формулу? І протиставити (якщо вже так кортить) «проросійському» Сходові — «проєвропейський» Захід? Або, коли дуже вже муляє очі український «націоналізм» Західної України, — протиставити йому російсько-советський націоналізм Східної?

Подібну деконструкцію й проблематизацію варто застосувати і до стереотипу «цинічного» та «зрадливого» євроантлантичного Заходу. У нашому випадку найцікавіше і, ймовірно, найнеприємніше для українців питання варто сформулювати так: «А чи не є Захід таким піддатливим на російські маніпуляції і готовим так легко пожертвувати Україною задля якихось своїх геополітичних, економічних та інших вигод саме тому, що Україна так і не стала надійною і відповідальною державою, а самі українці насправді ще більш піддатливі на російські маніпуляції, ніж Захід, і ще менш за нього готові будь-чим пожертвувати заради власної незалежності та декларативної європейської інтеграції?» І чи не дистанціюється Захід від України з тих самих причин, що й від Туреччини? Адже обидві країни й справді мають велику і досить впливову прозахідну меншість, обидві проголошують євроінтеграцію своєю метою і навіть роблять дещо у цьому напрямку, а проте обидві мають так само велику й впливову антизахідну більшість, зорієнтовану на традиційні антиєвропейські цінності, що їх репрезентує в одному випадку середньовічна мусульманська духовна спільнота «умма», у другому — така ж архаїчна російсько-імперська православно-слов'янська уявна спільнота — «русский мир». В усіх цих країнах, що межують із Євросоюзом на півдні і сході, проникливо зауважує Йозеф Лангер, «точить-

ся більш або менш відкрита громадянська війна, в основі якої — незгода щодо засвоєння чи відкинення західних цінностей»⁶.

Поразка західників у цих країнах, особливо в таких великих і вже досить вестернізованих, як Туреччина й Україна, може мати для Заходу справді катастрофічні наслідки. Проте з цього зовсім не випливає, що Захід, закинувши все, повинен робити за турків та українців їхні домашні завдання.

Енергія міту

Можна сказати, що більшість внутрішніх і зовнішніх проблем, із яким борюється сьогоднішня Україна, тою чи іншою мірою пов'язані з нерозв'язаною проблемою ідентичності. Україна, по суті, змагається з наслідками злоякісного історичного міту, що, будучи інтерналізованим, фатально вплинув на становлення української ідентичності, і так само фатально, будучи інтерналізованим, вплинув на сприйняття України світовою спільнотою. йдеться про міТ так званої «тисячолітньої російської держави», яка насправді не була ані російською, ані тисячолітньою. Важко назвати ще якийсь міт, що зробив би таку карколомну міжнародну кар'єру в ролі незаперечної історичної «правди». На кілька століть він непохитно утвердився в університетах і наукових працях, розмножився у масмедіях та маскульті й зробився такою собі прописною істиною, ставити під сумнів яку могли лише божевільні та націоналісти (тобто теж божевільні, тільки специфічного виду). Сама нестача в західних мовах прикметника «руський» великою мірою ілюструє його потугу: у рамках цього імперського міту просто немає потреби розрізняти словесно те, що вважають історично тотожним.

Сконструйований на межі XVII — XVIII століть — приблизно в той самий час і в той самий спосіб, до речі, що й міт про Румунію як спадкоємицю Стародавнього Риму, — киеворуський міт відкидав, по суті, золотоординську спадщину Московського царства і винаходив нову спадщину, київську, про яку в попередні століття московські царі, за проникливим спостереженням Едварда Кінана, навіть не думали⁷. Цілий ряд додаткових маніпуляцій пророблено для надання мітові більшої переконливості і привабливості. Конгломерат середньовічних князівств, доволі слабко поєднаних кровними зв'язками, без ефективних комунікацій і спільного адміністративного апарату, піднесено до рангу «імперії» — попередниці теперішньої Російської, її, сказати б, історичної префігурації. Досить віддалений генеалогічний зв'язок московських князів із київськими — загалом тривіальний для тогочасної Європи, де всі правителі були

⁶ *Langer J.* «Wider Europe and the Neighbourhood Strategy of the European Union — A Quest of Identity?» // *Europe 2020*. 2004. 19 April ; http://www.europe2020.org/fr/section_voisin/190404.htm

⁷ *Keenan E.* On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors, in : S. Frederick Starr (ed.). *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* New-York, 1994.

певною мірою родичами одне одного, — доповнено ще й церковною спадкоємністю і так сакралізовано. По суті, русько-православна «умма» була одержавлена, інституціоналізована як імперія на чолі з Божим помазаником, а імперія — сакралізована як синкретична спільнота не лише підданих, а й вірних. І навіть на фонетичному рівні утверджено мітичний зв'язок із Руссю через просту, проте ефективну заміну традиційної назви «Московія» на спеціально сконструйовану у квазілатинському, «архаїчному» стилі самоназву «Росія».

Винайдення «Росії» мало тому для Русі та русинів-українців куди серйозніші політичні наслідки, ніж винайдення «Румунії» для римлян чи, скажімо, «Великої Британії» — для британців. По-перше, воно легітимізувало територіальні претензії Москви/Петербурга до начебто «російських» земель, зокрема до Києва, тобто до України й Білорусі, які ніколи не належали Московському царству, проте за допомогою простого перейменування перетворювалися на історичну частину мітичної Русі-Росії. Знищення Польщі та загарбання Росією її східних — білорусько-українських — земель стало закономірним наслідком безневинної начебто історико-філологічної маніпуляції. А, по-друге, фіктивна спадкоємність Москви щодо Києва ефективно делегітимізувала саме існування українців і білорусів, оскільки й ті, й ті були «руськими», а отже, «росіянами», — дарма що насправді до XVIII століття не мали з московитами майже нічого спільного. Власне, навіть сьогодні, після двох століть бруталного зросійщення, українська та білоруська мови значно ближчі одна до одної і навіть до польської (лексично), аніж до російської. Православ'я на цих теренах завжди було відкритішим до західних впливів, освіченішим та екуменічним, а сама церква (до її підпорядкування Москві) була швидше інституцією громадянського суспільства, ніж авторитарної держави⁸.

Парадоксальним чином міт «Київської Росії» виявився надзвичайно шкідливим не лише для українців і білорусів, існування яких він засадничо заперечував, а й для самих росіян, оскільки суттєво затримав їхнє перетворення у модерну націю. Задля уявної «спадкоємності» Москви щодо Києва він поклав надто сильний і вже навіть на той час досить анахронічний наголос на релігійній (православній) ідентичності східних слов'ян як основі їхньої квазінаціональної єдності і зробив малоістотні в модерну добу династичні зв'язки між київськими князями та московськими царями інституційною легітимізацією новочасної російської держави. Таким чином у рамках міту не лишилося жодного місця для появи модерної громадянської ідентичності і жодної можливості для формування новочасних державних інституцій у моноліті сакралізованого самодержавства та одержавленого сакруму.

Середньовічна православна «умма» як суто духовна спільнота вірних була одержавлена і перетворена на політизовану (панслов'янську) спільноту імперських підданих. Заміна православного месіанізму на комуністичний не зміни-

⁸ Soltys D. «Shifting civilizational borders in orange Ukraine // International Journal [Toronto]. 2005–2006. Winter.

ла загального характеру русько-російської «умми», її анахронічної державної інституціялізації та засадничо негромадянського способу ототожнення з нею з боку підданих. «Русский мир» є й сьогодні своєрідним аналогом «умми», — що фактично визнають консервативні російські мислителі, заявляючи про спорідненість власного панслов'янсько-православного фундаменталізму з ісламським на протигагу ворожому західному лібералізові. «Православна й ісламська традиції майже в усьому подібні, — стверджує знаний кремлівський «геостратег» Александр Дугін. — Ми однаково відкидаємо специфічні аспекти світської, західної, європейської, індивідуалістичної концепції прав людини». Інший кремлівський пропагандист і промотор «русского мира» патріарх Кіріл (Гундяєв) переконаний, що є «цінності не менш важливі, ніж права людини. Це — віра, етика, церковні таїнства, Вітчизна»⁹.

Розвінчання й відкинення архаїчного «києворуського» міту виглядає, отже, надзвичайно важливим для успішного розвитку усіх трьох східнослов'янських народів, а особливо для росіян, котрі найглибше його інтерналізували і найвідчайдушніше борються за його збереження. Цей злоякісний міт системно посилює антизахідні, антимодерні й фактично антимодернізаційні сили в усіх трьох країнах, наголошуючи засадничу «іншість» есенціалізованої евразійсько-східнослов'янсько-православної цивілізації та відкидаючи західні цінності й інституції, разом з поняттями прав людини, громадянської національної ідентичності та ліберально-демократичної держави-нації як єдиної новочасної альтернативи домодерній патримоніальній імперії. Православно-східнослов'янська «умма» — «русский мир» — ідеологічно обслуговує саморуйнівну війну з Заходом і безперспективне збереження домодерних норм, звичаїв, практик та інституцій. Майже двохсотлітнє протистояння «західників» і «слов'янофілів» є лише частковим відбиттям фундаментальнішого «зіткнення цивілізацій» і «змагання ідентичностей» у новочасній Росії, а до певної міри і в Білорусі та Україні

З-поміж трьох східнослов'янських народів українці, схоже, просунулися найдалі в емансипації від «умми» та конструюванні модерної національної самоототожності. Проте цей процес ще далекий від завершення, що легко помітити, зокрема, з актуальних політичних та ідеологічних баталій. Українській національній ідентичності в Україні протистоїть нині не російська імперська й, тим більш, не російська національна ідентичності, а специфічний різновид місцевої, постімперської ідентичності, що її через брак іншого терміна можна окреслити як «малоросійська» чи «креольська». У певному сенсі (насамперед територіальному, але також політичному і почасти навіть культурному) ця ідентичність є теж українською. Проте, на відміну від української національної, яка протягом двох століть формувалася в процесі болісного виокремлення з русько-православної «умми» через протиставлення себе російському «іншо-

⁹ Цит. за *Coalson R. Russian Conservatives Challenge Notion of 'Universal' Values // RFERL Report . 2008. 10 December.*

му» й уявно-символічне ототожнення з Заходом, українська «креольська» ідентичність сформувалася фактично у межах «умми» як продукт її напіврозпаду, перетворившись з імперсько-регіональної ідентичності у різновид національної допіру після здобуття Україною незалежності й великою мірою завдяки їй. Якщо у випадку української національної ідентичності культурна і ментально-психологічна емансипація її представників від імперії передувала емансипації політичній, то у випадку «креольської» ідентичності політична емансипація (розпад ССРСР) виявилася первісною, натомість культурна і ментально-психологічна емансипація від імперії залишається перспективним проектом, який може реалізуватися по-різному або й не реалізуватися зовсім.

Сунеречливі ідентичності

Вісім років тому американський автор проникливо зауважив, що головна відмінність між західними «новими незалежними державами» колишнього ССРСР, з одного боку, та балканськими державами — з другого, полягає не в економіці, політичній культурі, правовій свідомості, масштабах корупції тощо. Найголовніша, якщо не єдина справді істотна відмінність між двома цими групами криється у їхній ідентичності¹⁰. Відповідно й російський чинник проявляється щодо них по-різному. Якщо в одному випадку Росія має і бажання, і здатність маніпулювати цими країнами, то у другому така здатність, а відповідно, й бажання є значно меншими. В цьому сенсі головною проблемою України є не те, що вона «лише невеликою мірою була зачеплена еволюцією політичних структур від авторитаризму до плюралізму, яка відбулась у Західному світі за останніх п'ятсот років»¹¹. Балканські країни теж не вельми були нею

¹⁰ Solchanyk R. Ukraine, Europe, and... Albania// The Ukrainian Weekly. 2003.10.; <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2003/100316.shtml>

¹¹ Див., напр. Fraser D. Taking Ukraine Seriously: Western and Russian Responses to the Orange Revolution», in: Oliver Schmidtke and Serhy Yekelchuk (eds.). *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*. New York, 2008. Гергард Манґот у тенденційній, методологічно маніпулятивній статті «Деконструкція регіону» не шкодує зусиль, аби довести, що «нової Східної Європи» не існує як окремого регіону, тому що під усіма оглядами ці країни (Україна, Білорусь і Молдова) подібні до Росії й істотно відмінні від країн Центрально-Східної Європи. Див. в кн: Daniel Hamilton and Gerhard Mangott (eds.). *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova*. Washington, 2007. Прикметно, що всю свою аргументацію він вибудовує на порівняльних даних останніх років, які відбивають, усупереч автору, не так есенційну відмінність між двома групами держав, як радше наслідки величезної економічної, інституційної та політичної підтримки, наданої Єврозоюзом одній групі і не наданої іншій. Методологічно куди правильніше було б зіставити статистичні дані для обох груп із початку 90-х років. А ще краще — зіставити Україну, Молдову та Білорусь не з країнами Центрально-Східної Європи, а з подібнішими до них у цивілізаційному плані балканськими державами. Це, однак, явно

зачеплені. Проте, і це значно важливіше, вони не стали частиною середньовічної «умми», не інтерналізували (в основній своїй масі) наднаціональної мусульманської ідентичності під османськими турками — на відміну від українців та білорусів, котрі інтерналізували русько-східнослов'янську ідентичність як таке собі одержавлене продовження ідентичності русько-православної, з засадничо антизахідними й антимодерними компонентами.

Советський тоталітаризм із його лютим антизахідництвом, політичним терором та «антинаціоналістичною» пропагандою лише зміцнив наднаціональну східнослов'янську ідентичність у більшості українців та білорусів. В обох цих випадках головним і безмірно ворожим «іншим» проголошувався не лише зловмисний та лиходійний Захід, а й ті прозахідні українці та білоруси, котрі еретично відпали від сходнослов'янської «умми». Характерно, що навіть сьогодні, по двадцяти роках незалежності, жителі Центральної України почувують більшу соціальну дистанцію до західних українців (котрі давно вже й безповоротно від «умми» відпали), ніж до росіян. А жителі Півдня та Сходу вважають не лише «западенців», а й жителів Центральної України чужішими за росіян і навіть за білорусів (у їхній уяві — повністю зросійщених/советизованих, а отже — «нормальніших», «своїших»).

Результати соціологічних досліджень дають чимало матеріалу для роздумів про «разючі відмінності між Заходом країни та Сходом і Півднем— у всьому, що стосується цінності незалежності, ролі й статусу в Україні російської мови, суті стосунків із Росією, геополітичної орієнтації тощо, — словом, феномену, центрального для повсякчасних дебатів про «дві України»¹².

Але вони ж таки створюють ґрунт і для найрізноманітніших інтелектуальних та політичних спекуляцій. Здебільшого ці спекуляції досить наївні й некомпетентні (що зовсім не означає, ніби цілком нешкідливі)¹³. Подеколи вони

не вписувалося в авторську ідеологічну схему. Тим часом він легко міг би довести свою ідеологічну тезу, коли б зосередився на проблемі ідентичності, а не на зіставленні показників народжуваності та інших украї сумнівних аргументах.

¹² Сольчаник Р. «Хто ці люди?» // Критика. 2009. Число 7–8. Докладніше про це: *Riabchuk M.* Die Ukraine: ein Staat, zwei Laender?; *Szporluk R.* Warum die Ukrainer Ukrainer sind; *Zhurzhenko T.* Ukrainische Mythologie // Transit. 2002. №23. S. 172–202.

¹³ Див., напр., *Wagner R.* War Joseph Roth vielleicht Ruthene?//Neue Zürcher Zeitung. 2008. 3 Juni; http://www.nzz.ch/nachrichten/kultur/aktuell/war_joseph_roth_vielleicht_ruthene_1.749156.html; *Hochhuth R.* Um 1000 Kilometer näher // Frankfurter Rundschau. 2008. 30 Dezember; http://www.fr-online.de/in_und_ausland/kultur_und_medien/feuilleton/1652458_Um-1000-Kilometer-naeher.html; *Papadopoulos M.* Russia steps up pressure on Ukraine // Religious Intelligence. 2008. 16 June; <http://www.religiousintelligence.co.uk/news/?NewsID=2169>; *Prazan M.* L'Ukraine, «pays européen»? Pas évident, par // Le Monde. 2008. 15 septembre; http://www.lemonde.fr/archives/article/2008/09/15/1-ukraine-pays-europeen-pas-evident-par-michael-prazan_1095341_0.html; *Petro N.* Recasting Ukraine's identity?// Open Democracy. 2009. 30 January; <http://www.opendemocracy.net/article/email/>

зумисне провокативні, агресивні й загрозові — як, скажімо, репліка Путіна Бушеві в Бухаресті на саміті НАТО — що «Україна — це навіть не країна»,¹⁴ або «обмовка» в інтерв'ю журналові *«Time»*: «Україна дуже близька до нас, майже половина її населення має друзів або родичів у Росії. В Україні, офіційно, живе 17 мільйонів етнічних росіян. Майже 100% населення вважають російську рідною мовою»¹⁵. (Насправді, за даними останнього перепису населення, 2001 року в Україні проживало 7.8 мільйона росіян і близько 30% населення країни називало рідною мовою російську)¹⁶. Невдовзі у розмові з Обамою Путін знову заявив про «17 мільйонів росіян в Україні», підтвердивши тим, що йдеться аж ніяк не про випадкову обмовку (17 мільйонів замість 17 відсотків, або 17 замість 7), а таки про свідому провокацію¹⁷.

Незалежно, зрештою, від щирості та правдивості цих заяв, усі вони обслуговують спільне пропагандистське послання — утверджують як самоочевидну й загально визнану ідею драматичного поділу України на українську й російську (чи україномовну й російськомовну) частини і про буцімто прагнення тої другої відокремитися від України і приєднатися до Росії, з огляду на свою одвічну й органічну до неї належність. Ця ідея насправді така ж наївна, як і припущення, що англomовна більшість Ірландії хоче приєднатися до Великої Британії, квебекці — до Франції, а еспаномовні жителі Латинської Америки мріють про возз'єднання з Іспанією.

Загальнонаціональне опитування, проведене у грудні 2004 року, в саме в розпалі сепаратистських погроз із боку донецької владної олігархії, переляканої Помаранчевою революцією, показало, що українці не підтримують ані утворення незалежної держави в межах Південно-Східної України (8.8% «за», 82.3% «проти»), ані автономії Донецького регіону (8.1% «за», 83.4% «проти»), ані відокремлення Донецької області від України та приєднання до Росії (5.9% «за», 86.2% «проти»). У 2007-му абсолютна більшість респондентів (89.5%) заявили, що бачать майбутнє свого регіону в межах України. При цьому 88.2% опитаних категорично висловилися проти відокремлення їхньої області від України й утворення незалежної держави; 85% — проти відокремлен-

recasting-ukraines-identity; Spengler. Americans play Monopoly, Russians chess// Asia Times. 2008.19 August; http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/JH19Ag04.html. Про ймовірне походження цих та подібних текстів див. Coalsen R. Putin's Russia Reaches Out// RFERL Newline. 2008. 23 December; http://www.rferl.org/content/Putins_Russia_Reaches_Out/1362800.html

¹⁴ Russian Officials Keep Up Tough Talk on Ukraine// RFE/RL Newline. 2008. 8 April

¹⁵ Putin Q & A: Full Transcript// Time. 2007. 18 December; http://www.time.com/time/specials/2007/personoftheyear/article/0,28804,1690753_1690757_1695787,00.html. «А міг би й узагалі проголосити українську мову мертвою», — саркастично зауважила з цього приводу у редакційній статті газета Kyiv Post.

¹⁶ <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>

¹⁷ Putin to Obama: At Least 17 Million Russians Live in Ukraine // Ukrainiana. 2009. 9 July; <http://tap-the-talent.blogspot.com/2009/07/putin-to-obama-at-least-17-million.html>

ня і приєднання до іншої держави; і 74.1% — проти надання їхній області автономного статусу в межах України. На півдні країни сепаратистські тенденції підтримали 8.1% опитаних (переважно в Криму), на сході — 4.8%. При цьому цікаво, що позиція росіян і русофонів в Україні стосовно територіальної цілісності країни не надто відрізняється від позиції решти населення: 79% опитаних росіян висловилися проти незалежності їхньої області, 77% — проти її приєднання до іншої держави, і 60% — проти федералізації України¹⁸.

Навесні 2008 року абсолютна більшість опитаних (87.5%) заявила, що вважає Україну своєю батьківщиною, і значна більшість (68.5%) при тому ствердила, що пишається своїм громадянством¹⁹. У 2005-му майже 75% опитаних назвали себе патріотами України²⁰. При цьому, знову ж таки, настрої росіян та русофонів не надто відрізнялися від загальнонаціональних: 86% респондентів із цієї групи визнали Україну своєю батьківщиною і 72% назвали себе її патріотами²¹.

Опитування, проведене в Україні наприкінці жовтня 2008 року, в розпал світової економічної кризи, засвідчило, що лише 20% респондентів не проти проміняти національну незалежність на економічний добробут, тимчасом як 65% рішуче проти такого обміну. Регіональні показники дещо відрізняються — на заході «обмін» підтримує лише 13%, на сході 24%, тимчасом як рішуче відкидає таку пропозицію, відповідно, 70 і 62%. Проте загальне позитивне ставлення до незалежності як спільної цінності зберігається скрізь, попри загострення економічних проблем²².

Поділені, але не розколені

Щоб краще зрозуміти українські реалії, варто пам'ятати, що мовні й етнічні ідентичності жителів України досить часто гібридні, розмиті та нестабільні. Якщо, скажімо, розширити можливі варіанти етнічної самоідентифікації респондентів, передбачивши в анкетах ширший спектр відповідей, то ми з'ясуємо, що «тільки українцями» себе вважають лише 56% опитаних, «тільки росіянами» — лише 11%, натомість аж 27% зараховують себе до проміжних груп, себто

¹⁸ «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики»// Національна безпека і оборона. 2007. №9. С. 20; Дзеркало тижня. 2008. 17–23 травня.

¹⁹ Українська правда. 2009. 1 квітня ; http://kipu.com.ua/Komment/2009.03/k_18_03.html.

²⁰ Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 // Національна безпека і оборона. 2006. №1. С. 12.

²¹ Дзеркало тижня. 2008. 17–23 травня.

²² Центр з інформаційних проблем територій Національної Академії Наук України, загальноукраїнське соціологічне дослідження. 2008. 29–31. 10; <http://maidan.org.ua/static/news/2007/1226089879.html>

вважає себе одночасно, хоча й різною мірою, і росіянами, й українцями²³. Так само плинною і неоднозначною є мовна самоідентифікація багатьох громадян у країні, де практично всі розуміють і українську, й російську, і де три чверті населення можуть вільно спілкуватися обома мовами, залежно від обставин.

Україна, поза всякими сумнівами, поділена — мовно, культурно, релігійно, політично, регіонально. А проте в ній немає чіткої географічної лінії, вздовж якої б можна було безболісно розділити цілу країну — як це прогнозують або й дораджують міжнародні оглядачі і як, може, й справді було б зручніше для реалізації двох досить різних, важко сумісних між собою національних проєктів. Точніше — таких ліній є надто багато і водночас у багатьох випадках їх бракує, тому що різні групи та ідентичності перемішуються, взаємодіють, витворюють гібридні й перехідні форми з плинними межами та постійною дифузиею й мутацією ідентифікаційних прикмет.

Традиційний поділ на «Схід» і «Захід», що його так полюбують зарубіжні оглядачі, є справді виразний, коли обмежити той напівмітичний «Схід», скажімо, Донбасом, а напівміфічний «Захід» — Галичиною. Проте мірою просування з обох кінців України до центру контрасти блякнуть і відмінності затираються. Дедалі виразнішими натомість стають гібридність, еклектицизм, подеколи у курйозних формах, які можна було б назвати постмодерними, коли б ця країна не перебувала насправді за багатьма показниками у домодерному стані.

Найвідчутнішим і, безумовно, нейнебезпечнішим є ідеологічний поділ, який ретранслюється у поділ політичний та, відповідно, в чіткі електоральні преференції у «помаранчевих» регіонах історичної Речі Посполитої й Гетьманщини та «блакитних» регіонах історичного «Дикого поля». В основі цього ідеологічного поділу лежать різні, щоб не сказати діаметрально протилежні уявлення про українське минуле й майбутнє та про українську ідентичність узагалі. Один проєкт — український національний — можна окреслити також як «центрально-східноєвропейський» — і з огляду на його генеалогічну та, сказати б, дискурсивну подібність до більшості інших східноєвропейських національних проєктів, і з огляду на його нормативні орієнтації та зовнішньополітичні інтенції. Він ґрунтується на переконанні, що Україна є засадничо європейською нацією і, хоча її розвиток був затриманий та спотворений російщенням й советизацією, вона все ж прагне «повернутися до Європи», подібно до всіх її східноєвропейських сусідів.

Другий проєкт — український «креольський» (чи «малоросійський») — можна окреслити як східнослов'янський, виразно зорієнтований на всіх рівнях у протилежний, антизахідний бік. Опис цього проєкту є значно складнішим, оскільки він лише недавно виокремився з суто регіонального «малоросійства» і ще до кінця не оформився як проєкт саме національний. Наразі йому бракує символічних ресурсів і послідовного, внутрішньо зв'язаного й не-

²³ Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities // Nations and Nationalism. 2002. №1. P. 32.

суперечливого наративу. Еклектичні запозичення з різних дискурсів — від імперсько-українофобського, панслов'янського й православно-фундаменталістського до неосовітського чи навіть українсько-нативістського — використовуються поки що інструментально, залежно від ситуації та специфічної цілі, проте не витворюють іще цілісності, необхідної для національного (чи такого, що прагне стати національним) проекту.

Фактично він є поки що перехідним явищем — від суто колоніального малоросійства до постколоніального українства чи, ймовірніше, до неокolonіального креольства. Проект мовби коливається між старосвітським імперським регіоналізмом (психологічним, культурним і політичним) та новочасним постімперським креольством, яке утверджує власне домінування — домінування урбанізованих, освіченіших, заможніших колоністів — над відсталішими, маргіналізованими, переважно рустикальними тубільцями.

Хоч як це парадоксально, але саме цей проект був підтриманий у грудні 1991 двома третинами тогочасного дорослого населення України, котре проголосувало на референдумі за формальне відкремлення України як території від Москви, проте зі збереженням старих колоніальних інституцій, кадрів (на чолі з Леонідом Кравчуком), практик та, як з'ясувалось невдовзі, структурних механізмів домінування колоніальних «еліт» над аборигенами. Натомість за антиколоніальний проект, представлений несовітськими кандидатами (насамперед Вячеславом Чорноволом), проголосувало менше третини.

За десять років ситуація дещо змінилося — не в останню чергу внаслідок зміцнення української національної ідентичності та поступового розвитку громадянського суспільства. Співвідношення сил між прихильниками двох альтернативних проектів зробилося більш-менш рівним. Починаючи від 2002 року, проєвропейські, демократичні партії та кандидати здобувають на всіх виборах приблизно ту саму кількість голосів, що й проросійські/совітофільські. Доля виборців, отже, вирішується проміжною, украй нестабільною групою виборців, які чітко не визначилися і тому легко піддаються найнепередбачуванішим хвилевим чинникам. Так само опортуністичною і кон'юнктурною виявляється й поведінка значної групи політиків, які цих виборців прямо чи непрямо репрезентують. Консолідація демократії, як, утім, і авторитаризму, за таких обставин виявляється доволі проблематичною.

У пошуках нової парадигми

Помаранчева революція 2004 року показала відносну силу українського громадянського суспільства, здатного — спільно з низкою ситуативних союзників — протистояти авторитарному тискові олігархічної влади і навіть активно протестувати проти грубих виборчих фальсифікацій. Водночас революція показала відносну слабкість суспільства, не здатного належно проконтролювати

приведених ним до влади революційних лідерів та спонукати їх до здійснення широкомасштабних реформ.

Усупереч сподіванням, Помаранчева революція не стала українським аналогом східноєвропейських оксамитних революцій 1989 року, бо не змінила радикально старої системи, не усунула від влади скорумпованих авторитарних еліт і не встановила справді нових, ліберально-демократичних правил гри у рамках фундаментально реформованої правової держави. Замість почати й рішуче утвердити у масштабах усієї країни гру за чіткими й однаковими для всіх правилами, помаранчеві лідери продовжили звичну і характерну для всіх квазідемократичних режимів гру з правилами. Внутрішні поділи у їхньому таборі зробили, однак, цю гру набагато менш ефективною, ніж у мафійно консолідованіших попередників та опонентів, що врешті й призвело до цілковитого паралічу та колапсу помаранчевої влади і тріумфального повернення на всі керівні позиції представників найреакційнішої, найкорумпованішої і найавторитарнішої частини попереднього режиму — так званого «донецького клану».

За кілька місяців після свого обрання у лютому 2010 року президент Віктор Янукович, не надто церемонячись із Конституцією та іншими законами й правилами, узурпував із прибічниками практично всю владу в країні й розпочав досить енергійне переслідування політичної опозиції з виразним наміром установити в Україні «керовану демократію» російського зразка. Як і за Леоніда Кучми, у якого Янукович два роки (2002–2004) був довіреним прем'єр-міністром, вибіркоче застосування права і заснований на цьому політичний та економічний шантаж знову стали основним інструментом втілення державної влади.

Водночас, усупереч багатьом прогнозам, Янукович не опанував, принаймні покищо, кучмівського «центризму», який полягав у маневруванні між різними кланами та показній державницькій «миротворчості» — зрівноважуванні інтересів Сходу і Заходу, советофілів і атлантистів, проросійських і українських націонал-радикалів. На відміну від усіх своїх попередників, Віктор Янукович зробив виразну і однозначну ставку на російськомовний, переважно советофільський і досить часто українофобський електорат, не погребувавши навіть призначенням одіозного україножера Дмитра Табачника на посаду міністра освіти та безсоромним фаворизуванням православної церкви Московського патріархату коштом усіх інших українських церков. Від березня 2010 року Януковичів уряд провадить політику повзучої, проте досить послідовної ресоветизації та російщення символічного простору, національного наративу і мовно-культурної самоідентифікації населення.

З погляду панівної російськомовної олігархії, така політика є по-своєму слушною²⁴. Ці люди навряд чи читали дослідження Стівена Шульмана про ко-

²⁴ «За це [за приниження й упослідження українців] їхній електорат їх і любить, — вважає письменник Юрій Андрухович. — За це він пробачить їм будь-яке «покращення життя» і все одно, за будь-яких обставин, за них голосуватиме. Бо вони ж

реляцію між українською ідентичністю громадян та їхньою прозахідною, проринковою, продемократичною орієнтацією. Проте діють вони цілком відповідно до Шулманових спостережень: всіма доступними засобами намагаються ослабити українську ідентичність — як головну перешкоду їхньому авторитарному врядуванню, і заступити її звичнішою і зручнішою для себе ідентичністю гомо советікуса, засадничо антизахідною й антиліберальною, — різновидом тієї самої російсько-советсько-східнослов'янської ідентичності, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров'ї. Тому, як прогнозує Олександр Мотиль, «українцям слід очікувати, що наступ на демократію й українську ідентичність триватиме. Справді, оскільки українська мова, культура й ідентичність пов'язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, — з авторитаризмом і советським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям»²⁵.

В обмеженій часовій перспективі така політика здатна дати президентові та його оточенню певну вигоду, проте у віддаленішому майбутньому може мати принаймні два фатальних для держави і нації наслідки. По-перше, вона позбавляє Україну реальних шансів на повноцінну модернізацію й просування у перший світ, — бо те й те у специфічних регіональних умовах є можливим лише на шляху всебічної євроатлантичної інтеграції, якої без союзу з демократичною частиною суспільства та прийняття демократичних правил гри не досягнути. По-друге, так політика антагонізує значну частину населення й веде до поглиблення наявних мовно-культурних поділів та, у кінцевому підсумку, до розколу країни або її ольстеризації. І, по-третє, ескалація внутрішнього конфлікту та репресивних дій уряду немунуче веде до «лукашенкізації» режиму, тобто його міжнародної ізоляції й потрапляння під повний контророль Росії, що означає, зокрема, консервацію і поглиблення всебічної цивілізаційної відсталості.

Відчуття цих загроз, схоже, спонукає режим — принаймні прагматичну його частину — повернутися до кучмівської політики зовнішньої «багатовекторності» та внутрішнього «центризму», проте з цілої низки причин ця опортуністична політика «моментократії» — «сяк-так, абияк» — нині не реальна. Одну з цих причин ще два року тому зазначили Андріян Каратницький та Олександр Мотиль: Росія більше не схильна толерувати багатовекторні ігри Києва й вимагає від нього цілковитого послуху²⁶. Дедалі менше готовий грати в ці ігри й Брюссель. Єврозоюзові, схоже, набридло толерувати антиєвропейську за своїм духом політику авторитарного українського уряду лише на тій підста-

«нагнулі бендер» — і це найголовніше». («Навіщо Януковичу червоний прапор?» УНІАН. 2011. 25.05; <http://culture.unian.net/ukr/detail/191527>).

²⁵ Motyl A. Containing the Con // *Kyiv Post*. 2011. 12.05; http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/66453/

²⁶ Karatnycky A., Motyl A. The Key to Kiev // *Foreign Affairs*. 2009. № 3 . P.113.

ві, що він невпинно декларує свою «проєвропейськість». Так само малореальна нині й відбудова для уряду квазіцентристської ніші. З одного боку, комуністична загроза, яку успішно експлуатував у 90-х роках Леонід Кучма, зійшла нанівець, а советофільський електорат КПУ й ПСПУ став фактично електоратом Партії регіонів. А, з другого боку, «націоналістична загроза», попри всі зусилля Януковичевих політтехнологів її роздмухати, так і не набула досить переконливих розмірів.

Сказане, зрозуміло, не означає, що уряд Януковича відважиться, за прикладом Лукашенка, на радикальну ресоветизацію країни та перетворення її у поліційну державу — з усіма міжнародними наслідками, які з цього випливають. Тим більше не означає це готовості української олігархії до реальної демократизації та європеїзації країни, себто відмови від звичної монополії в усіх галузях і запровадження чесної, а тому абсолютно незвичної і небезпечної для них, політичної та економічної конкуренції. Скоріше за все режим якийсь час вагатиметься між репресивними діями в стилі Лукашенка та маніпулятивними заходами в стилі Кучми, до того ж остаточний вибір на користь тої чи тої політики доведеться зробити 2012 чи, найпізніше, 2015 року — у зв'язку з парламентськими та президентськими виборами і цілком реальною загрозою втрати влади. Характер вибору залежатиме від того, що на той час видаватиметься режимові небезпечнішим: прихід до влади опозиції чи міжнародні санкції за фальсифікацію виборів.

Висповок

Протягом двадцяти років Україна розвивалася без чіткої стратегії, опортуністично реагуючи на хвилеві виклики або ж просто їх по змозі уникаючи. Мовнокультурні поділи та несформована національна ідентичність істотно посилили загальну амбівалентність суспільства й ускладнили процес посткомуністичної трансформації. По-перше, вони ослабили суспільну довіру, згуртованість, солідарність і об'єктивно зменшили й без того низький рівень соціального капіталу. По-друге, вони полегшили виживання поганим політикам, котрі можуть приховати власну нездарність і непорядність демагогічними гаслами; електорат, отже, мобілізується не довкола конкретних політичних програм, а просто довкола «наших поганих хлопців» супроти «чужих». По-третє, вони зробили суспільство вразливим щодо зовнішніх маніпуляцій — насамперед з боку Росії. І, по-четверте, поглибили у багатьох відчуття обложеної фортеці, обмеживши тим самим обсяг, зміст і відвертість інтелектуальних дискусій, спонукаючи супротивні сторони говорити й робити не те, що правильно, а те, що вигідно. Ці поділи, як слушно зауважили Мотиль і Каратницький, «впроваджують політику ідентичності геть у все, роблячи компроміс дуже важким»²⁷.

²⁷ Ibid. P. 109.

Подолання цих поділів є досить складним, хоч загалом, як показує досвід окремих країн, цілком можливим. Для цього, однак, потрібна певна національна консолідація на альтернативних засадах, якими могла б бути історія економічного успіху, правова держава, ліберально-демократичні правила гри, — словом усе те, чого досягти за наявних ідентичнісних поділів та конфронтацій доволі проблематично. Помаранчева революція була спробою розірвати порочне коло, проте відчинене нею вікно можливостей досить швидко зачинилося. Що, звісно, не означає, що всі шанси безнадійно змарновані й не варт працювати над відчиненням нового вікна.

Відомості про авторів

Бестерс-Дільгер Юліане (*Besters-Dilger Juliane*)

Професор і директор семінару славістики Фрайбурзького університету (ФРН)

Вибрані публікації:

Die Akademie und Druckerei von Ostrog (1576/77–1636), in: Michael Moser (Hg.). Das Ukrainische als Kirchensprache. Wien, 2005. S. 65–150; Language Policy in the Mass Media, in: Juliane Besters-Dilger (Ed.). Language Policy and Language Situation in Ukraine. Analysis and Perspectives. Frankfurt a. M., 2009. P. 243–286; Ukrainian Media Policies on the Way to Europe, in: Juliane Besters-Dilger (Ed.). Ukraine on its Way to Europe. Interim Results of the Orange Revolution. Frankfurt a. M. 2009. P. 195–215.

Біндер Гаральд (*Binder Harald*)

Керівник Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів (Австрія / Україна)

Вибрані публікації:

Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Wien, 2005; Das ruthenische Pressewesen, in: Helmut Rumpfer, Peter Urbanitsch (Hg.). Die Habsburgermonarchie 1848–1918, T. 8: Die politische Öffentlichkeit. Wien, 2006. S. 2091–2126; Galizische Autonomie. Ein streitbarer Begriff und seine Karriere, in: Lukás Fasora та ін. (Hg.). Moravské vyrovnání z roku 1905/Der Mährische Ausgleich von 1905. Brünn/Brno, 2006. S. 239–266.

Вендланд Анна Вероніка (*Wendland Anna Veronika*)

Науковий співробітник дирекції Інституту Гердера, Марбург (ФРН)

Вибрані публікації:

Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915. Wien, 2001; (Mithg.). Stadt und Öffentlichkeit in

Ostmitteleuropa. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest. Stuttgart, 2002; The Russian Empire and its Western Borderlands: National Historiographies and their «Others» in Russia, the Baltics, and Ukraine, in: Stefan Berger, Chris Lorenz (Ed.) The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion, and Gender in National Histories. Basingstoke, London, 2008. P. 405–441.

Вульпіус Рікарда (*Vulpius Ricarda*)

Науковий співробітник Мюнхенського університету (ФРН)

Вибрані публікації:

Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung (1860–1920). Wiesbaden, 2005 (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 64); Feind und Opfer zugleich. Die unierte Kirche aus Sicht der Orthodoxen in der Ukraine (1830–1920), in: Hans-Christian Maner, Norbert Spannenberger (Hg.): Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 2007. S. 19–40; Ukrainische Nation und zwei Konfessionen. Der Klerus und die ukrainische Frage 1861–1921 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2001. Bd. 49. S. 240–256.

Гаусмапп Гвідо (*Hausmann Guido*)

Приватдоцент східноєвропейської історії Фрайбурзького університету (ФРН)

Вибрані публікації:

Разом з Romea Kliewer (Hg.). «Wie ein Schwede bei Poltawa». Die Erinnerung an die Schlacht bei Poltawa 1709 und ihre Bedeutung für die Identitätssuche der Ukraine in Europa, 2010; Kiewer Stadtgeschichte, in: Alexander Kratochvil (Hg.). Ukraine ante portas. Ist die Ukraine europäisch genug für die EU? Beiträge zum X. Greifswalder Ukrainikum. Aachen, 2006. S. 63–82; Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart, 1998.

Гофмайстер Алексіс (*Hofmeister Alexis*)

Науковий співробітник Кельнського університету (ФРН)

Вибрані публікації:

Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900. Göttingen, 2007; Die Juden in der ukrainischen Geschichte, in: Peter Jordan (Hg.) Ukraine: Geographie — ethnische Struktur — Geschichte — Sprache und Literatur — Kultur — Politik — Bildung — Wirtschaft — Recht. Wien, 2001 (=Österreichische Osthefte 15). S. 259–278; Odessa (Stadt) // Enzyklopädie des Europäischen Ostens, http://eoo.uni-klu.ac.at/index.php/Odessa_%28Stadt%29.

Грицак Ярослав

Професор Українського католицького університету, Львів (Україна)

Вибрані публікації:

Нариси історії України: Формування модерної української нації. Київ, 1996, 2-е вид. 2000, скорочене видання польською мовою 2000; Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота. Київ, 2006; Життя, смерть та інші неприємності. Київ, 2008. Страсті за націоналізмом. Київ, 2011

Гольчевські Фрапк (Golczewski Frank)

Професор східноєвропейської історії Гамбурзького університету (ФРН)

Вибрані публікації:

(Hg.). Geschichte der Ukraine. Göttingen, 1993; Die Revision eines Klischees. Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer, in: Wolfgang Benz, Juliane Wetzel (Hg.). Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Berlin, 1996. S. 9–82; Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, 2010.

Журжепко Тетяпа

Доцент Харківського національного університету ім. Каразіна, стипендіат Елізи Ріхтер в інституті політології Віденського університету (Австрія / Україна)

Вибрані публікації:

Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. Stuttgart, 2010; Гендерные рынки Украины: Политическая экономия национального строительства. Вильнюс, 2008; Strong Women, Weak State: Family Politics and Nation Building in Post-Soviet Ukraine, in: Kathleen Kuehnast, Carol Nechemias (Eds.). Post-Soviet Women Encountering Transition. Baltimore, 2004. P. 23–43.

Зімон Гергард (Simon Gerhard)

Позаштатний професор східноєвропейської історії Кельнського університету (ФРН)

Вибрані публікації:

(Hg.) Die neue Ukraine. Gesellschaft — Wirtschaft — Politik (1991–2001). Köln, 2002; (Mithg.) Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR (= Osteuropa 12 (2004)); Delegitimierung des Autoritarismus durch Demokratisierung: Die Ukraine vor und nach dem Winter 2004/2005, in: Jerzy Mackow (Hg.). Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa. Wiesbaden, 2009. S. 306–322.

Каппелер Андреас (Kappeler Andreas)

*Професор східноєвропейської історії
Віденського університету (Австрія)*

Вибрані публікації:

Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar, 2003; Kleine Geschichte der Ukraine. 3-е вид. München, 2009; From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History, in: Georgiy Kasianov, Philipp Ther (Eds.). A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Budapest, N. Y., 2009. P. 51–80.

Магочій Пол Роберт (Magocsi Paul Robert)

Професор Торонтського університету (Канада)

Вибрані публікації:

The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto, 2002; Ukraine: An Illustrated History. Seattle, 2007; A History of Ukraine: The Land and its Peoples. Toronto, 2010.

Марк Рудольф (Mark Rudolf A)

Науковий співробітник Університету Гельмута Шмідта, Гамбург (ФРН)

Вибрані публікації:

Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropads'kyj bis zum Exil in Polen. Wiesbaden, 1988 (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 40); Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung — Kirche — Bevölkerung. Marburg, 1994; (Mithg.). Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR (= Osteuropa 2004. №12).

Маслійчук Володимир

*Доцент Східноукраїнської філії Міжнародного
Соломонового університету, Харків (Україна)*

Вибрані публікації:

Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків, 2007; Дітозгубництво на Лівобережжі та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008; Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. 2-е вид. Харків, 2009; Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011.

Мозер Міхаель (Moser Michael)

Професор інституту славістики Віденського університету та Українського вільного університету у Мюнхені (Австрія / ФРН)

Вибрані публікації:

Український П'ємонт? Університетський діалог Міхаеля Мозера. Дещо про значення Галичини для формування, розбудови і збереження української мови. Київ, 2011; Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache — Versuch einer Würdigung. München, 2008; Причинки до історії української мови. 2-е вид. Харків, 2009.

Полі Метью (Pauly Matthew)

Доцент Університету штату Мічиган, Іст Лансінг (США)

Вибрані публікації:

Teaching Place, Assembling the Nation: Local Studies in Soviet Ukrainian Schools during the 1920s // History of Education. 2010. Vol. 39. №1. P. 75–93; Tending to the «Native Word»: Teachers and the Soviet Campaign for Ukrainian-Language Schooling, 1923–1930 // Nationalities Papers. 2009. Issue 37. № 3. P. 251–276.

Пахолків Святослав (Pacholkiv Svjatoslav)

Науковий співробітник Інституту єврейської історії Австрії, Санкт Пельтен (Австрія / Україна)

Вибрані публікації:

Zwischen Einbeziehung und Ausgrenzung: Die Juden in Lemberg 1918–1919, in: Alexandra Binnenkade, Ekaterina Emeliantseva, Svjatoslav Pacholkiv (Hg.). Vertraut und fremd zugleich. Jüdisch-christliche Nachbarschaften in Warschau — Lengnau — Lemberg. Köln, Weimar, Wien, 2009. S. 155–216; Emanzipation durch Bildung: Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien, 1890–1914. Wien, München, 2002; Die Ukraine: eine späte Geburt der europäischen Geschichte, in: Volker Janssen (Hg.). Kornblumen und Salo. Begegnung mit der Ukraine. Freiburg, Basel, Wien, 2001. S. 144–158.

Пептер Тапя (Penter Tanja)

Професор історії ХХ ст. Університету Гельмута Шмідта, Гамбург (ФРН)

Вибрані публікації:

Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen, 2010; Odessa 1917. Revolution an der Peripherie, Köln, Wien, 2000; Local Collaborators on Trial. Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953), in: Cahiers du Monde russe. 2008. Vol. 49 / № 2–3. P. 341–364.

Портнов Андрій

Докторант Інституту українознавства

ім. Івана Крип'якевича НАН України, Львів — Київ (Україна)

Вибрані публікації:

Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008; Між «Центральною Європою та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ, 2009; Упражнения с историей по-украински. Москва, 2010; Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2011.

Рябчук Микола

Науковий співробітник Українського центру культурних досліджень,

Київ (Україна)

Вибрані публікації:

Die reale und die imaginierte Ukraine. Frankfurt a. M., 2006; Улюблений піс-толет пані Сімпсон. Хроніка помаранчевої поразки. Київ, 2009; Постколоніальний синдром. Київ, 2011.

Сисип Фрапк (Sysyn E. Frank)

Директор Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика

при Канадському інституті українських студій

та професор Університету Альберти (Канада)

Вибрані публікації:

Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era, in: Mykhailo Hrushevsky History of Ukraine-Rus' T. 9/2 2. Edmonton, Toronto, 2010. P. XI — XXIX; Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War» // Harvard Ukrainian Studies. 1981. Vol 5. №4. P. 430–66; The Persistence of the Little Russian Fatherland in the Russian Empire: The Evidence from The History of the Rus' or of Little Russia (История Русов или Малой России), in: Guido Hausmann, Angela Rustemeyer (Hg.). Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler. Wiesbaden, 2009. P. 39–49 (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 75).

Сімопек Штефан (*Simonek Stefan*)

Професор інституту славістики Віденського університету
(Австрія)

Вибрані публікації:

Ivan Franko und die «Moloda Muza». Motive in der westukrainischen Lyrik der Moderne. Köln, Weimar, Wien, 1997; (Mithg.). Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West/Мова та література України між сходом і заходом. Bern, 2000; Beobachtungen zur regionalen Ausdifferenzierung der zeitgenössischen ukrainischen Literatur, in: Steffen Höhne, Justus H. Ulbricht (Hg.). Wo liegt die Ukraine? Standortbestimmung einer europäischen Kultur. Köln, Weimar, Wien, 2009. S. 109–126.

Субтельний Орест (*Subtelny Orest*)

Професор Йоркського університету, Торонто (Канада)

Вибрані публікації:

The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Eighteenth Century. Boulder, 1981; Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500–1715. Kingston, Montreal, 1986; Ukraine: A History. Toronto, 1988, (4-е англomовне вид. 2010).

Філіп Тер (*Ther Philipp V*)

Професор історії Східної Європи Віденського університету
(Австрія)

Вибрані публікації:

In der Mitte der Gesellschaft. Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914. Wien, 2006; (Coed.) A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Ukrainian Historiography since 1991. Budapest, N. Y. 2009; War versus Peace: Interethnic Relations in Lviv during the First Half of the Twentieth Century, in: John Czaplicka (Ed.) Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture. Cambridge, 2002. P. 251–284 (= Harvard Ukrainian Studies 2000. Vol.24. Special Issue).

Фоп Гагеп Марк (*von Hagen Mark*)

Професор Університету штату Арізона, Темпе;
президент Асоціації слов'янських, східно-європейських і євразійських студій
(США)

Вибрані публікації:

War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. Seattle, 2007; (CoEd.). Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930. Bloomington, 2007; (CoEd.) Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Toronto та ін., 2003.

Шарр Курт (Scharr Kurt)

Асистент інституту географії Інсбруцького університету
(Австрія)

Вибрані публікації:

Czernowitz im Wandel. Kulturlandschaft und öffentlicher Raum 1775–2007 // Osteuropa 2009. № 5. S. 87–100; Historische Region Bukowina. Entstehen und Persistenz einer Kulturlandschaft, in: Thede Kahl, Michael Metzeltin, Mihai-Răzvan Ungureanu (Hg.). Rumänien. Raum und Bevölkerung — Geschichte und Geschichtsbilder — Kultur — Gesellschaft und Politik heute — Wirtschaft — Recht — Historische Regionen. Münster, 2008. S. 873–891; Die Landschaft Bukowina. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918. Wien u.a. 2010.

Штруве Кай (Struve Kai)

Науковий співробітник інституту історії Університету Мартина Лютера,
Галле-Виттенберг (ФРН)

Вибрані публікації:

Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert. Göttingen, 2005; (CoEd.) Shared History — Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941. Leipzig, 2007; Geschichte und Gedächtnis — Ostpolen unter sowjetischer Besatzung 1939–1941. Ein Literaturbericht // Jahrbuch des Simon-Dubnow-Institut. 2008. №7. S. 495–530.

Імепний покажчик

- Абрамсон Г. 69, 212
Агеева Віра 145–146, 152
Аделсгрубер П. 66
Алезані фон Геронімус 253
Антонович Володимир 176
Айзенштайн Зілла 151
Аксаков Іван 237
Алекан Ю. В. 163
Альбовський Євген 231
Альвайль 301
Альтоен Девід 90
Амосов Микола 376
Андерсон Бенедикт 16, 17, 43, 48, 49, 53, 83, 111, 151, 213
Андреев Леонід 128
Андрієвська Ольга 21, 87, 280
Андрієвський Д. 310
Андрухович Юрій 136
Анті фон дер 77
Антоненко-Давидович Борис 245
Антоній (Храповицький) єпископ 110
Антонович Мирослава 358
Апанович Олена 82
Арель Домінік 362, 381–382
Армстронг Джон 21, 83
Арндт М. 77
Аслунд Андерс 347
Арчамбол С. (Archaimbault S.) 234
Астер Говард 69, 211
Аугустинович Крістоф 66
Ауер С. 344
Ауст Мартін 71
Бабак О. І. 163
Бавай Р. (Bavaj R) 159
Багалій Дмитро. 230, 231, 236, 238, 245
Баєвський Теодосій 87
Байдур, вчитель 302
Байк Л. Г. (Baik Ł. H.) 157
Балан Теодор 252, 254
Балега Юрій 262, 263
Бальмонт Константін 128
Бандера Степан 317–319, 340, 368, 369, 371, 374, 376, 378, 379
Бантиш Каменський Дмитро 240
Баран Олег 310
Баран С. 224
Баратинській Євгеній 128
Бартов Омер 380
Бассін М. (Bassin M.) 163
Баструхіна А. 276
Батлер Джудіт 151
Бауер Геннінг 188, 190, 202, 203, 205
Бауер Отто 74, 290
Баумберг де Фрідріх Бургвіньйон 254
Баумгартнер Франтішек 266
Бача Юрій 262
Бачова Вера (Vačova Viera) 265
Бебик В. 369
Беднарек Стефан 265
Бек У. 76
Бендзар Б. 132
Бенц В. 69
Берг Л. С. 164
Бергер Стефан 62

- Бердиховська Б. 378
 Берер Томас 349
 Беркгофф К. 222, 322, 326, 329
 Бестерз-Дільгер Юліане 12, 23, 27, 339, 352, 360, 362, 363, 397
 Бежанек Реміглуш 309
 Бистонь С. (Bystron S.) 167
 Біберштайн фон (von Bieberstein Chr.-M.) 170
 Білодід Іван 112
 Білрота Теодор 127
 Біндер Гаральд 24, 182, 192, 397
 Бісмарк Отто фон 54
 Блум Гаролд 130
 Бовуа Даніель 175
 Бобрінський Владімір 277, 278
 Богачевська-Хом'як Марта 139–141, 147, 151, 152
 Боврінг Білл 358
 Бойко Юрій 312
 Болдижар Михайло 263, 264
 Бондаренко Костянтин 374
 Боплан Гійом 242
 Ботлік Йозеф 265
 Боцюрків Б. (Bociurkiv B.) 105
 Бошик Жорж 21
 Бояновський А. 316
 Брайдотті Роза 151
 Браун Кейт А. 66
 Бредіс І. 339, 362
 Бремер Томас 107, 248
 Бренер 161
 Брежнев Леонід 47, 371, 377
 Брікс Е. (Brix E.) 188
 Брубейкер Роджерс 49, 54
 Брусілов Алексей 277
 Бруські Ян Яцек 200, 265
 Брюкнер Александер 308, 310
 Брюнінг А. (Bruning A) 248.
 Брюс С. (Bruce S.) 108
 Брюсов Валерій 128
 Брюховецький Іван 231
 Булуже (Boulouque S.) 200
 Бурбанк Джейн 292
 Бургардт Освальд (Клен Юрій) 128
 Бургіс Р. 123
 Буркут І. 263
 Бутич Іван 82, 244
 Бучко Іван 224
 Буш Джордж-мол. 389
 Бушкович П. 69
 Буяк Ф. 216, 217
 Вагилевич Іван 114, 118
 Вагнет Р. 388
 Вакуленко С. 234
 Валиці Анжей 90
 Ванько Ю. 265, 266
 Вапінські Р. 160
 Варабек К. (Worobec C., Воробец) 167
 Варнке І. Г. 111
 Василько Микола 254
 Вассиян Юліан 310
 Верган Т. (Wehrhahn T.) 180
 Вейнфельд І. 187, 189
 Величенко С. 33
 Величенко Степан 244
 Веллер Ганс-Ульріх 49, 50
 Вельцер Г. (Welzer H.) 220
 Вендланд Анна Вероніка 11, 20, 22, 58, 61, 62, 65–67, 72–74, 75, 77, 78, 99, 169, 216, 397
 Вентурі В. 175
 Вернер М. 64
 Верстюк В. Ф. 179, 180
 Верт К. 351
 Верхратський Іван 118
 Вессел Мартін Шульц 107
 Винниченко Володимир 288, 290, 292, 296
 Витанович І. 178
 Вілсон Ендрю 19, 20, 22, 86, 346, 391
 Вільдман А. 278
 Внюк Р. 36
 Вовчок Марко 120, 131
 Войтовіч-Губер В. 249
 Волфарт К. (Wohlfart K.) 308
 Волдан Алоїз 131, 133, 136
 Волошин Августин 316
 Ворошилов Клемент 187
 Ворстер Поль 12
 Врангель Пйотр 272
 Вурф В. 141

- Вулф Ларрі 87
Вульпіус Рікарда 11, 18, 21, 23, 55, 97, 100, 101, 107, 173, 398
В'ятрович Володимир 222
- Габсбург фон Вільгельм, ерцгерцог 273
Гаврилів Т. 136
Гаґемайстер М. 70
Гаґен Марк фон 26, 73, 142, 156, 271, 276, 278, 280, 282, 292, 293, 297, 403
Гайвас Ярослав 313
Гайдош Маріян 261, 264–266
Гайне Гайнріх 130
Гакман Євгеній 251, 256
Галас В. 263
Гамм М. 205
Гансен-Льове Aare 127, 128
Гаппель Й. (Happel Jörn) 155
Гараксім Людовіт 264, 265
Гастінґс А. 43, 83
Гатцук Микола 118
Гаусманн Івідо 10, 11, 24, 31, 61, 71, 74, 154, 201, 207, 208, 398
Гейер Ф. 105
Герберт У. (Herbert U.) 327
Гердер Йоганн Готфрід 111, 125, 242
Герлігі П. 71, 186, 204
Гірняк Любомир 314
Гестінґс Едріян див. Гастінґс А.
Гетгнер Альфред 161, 163, 164
Гирич Ігор 45, 230
Гітлер Адольф 224
Глизь І. 244
Глібов Леонід 20
Гобсбаум Ерик 16, 43, 48, 49, 70
Гоголь Микола 155
Гогун Р. 388
Годьмаш Петро 264
Годьмаш Сергій 264
Гоердер 62
Гойос Александер 273
Головаха Є. 371
Головацький Яків 114, 126
Гомінішова Марія 266
Горбаль Богдан 265
Гормузаки К. 249
- Горникевич Теофіл (Hornykiewicz Theophil) 273
Гофмайстер Алексіс 11, 25, 199, 398
Гофман Андреас Р. 72
Грабович Григорій 21, 42, 125, 126, 132, 133
Гранах А. 214
Гребінка Євген 113, 126
Гринюк С. (Hryniuk S.) 167,
Грицак Ярослав 11, 19, 27, 35, 36, 43, 46, 47, 59, 63, 74, 174, 187, 348, 349, 365–367, 369–370, 372, 373, 376, 378, 399
Гриценко О. 376
Грицьків Р. 36, 55
Грінченко Борис 119, 120
Грінченко Г. 323
Грох Мірослав 14, 18, 43, 52, 53, 56, 58, 62, 101, 287
Грушевський Михайло 21, 23, 39, 45, 46, 65, 82, 84, 85, 90, 91, 119, 231, 280, 290, 292, 294, 296, 309, 313, 368, 369, 371, 375
Гумбольдт Александр 157
Гундорова Тамара 137, 145, 146
Гунчак Тарас 282, 294
Гуслистый Костянтин 39, 40
- Гедройць Єжи 66
Геллнер Ернест 16, 17, 43, 49, 52, 53, 58
Гєства К. 78
Гете Й. 130
Гіллі Хр. Gilley Chr. 162
Гіль А. (Gill A.) 169
Гітельман Цві (Zvi Gitelman) 211, 379
Гольчевські Франк 10, 11, 16, 25, 26, 165, 220, 290, 307, 313, 316, 324, 399
Горбачов Міхаїл 76
Грін Франсуа 358
Гудзяк Борис 81, 93
Гурок Я. С. 379
Гутье С. (Guthier S.) 177–179, 193, 205, 287
- Д'Аньєрі 35
Даниленко В. М. 163
Данило Романович, князь Галицько-Волинський 185
Данн Оттл 50

- Дафтарі Фаріма Farimah Daftary 358
 Дашкалова Красіміра (Daschkalova Krassimira) 138
 Дашкевич Ярослав, 9, 32, 41, 43, 82
 Дебуа П. (Desbois P.) 323
 Дем'янюк Іван 332
 Денікін Антон 272
 Дереш Любоко 135
 Джадт Тоні 378
 Джонсон Томас 79
 Джоф Елі (Geoff Eley) 367
 Дзира Ярослав 82
 Дзюба Іван 354
 Дичок Марта 381
 Діллон А. 178
 Дімітрі Д. (Dimitrie D.) 251
 Дінер Д. 210
 Діонісій, патріарх Вселенський (Константинопольський) 100
 Діч Й (Dietsch J.) 379
 Дмовський Роман 309, 310
 Дністрянка Софія 165
 Дністрянський Станіслав 165
 Добровичі Л. 379
 Дойч Карл В. 17, 51, 52, 368
 Долговський А. 77
 Донцов Дмитро 210, 220, 222, 290, 291, 311, 313, 314
 Дорн В. (Dohrn V.) 202
 Дорошенко Д. 288, 292, 295
 Драгоманов Михайло 22, 65, 70, 73–75, 79, 118, 119, 176, 377
 Драй-Хмара Михайло 128
 Дробот І. 295
 Дугін Александр 386
 Дуліченко Александр 265
 Дунбар Роберт 358
 Дунн Дж. 362
 Дуркот Юрій 12, 181, 195, 212, 284, 297, 306, 320, 333, 364
 Дуць-Файфер Олена 265
 Дюк Н. 347
 Дядюк Мирослава 143
 Дяченко Маріна 137
 Дяченко Сергей 137
 Еґберт Ян (Egbert Jahn) 356
 Едвардс Д. 100
 Ейхгорн Г. 77
 Елспасс С. (Elsparß S.) 122
 Енгель Й. Г. 242
 Енгельс Фрідріх 308
 Есаков В. А. 164
 Еспанье М. 64
 Євлогій, архієпископ 277, 278
 Єкатеріна II 186
 Єкельчик Сергій 21, 22, 44, 45, 347, 387
 Єленський В. 107
 Єльцин Б. 9
 Єремійчук Денис 252
 Єфремова 303
 Жаботинський (Зеев) Владімір 70, 208, 211
 Жадан Сергій 135, 136
 Желехівський Євген 118
 Жеребкін Сергей 150, 152
 Жеребкіна Іріна 150–152
 Жовтобрюх М. 116
 Жук Андрій 274
 Жулинський Микола 9
 Журба Олег 45, 229, 230, 239
 Журженко Тетяна 11, 24, 37, 138, 388, 399
 Забарко Б. 32
 Забужко Оксана 43, 70, 136, 145, 146
 Загоровський В. 231
 Зана М. 263
 Заярнюк Андрій 167, 169, 170
 Зборовська Ніла 140, 145, 147
 Зімон Гергард 10, 12, 27, 337, 339, 341, 347, 349, 354, 399
 Зіферт Марша 367
 Зуєв Васілій 234
 Іванова Є. 380
 Ільницький О. 297
 Іонов О. 329
 Ісаєвич Ярослав 9, 41, 43, 82, 86
 Їльге Вілфред 142, 286, 322, 323

- Йобст Керстін 289
Йосиф II 98
- Каганович Лазар 206
Каебле Г. 80
Калиновський Григорій 233, 234
Камінські Суліма Анжей 90
Каппелер Андреас 9–11, 13, 18, 21, 31, 37, 43, 51, 53, 61–63, 66, 67, 73, 157, 167, 174, 191, 202, 289, 297, 400
Каразін Василь 235, 236, 238
Каратницький А. 33, 394, 395
Карін Вальтер 136
Касьянов Георгій 14, 35–37, 42, 43, 59, 62, 64, 73, 89, 182
Квітка Ілля 237, 239
Квітка-Основ'яненко Григорій 112, 113, 126, 236, 237, 239, 243, 244
Келгун Крейг 342–344
Кеннеді Міхаель Д. 258
Кеневіч С. 169, 170
Кисіль Адам 87
Кисла Ю. 66
Кияк Тарас 357
Кінан Едвард 384
Кіріл, патріарх РПЦ 386
Кірхгоф Альфред 161
Кірш М. 80
Кись Оксана 149, 150
Кічоровска-Кебало Марта 143
Клаєр Джон 207
Клейєр Н. 58
Клейнер І. 70
Кличко Віталій 371
Клочовські Єжи 98
Книш Зиновій 312
Коалсон Р. (Coalson R.) 386, 389
Кобилянська Ольга 131, 132, 146, 152
Ковалинський Михайло 235
Коваль М. 364
Кованько Семен 237
Коген Л. 66
Когут Зенон 81, 87, 91, 92, 174, 280, 282, 297
Кожедуб Іван 371
Козак Євген 252, 255
Козік Ян 20, 157, 170
Козлов Ю. 340
Коль Йоганн Георг 236
Кон Ганс 14, 15
Конечний Станіслав 264, 265
Кониський Георгій 234
Коновалець Євген 221, 312
Конрад С. 64
Копсі Н. 36
Корнілов 280
Костін Ігор 79
Костомаров Микола 21, 243–244
Котенко А. 155, 232, 245
Котляревський Іван 112, 113, 174, 240, 243
Кофлер О. 214, 218
Кравченко Богдан 21, 46, 187, 205
Кравченко Володимир 46, 185, 232, 234, 235, 238, 241
Кравчук, Леонід 9, 28, 345, 353, 355–357, 361, 369–371, 392
Краточвіл А. (Kratochvil A.) 136
Крафт Клаудія 73
Крип'якевич Іван 82, 86, 190
Кріндач А. 107, 108
Крупп Альфред 290
Кубійович Володимир 154, 156, 164, 165, 315, 319
Кузьмані Беріс 12, 66
Кузьо Тарас 33, 35, 341, 342, 346, 347
Кукулка Юзеф 309
Кулик Володимир 356, 367
Куліков М. 289
Куліш Пантелеймон 117–119, 126, 243, 244
Кумке К. 67
Купер Р. 122
Курас Іван 295
Курило Т. 222
Курков Андрей 24, 135–137
Куромія Г. 322, 331
Куса З. 265
Куташев І. 179
Кучма Леонід 28, 32, 338, 347, 353, 355–357, 359, 361, 370, 371, 374, 378, 380, 393, 395

- Лавріненко Ю. 235
 Лакан Жак 151
 Лангер Йозеф 383, 384
 Ландау Юлія 332
 Лег Алмут 323
 Лемке М. 277
 Лендрі 123
 Ленкавський Степан 313
 Леснер 292
 Левшін Алексей 238
 Легасов В. А. 78
 Ленін Влдімір 280, 296, 369, 371
 Лещінські С. 160
 Липинський В'ячеслав 82, 84–86, 88, 90, 210, 311, 312, 377
 Липківський Василь 101, 110
 Лисяк-Рудницький Іван 20, 42, 67, 193, 205, 235, 368, 369, 377
 Литвин Михайло 180
 Литвиненко О. 390
 Лібер Г. 194
 Лібьонка Даріш 36
 Лівен Домінік 49
 Ливицький Микола 308
 Лігнау Олександр 283
 Лінднер Райнер 204, 209
 Ліхтбау Альберт 214
 Лозинський Йосиф 114, 118
 Лоо ван дер Г. 47
 Лопата Василь 369
 Лоренц Кріс 62
 Лоуренс С. 108
 Лубріхт Р. (Lubricht R.) 79
 Лужницький Андрій 381
 Лукашенко Олександр 347, 395
 Лукін В. 204
 Людтке А. 73
 Льов Гайнц-Дітріх 26
- Магочій Пол-Роберт 11, 19–21, 25, 26, 35, 44, 66, 99, 184, 265, 266, 400
 Мадзіні 312
 Мазепа Іван 34, 91, 185, 207, 286, 366, 368, 369, 371, 375
 Мазепа Ісаак 288
 Мазлах Сергій 296
- Майборода Олександр 263
 Макара Микола 263, 264, 266
 Маков Єжи 339
 Максимович Михайло 118, 240, 243
 МакФол Міхаель (McFaul) 347
 Маланчук О. 35
 Маланчук-Рибак Оксана 143, 144, 147
 Малек Матін 347
 Малиновський Михайло 118
 Мангот Гергард 387
 Марассе М. 216
 Маргуліс Мордехай 218
 Марк Рудольф 10, 26, 200, 285, 288, 400
 Маркевич Микола 240, 244
 Марков Михайло 239
 Маркович Андрей С. 20
 Маркс Карл 43, 309
 Марплс Д. 33, 63
 Мартинець Володимир 221, 222, 312
 Мартинюк О. 232, 245
 Мартін Т. 59, 309
 Марченко Юрій 12
 Масенко Л. 360
 Маслійчук Володимир 12, 25, 229, 230, 239, 400
 Мастака І. 242, 243
 Матіяш Софія 12, 28, 38, 60, 80, 110, 137, 153, 166
 Махно Нестор 35
 Мейр Н. 205
 Мейс Джон 365
 Мельник Андрій 316–319
 Мельникова, вчителька 302
 Медведєв Дмитрій 307, 358
 Менджецькі Влодзімеж 57, 180
 Метлинський Амвросій 243
 Меттерніх 49
 Медведєв Г. 78
 Медведєв Дмитрій 32
 Мезенцев Ніколай 244, 245
 Мигович Іван 263, 264, 266, 267
 Милянч Юрій 221
 Мирний Панас 120
 Михайлин Ігор 238
 Михайлюк О. 167
 Михальчук В. 287

- Мицик Юрій 82, 88
Мишанич Олекса 262, 263
Міллер Алексей 21, 45, 55, 93, 100, 174,
176, 201, 232, 245, 289, 353
Мірчук Іван 154
Мітрохін Н. 109
Міхна Ева 266, 267
Міхновський Микола 279, 280, 289
Міцкевич Адам 132, 133
Могильницький Іван 114, 118
Мозер Міхаель 23, 111, 114–116, 123, 126,
401
Мокрий Володимир 262
Молотов В. 316, 323
Морар-Андрієвич Сильвестр 251–254,
257
Морачевський Пилип 117
Мороз Олександр 370
Мотика Гжегож 36, 322, 378
Мотиль Олександр 21, 33, 223, 381, 394,
395
Моця О. 232
Мрочко М. 160
Муллер Свен Олівер 56
Мушинка М. 165, 262
Мюллер М. 51
Мюллер М. Г. 51
Мюллер Р. Д. (Muller R.-D.) 325, 327
- Найдус Валентина 217
Наришкін Сергій 32
Наулко Всеволод 263
Наумович Іван 171, 176
Наумович Іван 99
Нахлік Є. 126
Небешка І. (Nebeska I.) 121
Недільський Софрон 118
Неквепіл Джури (Nekvapil Jiří) 122
Неронович Євген 294
Нестор (Шараєвський) 110
Нечуй-Левицький Іван 119, 120
Нешклуч Євген Е. (Neščiuć Eugen E) 253
Николин Христина 225
Ніколай I 49, 100
Ніколай II 272, 278
Ніндорф Матіяс 90, 92, 93
- Ністор І. (Nistor I.) 249
Ніцше Фрідріх 131, 146, 311
Нічолс Роберт Л. 100
Новак Анджей 44
Новак П. 45
Новак Яцек 266
Нольте Ганс Гайнріх 351
Носков В. 290
- Обама Барак 389
Олексій (Дородніцин) єпископ 110
Ончіул І. 249
Орбах А. 207
Орлик Пилип 91
Осадчук Роман 80
Осачук С. 249
Острась Е. С. 232
Острозький Костянтин 88
- Павлик Михайло 171
Павличко Соломія 144–146, 152
Павлишин О. 180
Павлова Т. 238
Павловський Олексій 114, 240
Павлюк І. 374
Падяк Валерій 263, 264
Пайпс Річард 271
Паліїв Дмитро 309
Панченко Олександр 319
Панчук Май 263
Парето Вільфредо 311
Партицький Омелян 118
Парфеній (Левицький), єпископ 110
Пассек Вадим 240
Пастушенко Тетяна 328
Патель Кіран Кляус 64, 65
Пахолків Святослав 11, 25, 173, 213, 219,
401
Паче Антон 253
Пелін Олександр 266, 267
Пенк Альбрехт 156, 157, 159–163
Пентер Таня 12, 27, 208, 321–325, 329–331,
401
Перрі Гвінедд (Gwynedd Parry) 358
Перроу Ч. 76

- Петлюра Симон 24, 26, 199–201, 204, 211, 223, 287, 288, 290, 291, 295, 296, 315, 316, 368, 369, 371, 379
- Петрі Рольф 51
- Петровський-Штерн Йохан 210–212
- Пелевін Віктор 136
- Переверзев Іван 234
- Пилинський Ярослав 263
- Пілсудський Юзеф 201, 309, 312
- Пімен (Пегов), єпископ 110
- Піччіо Рікардо 86
- Пйотр Великій 100, 371, 377
- Плав'юк Микола 308
- Плато фон Александер 323
- Плетньов П. 236
- Плішкова Анна (Pliškova Anna) 265
- Плохій Сергій 20, 21, 39, 81, 82, 84, 87, 91–94, 282
- Покок Джон 88
- Полі Метью Д. 26, 298, 401
- Полохало В. 369
- Полян П. (Poljan P.) 326
- Поль Дітріх 321, 329
- Поп Іван 263, 264
- Портнов Андрій 11, 19, 22, 34, 35, 39, 42, 45, 46, 348, 366, 402
- Потильчак Олександр 329
- Потічний Пітер Дж. 68, 69, 88, 211, 319, 379
- Пражан М. (Prazan M.) 388
- Претш Г. (Pretzsch G) 77
- Примак Т. 21, 294
- Прицак Омелян 66
- Прокоп Мирослав 313
- Пулюй Іван 119
- Пумнул А. 249
- Путін Владімір 33, 389
- Пушкарьова Н. 142
- Пушкін Олександр 113
- П'ю Стефан 265
- Радаутілор де Сучевей, архієпископ 255
- Ранум Орест 88
- Райх Леон 222, 223
- Рандера С. 64
- Ратцель Фрідріх 157, 161, 162
- Ребет Дарія 313
- Реєнт О. 293
- Рейєн ван В. 47
- Рейнджер Теренс 16, 43
- Реман Ентоні 156
- Ренан Ернест 49, 367
- Реннер Карл 74, 290
- Репрінцев В. Ф. 93
- Репта де Радівецький Володимир, єпископ 254
- Ремнев Анатолій 292
- Рибаков Борис 33
- Рибалко Павло 371
- Римаренко Юрій 42
- Ріббентроп 316, 323
- Ріра Л. 206
- Рігельман Олександр 233
- Ріттер Карл 157
- Ріхтгофен 164
- Річ Адрієнна 150
- Робертсон Роналд 76
- Родін С. 340
- Роз Бріждіт (Roth Brigitte) 202
- Роздольський Роман 170
- Розенфельд Г. 365
- Ромер Евгеніуш 160, 161, 164
- Ротштайн Роберт 265
- Рубан Василь 233
- Рубл Блейр А. (Ruble Blair) А. 367
- Рубльов О. С. 155
- Рубчак М. 141
- Руденко Микола 354
- Рудницька Мілена 143
- Рудницький Леонід 132
- Рудницький Степан 24, 42, 154–166
- Румплер Гельмут 192
- Русанівський Віталій 112, 113, 116, 120
- Русинко Елейн 265, 266
- Руссен Джон 64
- Рустемайєр Ангела 74
- Ручневіч Кжиштоф 71
- Рушак М. 264
- Рябчук Микола 11, 28, 43, 346, 374, 381, 402
- Савенко Анатолій 290
- Савченко С. 44

- Савченко Ф. 244
Сагм 77, 79
Сайдел Ганс Крістоф 329
Саймонс Т (Simons T.) 169
Сакович Касіян 86
Салекл Рената 151
Сарбей Віталій 40
Саундерс Д. 45, 68
Свидницький Анатоль 120
Селешко Михайло 312
Сембратович Йосиф, митрополит 216
Семенко Михайло 135
Сергійчук Володимир 287
Сергеев Є. 274
Середа В. 35
Середа О. 44, 56, 176
Серенї С. (Seregny S.) 178
Сетон-Вотсон Г'ю 83
Семйонов Александр 75
Семйонов-Тянь-Шанський Веньямін 161, 163, 164
Семйонов-Тянь-Шанський Пйотр 163
Сидорчук Т. 157
Симоненко Петро 370
Синявський А. 163
Сисин Франк Е. 10, 11, 18, 20, 23, 81, 84, 87–89, 91, 92, 280, 282, 297, 402
Сич М. 315
Сігел С. (Seegel S.) 155, 160
Сімігінівіч-Штауфе Л. (Simiginowicz-Staufe L.) 246
Сімонек Штефан 11, 23, 124, 403
Сірка Йосиф 262
Скальський В. 179
Склокін Володимир 230, 231
Сковорода Григорій 235
Скорейко Г. 249
Скоробогатов Анатолій 330
Скоропадський Павло 26, 273, 281–284, 288, 289, 292, 293, 315
Смаль-Стоцький Степан 254
Смірнов Н. 293
Сміт Грехам 59
Сміт Ентоні 16, 58, 83
Смішко І. 371
Смолинек Г. 274
Смолій Валерій 179, 180, 306
Смоляр Людмила 142, 143, 147, 148, 151
Смотрицький Мелетій 86, 87
Снайдер Тимоті 20, 89, 90
Солтис Д. 385
Сольчаник Роман 75, 294, 368, 387, 388
Сондерс Д. 45
Сополига Мирослав 262
Сорель Жорж 311
Сорін-Тодер 255
Сосса Ростислав 155
Софронович Ф. 88
Спаун (Spaun J.) 247
Спіліотіс С.-С. 53
Споерер М. (Spoerer M.) 325
Срезневський Ізмаїл 241–243
Срібняк І. 287
Ставицький Михайло 120
Сталін Юсіф 50, 53, 59, 164, 165, 187, 206, 280, 369, 376, 377
Стахів Євген 317
Станіславські М. 70, 207, 208
Степаненко В. 358
Стефан Великий 255
Стефанік Василь 131
Стецько Слава 320
Стецько Ярослав 222, 320
Стороженко Олекса 120
Стоун Норман 272
Струве Пйотр 290
Стукенброк А. 111
Субтельний Орест 10, 11, 19, 22, 31, 81, 91, 295, 369, 403
Суесс Едуард 157, 158
Суні Роналд Грегор 258, 367
Сург Г. 210
Сусак Віктор 35, 348, 367, 370
Сушко Роман 316
Сціборський Микола 221
Табачник Дмитро 363, 376, 393
Тазбір Ян 89
Таїрова-Яковлева Татяна 34
Твердохлібов Олександр 245
Тейд Р. (Thiede R) 186
Тенфельд Клаус 329

- Теплицький В. 243
 Тер Філіпп 22, 37, 59, 62, 64, 73, 89, 182, 403
 Терлецький Володимир 99
 Теске Г. 77
 Тиводар Михайло 262, 263
 Тимошенко Юлія 149, 337–339, 350, 363
 Тимчук У. 364
 Тинченко Я. 295
 Тиссен Фріц 12
 Титаренко Дмитро 323
 Тіллі Чарлз 271
 Тімашев Александр 308
 Тойтч Александр 265, 266
 Толочко Петро 33, 34
 Толстая Татьяна 136
 Тонфілд Крістоф (Christoph Thonfeld) 323
 Торес Анрі 199
 Трільовський Петро 172
 Трьобст Штефан 265, 323
 Троцький Лев 208
 Турій Олег 93
 Тутковський Павло 163
 Тягнибок Олег 341
- Уваров Сергей 113
 Удварі Іштван 265, 266
 Українка Леся 125, 127, 128, 131, 143, 146, 152, 371
 Умланд Андреас 362
 Урбаніш Петер 192
 Урбас Емануель 273
 Уткіна Л. 371
 Уїнн Ч. (Wynn Ch.) 209
- Файхтігер Вальтер (Feichtinger Walter) 347
 Федашин О. 156
 Федькович Осип-Юрій 24, 129–131
 Ферро М. 278
 Филипович (Зорев) Павло 128
 Філд Д. 175
 Фішер Л. 212
 Флондор Янку 254
 Флоря Борис 93
 Фон Гаген Марк див. Гаген Марк фон
 Фрайдгут Т. 71
 Фрайдлайн Г. (Friedlein G.) 155
- Франк Ганс 315
 Франко Зиновія 112
 Франко Іван 24, 47, 74, 119, 125, 129, 132–135, 215, 289, 313, 371
 Франко О. 244
 Франц Йосиф 187, 273
 Фрейзер Д. 387
 Френкін М. 278
 Фріденталь фон Фелікс Піно 253
 Фрідріх Карін 90
 Фрік Девід 81, 86, 87
 Фройд Зигмунд 130, 146
 Фрунзе Михайл 284
 Фуко Мішель 133
- Хайм Вольф Дітріх 12
 Харко (Харитон) козак 185
 Хвильовий Микола 368
 Хемільтон Даніель 387
 Химка Джон-Пол 20, 36, 44, 98–100, 167, 169, 170, 172, 191, 214, 216, 222, 322, 323
 Хинчевська-Геннель Тереза 81, 86, 88
 Хмельницький Богдан 39, 40, 84, 85, 88, 239, 241, 371
 Хміль І. 179
 Ходоров Ненсі 150
 Хомишин Григорій 309
 Хрущов Нікіта 354, 369, 371
- Царинник М. 222
 Цернак Кляус 83
 Цертелєв Микола 240
 Цибулько Володимир 137
 Ципко А. 377
 Ціммерманн Б. 64
 Ціпперштайн С. (Zipperstein S.) 207
- Чапленко В. 112
 Чаплічка Джон 71, 367
 Челебовчик Я. 290
 Челен Рудольф 162
 Черненко А. 41
 Чернецький Віталій 152
 Чех Мірослав 88
 Чехівський Володимир 110, 208
 Чесьла М. (Cieśla M) 132

- Чибенко Л. 131
Чижевський Дмитро 42, 67
Чіарі Бернгард (Chiari Bernhard) 322
Чопей Ласло 118
Чорновол В'ячеслав 345, 369, 371, 392
Чубар О. 186
Чуперкович Аркадій 254
Чучка Павло 262
- Шаблій О. 155, 157, 162–164
Шагуна Сібіу Андрій, митрополит 251
Шайкан В. 330
Шамрай Агапій 241
Шандра В. 243
Шанін Т. 177
Шановська Е. 353
Шаповал Юрій 33, 211, 212, 295
Шарр Курт 25, 246, 404
Шаттковські Р. 249
Шахрай Василь 296
Шашкевич Маркіян 114
Шварцбард Шодем (Самуїл, Шльома) 24, 199–201, 223
Швидько Ганна 82
Шворц Петер 264, 265
Шевельов Юрій 112
Шевченко Андрій 371
Шевченко Володимир 79
Шевченко Ігор 67, 93, 94
Шевченко Кірілл 265
Шевченко Маргарита 331
Шевченко Тарас 21, 23, 44, 65, 101, 116, 117, 119, 125–128, 135, 146, 147, 152, 155, 174, 176, 186, 236, 243, 275, 281, 370, 371
Шевченко Федір 82
Шедеві Ф. (Schedewie F.) 177
Шептицький Андрей 26, 224, 273, 276, 277, 281
Шідер Теодор 15, 50
Шіро Д. 43
Шмідке Олівер 387
Шмідт Ч. 67
Шмідт-Герніг А. 80
Шолом-Алейхем 371
Шопфлін Джордж 381
- Шпенглер 389
Шпорлюк Роман 230, 368, 387, 388
Штеггерр Марк 265, 266
Штефанеллі Теодор В. 246
Штець Микола 262
Штойко Павло 157, 159, 163, 165
Штрайт Хр. (Streit Ch.) 329
Штраус Міхаела 12
Штруве Кай 20, 24, 52, 167, 168, 171–173, 214, 404
Шульман Стівен 382, 393, 394
Шульц Г.-Д. 155, 158
Шульце Гаген 49
Шутай Штефан 261
Шутнер Е. (Suttner E.) 255
Шухевич Роман 307, 317, 318, 371, 374, 379
Шухевич Юрій 320
Шушкевіч Станіслав 9
- Щербицький В. 369, 371
Щоголев Сергей 290
- Ювал-Девіс Ніра 149, 150
Юркевич Мирослав 314
Юсова Н. 39
Ющенко Віктор 28, 32, 33, 109, 307, 320, 337–339, 353, 354, 358–363, 365, 374, 375, 378–380
- Явдась М. 105
Якименко Ю. 390
Яковенко Наталія 36, 67, 82, 88, 89, 232, 235
Якушік Валентин 362
Янишин Б. 293
Яновський Людвіг 238
Янукович Віктор 136, 339, 349, 350, 358, 363, 364, 374, 393–395
Ярослав Мудрий, князь 376, 377
Ярошинская А. 78

Наукове видання

Упорядник
Андреас Каннелер

Україна. Процеси націотворення

Видавництво «КІС»
входить у «Книгоспілку»
libra.in.ua

Роботи
над книжкою
допомогли
словники
r2u.org.ua

Підписано до друку 10.11.2011. Формат 70x100/16.
Умов. друк. арк. 33,54. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462 5269
<http://kis.kiev.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Віддруковано ТОВ ВПК «Експрес-поліграф»,
м. Київ, вул. Фрунзе, 47б